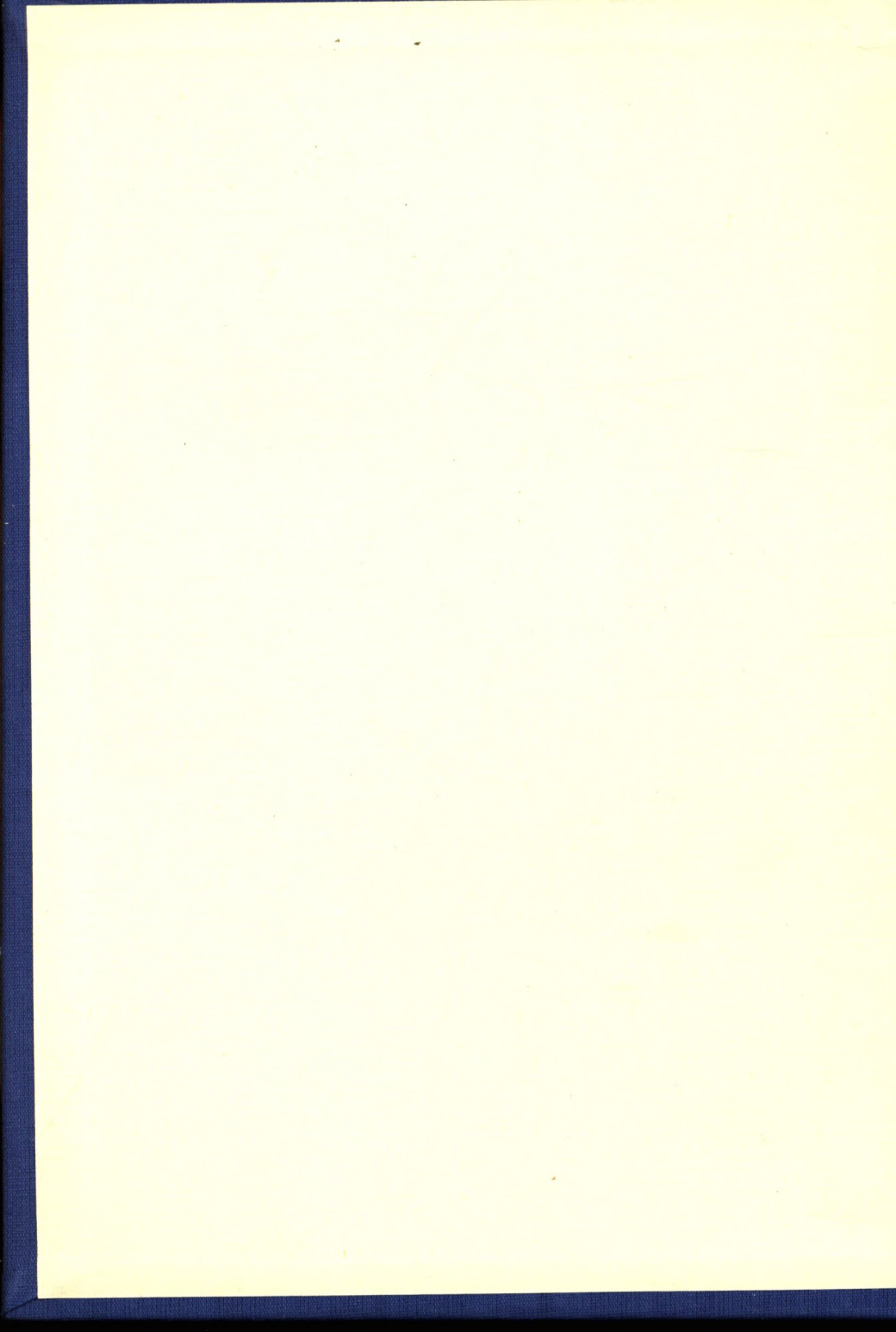

Várkonyi Ágnes:

Ibaly Kálmán
és történetirása

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST

Várkonyi Ágnes:

Ibaly Kálmán
és történetírása

AKADÉMIAI KIADÓ

R. VÁRKONYI ÁGNES
THALY KÁLMÁN
ÉS TÖRTÉNETÍRÁSA

(Tudománytörténeti
tanulmányok I.)

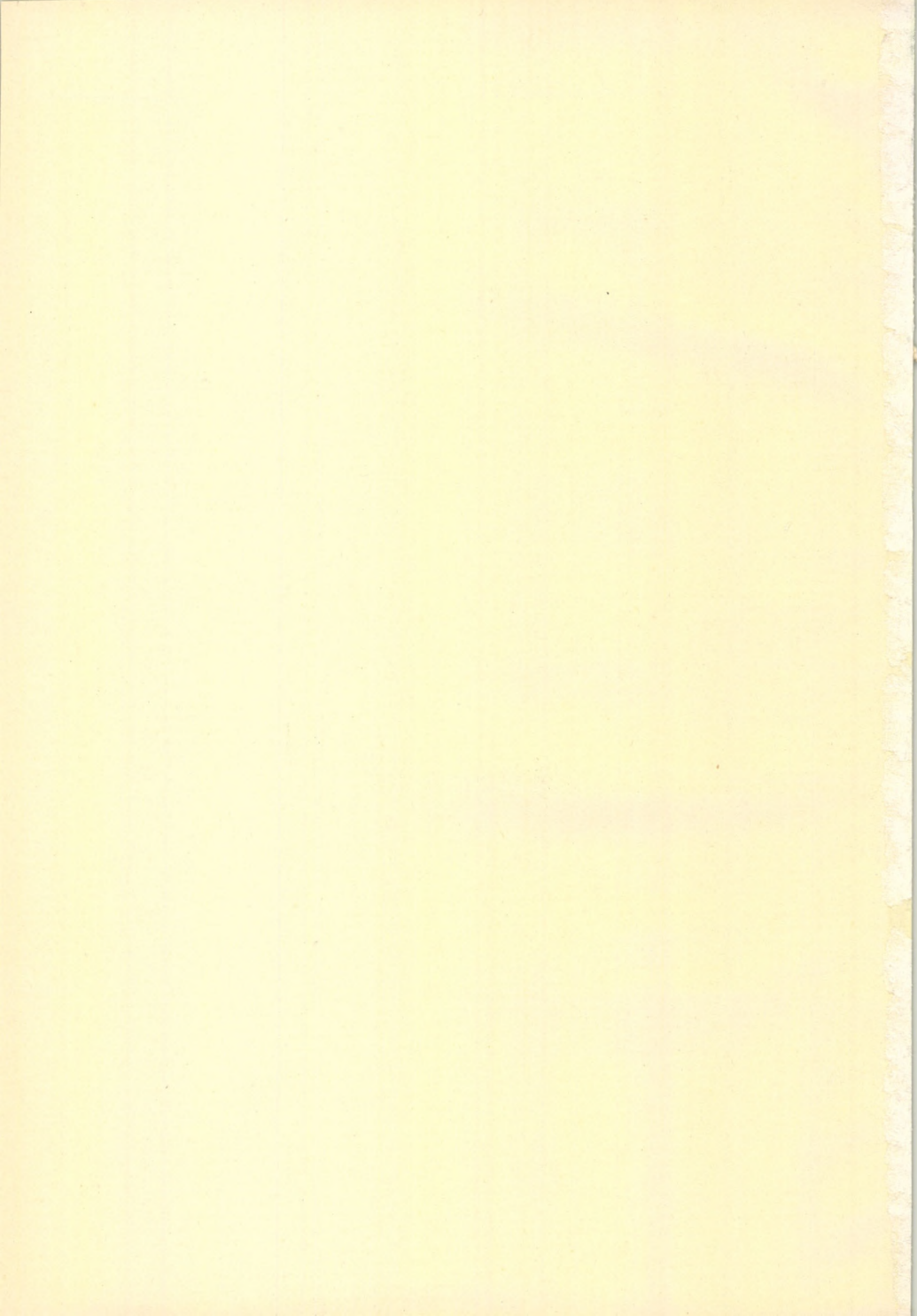
A dualizmuskori Magyarország tekintélyes történetírójának, Thaly Kálmánnak nevét kortársai előtt témája, a Rákóczi-szabadságharc története tette rendkívül népszerűvé, míg az utókor a munkái körül halála után kirobbanó botrányok és viták keresztüztüzeben látta titokzatosnak és, éppen kiismerhetetlenségében érdekesnek alakját.

Ez a munka nem az adatok helyesbítésével vagy kuriózumok felidézésével, hanem az alkotó historikus bemutatásával, az életmű elemzésével — a történetíró és kora, osztálya, szellemi környezete és közönsége között áramló hatások feltárásával — ad választ azokra a kérdésekre, amelyek nemcsak a ballada-hamisítások leleplezése kapcsán — tudományos hitele —, hanem egész generációk gondolkozását befolyásoló történetiszemléletének ellentmondásossága körül felmerülnek. Plasztikusan mutatja be, hogy milyen belső kötöttségek és hatások irányítják azt a folyamatot, amelynek során a hanyatló köznemesi társadalom történetírója, a Habsburg-ellenes függetlenségi harc egyik felidézője mégis a Habsburg monarchia uralmának támogatójává válik.

A tanulmány a most induló Tudománytörténeti tanulmányok c. sorozat első köteteként jelent meg.

AKADÉMIAI KIADÓ

R. Várkonyi Ágnes
THALY KÁLMÁN
ÉS TÖRTÉNETÍRÁSA

TUDOMÁNYTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK I.

MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

R. Várkonyi Ágnes

THALY KÁLMÁN
ÉS TÖRTÉNETÍRÁSA

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1961

Lektor

KÖPECZI BÉLA

Szerkesztette

PAMLÉNYI ERVIN

© Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961

TARTALOMJEGYZÉK

- Bevezetés* 9
- A Thaly historiográfia. Thallóczy, Márki, Veszprémy Thaly képe. A legújabb kutatások eredményei. Problémák és célok
- Költészet és történelem (1839—1867)* 15
- Témaválasztás. A család. Iskolák: Pozsony, Pápa. A pápai református gimnázium légköre. Bocsor István történelemtanár. Költői ambíciók. A teológus. Pest 1859—60-ban. Diákmozgalmak. Táncsics, Teleki, Széchenyi. Az ifjú költő történet szemlélete. Az erdélyi bujdosás. Közhangulat és nemzetiségi kérdés. Az 1861-es országgyűlés. Az első bírálatok. Szász Károly, Arany János, Vajda János kritikája verseiről. Közönségsiker. Az új téma 17
- A történetíró az 1860-as évek elején. Szabó Károly, Salamon Ferenc, Pesty Frigyes, Nagy Iván, Horváth Mihály, Szalay László. A történetírás mint hivatás. Az Akadémia. A közönség. Tervek, kezdeményezések. A „Dunántúli Történetkedvelők Társasága” és Ráth Károly. A „Győri Történelmi Füzetek”. Új témák, új problémák. Szalay László és történetírói programja. „Magyarország története” 44
- A Pesti Napló szerkesztőségében. Szalay és Thaly. Szalay és a Rákóczi-szabadságharc. Thaly és a Rákóczi-szabadságharc. Kuruc versek. A korabeli történetírók és a kuruc kor. Thaly és 1848-49. Kuruc ősök. A Rákóczi-szabadságharc dalban elbeszélve. A történetbúvár költő.

A kuruc versek és a 60-as évek. A „Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok”. A korabeli kritika az énekgyűjteményről. Thaly forráskritikai módszere. Újságírói próbálkozások: az „Uj Nemzedék”, a „Nemzeti Képes Ujság”. Cikkek, tárcák	57
Az akadémiai levelező tagság. Székfoglaló. Szalay öröksége. Thaly és a Dunántúli Történetkedvelők. A Bottyán életrajz. Gyulai kritikája. Szalay Bottyán képe. Thaly Bottyán képe. Útja a költészettől a történetírásig	79
<i>Történelem és valóság (1867—1878)</i>	93
A kiegyezés. A történetírók és a kiegyezés. Thaly és a kiegyezés. A szatmári békéről. Károlyi Sándorról. Történet szemléletének osztálytartalma. Szalay a középne mességről. Levéltári kutatások	95
A kiegyezés és a magyar történettudomány. A „Magyar Történelmi Társulat” megalakulása. Ráth Károly és a Társulat. Thaly és a Társulat. A „Századok” szerkesztése. A Salamon-vita. A Társulat célkitűzései. Thaly társulati programja	108
A „Rákóczi Tár”. „II. Rákóczi Ferenc emlékirata”. „Adalékok a Thököly és a Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez.” A kuruc balladák. Korabeli kritikák a balladák-ról	125
Anyaggyűjtés. A Rákóczi-kori forrásanyag kiadása. Az „Archivum Rákóczianum”	135
Az európai történetírás. A restaurációs korszak történészei. Thierry, Guizot, Mignet. A pozitívista történet szemlélet. A pozitívizmus Magyarországon. Comte, Buckle, Lecky, Draper Magyarországon. A 60-as évek pozitívizmusa. Pauler és a pozitívizmus. Aigner, Zsilinszky, György Aladár és a pozitívista szemlélet. Thaly és a pozitívizmus. A György Aladár-vita. Thaly történet szemléletének korlátai	142
A Honvédelmi Minisztériumban. Hadtörténelmi tanulmányok. Ellenzékben. A fúzió. Thaly viszonya az arisztokráciához. A Fraknoi-vita és a Knauz-vita. Lemondása társulati tisztségeiről. Titkári és szerkesztői munkájának mérlege	161

Pozsonyban. A "Dunántúli hadjárat 1707-ben". Ocskay László. Ocskay és Tisza Kálmán. Bírálatok. Thaly stílusa. A tudatos archaizálás. Művelődéstörténeti tanulmányok	174
<i>Politika és történelem (1878—1909)</i>	191
Thaly politikai állásfoglalása 1877-78-ban. A Függetlenségi Párt. A Ferencváros képviselője. Választási kudarcok. Debrecen képviselője. Thaly társadalomszemlélete. A függetlenségi politika változása	193
Pártharcok a Történelmi Társulatban. „II. Rákóczi Ferenc fejedelem ifjúsága”. Bírálatok. A Lánczy-vita. A Botytyán-levelek. A Knauz-vita	207
Az európai történetírás. A francia, angol, orosz, német történetírás. Adatgyűjtés az adatgyűjtésért. Magyar történetéskongresszus 1885-ben. Fialat történészek. A történettudomány és a közönség. Fraknoi, Pauler, Szabó K., Salamon, Pesty. Thaly tudományos tekintélye	224
„A székesi gróf Bercsényi család története”. Szalay Bercsényije — Thaly Bercsényije. Szalay és Thaly módszere. A Bercsényi-család tudományos értéke	237
A Függetlenségi Párt a kormányképesség felé. Az új egyezés ideológiája. Thaly egyházpolitikai nézetei. A nemzetiségi kérdés. Thaly nemzetiségi politikája. A közművelődési egyletek. A Történelmi Társulat és a nemzeti művelődés. A Millennium. A századvég hivatalos történet szemlélete	250
A századforduló társadalmá. Thaly és a munkásmozgalom. Kossuth Ferenc hazajövele. Politikai programja. A függetlenségi eszme tartalmi változása. Jobbágy-pátens, jobbágyfolyamodványok a Rákóczi korból. 1703—1903. „II. Rákóczi Ferenc élete”	267
Rákóczi hamvainak hazahozatala. Parlamenti küzdelmek. Thaly kezét fog Tisza Istvánnal. A királyi engedély. Rákóczi és Ferenc József. A hamvak hazahozatalának előkészítése. Kossuth Ferenc békítő politikája. II. Rákóczi Ferenc hazatérése. Az ünnepelő Magyarország. A hamis kuruc kultusz hatása. Az utolsó művek. A kormánypártban. 1909	278

A Szekfű-vita. „A száműzött Rákóczi” megírásának előzményei. A fiatal Szekfű portréja. „A száműzött Rákóczi”. Szekfű Thalyról. A könyv bírálói Thalyról. A „Rákóczi botrány”. „Álkuruc felkelés”. A történészek „semlegessége”. A radikálisok állásfoglalása. A vita hatása Szekfűre. A Szekfű-vita mérlege	309
A kuruc dalpör. A Thaly-hagyaték és az utókor	327
Jegyzetek	337
Thaly Kálmán munkái	419
Névmutató	487
Képek jegyzéke	501

BEVEZETÉS

Thaly Kálmán a Rákóczi-szabadságharc történetírója, a Függetlenségi Párt alelnöke 1909-ben húnyt el. A gyászbeszédek elismeréssel méltatták a 70 esztendőös tudós munkásságát, politikai érdemeit,¹ s *Márki Sándor* megemlékezése, amelyet a Történelmi Társulat ülésén mondott el, azt hirdette, hogy a magyar történetírás egyik legjelentősebb alakja szállt sírba.²

Csak hogy a tekintélyes történetírónak — akiben az első világháború küszöbén álló magyar társadalom ünnepeelt politikusát is temette — halálával mintha jó hírét, nevét is sírba tették volna. *Szekfü Gyula* ugyan Thaly politikai álláspontját vette célba, de „A száműzött Rákóczi” s a körülötte fellángolt vita történetírói babérait tépázta meg. A „Kuruc dalpör” pedig olyan forgószetel támasztott, amelyben már jóhiszeműsége, erkölcsi magatartása körül kavargott a harc.

Míg e viharok dúltak, az Akadémia védő falai mögött Thaly életéről és munkásságáról *Thallóczy Lajos* gyűjtötte az adatokat. Elmélyülve jegyezte gondolatait és emlékeit különös barátjáról, pártfogolt pártfogójáról, akinek egyre elhanyagoltabb sírjához évről-évre elzarándokolt Pozsonyba.³ „Thaly Kálmánt nem tudom elvontan s nem akarom a raison hideg világánál elemezni — írta — : oly bőséges az ő sokrétű munkássága, oly

érdekes az ő egyénisége, annyira összeforrt az újabbkori magyar politikai és társadalmi fejlődéssel, hogy nem alkalmi beszéddel, de nagyméretű korrajzzal kellene hozzá méltó emléket emelni. S ennek meg is jön az ideje, mikor majd a következő nemzedék, mentesen minden elfogultságtól, beilleszti az ő alakját a nagy miszcionáriusok sorába.” Valójában arra várt, hogy az idő meghozza a jótékony feledést, mert csak akkor emlékezhet meg a tudósról, akinek munkássága halála után annyi meglepetést és szenvedélyes vitát váltott ki.⁴

Thallóczy azonban nem érte meg a vihar elülését, nem tarthatta meg Thaly fölött az akadémiai emlékbeszédet. A szerencsétlenség, amely tragikus hirtelenséggel vetett véget életének, meghiúsította azt is, hogy megkezdett munkáit befejezze, vagy szellemi hagyatékáról rendelkezék. Thalyról gyűjtött jegyzeteinek immáron két vaskos kötetét Márki Sándor örökölte, hiszen Thaly őt szemelte ki tudományos munkássága folytatójának is.

Thallóczy hevenyészve leírt gondolataiból, jegyzeteinek sokaságából Márki az Akadémia 1918. évi nagygyűlésén elmondott emlékbeszédében idézi azokat a megállapításokat, amelyek Thaly munkásságának jelentőségét méltatják. „Munkáit a kritikai történetírás egyes tételeiben, részleteiben megváltoztathatja; de megmarad magvetőnek minden korra. Mert ha tévedett is némely vonatkozásokban, ha belső lelkesedésének tüze talán el is ragadta, ő nem a napi vásáron kereskedett; témái olyanok, melyek a nemzet létkérdéseit érintik s nincsenek alávetve a nap lelki árfolyamának.” Márki sem mond mást vagy többet: Thaly Kálmánt témája, a Rákóczi-szabadságharc története avatta a magyar historiaírás jelentős és nagy hatású harcosává s az eszme

10 „melynek szolgálatában becsülettel s dicsőséggel töl-

tött egy emberéletet”, halhatatlanná tette nevét.⁵ Márki ekkor már elkészült Thaly Kálmán életrajzával is, de az életrajz nem került kiadásra.⁶ Talán azért, mert a kéziraton nagyon meglátszik az író küzdelme az egymásnak ellentmondó adatokkal s az olvasó érzi, hogy a tanítvány, bármennyire is harcolt tisztelt mesterének becsületéért, munkája végén fáradtan és csalódottan tette le a tollat. Vidéki kisdíák korában, amikor naiv lelkesedéssel fogadta támogatását, élesebben rajzolódt ki benne Thaly Kálmánnak, az ünnepelt történetírónak képe, mint most, mikor átrágt a mester életművének alig belátható hatalmas hegyén és átolvasta levelezésének, jegyzeteinek halmazát is.

Miközben a hivatott és hivatalos történetírók nem tudták elismerni, de elvetni sem Thaly Kálmánt, a nagyközönség körében sokféle legenda született meg róla. Alig hús esztendő alatt Thaly Kálmán az „igazi kuruc”, a „hamisító”, a „nagy magyar nemzetnevelő”, a „függetlenségi történetíró”, a „soviniszta történetíró” sokarcú, szinte rejtélyes alakjává változott.

A pozsonyi Toldy Kör azonban hálásan gondolt egykori elnökére, s pályázatot hirdetett Thaly Kálmán életrajzának megírására, aki életében nevének fényével emelte a kör tekintélyét, halála után pedig javaiból hagyott rá valamit. Veszprémy Dezső pályaműve nyerte el a pálmát, munkája azonban, amelyben rendkívül sok adatot halmozott össze minden kritika nélkül és sok következetlenséggel, lényegében csak a Thaly legenda-kört bővítette.⁷ Hiszen az olvasó, ha legyőzi unalmát, majd tiltakozását és átlapozza a két kötetet, egy tökéletes, kiválóságban páratlan történész és politikus kódos rajzával kénytelen beérni, a korának küzdelmeiben s a historiaírás nehézségeivel több-kevesebb sikerrel

Thaly Kálmán által vágott utak közül sok zsákutcának bizonyult, mások a félreértett adatok labirintusába vezet-tek, vagy olyan kérdések csomójához, amelyeknek kibogozása nagyobb fáradságba került még merőben ismeretlen terület föltárásánál is. Nincs annyi kutatói tapasztalata, nem rendelkezik a korra vonatkozó ismeretek teljességével, melyek megszerzésére sokszor egy élet munkája is kevés, így nem is azzal az igénnyel kezdett egy csaknem ötven esztendőtt átfogó történetírói életmű elemzéséhez, hogy kimondja a végső ítéletet. De nem egyetlen célja, hogy megvizsgálja azt a bonyolult folyamatot, amelyet a történetíró és kora kölcsönhatásában, a historikus és a múlt egymást formáló, a levéltárak és a dolgozószobák falai mögött folyó harcában sejt. Arra is törekszik, hogy a kor történettudósainak és történet-szemléletének vázlatos képével megrajzolja azt a szellemi környezetet, amely az egyén alkotómunkáját irányította, befolyásolta, bírálta vagy elfogadta, de mindenképpen alakította, s kijelölje a helyet, amelyet Thaly Kálmán munkássága a korabeli magyar történetírásban elfoglal. Nem adatok helyesbítésével, hanem az alkotó historikus, az életmű és szemlélet elemzésével, kritikai méltatásával szeretne segítséget nyújtani a magyar történelem és elsősorban a Rákóczi-szabadságharc kutatóinak.

KÖLTÉSNET ÉS TÖRTÉNELEM

(1839—1867)

„Mesternek magamat nem tarthatom — mondja Thaly Kálmán egyik levelében — csak a Rákóczi-kor ezidőszerinti főlegénye vagyok.”¹ Később se vallotta magát többnek, de kevesebbnek sem, mint II. Rákóczi Ferenc iródeákjának. Huszonöt esztendő, mikor 1864-ben Bottyán Jánosról, a szabadságharc tábornokáról megtartja akadémiai székfoglalóját, s ezzel örökre eljegyzi magát a kuruc korral. Hosszú életében soha nem lesz hűtlen fiatalon választott témájához s a 70 éves aggastyán utolsó munkájában is a kuruc kort idézi.

A témaválasztás mindig jellemző a történetíróra, szellemi fejlődéséről és gondolkozásmódjának változásairól semmi sem mond annyit, mint az, hogy adott időben a múlt melyik korszakán, milyen problémáján akad meg a szeme. Egy hosszú életet kitöltő téma pedig döntő élményt, az adottságok és célok törvényszerű összefüggését sejteti a történetkutató életében és fejlődésében. Pályája végén az öreg Thaly is érezte, hogy valamivel igazolnia kell, miért áldozta munkás élete minden napját Rákóczi korának. Azt vallotta, hogy a Rákóczi-kor csodálata és szeretete benne „valami rejtélyes vonzalom” hatására alakult ki és már a gyermekévekben hatalmába ejtette ez az érzés, melyet irodalomtörténeti és történelmi tanulmányai erősítettek meg benne.² A szűkszavú önvallomás azonban nem elégíthet ki, hiszen

2 Várkonyi: Thaly Kálmán

Thaly lényegében nem árul el többet, mint hogy ez az én titkom és ebbe nyugodják bele a világ.

Ha csak a kor igényeit, kívánságait néznénk, a társadalmat, amely a kuruc történeteket az újdonságnak és az olcsó aktualizálásának kijáró lelkesedéssel ünnepelte, a történetíró egyéniségét és alkotó munkáját becsülnénk le,³ de nem tudjuk elfogadni azt a megálapítást sem, amely szerint Thaly „fejlődésénél fogva nem is foglalkozhatott mással, fantáziája ebben a történeti berekben tudott alkotni”⁴ hiszen így a történetíró — munkásságát minden idők és korok fölé emelve —, kitépnénk természetes talajából. Nem tekinthetjük egyedüli tényezőnek a társadalmi igényt, mert ugyanolyan zsákutcába jutunk, mintha csupán az egyéni adottságokat vesszük számba. A társadalom és az egyén kapcsolatát, kora lehetőségeinek s Thaly szellemi képességeinek kölcsönhatását, kapcsolatát kell vizsgálnunk.

Az életműt azt sejteti, hogy Thaly Kálmán a nagy élményt, a „kuruc kor fölfedezése”-t ifjú éveiben élte át. A családi hagyományok, gyerekkori emlékek és az iskolai nevelés indításai, amelyeket a 18—20 esztendő ifjú eddig öntudatlanul hordott magával, a Bach rendszer bukásán örvendező Pest forró levegőjében, világnézetét, gondolkodását meghatározó erővé váltak. A fiatalember vágyait is felszínre hozták 1859—61 reményei s mikor a biztató politikai lehetőségek meghiúsultak, Thaly már meghatározott eszközökkel, kialakult szellemi fegyverzetben harcolt az önkényuralom ellen.

A Komárom megyei Thaly család a múlt század 30-as éveiben azok közé a nemesi familiák közé tartozott, amelyek tekintélyét már nem a birtok, hanem a nagy-

1. A költő

apák neve s a politikai és irodalmi életben érvényesülő atyafiság híre tartotta fenn.⁵ Az *apa*, Thaly Lajos, jól végzett debreceni jogász, erélyes, heves természetű és szélsőségekre hajló ember, aki nagy akarattal, de kevés sikerrel igyekszik gyarapítani a néhány száz holdra zsugorodott családi birtokot. A nagyszámú család megélhetését nem is a gazdaság, hanem a megyénél vállalt kis hivatalnoki jövedelem biztosította.⁶ Egyik fia megjegyezte róla, hogy családját „nem ért rá szeretni”.⁷ Rapszódikus egyénisége családjá számára sem biztosította a nyugodalmas légkört, sőt Csepén a visszavonult, egyszerű életmód, amelybe kényszerültek, a megyei közbirtokosságtól is elszigetelte őket. A forradalom idején Thaly Lajos főhadipénztárnok volt Komáromban, megyei hivatalát azonban a császári kormány alatt is megtartotta s akkor a közvélemény határozottan ellene fordult.⁸ Míg mint főszolgabíró Haynau rendeleteit hajtja végre,⁹ szomszédjában rokonainál a Csajághyaknál Vachot, Vörösmarty és Bajza bujdosik. Thaly Lajos azonban, úgylátszik, számolt az idők változásával: a 11 esztendő Kálmánt cseregyerekként Pozsonyba küldi iskolába német szóra. „Csak szorgalmad legyen, előre fogsz menni, nemcsak a nyelvben, mely jövendőbeli boldogságot alapítandja meg — bíztatja fiát —, hanem az oskolában tanított tudományokban is.”¹⁰ Semmi költséget nem sajnál a fia taníttatásától, hiszen tudatában van annak, hogy alig 300 holdnyi birtokából hat fia jövőjét nem biztosíthatja megfelelően. Az 1850. év végén azonban tragikus hirtelenséggel, állítólag egy légycsipés következtében meghal s a kis birtok és a csepi kúria mellé még kínos és súlyos összegű elszámolási hiányok nyomasztó terhét is hagyja özvegyére, Barthaloss Katalinra.¹¹

Az *anya*, Barthaloss Katalin portréja sokkal élesebb és határozottabb, mint az apáé. Jókai Mór édesanyjával atyafiságban volt s Jókay Józsefné unokája, Váli Mari, néhány sorral szinte életre kelti ezt a magastermetű, jó megjelenésű, fáradhatatlan és erélyes asszonyt: „...mikor könnyezve panaszkodik is az én jó nagymamácskámnak — írja —, hogy 'nézze kedves asszonynéném, azt a hat sapkát ott az ágyamon, s képzelje hozzá, hogy azok csintalan viselőinek milyen rövid ideig tart egy lábbeli, s akkor lehet fogalma róla, micsoda nagy gond nyomja az én árva özvegyi vállaimat!?' Mindamellet a további beszélgetés folyamán az is kiderült, hogy 'volna egy pár megtakarított forintocskám, nem tud-e jó tanácsot adni kedves asszonynéném, hová tegyem biztos interesszre? Mert az Atya Ur Isten kegyelméből azt a terhet már letörlesztettem, ami megboldogult uram halálakor a birtokunkon volt'”.¹² Ősei tanítók és prédikátorok, apja györmegyei kisbirtokos ügyvéd, aki leányát Pozsonyban neveltette.¹³ A gazdasághoz nem sokat ért, de hallatlan eréllyel és szorgalommal munkálkodik a hat fiú neveltetésén s a népes család összetartásán. Műveltsége német, Schillert és Goethét idézgeti leveleiben, de ura halála után a németes Pozsonyból a pápai iskolába viszi Kálmán fiát, aki nemcsak anyja magas termetét, zöldesszürke szemét, erélyes tekintetét, de vaszorgalmát, kitartását és költői hajlamát is örökölte.¹⁴

A gyökeres változás, amit az apa váratlan halála a 13 esztendőös Thaly Kálmán életébe hozott, igen jelentős. Új iskola, más környezet, a csepiekkel és az atyafisággal az eddig feszült viszony feloldódása jelzi a fiú fejlődésére kedvezőbb légkört. A gyermekkori benyomások azonban mély nyomokat hagynak: a 48-as forradalomról a felnőtt férfi keveset emlékezik, az apa szerepének

zavaró emléke csak öregkorában tűnik el ezekből az esztendőkből. Pozsonyt sokat emlegeti, alapítványt is tesz hajdani iskolájában, de a szép emlékezők mellett a sivár tények megint arról árulkodnak, hogy a pozsonyi evangélikus liceumban keserves esztendőket töltött.¹⁵ Mikor anyja 1854-ben Pozsony helyett Pápára viszi és az ottani református gimnáziumba iratja be, nem sajnálja Pozsonyt. Ott mint cseregyerek egy kocsigyártó családnál lakott, itt rokonukra, a gimnázium igazgatójára bízta anyja s Tarczy Lajosnál, a bölcsészet- és természettan híres tanáránál kapott szállást. Pozsonyban rosszul tanult, meg is bukott, Pápán az elsők közé került. Ott senki sem ismerte, itt a 14 esztendő fiú, aki nemcsak a kollégium jóttevőjének, a dunántúli református egyházkerület püspökének volt a rokona, hanem másodunokatestvére a pápai diák példaképének, Jókai Mórnak is, egyszeriben az iskola tekintélyes és érdekes tanulója lett.¹⁶ Más vonatkozásban azonban megmaradt, sőt fokozódott benne a kisebbségbe jutottak, szegényebbek nyomasztó érzése, hiszen tudatosabban, szélesebb körben tekinthetett szét.

Pápán az 1850-es években a reformátusok szegények és elnyomottak. Templomuk fészkerben van, míg a katolikusoknak az Eszterházyak hatalma óriási templomot emelt. A Tiszántúl gazdag és független kálvinistáinak idegenbe szakadt szegény rokonai voltak a németesedő dunántúli város református magyarjai.

A kollégium ekkor még a régi, öreg ház, amely II. József idejében épült. A középiskolák végleges rendezése, 1854 császári elhatározása a pápai iskolát keményen sújtotta, elsorvadásra ítélte, és mert tanárai az elsők között tiltakoztak a német nyelvű oktatás fokozatos bevezetése ellen, nyilvánossági jogát is megszüntette. Az iskola jel-

mondata Hunyadi János Mátyáshoz intézett szavaival „légy különb apádnál” serkentette a tanulókat, de érettségi bizonyítványt nem állíthatott ki növendékeinek, s így azok előtt csaknem minden pálya zárva maradt. A különbség a pápai iskola hagyományai és új helyzete között szinte felmérhetetlen. A régi diákoknak, Petőfi-nek, Jókainak példája, de még a közélet jelesei soraiban akkor már számottevő Ballagi Mórnak magasba ívelő pályája is merész, de elérhetetlen álmoként lebegett az új diákok előtt, akiknek nap mint nap érezniök kellett iskolájuk és jómaguk szegénységét, — a háttérbeszorítottak reménytelenségét, és megalázottságát.¹⁷

A nagyrahivatottság és a való helyzet között csak fokozta az ellentétet az iskola nívós tanári kara, a sok kiváló tudós és híres pedagógus: Pápán tanította először és elsőnek Magyarországon Tarczy Lajos Hegel bölcsészeti rendszerét, itt tanított Kolmár József, Petőfi barátja, a híres önképzőkör alapítója, Kerkapoly Károly, a későbbi pénzügyminiszter és Bocsor István — „ki históriában kutat világeszmét” —, diákjainak olyan magyar nyelvű történelemórákat tartott a francia forradalomról, hogy a város közönsége, ha a teremből kiszorult, akkor az ablak alatt állva is végighallgatta előadását. Nemcsak a XVIII. századi felvilágosodásról és hatásáról beszélt lelkesen, hanem mindazokról az okokról, amelyek során Franciaország készült „az abszolutizmus önkényét, mi alatt nyögött, nyakáról lerázni”, mivel a „historiai szükség azt hozta magával, hogy tovább haladni kell”. Még félreismerhetetlenebbül kapcsolta a múltat a jelenhez, ha a magyar történelemről szólt: Ampringen rendszeréről, amelynek zsarnoksága, katonái rablása s a protestantizmust sújtó nyomása Thököly felkelését eredményezte, Buda megvételéről, mely „nem

a legörvendetesebb napokat hozta a magyarokra”, a karloviczi békéről, amelyben „senki magyar részt nem vett” s amely „sérté a magyarokat” s az ifjú Rákócziról, aki „a mindenéből kipusztított néptől segítségül hívatván” kezdte meg szabadságharcát. De legemelkedettebb lelkesedéssel „a nemzet ébredéséről”, a reformkorszakról beszélt: „Szép látni az új eszmére ébredt nemzetet, mint törekszik szellemét emelni, az individualitást a jobbságban is becsülni, nagy hazafiai versenyt futva tisztelni, a nemzeti gazdaságot és kereskedést jobb lábra állítani, nevelés által a nép osztályt művelni, szabadságot védeni, világosodást terjeszteni sat. mind ezen szép törekvése valósul-e, a jövőndő mutassa meg.” Tanításai, amelyeken a reformkorban a pápai iskolának nagyjai nevelkedtek, a szabadságharc leverése után mélyebb csengést, új aktualitást nyertek.¹⁸

A nagy feszültségek nagy törekvéseket szülnek, talán ez is magyarázza a serdülő Thaly nagy ambícióit. Rá elsősorban nem a történelemórák hatottak, hanem irodalomtanárjának, Csepely Sándornak biztatásai, aki maga is erős érzellemmel vonzódott ifjú tanítványához.¹⁹ Ki lehetne hivatottabb a költői babérokra, mint a 15—16 éves Thaly Kálmán, aki nem kevesebbel dicsekedett, mint azzal, hogy rokona Jókai Mórnak és maga Vörösmarty Mihály buzdította és tanította a verselésre.

A fiatal költő redkívül könnyen versel, de mondani valóban szegény. A filozófiát nem kedveli, a szerelem megrázó élményében — versei tanúsága szerint — nem részesült még, s így figyelme a már feldolgozott témák felé fordul: legszívesebben és legnagyobb készséggel a népmondákat, regéket önti versbe.²⁰ Barátjának és költői vetélytársának, Molnár Aladárnak apja, Molnár Dénes birtokos, látva a fiúk igyekezetét, egészséges ér-

zékkel a személyes élményt hangsúlyozva kocsira ülteti a két poeta-jelöltet, hogy megismerjék a balatonmelléki várromokat, történeti emlékeket. A két fiú, akinek baráti kapcsolatát szinte Wertheri hangulat jellemzi, a következő években az ország más részeit, Murány, a Tátra, Hegyalja, Tokaj vidékeit, a Sajó mentét és az Alföldet járja be.²¹

Az iskolai történetórák után ezek az utazások is stúdiomunkok, amelyek közvetlen kapcsolatba hozzák őket a múlttal. A magyar történelem a serdülő Thaly számára olyan élmény ebben az időben, amelyet két forrás táplál; az egyik az abszolutizmus korának nemzetellenes politikája nyomán a közhangulatban is élő, de a pápai kollégium történelemóráin különösen erősen tudatosított nemzeti érzés, a másik a népmondák mesés világa, ahol a letűnt századok története várakhoz, öreg fákhoz, omladozó várkastélyok tornyaihoz s furcsa természeti képződményekhez fűződő csodás és titokzatos eseményekké oldódik. Ez most még csak költészetének irányát szabja meg, de később nagy befolyással lesz történetírói munkásságára is.

A 16—17 éves ifjú a letűnt századokban úgy kalandozik, mint gazdag vadászterületen, ahol mindent elnyerhet, amit eddig nélkülözött: a szegény nemesfiú itt találkozik vitéz és gazdag őseivel, a haza elnyomatásán kesegő ifjú a dicső és fényes múlttal. Első versesfüzetének fedelére Zrínyi jelszavát írja: „Ne bántsod a magyart!” A szép cím jelzi, hogy a 18 esztendőös ifjú korának ellenében, a Bach rendszer nyomasztó esztendeivel szembe a magyar történelem letűnt századait fordítja. Egyik verse, a „Zápolya”, a lelkes kisdíáknak azt a sejtelmét is jelzi, hogy az ország történelmének tragikus fordulópontján a nemzeti függetlenség elvesztése

s a jobbágyfelkelés leverése között szoros kapcsolat van. A felismerésben ugyan nem jut tovább a történeti egyidejűség s a személyes felelősség hangsúlyozásánál — hiszen túlzás is lenne az ifjú verselőtől a mély társadalmi törvényszerűségek feltárását számon kérnünk —, de mégis nagy jelentőségű e korai költeménye. A vers szerkezete és a rövid, kijelentő mondatok között vibráló ket-tősség egyaránt érezteti a költőnek határozott megfogalmazásáig el nem jutott, de annál nyugtalanítóbb kérdését: Zápolya, akinek 1526-ban függetlensége elvesztését „köszöni hona” vajon valóban „megmentette”-e a hazát 1514-ben.²²

A hősi és titokzatos történeteken annyira fellelkesül, hogy válogatás nélkül azt is megverseli, ami nem kívánkozik poeta tolla alá.

Költeményei többnyire ismert költők verssorainak másolatai.

*Óh e kín!... Létiünk se élet,
Se halál, sem álom;
Félig ébren, félig halva
Tengünk a világon
Minduntalan ki-kinézőnk
A vak éjszakába.*²³

E sorokat olvasva azonnal elénk villan Vajda János A virrasztók c. költeményének klasszikus szakasza, míg más verseiben Arany, Petőfi, Tompa költeményeinek töredékeit, átírt változatait fedezhetjük fel. Regéinek szerkezetbeli és formai egyezései Tompa regéivel arra vallanak, hogy Tompát nemcsak a regék gyűjtésében követi, hanem feldolgozásbeli eljárását is átvette. Költői beszélyeit, balladait jegyzetekkel kísérte, aggodalmasan törekedett a teljességre, aprólékosan gyűjtött témájához minden adatot. Mintha az ifjú költői szár-

nyalását egy tudós öregúr akadályozná minduntalanul, aki adatokat rakosgat, mérleget, példaképek és minták között válogat.²⁴

Ez a bizonytalanság, kiforrotlanság nemcsak a költészetében jellemzi a fiatal Thalyt. Pestre jön, a református teológiára iratkozik be, bár a papi hivatásnál sokkal erősebbek benne az irodalmi ambíciók. Török Pál, a teológia igazgatója szép jövőt jósol a szorgalmas teológusnak, akit most elsősorban a történelmi vonatkozású tárgyak érdekelnek és különös tehetséget mutat a nyelvek elsajátításában.²⁵ Leginkább balladákat, románcokat fordít angolból, németből. 1858-ban a Szép-irodalmi Közlönyben rövid cikke jelenik meg az ósvéd balladákról és óspanyol románcokról. Figyelemre méltó a különben külföldi feldolgozások eredményeit összefoglaló kis tanulmányban, hogy megvizsgálja, miként kerültek a lovagi költészet termékei a nép közé. A középkori társadalmi osztályok állapotának vizsgálatából indul ki és arra az eredményre jut, hogy akkor még nem állt olyan messze egymástól az arisztokrácia és a nép, mint most.²⁶

Kétségtelen, hogy van hajlama és tehetsége az aprólékos és elmélyült tanulmányokhoz, de az idők változása új teret nyit meg előtte. Solferinonál még el sem hangzott az utolsó lövés, az ország máris úgy érzi, elérkezett az idő, mikor elégtételt követelhet a szabadságharc leverését követő gyászos évtizedért. A nemzet előtt szép és nagy lehetőségek nyílnak, melyeket az ország vezető egyéniségei, az arisztokrácia s a köznemesség szélesebb látókörű tagjai, helyzetük, a szabadságharcban vitt szerepük s az elmúlt tíz esztendő alatt levont

tanulások szerint más és más úton véltek valóra válthatónak. A sokféle elgondolás a társadalom széles rétegeinek törekvéseivel a nemzeti függetlenség gondolatában találkozott s ebből nagy nemzeti mozgalom bontakozott ki.²⁷

A mozgalmat a pesti egyetemi ifjúság szélesíti ki, bár inkább a zászlóhordozó szerepét, mint a kovász erjesztő munkáját vállalja. Thaly az 1860—61-i tanévre a pesti egyetemre iratkozik be mint rendkívüli joghallgató, tanárai Pécsi, Wenzel, Horvát Árpád, „kitűnő szorgalmú”, „ajánlásra méltó”, „diligens” megjegyzésekkel ékesítették indexét, de Thaly az első és egyetlen egyetemi tanévben nem jogi tudományokba mélyedt el, hanem teljes odaadással, önfeledten belevetette magát a ki-robbanó politikai mozgalomba.²⁸ Mint az „íróvilág tagja” ott van Balatonfüreden és Niklán Kisfaludy Sándor és Berzsenyi Dániel ünneplésén, a nagy hazafias tüntetéseken, amelyekre a „köznép” is tömegesen elzarándokol még a távoli falvakból is.²⁹ Nevét hamarosan az ifjúság vezetői között találjuk. Nemcsak a díszmagyaros, fenegyerekeskedő diáktüntetésekben vesz részt, nemcsak hazafias verseit szavalják Petőfi és Tóth Kálmán verseivel együtt a Honvéd Segélyező Egylet „szavalmati és zenészetű est”-jein, de része van az októberi diploma kihirdetése után rendezett nagy tiltakozás megszervezésében s a tüntető felvonuláson az élen halad. Ő az egyike annak a nyolc fiatalembernek, akik a fiatalság ellenálló szervezetének létrehozását tervezik, s e terv jegyében a Pozsony megyei Gazdasági Egyletet megalakító ifjak között is az első.³⁰

Mennyi volt ebben a nagy tervektől, de még nagyobb lelkesedéstől fűtött diákmozgalomban az életképes mag, reális és konkrét program, azt három név sejteti. Tán-

2. A peski diák

csics, Teleki László és Széchenyi személye és neve körül sűrűsödnek a szálak kisebb vagy nagyobb csomókká a pesti diákság mozgalmainak szövevényében.

Az 1860-as Táncsics-perben azt a vádat emelték néhány egyetemi hallgató és diák ellen, hogy *Táncsics* forradalmi írásait, az „Ifjú barátaim”, „Előszó és tartalom”, „Hét nemzetiség szövetsége”, „Forradalmi katekizmus”-c. munkáit rejtegették, terjesztették és előkészítői voltak a márc. 15-i tüntetésnek. A kihallgatottak közül Kaas Ivor ahhoz a szűk körhöz tartozott, amelynek Thaly is tagja.

1861-ben az ifjúság e szűk kör másik tagjának, Beniczky Emilnek vezetésével *Teleki* ünneplésére készül, 48 radikális politikusát látja benne s mint „palatinust” szándékozik köszönteni. A „Nemzeti Kör” elnökévé is Telekit választják. A kör, melynek tagjai — köztük Thaly is — elkülönítették magukat az ifjúság másik táborától, a „Demokratáktól”, azzal a titkos céllal alakult, hogy megszervezi az ellenállást.³¹

Kevésbé konkrét, de annál jellemzőbb az ifjúság mozgalmának *Széchenyi*-kapcsolata. Az ifjúsági mozgalom *Széchenyi* névéhez fűződő vonásairól nem tudjuk, hogy külsőséges lelkesedés volt-e csupán, amelyet különösen *Széchenyi* halálhíre lobbantott fel, vagy határozott programot, *Széchenyi* politikai eszméinek nem is annyira követését, mint inkább tudatosítását jelentette.

Táncsics, Teleki, *Széchenyi* — három egymástól eltérő politikai irány képviselőjének neve kavargott a pesti diákság köreiben. Az egyetemi ifjúság mozgalma elég széles volt, hogy különböző, sőt egymásnak ellentmondó eszméket felfogjon, de az események gyors egymásutánja nem adott időt beérlelésükre, egyik sem kristályosodott ki a diákok lazaszervezésű csoportjaiban. A kortárs

találón jellemzi lelkes csoportjuk felszines politikai ismereteit: „Mi az ötvenes évek növendékei, ámbár lán-golón szerettük hazánkat, a 48—49-diki szabadság-harc vezérférfiain Kossuthon, Klapkán, Görgeyn és még néhány vértanúhalált szenvedett tábornokon kívül alig ösmertünk más valakit ama nagy idők férfiai közül, és ezen ne ütközzék meg senki, mert hiszen a mai és a jövő nemzedéknek fogalma sincs arról, hogy minő sanyarú körülmények között kellett nekünk felnevelkedni és minő veszéllyel járt az, ha magunkat egyszerűen magyarnak vallottuk. Iskoláinkban a szabadságháborút említeni sem volt szabad és ha azt valamelyik tanárunk felemlítette, elferdítve, nemzetünket gyalázva kellett tennie, ámbár dicséretünkre legyen mondva, a hazafiúi és forradalmi szellemet belőlünk kiirtani képtelenek valának.”³²

Thaly mindenütt ott van és e két év forró levegőjében úgy érzi, mint költő nagy nemzetnevelői hivatást tölt be; „a költészetnek szent kötelessége az ébredő nemzeti szellemmel karöltve járni” — írja 1860-ban. A „Szabadság hajnala” c. kötetéhez, amely ez időben írott politikai verseinek gyűjteménye, olyan bevezetést ír, amely e kor nagyrahitottságát és nagy jelentőségét hangsúlyozza:

„A magyar nemzet újra ébredése — vagyis az 1859-iki okt.-tól az 1860-iki okt-ig lefolyt év — hazánk történetkönyvében egykor a legérdekesebb, legsajátosabb szakaszt képezendi.” A nyugodt és tárgyilagos elemzésből azonban rögtön költői pátozszba csap át, amely túlzásokba ragadja: „A szellemnek diadalmas küzdése az anyaggal, az elnyomott nemzetiség győzelmes harca a bukófélben levő, de éppen azért még dühösebb zsarnoki rendszerrel alkotják ez esemény, és eredménydús időszak történetét. E küzdelmekért tanulá meg tisztelni Európá a magyart, mert szellemünk hatalmával úgy-

szólván minden vérhullás nélkül vittuk vissza azt, a mit ezelőtt 12 évvel nem voltak képesek megvédeni hadseregeink.”³³

A szabadság gondolat eszményesítése közhangulat, mégis annyi túlzás, magabiztosság, lelkendezés feszíti e sorokat, amelyeket 1861-ben csak egy 22 éves ifjú írhat le, aki mint gyermek élte át a 48-as szabadságharcot és leverésének tragédiáját nem értette meg. Verseiben alig rezonál Teleki politikai programjára, nem látjuk nyomát soraiban Táncsics hatásának sem s még Széchenyi történelmi példájának tanulságát is Arany ismert költeményéből, tehát olvasmányélményéből szűri le.

1859-ben a magyar szabadság zálogát még csak a magyar nyelvben, magyar ruhában és letűnt századok felidézésében látja.

*„Ne felejtsd a multat
Óriás világunk —
Melyet megsirattunk,
Melybe visszavágyunk;”*³⁴

A múltban most nem keresi a tragikus változásokat, hibákat, büszke a régi hírnévre s erre a büszkeségre lelkesít. A nemzet jövőjét derűsnek és szépnek látja. Az „Árpád apánk” — közismert és az egész országban elterjedt, hetyke, jókedvtől telített sorait hallva, szinte arra kell gondolnunk, hogy a fiatal poeta elszakadt korának realitásától.³⁵ A történelem példája semmi okot nem ad az aggodalomra — mondja —, hiszen a magyar nemzet minden nagy ellensége a kún, a tatár, a török elvesztett s

*„Végre aki legsúlyosban
Győtre három század óta?!..
Várjatok csak, nem sokára
Ennek is szól már a nóta!”*

Mennyire más szemmel nézik a múltat azok, akiket a reformkor és az 1848-as szabadságharc érlelt férfiuvá. *Arany János, Deák, Szalay László* a kibontakozás lehetőségein töprengve a magyar történelem nagy fordulóit, tanulságait kutatják. *Gyulai Pál* Horatius olvasása közben csakúgy a jövőendő útjait keresi, mint *Horváth Mihály*, aki az emigrációs gondok fölé emelkedve 1823—1848 huszonöt esztendejének megírását tervezi „a fiatal-ság okulására”. Az öregek aggodalma s a fiatalság naiv bizalma egyaránt a múltból táplálkozik, de a szemlélet-beli különbség nem csupán generációs eredetű, hanem az átélt történeti események jellem- és gondolkodás formáló erejének következménye is. Hiszen másként látnak már a harmincévesek is, akik mint eszmélő ifjak éltek végig 48-at. „Örök hálátlanság volna tisztelettel nem gondolni az építkezőnek azokra, kik az épület alapjait lerakták és a várost, melyben lakunk, alapították” — írja a reformkor nagyjairól *P. Szathmáry Károly*, aki mint honvéd-főhadnagy harcolt 48-ban. Ez a tisztelet csendül ki *Szilágyi Sándor* soraiból is: „Ó ti tevétek azt harcosai az időnek, hogy jogainkkal együtt nemzetségünk nem veszett el.” Nem osztozik az 1859—60-as évek általános reménykedésében 1848 március 15-e forradalmi költője *Vajda János* sem.³⁶ A húsz évesek generációját az 1860—61-es évek eseményei formálják. Thaly fejlődésének is legjelentősebb szakasza ez az idő, mely az ifjú költő, a lelkes ifjúsági vezér egyéniségében kitörölhetetlen nyomokat hagy. Tapasztalnia kell, hogy az ország dolgainak gondja gond, a verseiben megénekelt tündéri szabadság pedig a valóságban sok harc, erőfeszítés, véres áldozat, emberöltők munkájának elérhetetlen célja. A „Forinyák Géza temetésén”, „Széchenyi emlékezete”, s „A Széchenyi-hegy elnevezésekor” c. költemények végső

kicsengése azonban még mindig a nemzet küszöbön álló fölvirágzásába vetett naiv, szinte gyermeki bizalom.³⁷

Hogyan nyílhatna meg az ország előtt a szabad és független fejlődés útja, azt nem a főváros zaklatott és nyugtalan hónapjaiban, hanem egy távoleső országgrész csendes vidékeit járva sejti meg. Egy verse miatt felségsértési perbe fogják s el kell hagynia Pestet.³⁸ Erdélybe megy s ez a bújdosás romantikája mellett — nagy tanulóiskola. Ismét a magyar történelem emlékeivel kerül kapcsolatba, de nemcsak a várromokhoz és vidékekhez fűződő népmondákból és regékből ismeri meg a múltat, hanem a fuvaros történeteket mond Bem apóról, a székely favágó Gábor Áronról, egy fejeégyházi mesterember pedig Petőfi haláláról beszél,³⁹ és családjuk barátja, Vargyasi Daniel Gábor udvarhelyszéki főkirálybíró elébe rak két láda régi írást, melyekben Bethlen Gábor és II. Rákóczi Ferenc idejéből való leveleket, iratokat, verseket talál.⁴⁰

Ugyanakkor az erdélyi románság és magyarság között ebben az évben erősödik a forradalom leverése után felmerült barátság gondolata és a testvéri kézfogás lehetőségei kezdenek kibontakozni.⁴¹ A mozgalom friss levegője Thalyban is új gondolatokat ébreszt. Lehetséges, hogy Teleki László meglátásai tudatosodnak benne, hiszen a barátság gondolatát kiterjeszti a románokon kívül az ország többi nemzetiségére is. Az ausztriai ház népei omladozó, előregedett ház lakói — írja egyik versében —, a ház hamarosan összedül s maga alá temetheti gyanútlan rabjait.⁴² Erdély történelmében meglátja a magyar—román közös múltat⁴³ és az 1861-es esztendő programját már az országban élő másnyelvű népek közös összefogásában — „s ha nem egy nyelv, de egy párt” — gondolatában szabja meg.⁴⁴ Hiszen a „büszke magyar” nem lehet meg a „Roskatag ház” többi lakó-

3. A „Szabadság hajnala” szerzője

jának, az osztrák birodalom más elnyomott népeinek barátsága és támogatása nélkül. Thaly állásfoglalása nem egyéni szín az ország közhangulatában, hiszen általános véleménnyé vált, hogy a nemzetiségekkel össze kell fogni s ez a kívánság leginkább kulturális téren tapasztalható. Az állásfoglalás fajsúlya attól függ, hogy

35

a barátság általános, szép szavain túl mennyiben jelentett konkrét programot, mint Teleki törekvése vagy Kossuth terve. Thaly messze áll ettől, de programja, mely az adott viszonyok között meglehetősen felszínes, mégis figyelemre méltó. Hiszen a nemzet jövőjének egyik legjelentősebb kérdésére tekintett s ha még keveset lát is belőle, ez a kevés is elegendő lehet ahhoz, hogy az elkövetkezendő esztendőkből és évtizedekben szélesebb perspektívák nyíljanak előtte.⁴⁵

Romantikus és kalandos tervéből, hogy csatlakozik Klapka és Türr akkoriban a Székelyföldre betörni készülő légiójához, semmi sem valósult meg. „Moldvában” c. verse sejteti, hogy kint járt a határon túl s elárulja, hogy a fiatalember lelkesedése, sok fölbuzdulása őszinte és mély hazaszeretetből táplálkozik.

*„Milyen jó a szabad lég, én teremtöm!
Benn' arc, tekintet sokkal vidorabb;
Magasbra száll az eszme, érzem, hogy
Nem is ember az ember, mikor rab!*

*„Milyen jó a szabad lég, én teremtöm!
S én mégis, mégis — sietek haza:
Óh, mert szabad, de idegen országnál
Rabúl, köny közt is kedvesb a — Haza!”⁴⁶*

Erdélyi útja után a szabadság gondolata új tartalommal telítődik verseiben. A magyar szabadság a népek szabadságának eszméjében kezd feloldódni. Nemcsak az olaszországi események ihletik, hanem lefordítja az 1861-i varsói szabadságmártírok emlékére a lengyelek híres csatadalát és a franciák forradalmi indulóját.⁴⁷ Az általános hangulat hatása alatt áll, de gondolkodásmódjában ettől kezdve bizonyos változást figyelhetünk meg.

~~1861~~ 17.
Klapka indulója. *
 — 1861. február.

Föl, föl, vívóer a csatára!
 A szent szabadság oltalmára.
 Edes hazánként hősi véremmel
 Onszur, hullagur nagy bátran, vigélnél.

Föl, föl! Szájakor lobogómas
 Indul! Utánam robogó had!
 Teng, döng az ágyu, csatog a kard:
 Ez lelkesíti csatában a magyart.

Lásd, már is mint résmül
 Ellenségünk nagy sereg?
 Tanadásunk részétül
 Tuzni csúszul részretre...

(Egyszerű Dalféle)

* A 1849. évi híres dallama, a Lagnar Ignác
 kézirata szerinti, amel' egyes leánya: Lagnar
 Vilma, k. a. (a későbbi Balassi) számára, az 1861.
 február havában, az 1848-49. évi honvédek felszámolása
 alkalmán a rózsavári nemzeti színpadon leírhat
 tán rajza, kavással indokolt elterjedt. Mind e két
 dolog a háromszor is ismételt, s a dal szövege
 az egész országban, s még ma is népszerű.

4. A „Klapka indulója” kézirata

A pesti eseményeket már más szemmel nézi. Ő, ki tüntetően viselte a magyar ruhát, most azt veti az országgyűlés szemére, hogy csak külsőségekre ad, míg „kicsípve, magyar öltözetben megy Budára”, hagyja, hogy becsapják. Ostorozza a 49-et elfedő békülékenységet.

*„Egy kis pátens, meg diploma
A magyar számdra:
Harminchárom fontos vas a
Kezére, lábára!”⁴⁸*

Mint az elszegényedő középnemesség és az ország lakossága általában Thaly is határozati párti. De a határozati párton belül dülő komoly belharcok, úgy tűnik, politikai gondolkozását erősen befolyásolják. A párt, amely Teleki Lászlót vallja vezéréül, csak a közjogi kérdésben hajlandó elfogadni szavát, a nemzetiségi kérdéstről és a demokratikus átalakulás problémájában már nincs meg az egyetértés. Thaly ezekben úgylátszik, maga sem marad Teleki mellett:

*„Feledjük a történetet,
Elmúlt, s azzal — vége!
Ilyen régi dolgokért
Számadást ki kérne?”*

*„... jobb a béke
Meghizunk majd szép kövérre,”*

írja „Divatos eszmék” c. költeményében 1861-ben s később a vers mellé még odajegyzi: „mint ez akkoriban bizonyos oldalról célzatosan ápolt túlbékülékeny s gyámoltalanul nagylelkűsködő hajlamokat ostorozó költemény csakhamar igen divatos concertdarabbá vált”. Talán a párt belső harcai miatt is emelt önmagára fegyvert Teleki László, akinek halálával Thaly úgy véli, az ország reménysége is odalett.⁴⁹

Kiforrott politikai állásfoglalást és éleslátást nem kívánhatunk a 22 éves Thaly Kálmántól, akit ebben az időben minden téren a lázas útkeresés jellemez. A költői, jogi, újságírói és papi pálya között tétovázik. Mint költő

hol Petőfit, hol Tompát, majd Aranyt és Vörösmartyt másolja, az ország szabadságának gondolatát, melyre az akkori események ihlették, a múlt emlékeivel táplálja. Így születnek naivul lelkes hazafias költeményei is. Az események azonban gondolkozásra készítetik. Az ihaj-csuhaj hangot verseiben felváltja a konkrétabb program; már nemcsak lelkesíteni akar, hanem tanít, bírál, utat mutat, ha sokszor ügyetlenül is, a fiatalság megbocsájtható fontoskodásával is, de jó szándékkal és őszinte igyekezettel. Programja nem élesen körülhatárolható program ugyan, s a legpozitívabb benne talán az a felismerés, hogy az „Ausztriai Ház”, az osztrák birodalom romlásra ítélt, düledező öreg épület, amellyel a magyar nemzet nem vállalhat semmi közösséget. A jövőt illetően azonban már bizonytalan, s ha azt nézzük, hogy az ifjúság mozgalmában a „Demokraták” helyett a „Nemzeti kör”-höz csatlakozik, inkább arisztokrata barátaira pl. Nádasy Ferencre figyel, s a nemzetiségekkel csupán mint „büszke magyar” békülget, az sem kétséges, hogy nem a legjobb utakat választja. Mindennek ellenére lázas érdeklődése az ország dolgai iránt, készsége segíteni akarása, a fáradhatatlanság, mellyel kíséri az eseményeket, odaadása, szinte feloldódása a nemzet e jelentős két esztendejének mozgalmaiban figyelemre és elismerésre méltó.

Az országgyűlés feloszlatása 1861. augusztus 22-én azonban olyan változást hozott, amely Thaly fejlődésében törést okozott, gondolkozásmódjának pedig új irányt adott. A „Szabadság hajnala” c. verseskötetét a rendőrség végzése nyomán a Helytartótanács elkobozta, mert a kötetben foglalt költemények „melyek a lapok-

ban már megjelentek . . . egyenként ártatlanok, összedve izgató hatást gyakorolnak.”⁵⁰ Ugyanekkor azonban „Kárpáti Kürt” és „Székely Kürt” címmel újabb két kötet versgyűjteménye jelent meg.

Költeményeit az irodalom hivatalos köreiből szigorú, de jogos kritikával fogadták. *Szász Károly* gondos elemzése a fiatal költőnek sok elgondolkoztatót mondott.

„Thaly Kálmán minden akar lenni, s azért semmiben nem határozott. . . Vegyíti a fajokat” — írja *Szász Károly*, de nem ezt tartja legmélyebb hibájának. Felrója, hogy külsőségek rabja: „Van szépen metszett pohara, csak jó bor kell belé”. Ezüst patkóhozlovat akar találni — ezen még lehetne segíteni, de Thaly nem eredeti költői egyéniség. Minduntalan, öntudatlanul is idegen befolyások rabja lesz. „Egy megható dalt, egy művészileg kezelt és még új balladaformát lát vagy hall, s a nélkül, hogy egyenesen plagizátorrá válnék, annak oly erős és közvetlen befolyást enged maga fölött, hogy reminiscenciáiból maga is olyasmit teremt, ami ha külsőképpen új is, de lényegileg nem új.”⁵¹

A kemény, de igaz szavak velejét Thaly nem érti meg. Sértett büszkeséggel, a hazafiságot a művészi értékkel szembeállítva vág vissza: „Én ugyanis azt tartom — írja —, hogy a költő mindenkor, de kivált nehéz időkben mindenképp fölött hazafi tartozik lenni. Némely körülmények között üdvösebben hat a nemzetre egy időleges becsű nemzeti szellemű, mint egy, — bár talán több költői beccsel bíró — de az idők szerint nem korszerű vers.”⁵²

Arany János felismerve a veszélyt, hogy a nemzeti értékeknek mekkora devalválását jelentené az ilyen nézetek elterjedése és eluralkodása, tiltakozik ellene és figyelmezteti a fiatal költőt: „A katona úgy szolgálja legjobban a hazáját, ha megfelel a katonai célnak.

Bizony a költő is — mint költő — úgy, ha a költői célt semminek alá nem rendeli.⁵³

Ez a bíráló nem a hivatalos, zárt tábor újat befogadni nem akaró, a fiatal és új költőnemzedéktől elforduló hangja, amiért annyi szemrehányás illette az idős Arany Jánost.⁵⁴ Hiszen a kirekesztettek táborának legserítettettebb tagja más hangon, de ugyanúgy vélekedik Thaly költészetéről.

Vajda János híres röpiratában az „Önbírálat”-ban, mikor a közönség ízléstelenségét kihasználó és azzal visszaélő, búsmagyarkodó költők ostromozását olvassuk, azonnal lemérjük mennyit szánt ebből Thalynak.

„Csiribiri Ferkó, Tulipiros Matyi kiadnak egy egy kötet olyan verseményt, mely nem egyéb, mint nem csupán a költészet, de még a józan ész törvényeivel is ellenkező képtelenségek halmaza . . .” A Kisfaludy társaság világirodalmi színvonalon álló remekműveket ad, mégis a társaságnak 1300 pártolója van, „míg ellenben holmi »Kriváni trombita«, »Alföldi-kürt« féle frázisokádó verselményfüzetek két három ezer vevőre találnak.”⁵⁵

Szász Károly is szomorú jelenségnek tartja, hogy Thaly „Kárpáti Kürt” c. verseskötete már második kiadást ért meg 1654 előfizetővel, míg Arany és Tompa költeményei olvasatlanul hevernek, Eötvös és Kemény regényein leszállított áron igyekeznek túladni a kiadók.

A közönség azonban, ha a hiúságát kielégíti, önértétét növeli, jobban kap az utánzaton, mint a valódin. Ez az olcsó siker okozta Thaly vesztét. Míg Arany, Szász Károly és Vajda János sajnálatos és kétségbeejtő jelenséget látott Thaly költeményeinek népszerűségében, a fiatal költő azt a halhatatlansághoz vezető lépcsőnek, 41

egyben pedig költői nagyrahitottsága zálogának tekintette.

Vajdának soha nem bocsátja meg bírálatát, a köz-
tük elmélyülő ellentét és gyűlölet végül verekedéshez
vezet.⁵⁶ A nagyobb és tekintélyesebb — amint véli —
igazi ellenségével Arany Jánossal szemben a közönség-
siker a fegyvere.

„ — Most már lármázhatnak az atyafi és pajtás kri-
tikusok, a közönség ítélte, hogy ki a nagyobb költő” —
nagy szánalommal idézi fél évszázaddal később Ady
Endre „Szegény Thaly” dicsekvését, „mikor verses-
könyvére barátjai, patriai választói tán majdnem öt-
ezer előfizetőt gyűjtöttek, holott Arany akkori új köny-
véből ezerhétszáz exemplar fogyott csak.” Ady — aki
maga is átélte a hivatalos irodalommal szembekerülő
fiatal költő helyzetét, megérti Thaly elkeseredését és
kétségbeesett bizalmát, hogy az olvasók érdeklődése
igazolja tehetségét. „Mit érti azt egy mai magyar poeta-
titán — folytatja Ady —, micsoda önérzetet, hír szom-
júságot s micsoda halálos vakmerőséget jelentett ez a
mondás annakidején? Arany már akkor minden taná-
rok és diákok költője, főhercegek észrevettje, szobrá-
szok tervbevett áldozata és minden semmi volt, ami
csak költő lehetett. De Thaly Kálmánnak az fájt tán
legjobban, hogy Arany miatt ő nem lehet már második
osztályú «klasszikus» sem s nem bukhat vizsgázó diák
soha a verseiből.”⁵⁷

A közönségsiker, amelyre Thaly mindent épített,
nagyon kétséges alap. Csalóka és megtévesztő. Thaly
versei a klasszikusoknak, Petőfi, Arany, Tompa költe-
ményeinek egyes utánzatai voltak.⁵⁸ Könnyű, tetszetős
másolatok, amelyek a nagy minták mély mondanivalóit
felszínesen, hígítva tálalták, nem készítették az olvasót

gondolkodásra, mentesítették minden szellemi megerőltetéstől. A közönség úgy vélte, olcsón, fáradságos fizetés nélkül juttatja nagy értékekhez a fiatal költő. De ha félrevezetik — ha akár öntudatlanul is becsapják — maga sem őszinte, bizalmával nem lehet büntetlenül sáfárkodni. Olyan hangos érdeklődéssel ünnepli kedvencét, hogy az könnyen, ebben föltétlenül a nagy költőnek kijáró sikert láthatja.

Thalyt a költői pályáról nem téríti le a hivatalos irodalmi kritika. Az országgyűlés berekesztése után következő csendesebb és látványosságokat nélkülöző napokban azonban nem talál sok témát. Tekintete megint a múltba fordul, de most már nem érdeklí minden század, egyre inkább egyetlen kor keríti varázsába. Erdélyi útjáról régi iratokat hozott magával, amelyeket tulajdonosa *Vargyasi Daniel Gábor* ki akar adni s Thalyt, mint az irodalomban jártas, történelem után is érdeklődő poetát kért meg a kötet szerkesztésére.⁵⁹ Az irományok között egy hosszabb emlékirat, amely „Egy lengyel királyi tanácsos levele . . .” címet viseli, a Rákóczi-szabadságharc idejéből való. Thaly — jó érzékkel — felismeri benne a nagybecsű és ritka forrást, azt is látja, hogy a rajta levő évszám — 1706 —, nem felelhet meg az okmány eredeti keletkezési idejének, de hogy valójában a szabadságharc melyik esztendejében írták, azt nem tudja megállapítani.

Útbaigazításért Szalay Lászlóhoz fordult.⁶⁰

Az egyszerű tanácskérés túlnőtt a személyes kapcsolat jelentőségén. Thaly a nagy történetíró közelében tulajdonképpen a történetírással ismerkedett meg. A történelem iránt érdeklődő fiatal poeta életének fordulójához érkezett; útját már mint költői lelkületű historikus folytatja tovább.

Thaly szemlélete a magyar történelemről még kialakulatlan, de mint költő szívesen és sokat hivatkozott a múltra, amit általában nem tekintett másnak, mint szép, merész, dicső históriák végtelen láncolatának.

Annak a kis körnek a többsége — a historikusoknak nem szabályokkal és szervezeti formákkal, hanem az új viszonyok között kialakult, a közös érdeklődés és cél által összetartott társasága, amelybe most már ő is tartozik — merőben mást keresett az 1860-as évek elején a magyar történelemben, mint nagy hősök bámulandó tetteit vagy a magyar mitológiát, melyet Thaly alapjában véve igazoltnak tartott.

A feudális világ elmúlása új kapukat nyitott a historikusok előtt: lehullottak a levéltárak nehéz lakatjai, kitérültek a rozsdás vastáblák s a nemesi családok már nem őrizték féltékenyen irataikat, mert úgy látszik, hogy az unokák jövőjét a munka s nem az ősök érdeme és joga biztosítja immár. A poros iratkötegeket új és lelkes fiatal csapat bontogatta türelmetlenül, mert érteni akarta, amit átélt. Hiszen csaknem puskaporos honvédatállásban törtek be a múlt e zárt csarnokába valamennyien az elkövetkező évtizedek tudós professzorai, történelemtanárai, akik akkor váltak historikussá, amikor fülükbe még a szabadságharc csatazaja visszhangzott. *Szabó Károly* mint bujdosó honvédfőhadnagy kezdte el rendezni a Teleki-levéltárat; *Salamon Ferenc* a csucsai ütközetben súlyosan sebesült lábbal is tovább szolgál Világosig; *Torma Károly*, a későbbi nagynevű archeológus, Bem katonája volt, *Nagy Iván*, mint jurátus csapott fel honvédnek, *Nagy Imre* pedig nemzetőrnek; *Pesty Frigyes* Kossuth hadügyminisztériumának igazságügyi osztályán dolgozott s bár 49-ben Tö-

rökországba menekült, még abban az esztendőben hazajött.⁶¹ A két emigráns, *Szalay László* és *Horváth Mihály* gondolatainak, bár érett fővel, számos tudományos tapasztalattal gazdagon és gyakorlott szemmel fejtegették az okmányokat a külföldi levéltárakban, ugyancsak a szabadságharc szabott új útát.⁶² A fiatalok pedig minden alaposabb előképzettség nélkül, sokan félművelten vagy csupán hiányos jogi ismereteikbe bízva vágtak új csapást a história tudományában. *Ráth Károly* azzal szabadkozik, mikor egy „szeleburdi ujdondász professzort csinált” az akkor már számos publikációja révén ismert nevű historikusból, hogy „1848—1849-ben löport szagoltam mint honvéd s 19—20 éves ifjonc, . . . 8 oskolát végzett . . .”⁶³

A bujdosás egy-két esztendeje, sőt a börtön — ami a fiatal Pesty Frigyesnek jutott osztályrészül — csak elmélyítette bennük a szándékot a magyar történelem megismerésére és föltárására. A különböző életpályák között hányódva végül mindegyik megtalálta azt, amelyik úgy ahogy megélhetését biztosította: de a tanár vagy a hírlapíró, a lapszerkesztő, az ügyvéd vagy a lelkész hivatásának változatlanul a történetírást tekintette. A terhes, sokszor ezer irányú elfoglaltság mellett, a sokféle nehézség ellenére mindnek mindig volt elegendő ideje az okmányok felkutatására, másolására. Az ország különböző vidékein szétszóródva éltek és dolgoztak, de tudtak egymásról.⁶⁴ Az önkényuralom esztendeiben ők is azokon a divatos levélpapírokon küldözgették egymásnak az érdekesebb oklevelek, iratok másolatait, amelyek jobb sarkába, ahová a címeres monogrammok nyomatták azelőtt, most hazafias jelszavakat rajzoltatott az élelmes kereskedő. De az „Áldás hazánknak”, „Hazádnak rendületlenül légy híve

öh magyar” ebben az időben őszinte kívánság és önként vállalt parancs volt e historikusok számára is, akiket nemcsak a közös érdeklődés kapcsolt össze, hanem az a szándék is, hogy újat, többet és mást mondjanak a magyar történelemről, mint amit az előttükjárók mondtak. Hiszen a személyi feltételek egyáltalán nem hiányoztak ahhoz, hogy mint mindenütt másutt Európában a nagy társadalmi átalakulások után, úgy Magyarországon is fellendüljön a történetírás. De hogy az egyéni lelkesedés miként válik alkotó erővé s az haszontalan munkákban porlad szét, vagy olyan műveket hoz létre, amelyek egyszerre lesznek a nemzet és az emberiség kincseivé, azt már a korabeli társadalmi, politikai viszonyok határozzák meg.

Az abszolutizmus korának munkavágytól égő történetészgárdája szinte leküzdhetetlen nehézségekkel birkózott. Az Akadémia, mely szervezeti egységbe foghatta volna őket, csak névleg volt tudományos központ. A történészek egy része nem is vallotta magáénak az ott uralkodó szellemet. „Magyarországon még az Akadémián is, mint az előbbi évek választási küzdelmei után ítélni, még nincs s ki tudja mikor lesz elejtve az uralkodó vallás eszméje, ha nyíltan bevallani s híresztelni talán átallják is.”⁶⁵ Az ötvenes évek közepén kezdeményezett okmánypublikáló kiadványok megjelenését az anyagi nehézségek végtelenül hátráltatták. Bár nyilvánvalóvá vált, hogy a Történettudományi Bizottság a legszigorúbb megszorításokkal sem tudja a megindított történeti munkálatok kiadásait az utalványozott 3500 forintból fedezni, ezt az összeget nem emelték fel, sőt 1864-ben 2800 forintra szállították le.⁶⁶ A *Budapesti Szemlé*-t a közönség érdektelensége fojtogatta, 1858-ban alig van 200 előfizetője.⁶⁷

A közönségnek tett engedmények pedig nem kedveznek a tudományos irodalomnak „Mí Erdély újabb irodalomtörténetét illeti — írja 1859-ben Csengery Antal Szilágyi Sándornak — szeretném, ha minél rövidebb lenne, mivel a közönségből már értelmesebb emberek részéről is hallám, hogy igen hosszú munka volt Szemlébe. Nem képzelem, a legokosabbnak vélt emberek is minő követelésekkel állanak elő, minő észrevételeket tesznek . . . Még Szalay János királya is unalmas volt nem egy tudományos embernek. Mit mondjon rá ekkor a közönség?”⁶⁸ A felszines, népszerű összefoglalások, melyeket egyes lapok szívesen közölnek, nem elégitették ki azokat, akiknek keze alatt a kötetekre növvő új anyag jelezte, hogy a magyar históriának jelentős területei még feltáratlanok. „Micsoda az a magyar nemzeti művelődés történetét tárgyzó mű az Árpádok korából, melyre a Vasárnapi Ujság 10 arany jutalmat hirdet? Az Árpádok alatti (889—1301) nemzeti műveltség történetének megírását csak talán 10 aranyért 3 hónap alatt nem kívánják” — kérde Szabó Károly 1855-ben.⁶⁹ „Ki kéne adni Thukydidest magyar fordításban, de kinek és miképpen? — sóhajt négy évvel később — mikor még Anonymus népszerű kiadása sem kell, kidolgoztam, ott hever Pesten a boldog feltámadás reményében.”⁷⁰ Ha mégsem akarta a múlt idők bűvára, hogy csupán az asztalfiának irjon, kénytelen kellett lenni alávetette magát a kiadók üzleti mesterkedéseinek, akik érdektelenségre, nemegyszer politikai nehézségekre is hivatkozva nevetségesen alacsony áron vették meg hosszú évek, hajnalig tartó munkájának eredményét.⁷¹ Ha pedig arra várt, hogy tudományos bírálat vagy kritika illesse munkáját, méltányolja vagy elvesse eredményeit, szomorúan kellett tapasztalnia, hogy munkájának nincs

tudományos visszhangja. „Akaratlanul is némi kritikai vitatásba ereszkedtem; de mi még ennek szükségén nem vagyunk túl” — mentegetődzik Szabó Károly Csengery előtt, aki nem győzi hangoztatni, hogy a *Budapesti Szemle* nem kritikai szaklap.⁷² A legnépszerűbb történetíró és a nagy tudományos tekintélynek örvendő Horváth Mihály, akinek munkáit a közönség számára csak érdekesebbé tette, hogy azokat az emigrációban írta, maga is panaszkodik, hogy műveinek nincsen semmi visszhangja, s leginkább a tudományos jellegű kritikát hiányolta.⁷³

Micsoda erkölcsi erő, és a történettudomány hivatásába vetett bizalom táplálhatta e sivár esztendők historikusait, hogy az érdektelenség és közöny ellenében az 1860-as évek elejére virágzóvá és termővé tudták tenni a história sivatagos kertjét. Nem egyetlen emberé az érdem, talán számba se tudjuk venni mindazokat, kik egy-egy jó magot ültettek el, vagy apró munkájukkal járultak hozzá a műveléshez. Salamon Ferenc a levéltárak számbavételét, felmérését sürgeti s „okos oeconomiát” a forráskiadásban.⁷⁴ Szabó Károly azt hangoztatja, hogy a magyar történelemnek azokat a mozzanatait is föl kell tární, amelyek nem hízelegnek a nemzeti büszkeségünknek. Jókai módjára nem áldozhatjuk fel a szépért az igazat. Nem mond le a nagy közönségről, sőt szükségesnek tartja a „nép számára valódi, maradandó becsű, egyszerű, rövid de tömött, tiszta magyar nyelvű magyar történeti munka megjelenését” s hangoztatja, hogy „közönségünknel régi történeteink iránt csak úgy költhetünk érdeket, ha a tárgyat több oldalról vitatva minél többször és több szempontból fejtegetjük.”⁷⁵ Nagy Iván, Torma Károly, Kőváry László anyagi áldozatoktól sem riadva vissza

tudományos folyóirat megindítását tervezik. Pesty Fri-gyes létre is hozza 1858-ban Temesvárott a „Delejtű” c. lapot, amely „a tudomány, anyagi érdekek és szépirodalom közlönye” kíván lenni. Sok számottevő his-torikus támogatja munkáival a Delejtűt, sőt Szalay is küld cikket. A távoli vidéki városkában három eszten-deig dacol ez a lap az érdektelenséggel, a rendőrség állan-dó zaklatásaival, a cenzurával s ha egy-egy számát le is foglalják, nem adja fel azt a célt, amellyel indult. Történeti cikkek végig jelentős helyet kapnak a lapban s Bethlen Gábor, Mátyás király, Thököly, II. Rákóczi György neve jelzi e cikkek irányát, politikai mondani-valóját is. Sőt elég bátor ahhoz, hogy közölje Szilágyi Sándor: Szomorú esztendő c. tanulmányát, amelynek kinyomatását 1851-ben a cenzura megakadályozta. Erdély sötét korát, Mihály vajda és Básta idejét festő sorait Szilágyi e szavakkal fejezi be „utoljára a barátok egymást üldözték, hogy egy végtelen róna felett tegyék urrá a hódítót”.⁷⁶ Pestyt végül lapja miatt elfogják⁷⁷ s mikor kiszabadul, új igényesebb s kizárólag történeti érdekű folyóirat, a *Századok* megindítását tervezi. Munkálkodásában már nincs magára hagyatva.⁷⁸ Ráth Károly fáradhatatlan igyekezete végre a 60-as évek elején szervezetet teremt a történetíróknak. Megalakul a *Dunántúli Történetkedvelők Társasága* — vagy ahogyan később nevezték magukat: a *Magyarországi Monogra-fusok Társasága*.

A szándék, amely összehozta a legkülönbözőbb fel-fogású és helyzetű historikusokat, hamarosan konkrét munkatervvé szélesedett: Hazai okmánytár címen for-ráskiadvány sorozatot indítottak meg s létrehoztak egy nagyszabású szervezetet, amely közös elgondolás, egy-séges terv alapján Magyarország megyei monografiáinak

megírására vállalkozott.⁷⁹ *Botka Tivadar, Pesty Frigyes, Knauz Nándor, Szilágyi Sándor, Lehoczky Tivadar, Ráth Károly, Nagy Iván, Szontagh Dániel, Szabó Károly* nevei jelzik, hogy összejöveleikre az ország távoli vidékein élő historikusok is fölkerelkedtek, hogy munkájukkal előmozdítsák egy „terjedelmes, hiteles, minden tekintetben kielégítő hazai történet megírását; mely egyaránt legyen tanulságos és lélekemelő, hasznos és érdekes”. Ráth Károlyról följegyezték, hogy kabátja alatt még mindig viselte a kopott, barna, vörös-sínóros honvédatilláját, a kör egyik legfiatalabb tagja, *Fraknói Vilmos* paptanár viszont, mikor a monográfiaírás szempontjairól beszélt, már ekkor azért tartotta szükségesnek a múlt föltárását, mert ha a népek megismernék „azon eseményeket, melyek az előbbi nemzedékeket forrongásban tarták, ritkábban lennének bizonyára forradalmak”. De ott van közöttük *Aigner (Abafi) Lajos* is, aki egy évtized múlva a haladó történeti művek kiadója lesz, aki köré a hivatalos történetírást élesen bírálók csoportosulnak majd egyidőre.

Ha azonban számba vesszük azokat a cikkeket, tanulmányokat, amelyek ebben az időben a historikusok tolla alól kikerülnek vagy betekintünk terveikbe, úgy látjuk, a fiatal Fraknói — akinek az Árpádkori művelődésről és a kereszténység behozataláról szóló, akadémiai jutalommal dicséert tanulmányát erősen kritizálták — véleményével a többségtől elszigetelődik.⁸⁰ A Dunántúli Történetkedvelők Társaságának nem volt hivatalos lapja, előadásaik, cikkeik a *Győri Történelmi és Régészeti füzetek*-ben jelentek meg.⁸¹ E folyóiratot lapozgatva megállapíthatjuk, hogy a szerkesztésben két tendencia érvényesül: egyrészt talán Horváth Mihály történetírásának hatására igen gyakori a „polgárosulás”-ra vonat-

kozó forrásközlemény,⁸² másrészt pedig a magyar történelemből az Árpádkor mellett egyre inkább a XVI., XVII. század, Bethlen Gábor, Zrínyi alakja, Rákóczi kora köti le a kutatók érdeklődését.⁸³ Lehoczky Tivadar szép tanulmányát, melyben a Wesselényi-féle összeesküvés és a Rákóczi-szabadságharc közötti időről beszél „Szenvedéseink történetéhez” címmel, ezekkel a szavakkal fejezi be: „Hej de sok nehéz időt élt már át szegény hazánk”.⁸⁴ Nem szabad lebecsülnünk az egyszerű, sokszor száraz adatközlésen túl semmit nem mondó cikkeit sem e lapnak, hiszen jórészt azoknak a történészeknek nyitott kiadási teret, akik a „Magyar Történelmi Tár” hasábjairól kiszorultak. A vidéki lap tudományos igény tekintetében sem maradt el az Akadémia okmányközlő folyóirata mögött.⁸⁵

A politikai események teszik aktuálissá a kuruc kor történetének felelevenítését. Pesty Frigyes 1856-ban a Rákóczi-induló eredetéről ír,⁸⁶ Ráth Károly kiadja II. Rákóczi Ferenc emlékiratait,⁸⁷ P. Szathmáry Károly a fejedelem és nevezetesebb kortársainak leveleit, mert — mint írja — „II. Rákóczy Ferenc kora a legnevezetesebb mindazok között, melyekből nemzetünk, jelen válságos pillanataiban tanúságot meríthet”.⁸⁸ Az Akadémia Nagy Iván szerkesztésében bocsájtja közre 1863-ban Thököly 1676—1678-i naplóját, Torma Károly pedig Thököly korábbi, saját kezével írott naplóját keresi.⁸⁹ A fiatal Mednyánszky Dénes, aki még kezdő a történelmi tudományokban, a „rejtelmes Rákócziak” korának föltárásáról gondolkozik.⁹⁰ Szabó Károly és Szilágyi Sándor közös vállalkozása, Szakáll Ferenc, Vizaknai Briccius György és Inczédi Pál kuruckori naplójának közzététele, melynek kiadásától még a költségek vállalása sem riasztotta őket vissza, azt példázza,

hogy a nagy emberek, államférfiak mellett a történelem egyszerűbb, de tömegükben nagyhatású szereplőire is kezdenek figyelni.⁹¹ A közösségek, községek és városok élete fölött sem siklanak el érdektelenül, bár inkább csak próbálgatják, milyen módon, milyen források feltárása útján hatolhatnak mélyebb megismerésükhöz.⁹² Szabó Károly szándéka pedig, amikor a Peró-felkelés megírásán gondolkozik, kora történetírásának egyik leghaladóbb kezdeményezése. „Szeretném az 1735-diki tiszántúli magyar és Maros melléki Peró-féle rácz felkelés történetét, mely még eddig meglehetősen homályban van, — bírálattal, mennyire lehet, kidolgozni; tavasszal Túron és Gyulán talán keríthetek rá még némi újabb forrásokat. Azonban nem tudom, ha kegyed vállalatának irányával nem jönnek-e összeütközésbe — írja Csengery Antalnak —, vagy nem fogna-e e cikk némi botránkozást okozni azok előtt, kik a népmozgalmak okait se tisztán látni nem akarják sem igazán kimondva nem szeretik? E tárgyat, ha mint reményilem, elég forrással lesz, kidolgozni semmi esetre sem mulasztom el.”⁹³ Természetesen a tervekből kevés valósult meg. Hiszen hiába sóhajt Szabó Károly, hogy oly „munkát kellene kiadnunk, mely az összes mívelt világban figyelmet keltene” tudja, hogy „ehhez pénz kellene és ismét csak pénz”.⁹⁴ De elfogultak lennének, ha csupán a külső körülményeket hibáztatnánk. Nemcsak életeres tervek, új próbálkozások, új problémák világos felismerései jellemezték e történetírókat. Rengeteg belső ellentmondás kötötte meg kezüket. Sokan fuldokoltak az összegyűjtött anyagban, Ráth Károly kimondhatatlan energiát, több esztendő munkát fordított a magyar királyok tartózkodási helyeinek összeállítására. Szilágyi Sándort minduntalan elvakítja a nemzeti elfogultság.⁹⁵ Az egyre

nagyobbszámú család gondjaival küzködő Szabó Károlynak az aggályosság köti meg kezét, s belemerül Anonymus egyes tételeinek igazolásába. Salamon Ferenc a *Pesti Napló* szerkesztőségében szórja szét figyelmét és munkaerejét. Nagy Iván szinte egész életét családtörténeti kutatásra áldozza. Mégis tiszteletre méltó e válságos korszak történetíróinak küzdelme, Ráth Károly sorai-ban mindnyájuk jelszavát véljük felfedezni: „Korunkban az oly történetíró, aki nem szenvedéllyel újí e foglalkozást, a kinek munkája nevezetesebb része nem egészen az új kutatásokon alapszik — hanem csak tákol —, nem sokat ér.”⁹⁶ A történetírásnak olyan időszaka volt ez Magyarországon, amikor — Szalay László szavait idézve — a historikus „kézműves és művész tartozik lenni” egyszerre.⁹⁷

Mindazt, amit a magyar történelemről ekkor el lehetett és el kellett mondani *Szalay László* foglalta össze az 1860-as évek elején, az ő munkássága jelölte ki az utat, amelyen a korabeli magyar történetírásnak tovább kell haladnia.

A szabadságharc leverése után, Svájc a „szabadság hona, az ügyefogyottak azyluma” adott menedéket az ismert publicistának és politikusnak, itt a haza és a maga jövőjén töprengve, a nemzet sorsán gondolkozva fordul figyelme a magyar múlt felé. „Az én személyes sorsom a nagy egésszel szemben alárendelt jelentőségű; hazám fönn fog állni és tovább fog élni, ha a sors az egyeseket tönkre teszi is. Csak most, midőn kevés vagy semmi külső kiténtetést vagy előmozdítást nem várhatok tőle, csak most érzem élénken mennyivel vagyok adósa. Csak most ösztönöz valami tisztábajönni afőlött,

hogy az, a mi után törekedtünk, üres phantazmák ingadozó ködképe-e, mint ellenünk szemünkre vetik, vagy szilárd történeti alapokra fektethető-e" . . . Elveti az illuziókat, Magyarország viszonyai józanságra, elfogulatlanságra kötelezik. De szenvedéllyel és nagy lelki fölindulással kutatja a múltban a jövőt: „Hát, az a mi majdnem ezer év óta folytonosan népünk fönntartását és alkotmányának kiképzését eredményezte, örökre elvesztette erejét? Ez az a kérdés, melyet magam elé tűztem, s a melynek egész lelkierőmmel utána fogok járni. Ha elfogulatlan vizsgálat után ahhoz az eredményhez jutnánk, hogy viszonyaink tarthatatlanok, hogy fönnállásunk eddigi alapjai az idő minden áramlatával ellentétben állanak, hogy tiszteletre méltó alkotmányunk magva üres gyümölcsé lett, akkor nem marad egyéb hátra, bármennyire nehezünkre esik is elismerni, mint magunkat és nemzetiségünket rég óhajtott zsákmányként odavetni akárkinek. Ha azonban a szigorú vizsgálódás ellenkezőleg azt derítené ki, hogy a régi fa erős törzsöke, melynek árnyéka alatt századokon át becsülettel éltünk, még tud leveleket, virágokat és gyümölcsöket teremni, akkor újra össze kellene gyűlnünk alatta és régi szabadságunk ezen emlékoszlopát minden eszközzel védelmeznünk. Még most az utóbbi eredményt reméllem — bizakodik — még azt hiszem, hogy népem ebből az új válságból is töretlen erővel fog kikelni. Mi mint egy szívós ökörbőr fekszünk Magyarország közepében; ide-oda fognak rángatni, de el soha nem tépnek.”⁹⁸ Korában nincs senki, aki ennyire tudatosan Magyarország múltjának tanulságaiból akarja megérteni a jelent és látni a jövőt. Szinte a természetbúvár hite él benne, akinek meggyőződése, hogy vizsgálódása során olyan törvényeket fed fel, amelyek kulcsai lesznek távolabbi igazságok meg-

ismerésének is. Ő az első magyar történész, aki a törvényt, az egész magyar történelemre általánosan jellemző sajátosságot akarja feltárni.⁹⁹ „Tanulmányozni fogom nemzetünk történetét — írja Eötvösnek —, hogy lássam, lehet-e még reménylenünk? . . . Tudni akarom, mi vár reánk? — hogy meggyőződve nemzetünk hivattatásáról, új erővel fogjunk munkához, elkövetett hibáinkat jóvá tegyük, vagy azon meggyőződéssel haljunk meg, hogy a magyarnak úgy sincs mit keresnie a világon.”¹⁰⁰ Az emigráció magányában fogant gondolatai nem a terméketlen és céltalan öngyötrést szolgálják. Már 1852-ben elhagyja a lipcsei nyomdát nagy művének a „Magyarország Története”-nek első kötete. „Ifjú barátaim körébe léptem gondolatban” — írja a munka előszavában —, őket akarja megtanítani mindarra, amit maga meglátott a magyar történelemben. „Könyvet akartam adni azon ifjú nemzedék kezébe, melly most készül az atyai ház küszöbén át a nyilvános életpályára lépni, s melly lelkesedést ovatossággal, erőt önmérséklettel, hazaszeretetet hazaismerettel, bizalmat a nemzet jövődjéhez a nemzet múltjának bölcs számbavételével párosítson, ha a benne vetett reményeknek, ha az ország szükségéinek meg akar felelni.”¹⁰¹ Ő nem királyok és uralkodók születésével és elhunytával jelzi a nemzet történelmének fordulóit, hanem ott veri le a korszakjelző cölöpöket, ahol az ország társadalmának szerves belső politikai és gazdasági változásai gyökereznek, bár alkotmányjogi felfogása erősen kötötte kezét, a honfoglalás, az Arany Bulla, a Hunyadiak kora, a mohácsi vész, a linzi majd a karlovici béke, mindmegannyi új határkö, melyet eddig befedett a feledés pora. Mátyás korának sokoldalú jellemzése, a dicső és nagy uralkodó külpolitikájának fejtegetése — amelyben nem hallgatja el a

hibákat sem —, a főúri pártharcok részletes föltárása, Bethlen Gábor alakjának erőteljes rajza csak taláalomra kiragadott momentumok, amelyek jelentős mértékben gazdagították és mélyítették a történelmi ismereteit Szalay korának. Munkája, melyet „a hivatás és szerénység versenyezve emel”¹⁰² „több mint történelmi mű: az egy kifejtett, szilárd alapon nyugvó politikai, közjogi hitvallás.” Azonban nemcsak a mű tekinthető a munka eredményének, hanem az alkotó történelmi és politikai nézetei a vizsgálódás hosszú évei során új vonásokkal gazdagodtak. Maga vallja, hogy Magyarország történetének tanulmányozása győzte meg őt arról, hogy a magyar nép fejlődni fog „ha jövődje a demokrácia igényeit mindinkább érvényesíti.” A tudományos munka nála megérlelte korának egyik kiemelkedően haladó tudománypolitikai programját: „Az európai polgárosodás minél bensőbb tényezőjévé válnunk sajátosságaink, a bennünket magyarrá, magyar nemzeté idomító sajátosságok megőrzésével, ebben rejlik fennmaradásunk legszilárdabb biztosítéka.”¹⁰³

1855 tavaszán tért haza Szalay Magyarországra. Remélte, hogy munkáját, melyben a XVI—XVII. század s a Rákóczi-szabadságharc történetén dolgozott, már szélesebb forráskutatás alapján folytathatja. Az állami és bécsi udvari levéltár nem nyílt meg előtte,¹⁰⁴ viszont családi levéltárakban és a Széchényi Könyvtár kéziratárában a fontos és eddig ismeretlen okmányok, levelek, naplók valóságos kincsesbányája fogadja. Most már szélesebb körben dolgozik, számos forrást publikál¹⁰⁵ s nagy munkáját lassabban, de gazdagabb anyag alapján írja.¹⁰⁶

Szalayt, ki „tehetsége súlyával és igénytelenségével egyaránt imponált”, hazatérte után tanítójuknak, leg-

főbb tanácsadójuknak, mesterüknek tekintették a fiatalabb történetírók. „Szalaynak szavában tökéletesen lehet bízni” — írja Salamon Ferenc — akinél talán senki sem kételkedett jobban az emberi őszinteségben és megbízhatóságban, aki azt tartotta, hogy minden ember színész.¹⁰⁷ 1861. december 21-én Szalayt választották meg az Akadémia főtitkárává.¹⁰⁸ Tekintélyét, amelyet tudományos munkáival szerzett, ez a tisztség csak növelte, de ő közönyös volt a taps és az elismerés iránt. Új hivatalát hivatásnak tekintette, s fáradhatatlanul munkálkodott azon, hogy a magyar történetírást a korabeli nemzetközi tudományos szintre emelje. Nem kereste a népszerűséget, mint ahogy nem pályázott munkáival irodalmi babérokra sem. Magáról mindig a legszigorúbb objectivitással ítelt, világosan tisztában volt azzal, hogy mit tudott és mit nem, tudatlanságát valamely kérdésben mindig becsülettel bevallotta.¹⁰⁹ A fiatal Thaly Kálmán tehát jobb tanácsadót nem választhatott magának.

A szegényes körülmények között élő fiatalembert rokona és gyámja Csajághy, valószínűleg azért, hogy így némi keresetet biztosítson számára, bevitte a *Pesti Napló* szerkesztőségébe, olyan központba, mely abban az időben a magyar szellemi élet fórumának tekinthető. „E lap pedig akkor nemcsak előkelő lap volt — halljuk a kortárs vélekedését —, hanem egyúttal a magyar nemzeti közérzés és általános gondolkodás vezetője és irányítója volt úgy az államélet, mint az irodalom, művészet s a közgazdaság összes fontosabb kérdéseiben.”¹¹⁰ Thaly *Király Pállal* együtt a lap híreit és az újdonságok rovatát írta. Megismerkedik itt Salamon Ferencsel, Szilágyi Sándorral, látja *Keményt*, *Deákot*,

Trefort Ágostont s itt fordul meg naponta *Eötvös József* barátjával Szalay Lászlóval is. Az utóbbi körül valóságos kis csoport alakul ki, közöttük van például *Lukács Móricz*, aki *Fourier*, *Owen*, *Saint-Simon* munkáin növeli társadalomtudományi ismereteit.

Szalaytól távol állt, hogy csodálókat, néki vakon hívó tanítványokat gyűjtsön maga köré, de a hozzáfordulókat szívesen segítette. Thalyt is olyan alaposan eligazította a hozzávitt okmányok dolgában, hogy „Történelmi Kalászok” címen hamarosan egy változatos és gazdag forráskiadványon díszelgehetett a fiatal költő neve. A kötet elején „Tájékozásul” címmel elmondja Thaly az okmányok föltalálásának körülményeit és elhelyezi azokat a magyar történelemben. Ez a kis bevezetés érdekes módon két részre bomlik: egy lelkes költői leírásra, melyben erdélyi útjáról tájékoztat s egy szárazabb kritikai részre. Mikor ez utóbbit olvassuk, szinte halljuk Szalay világos, rövid szavait, amelyekkel a fiatal Thalyt e forrásanyagban eligazítja; tanítja olvasni a sorok között, jelentéktelennek látszó mondatokra hívja fel a figyelmét, amelyekből messzemenő következtetést vonhat le. Honnan különben a fiatalember biztonsága, amelyre megítéli, hogy Horváth Kozma önéletírása II. Rákóczi György hadjáratáról több új részletet közöl, amelylyel rámutat a részrehajló ítéletekre, a személyes rokonvagy ellenszenv nyomaira. A II. Rákóczi Ferencre vonatkozó okmányokról szólva hivatkozik is Szalay véleményére. A bevezetés jelentőségét csak akkor mérhetjük fel igazán, ha figyelembe vesszük, hogy Thaly későbbi munkáiban a források vizsgálatánál nem merül fel ennyi szempont.¹¹¹

58 Szalay megszereti a lelkes fiatalembert. Talán, mert az ő ifjúkora is sokban hasonlított Thalyéhoz, vagy

munkásságának folytatóját látta a szorgalmas és a történelem iránt lelkesen érdeklődő fiatalemberben? Nem tudjuk. Az bizonyos, hogy Thaly Kálmán ettől kezdve majdnem három esztendőn át Szalay mellett betekintést nyerhet történetírói alkotó munkájába. A nagy tudós svájci barátja elragadtatással ír erről a munkáról: „én majdnem mindennapi szemtanuja voltam nemcsak körültekintő gondosságának, mellyel bűvárlatait végezte, hanem azon meglepő gyorsaságnak is, mellyel teljesen új dolgokban el tudott igazodni, a tiszta áttekintésnek, mellyel minden nehéz ponton és bonyodalmas kérdésen uralkodott.”¹¹² A lényegtelen mozzanatok között megtalálja mindig a jelentőset, amelyhez az előzők kapcsolódnak s amelyeken át a nagy összefüggéseket pillanthatja meg.

Szalay ebben az időben óriási, rendezetlen forrásanyagban tájékozódott. Az Erdődy grófok megnyitották előtte vörösvári levéltárukat, itt váratlanul a Rákóczi-szabadságharc jelentős iratanyagára bukkant. „Halmazzá nő kezem alatt a sok új anyag — emlékezik vissza Thaly Szalaynak ebben az időben egy ízben hozzá intézett szavaira — úgy, hogy már azon kell töprenkednem: mit *ne* használjak fel fő munkámban; ennek újabb kötetei folyvást bővülnek, és különösen a Rákóczi-kor hasonlíthatatlanul részletesebb lesz a többinél, — s lehet, hogy e tény munkám művészi arányának ártani fog. De nem bánom. Szükségét látom, hogy a Rákóczi-kor *bővebben* megírassék valahára; s nemcsak azért mert eddig még tüzetesen feldolgozva nem volt, de azért is, *minthogy a jelen időben rendkívül tanulságos.*”¹¹³

Thaly Szalaynak e kijelentését, történetírói programjául fogadta el.

„Ha tisztult is a láthatár — írja 1860-ban Szalay —
— elég ok van még mindig aggodalommal kísérnünk a
közügy fejleményét.” — Úgy látja, hogy ez az idő az,
melyben a hazának új alapjait megvethetik. De az új
alapokat csak a múlt tanulságai, a vitéz, bölcs, sokszor
hibázó, de a nemzetet nehéz, válságos napjaiból min-
dig kiemelő ősök példája nyomán vethetik meg.¹¹⁴
Nem illúziókat keres, józanul és elfogultság nélkül, foko-
zott figyelemmel fordul a Rákóczi-szabadságharc felé,
mely 48 előtt a magyar nemzet legnagyobb szabadság-
küzdeme volt s hagyományai a szabadságharcban
szinte Szalay szemeláttára éledtek ujja.

Thalyban más hatást vált ki a múlt és főleg a Rákóczi-
szabadságharc forrásainak tanulmányozása. „Jelenünk
úgy sincs, ismertessük legalább a múltunkat, amely a
miénk és senki által el nem rabolható” — írja ebben az
időben egy levelében.¹¹⁵ Szalay a nemzet jövőjének útját
a múlt tanulságai alapján keresi, Thaly a jelent a múlt-
tal akarja helyettesíteni, Szalay, aki életének delén már
túljutott, látni kívánja, merre, hogyan növekedhet,
fejlődhet az ország, Thaly, a most eszmélő fiatal, meg-
elégszik a múlttal.

*„Büszkévé térszen neved hallása,
Heviti vérünk csodás varázsa,
Mégis könnyű hull a hurra, hogyha
róla zeng...
Hogy mindennek el kell bukni,
a mi tiszta, szent!”*

—
*„Kurucvilág: víg világ,
Távol a szomorúság”.*

—
*„Kurucvilág, víg világ:
Igaz magyar mennyország!”*

Verssorokat kell idéznünk, mert az első és spontán —
— éppen ezért legjellemzőbb reagálás — költemények
hosszú serege.

*„Kurucz lantosnak neveznek engem :
Mivel Rákóczit, Bercsényit zengem.
Zengem őket — a dicsőket éltem fogytáig,
Nagy nevüktől gyászegünk tán derűsre válik!”¹¹⁶*

Végigolvasva ezekben az években írott kuruc tárgyú költeményeit, meglepődve tapasztaljuk, hogy a 20—25 versben elvileg már benne van mindaz, amit a későbbi történetíró egész munkásságának eredményeként szűr le. A csillogó, fényes kuruc kor legendás csatáit, hőseit először versben énekelte meg Thaly Kálmán s először versben siratta meg 1711-et és a száműzött fejedelmet.

A versek kétségtelenül forrástanulmányai alapján születtek. Kuruc tárgyú költeményt 1861 előtt keveset írt, kettő ezek közül dunántúli („A koroncói harcmező”, „A vén vadkörtefáról”), egy erdélyi („A görgényi rózsa”) népmondák alapján, egy pedig Lévy „Mikes” c. versének utánérzéséből születtek („Bujdosók siralma”). Még a kor forrásanyagában kevésbé jártas is észreveszi, mennyire más ezeknek a verseknek mondanivalója, hangulata és nem utolsósorban szókincse, mint az 1861-ben és a következő években írottaké.

Szalayt a kuruc kor előkerülő hatalmas forrásanyaga történetének gondos tanulmányozására készíti, úgy véli, sokat tanulhatnak belőle, kik másfél századdal később előkészítették, végig küzdötték és elvesztették a nemzet nagy szabadságharcát. Tudni, ismerni, érteni akarja az elsőt, hogy összevethesse a másodikkal, amelyet átélt. Thalyban a kuruc kor nagy érzelmi fölbuz-

dulásokat okoz: boldogan, örömmel emlékezik, büszkeséggel tölti el és elbúsong felette.

Könnyű lenne ezt a két különböző hatást, amit a Rákóczi-szabadságharc forrásanyagának tanulmányozása a mesterben és tanítványban, Szalay Lászlóban és Thaly Kálmánban kiváltott, a közöttük lévő korkülönbségben látni vagy a tudós és a költő különböző lelki-alkatára vezetni vissza.

A korkülönbség önmagában még semmit sem magyaráz meg, hiszen a Szalaynál jóval ifjabb történészek is más szemmel fordulnak a kuruc kor felé, mint Thaly. „Legfőbb óhajomásom lenne — adja közre 1861-ben Ráth Károly Rákóczi Emlékiratait — vajha sokan tanulnának belőle.”¹¹⁷ P. Szathmáry Károly sorai pedig szinte Szalay gondolatai is lehetnének: „II. Rákóczi Ferenc kora a legnevezetesebb mindazok között, melyekből nemzetünk jelen, válságos pillanataiban tanúságot meríthet. *Egy létért vívott küzdelmet, egy hirtelen kötött békét és egy nagyszerű csalódást* élt abban át a magyar. Fényt vetni ez időszakra annyi, mint szövétneket gyűjtani a jelen bonyodalmaiban tapogatózó honfiú szellemének; kimutatni az utat, melyen haladnia és az örvényt, melyet kerülnie kell.”¹¹⁸ Nagy Iván 1861-ben tartotta méltónak „ismét világ elé bocsátását” Thököly hűséges secretariususa, Komáromi János szép magyar nyelvű naplójának.¹¹⁹ De még Torma Károly száraz, tényekhez és adatokhoz ragaszkodó előszavában is érezzük a kora eseményeit figyelő tudós aggodalmát, mikor Thököly „a híres agitátor” naplóját 1864-ben az Akadémia asztalára teszi: „Különösen érdekes fényt vetnek e napló adatai a bujdosóknak Erdélyben I. Apafi Mihály udvaránál való tartózkodásnál; az udvar s főként Teleki Mihály politikájára a magyar kérdésben; általában

pedig a bujdosók ügyének folyamára nézve addig az időpontig, míg az elégedetlenek fővezérlete végleg a 21 éves Thököly kezébe jutott, vagyis *míg Teleki politikája határozottan nem közeledett a bécsi udvaréhoz*". [Kiemelés tőlem V. Á.]¹²⁰ Mikor pedig Nagy Iván Thököly 1693—1694-ben írott naplóját, azzal adja közre, hogy az „bujdosásának közepette is feszített erővel nőtt tervezeteire és viszonyaira nézve tanulságos történelmi képet tár előnkbe” csak úgy az élő bujdosóra, Kossuthra gondolhatott, mint Szalay, mikor II. Rákóczi Ferenc bujdosásának „bús egy regé”-jéről szedegeti össze az adatokat.¹²¹

Az is kétségtelen, hogy a költő fantáziája más módon alkot képet, mint a tudósé, aki ha két tény között a szakadékot nem tudja adataival kitölteni, akkor a feltevéseknek és következtetéseknek a költői képzeletnél szerényebb és kevésbé tetszetős, de talán erősebb, teherbíróbb hidját építi meg.

Thaly nagy költőeszményképe Arany János ekkor már megírta legszebb történelmi balladáit, a császár magyarországi útjára üdvözlő vers helyett pedig a „Walesi bárdok”-kal felel. A Hunyadi ballada kör előhangjában Hunyadi csillaga felé e kérdéssel fordul

*„Hogy vigasztalj a mostanról,
Hogy reményt nyujts a jövőről?”*¹²²

A reformkorszak költőjének, Kölcseynek emlékezete Rákóczi örökre elbujdosott seregecskéjén akad meg. A „Himnusz”, melynek hangjaiban kuruc versek töredékei is zengenek, korának szól, s „Zrínyi dala” és „Zrínyi második” éneke sem Zrínyi korát idézi, hanem Kölcseyét.¹²³

Szalay és Thaly felfogásában mutatkozó eltérés nem a közöttük levő korkülönbségben vagy a tudós és költő lelkialkatának alapvető ellentétében, hanem — úgy véljük — abban rejlik, hogy saját koruk problémáit más és más szemszögből nézték. A 48-as szabadságharcral mindketten más kapcsolatban voltak: Szalay számára a nemzet nagy erőfeszítésének élménye volt, Thaly-nak lövöldözések, lelkesedések ködös emléke, s ha dicső kornak mondja, azt csak családi elbeszélések, iskolai tanítások és a kor hangulatának hatására teheti. Irodalmi, ujságírói és politikai próbálkozásainak sikertelenségei és családjának ellentétes emlékei ezt a generációjában természetes 48-tudatot furcsa módon eltorzítják. Látva maga körül a „nagy irigyelteket”, diákkorának eszményeit, Jókait, Arany Jánost, a *Pesti Naplónál* a tekintélyes politikusokat, Deákat, Keményt, úgy véli, hogy a 48-as szabadságharc átélése egyben a nemzet népszerű írójává, költőjévé, nagy mesterévé is avatta azokat a szerencséseket, kik tíz esztendővel előbb születtek mint ő.¹²⁴ A lekésettek hevesége és sértődöttsége él benne. Az 1859—61-es diákmozgalmak jelentőségét azért túlozza el úgy, hogy szinte rálicitál vele 48-ra. De 48-ra nem is emlékezik szívesen. A kuruc szabadságharcban viszont úgy véli, megtalálta a kort, mely van olyan szép és felemelő, mint a 48-as szabadságharc s ennek a 8 esztendőnek történeteit még nem is írta meg előle senki, mint 48-ét Jókai.

Hiszi, hogy megtalálta ezüstpatkójához a paripát és már nem vetheti szemére Szász Károly, hogy nincs mit töltenie szépen metszett poharába.

A Rákóczi szabadságharc emléke különösen személyes vonatkozásban hat erősen Thalyra. Költeményei

64 tanúsítják, hogy a szegény nemesfiú mekkora lelkende-

zéssel és büszkeséggel köszönti kuruc ezereskapitány
őseit.

„Mért vagyok oly nyakas kurucz,
Büszke s mégis bús magyar? ...”

—
„Véreből a kurucságot
Nem lehet kiirtani:”

„Származásra régibb nálam —
Egykorús Rákóczival,
Két kuruc vezér elődöm
Életével, harczival.”¹²⁵

A Thaly család származásáról Alapi Gyula komárom-
megyei főlevéltáros a következőket írja: „Tévedés Nagy
Iván munkájában (XI. 138), hogy a Thalyak ősei I. La-
jostól kapták nemességüket; a Rudolftól 1602 márc.
29-én nyert armális szerint Thaly János az ős 'e statu
civilis' lón a nemesi rendbe emelve s a középkori eredet
azok közé a legendák közé tartozik, amely majd minden
családnak eredetéhez fűződik, s amelyet szívesen és
örömmel hisz el a család minden tagja. A Thalyak
Komáromban a XVI. és XVII. században, de még a
XVIII. században is kereskedők voltak.”¹²⁶

A család különböző ágai azonban előbb vagy utóbb a
kereskedésnél kétségtelenül tekintélyesebb és előkelőbb,
de kevésbé jövedelmező megyei hivatali állásokban köt-
nek ki. A XIX. század elején az elszegényedő, magát
kisebb nagyobb közigazgatási tisztségekből fönntartó
középnemesek tipikus képviselői a Thalyak. A család-
ban azonban figyelemre méltó katonai és irodalmi hagyomá-
nyok élnek. Thaly Kálmán nagybátyja, a 48/49-i
szabadságharcban ezredes *Thaly Zsigmond* unokája
Thaly Ferencnek. Thaly Ferenc Mária Terézia huszár-
főhadnagya, akinek apja *Thaly István* 1704-ben a koron-

cói csatában esett el, mint kuruc tiszt. Ennek apja *Thaly Ferenc*, a nemességszerző *Thaly János* unokája, egy szép éneket szerzett és 1663-ban a Komáromi felkelő nemesség élén a párkányi ütközetben a török ellen küzdve halt meg.¹²⁷ *Thaly Kálmán* nagyanyja, *Sándor Eszter* pedig unokája Rákóczi híres ezereskapitányának, *Sándor Ferencnek*.

Thaly Kálmán a kuruc szabadságharc nagynevű szereplőiben számos rokont és atyafit fedez fel és természetesen, hogy úgy tekinti a kort, mint családjának fénykorát. Idős kutató már, mikor a korabeli iratokra, levelekre ha fölleli bennük valamelyik ősenek nevét, még mindig rávési vastag piros-zöld, vagy kék ceruzával atyafiságos kapcsolatuk ága-bogát. Az alig 23—24 éves ifjú pedig határtalan lelkesedéssel és büszke öntudattal csodálja kuruc őseit. *Thaly Kálmán* későbbi vallomása nyomán az életrajzával foglalkozók úgy vélték, hogy a kuruc unoka nagyanyja, *Sándor Eszter* meséi nyomán támadt fel *Thaly*ban a Rákóczi-kor szeretete. A tények ezt megcáfolják. Ha csupán a nagyanyai mesék vannak rá olyan nagy hatással, akkor már 1861 előtt is ír kuruc őseiről, más hangon és többet szolt volna a Rákóczi-korról.

Mit jelentettek a nagyratörő szegénynemes fiúnak a kuruc ezereskapitány ősapák, azt 1863—64-ben írott kurucversei híven tükrözik. Megértjük azt is, hogy tekintete miért siklik el a 48-as szabadságharc felett, amely családi vonatkozásban számára csak apja emléket és nagybátyjának, az emigrációból hazatért *Thaly Zsigmondnak* Teleki által erősen bírált magatartását idézte fel.¹²⁸

A valóság iránt mindig kevés érzéke volt. Még korának átélt eseményeit is csak olvasmány élményekből

5. *A kuruc versek szerzője*

tudta leszűrni s így a kuruc kor nagy élménye szinte teljesen tiszta lapra íródik benne. Az előző — jelentősebb hatású élmények is —, a Bach korszak, az 1859—61-es események feloldódnak ebben az egyben, s ennek aztán sajátos egyéni szint kölcsönöznek. Mennyire döntő az első benyomás, azt **Thaly** egész életműve bizonyítja, hiszen csaknem fél évszázad szorgalmas kutató és adatgyűjtő munkája után sem mond hangulatilag többet a Rákóczi-szabadságharcról, mint „Trencsény, Zsibó, Koronczó” vagy „Áldomás egy ó kancsóból” c. szép verseiben.

*„Régi kancsó, bort sötét üredbe!
Támasszuk fel a halottakat;
Én, ki két kurucz vezér utóda
Töltelek meg, s keblem úgy dagad.
Föl! borodtúl hosszú századoknak
Ködjé foszlik el szemlátomást...
Élnek ők s mint egykor ősapáim
Mondok rájuk harczy áldomást.”¹²⁹*

A Rákóczi-kort nem a történetíró, hanem a költő kel-
tette életre, a történetíró csak szerepeltette a már ifjú-
korában egy csapásra életrekeltett alakokat. A költő
által megénekelt kuruc kor ragyogó, színes, vidám és
szomorú képek forgataga. Nyalka, büszke, tüzesszemű
vitézek gránátgombos, kövescsattos dolmányban villog-
tatják kardjukat, gaz és megrettent labanc hordák ellen.
Sűrű rendet vágnak az ellenség sorában, mindig győz-
nek, hetykék és rettenthetetlenek. Emberfeletti hősök
válnak ki e pompás seregből: Bottyán, Bezerédy, Ocs-
kay, Béri Balogh Ádám, kik végül mind elbuknak vagy
árulásba esnek, meghalnak természetes halállal vagy a
hóhér pallosa alatt hull le a fejük, de bukásuk minden-
képpen nagyszerű, romantikus hősköz méltó. Az

ellentmondás a vitéz harcok s a szomorú vég között nem zavarja a költőt. Sehol semmi nyoma annak, hogy okát is keresné, csupán a hanyatlás és a vesztes harc romantikus szomorúságát énekli meg. Érdekes, hogy a két csodált vezért Bercsényit és Rákóczit ez időben írott verseiben főleg mint bujdosókat énekli meg. („Rákóczi-Rodostó” 1862, „Rákóczi keserve Bercsényi halálán”. 1865). A gondolatok, melyek e versekben fölmerülnek, nem a történetbúvár gondolatai, de a történész már fogja a költő kezét. Legtöbbször oda írja a versek mellé annak az esztendőnek számát, amelyet felidéz benne, sőt ha konkrét eseményhez kapcsolódik, akkor annak dátumát is feljegyzí. „A zsbíói csatamezőn” c. versének alcíme: „Emlékezés Rákóczi harcára, 1705 nov. 11-én” Néhol a versben elmondottakat forrásidézetekkel magyarázza, hogy így igazolja leírásának hitelét. De a verssorok mögül is előbukkan időnként a levéltárakban búvárkodó kutató. A Dunántúlon hősiesen hadakozó Béri Balogh Ádám: „Leveleket ír a vármegyékre: üljenek fel, gyűljenek melléje.”¹³⁰ Thaly soha le nem írta volna e sorokat, ha nem fordul meg kezében száz és száz kuruc rendelet, kancelláriai kiadvány, megyei levél. Thaly szívesen kalandozik a kuruc korban, büszke kuruc őseire, akik „szabadságérzetet” hagytak rá örökül s akik arra biztatják, hogy

„... küzdj és hass, míg ki lesz viva
Mit Ónodon akaránk!”¹³¹

De ez programnak kevés, mint ahogy kevés sőt semmitmondó a jelen bajaiból a múlt dicsőségébe menekülni. Kölcsey, akit Rákóczi két kedves vára ihletett meg, elveti a merengő, múltból álmodozó hazafiságot:

...Honfi! mit ér epedő kebel e romok ormán?
Régi kor árnya felé visszamerengni mit ér?
Messze jövővel komolyan vess össze jelenkort:
Hass, alkoss, gyarapíts: s a haza fényre derül!"¹³²

Thaly kuruc tárgyú verseinek mégis igen nagy sikere volt. A közönség úgy fogadta, mint a jobb idők közeledésének zálogát. 1859—61 hangulatában a hazafias lelkesedés Rákóczi nevét is zászlójára tűzte. 1862-ben *Balázs Sándor* kiáltvánnyal fordul a nemzethez: „Hozzuk haza a drága hamvakat”. A Nemzeti Színház 1861-ben bemutatta Szigligeti: „II. Rákóczi Ferenc fogsága”, 1863-ban pedig: „Egy, bujdosó kuruc” c. színművét. Thaly kuruc verseinek nagy közönségsikere tehát nem annyira az újdonság varázsában, mint inkább abban rejlett, hogy a legkedvezőbb időpontban hangzottak el.¹³³

De az is tény, hogy kuruc versei szépek, magukkal ragadóak: átsüt rajtuk az élmény tüze s soraikon érződik a gondos munka: a költő műgondja, a történész mérlegelése és a filológus kritikája.

Most nem hiányzott az irodalom nagyjainak elismerése sem. Arany János a *Koszorú*-ban közli „Thököly bujdosó híve 1697” c. szép versét és biztatja, hogy ezen az úton haladjon tovább. Eötvös József pedig fölkeresi őt a *Pesti Napló* szerkesztőségében, meleg hangon és elismeréssel beszél kuruc verseiről és további munkára buzdítja.¹³⁴

Thaly már évek óta tudatosan törekszik a külső forma művészi tökéletesítésére. 1860-ban egy előfizetési felhívásában, mikor költői programjáról szól, arról ír, hogy Tinódy, Balassa, Zrínyi, Liszty, Gyöngyösi verseit tanulmányozza, de nem kerülik el figyelmét a népdalok sem.¹³⁵ A régi költők tanulmányozásának olyan

gyümölcse termett, amelyre maga Thaly számított legkevésbé. A kiadott anyagról kéziratban lappangó versek felé fordul a tekintete s a magyar költészet egyik legnemesebb erére tapint rá. Rövid idő alatt két kötetre való, addig ismeretlen vitézi ének gyűlik össze keze alatt. Az énekek gyűjteményes kiadása, melynek első kötetét Szalay Lászlónak ajánlja, Thaly egyik legszebb munkája.¹³⁶

A „*Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok*” c. kiadvány és néhány kisebb történeti dolgozat alapján hajlamos néhány méltatója azt mondani, hogy Thaly akkor már elsősorban történetíró volt s a versfaragást, mint később, most is csak szórakozásból űzte. Azt sem fogadhatjuk el egyértelműen, hogy Thaly ebben az időben már féllábbal a költészetben, féllábbal a történetírásban állt. A „*Régi magyar vitézi énekek*” „Tájékoztató” szánt bevezetője arról tanúskodik, hogy Thaly nem adta fel költői hivatását, nem mondott le róla, sőt tudatosan, bizonyos történeti tanulmányokkal akarja időtálló fegyverzetbe öltöztetni verseit. Úgy véli, hogy csak a régiek föl kutatása után, azok megismerésének révén „virágozhatik teljes pompájában nemzeti költészetünk”. A kuruc szabadságharcok alatt virágzó vitézi énekek és Vörösmarty, Arany, Petőfi költészete között meg kell találni a kapcsolatot, föl kell venni a szálat, mely 1711-ben megszakadt s csak a régiektől megkezdett úton lehet tovább haladni. Mindenekelőtt tehát a „kurucvilág dalereklyéit” gyűjtötte, de a régi magyar dalok és vitézi énekek összeszedését sem hanyagolta el s így született meg a két gazdag tartalmú kötet.

A figyelemre méltó és szép stílusban megírt előszó azt is sejteti, hogy írójának irodalomtörténeti ismeretei

még meglehetősen hiányosak. De nemcsak kellő felkészültség nélkül vágott neki a magyar irodalom múltjának, hanem kritikai érzéke is egyoldalú. A régi énekeket — a népköltészet kincseit és műköltők írásait, Balassa Bálint verseit és diletáns szerzők termékeit egyaránt a magyar költészet legértékesebb gyöngyszemeinek tekinti. A vitézi dalok — még, ha németkeringők nótájára énekelték is — a magyar ritmus klasszikus példái. A vers forrásértéke egyben irodalmi értékét is eldönti szemében s összegyűjtött dalait a magyar költészet legjavának tekinti, olyan csúcsra helyezi, ahonnan előre tekintve a magyar irodalom történetében csak hanyatlás látható. A hanyatlás oka kettős: az elnemzetietlenedés és a polgárosulás folyamata. A nemzeti függetlenség gondolatát egy letűnt kor törekvéseiben látja megtestesítve, nem számol az idők változásával, amelyek új szükségleteiknek megfelelően új tartalommal töltik meg a régi jelszót. Ezért marasztalja el a felvilágosodás korát, nemzetietlenséget vet szemére s a nemzeti klasszicizmusban csak formai törekvést lát. Az általános történeti fejlődés lényegét nem érti meg. „A polgáriasodás — írja — ellensége a költészetnek; az emberek kedélyét prózaivá teszi. A vasúti vonatok dübörgése, a gépek csörömpölése elül a regés várak tünderei rejtekhelyeikbe vonulnak.”

A legilletékesebb fórum Arany János *Koszorú*-ja, nagy várakozással tekintett a versgyűjtemény megjelenése elé, de azután csalódással állapította meg, hogy a kiadványnak sok fogyatékosága van. A régi magyar versek jelentőségét elismeri, de a válogatás szempontjait, a jegyzeteket „melyek feleslegesek, hibásak vagy semmitmondók, sokszor együgyűek, s a dolgok mélyére vagy lényegére soha nem hatók” erős kritikával illeti.

A szerzőt azzal vádolja — és nem is egészen alaptalanul —, hogy dilettáns az irodalomtörténet berkeiben. Figyelmezteti a múlt emlékeivel eltelt fiatalembert, hogy az élő népköltészet és az élő népzene ugyanolyan fontos, mint a régi. De munkáját fogyatékoságai ellenére is nagyra tartja és folytatására buzdítja.¹³⁷ A megbírált 25 éves szerző sértődötten utasítja vissza a „malíciával” írt cikket, oly annyira, hogy maga Arany János inti: „Thaly Kálmán úr örülhet, hogy ily korban, midőn csaknem minden új könyvet agyonhallgatnak, gyűjteménye annyira figyelmet ébreszt . . . mikor tanuljuk már túrni a véleményeket.”¹³⁸

Szabó Károly is nagy kíváncsisággal várja „Thaly Kálmán régi dalgyűjteményét” s nemcsak érdeklődéssel foglalkozik a kötettel, hanem van új mondanivalója a kötet anyagának kiegészítésére is.¹³⁹ A gyűjtemény fölött nem tértek rövid idő alatt napirendre, sőt később, mint Szilágyi bírálata tanúsítja — a hibáit is gyakrabban emlegetik.¹⁴⁰

Thaly valóban sajátos módszerrel rendezte és adta ki a régi dalokat. Ezt a módszert, mely sem kritikainak, sem tudományosnak nem nevezhető, egy késői bírálója így jellemzi: „az igazságot teszi meg tévedésnek s a maga hitét döntő, mindeneket elintéző igazságnak. A tényeket feltevésekkel hátrítja el szeme elől, s a maga feltevését ténynek veszi, melyhez minden egyébnek alkalmazkodnia kell. . . Amit ő a hirtelen fellobbanó lelkesedés pillanatában magára szuggerált, attól többé nem tágitott, sőt szuggerálta másokra is, különös paradoxként nem egyszer a cáfoló momentumokat forgatva bizonyító fegyver gyanánt. Ily őszinte naívságot, melyet rajongás táplál, kipellengérezni nem lehet. De viszont tudományos módszerül sem lehet elfogadni.”¹⁴¹

A módszer a kutatóval együtt fejlődik s meglehet, hogy a fiatal Thaly kiheveri a tudományos munka e gyermekbetegségét.

A bevezetés rettentő ígérete gyűjteménye kincseiről, 70—80 szép kuruc versről azonban évek múlva tudományos hitelének, következetességének megkerülhetetlen csapdája lesz.¹⁴²

Most, megjelenése pillanatában, a „Régi magyar vitézi énekek” jelentősége valóban abban rejlett, amiért annyian felfigyeltek rá, hogy a magyar irodalom elsüllyedt kincseiből a népköltészet régi emlékeiből hozott a felszínre értékes és kevésbé értékes, de eddig ismeretlen darabokat. Arról lehetett és kellett is vitatkozni, hogy ezek a versek milyen válogatásban és apparátussal kerültek a tudományos vérkeringésbe és ez mennyi hasznot vagy kárt okozott, de Thaly elvitathatlan érdeme, hogy az adott korban rájuk irányította a figyelmet. A gyűjtés és kiadás munkájának Thaly fejlődésében is igen nagy jelentősége volt. A jegyzetek készítése és a vita során megtanulhatta a forráskritika és adategybevetés nehéz és felelősségteljes munkáját, s olyan tapasztalatokat szerezhetett, amelynek később nagy hasznát veheti majd. A „Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok” megismerése és elemzése nem múltott el nyomtalanul a fiatal költő — irodalomtörténész fejlődésében; jótékony hatása kuruc versein is jól lemérhető.

A kuruc versek azonban, bár nagy elismerést keltettek, Thaly Kálmán ambícióinak kielégítésére nem voltak elegendőek. Annál is inkább, mert a politikai helyzet akadályozta terjesztésüket.¹⁴³ És az is hamarosan kiderült, hogy ha csak annyit mond, amennyit a Rákóczi-kor forrásait tanulmányozva a felszínen lát, hamar

kifulladás. A csatákat, nagy mulatozásokat, fényes kuruc seregek vonulásait s a bujdosók keserveit — ha az általános emberi és társadalmi mozgatóerőket nem keressi — megénekelni csak egyszer lehet. A források azonban már fogva tartják s ha mint költő nem tud róluk többet mondani, prózával kísérletezik.

A Rákóczi-szabadságharc történetéről megjelent első kisebb cikkei, dolgozatai arra engednek következtetni, hogy Thaly még mindig nem tud elszakadni az irodalomtól. Az útkeresés lázas évei, amelyek a fiatal Thalyra annyira jellemzőek, a kuruc kor fölfedezésével még nem zárultak le. Mint költőnek elsősorban téma és mondánivaló gondjai voltak, amint föllelte a nagy témát, egyszeriben az elmondás és kifejezés módja vált számára problematikussá. A *Pesti Naplónál* irodalmi babérok szerzésére nem volt sok lehetősége. Itt a vezércikket Kemény, Falk Miksa, Szalay László, Eötvös, Csengery, Trefort írták, a lap regényírója Jókai volt. Ilyen együttesben természetes, hogy a kiforratlan fiatalembernek nehéz teret kapnia.¹⁴⁴

Thaly ki akar törni ebből a körből. Úgy érzi, a nagy tekintélyek megkötik a szárnya bontásában. Eddig, ha háttérbe szorítva és sok megalázást tűrve is, de mégis a hivatalos irodalom képviselői táborába tartozott. Míg az ún. irodalmi ellenzék az Akadémia bezárt ajtaját döngette, ő szinte bent állt az előszobában s az Akadémia uraihoz rokoni, munkatársi vagy atyafiságos baráti kapcsolatok fűzték.

Úgy látszik, sokallotta a várakozást, 1862-ben átcsap a fiatalok táborába. Legalább is ott találjuk nevét a között a 11 fiatal író között, akik új lap, az *Új Nemzedék* alapítására csoportosultak. A lap munkatársai között találjuk: *Beniczky Emilt, Dalmady Győzöt,*

*Fraknói Vilmost, Reviczky Szevért, Pauler Gyulát, Tolnai Lajost.*¹⁴⁵ A lap célja a „züllött”, „a szellemi értékeknek az anyagiakat elébe helyező” szellemű szépirodalmi lapokkal szemben olyan lap kifejlesztése, mely egyesíti a fiatal írókat, irodalmi értékük helyes ítélő fórumává válhat és „a nemzeti iskolának megtisztult nézeteit” követi.¹⁴⁶ A lap nem váltotta be a hozzáfűzött nagy reményeket, a meginduláskor rázúdított támadás özöne ölte meg, vagy a megfelelő anyagi támogatás hiánya? Talán a 11 fiatal író tehetségében, avagy inkább egyetértésének elégtelenségében kereshetnénk a lap rövid néhány perces életének okát? Eldöntésre váró kérdés, de annyi bizonyos, hogy Thaly meg sem megedezett ebben a körben s máris új utat próbál.

1863 január 18-án vasárnap új lap jelenik meg a pesti utcán. A *Nemzeti Képes Ujság*, melynek szerkesztője Thaly Kálmán. Nemcsak nevében új hetilap, hanem újság számba megy a lap programja is, szépirodalmi és ismeretterjesztő újság, mely nemcsak a főváros közönségében, de vidéken is igyekszik olvasótábort teremteni. A közélet és a magyar múlt nagy alakjairól hoz rövid ismertető életrajzokat, az első számában Szalay László életét és munkásságát ismerteti. Képeket és rövid leírásokat talál benne az olvasó külföldi politikai aktualitásokról, verseket, elbeszéléseket, melyek általában magyar történelmi vonatkozásúak. Sok leírás majd kép arról tanúskodik, hogy szerkesztője és munkatársai — az *Új Nemzedék* 11 írója közül is találunk néhányat köztük, — mint számos más korabeli lap is, mélyen együtt éreztek a lengyelek szabadságküzdelmével. A vezércikkeket — a közéleti és történelmi alakok ismertetését — Thaly írja, de útirajzot, verset, sőt forrásközlő cikkeket is találunk a lapban az ő tollából.

A *Nemzeti Képes Ujság* kétségtelenül új szint és irányt képviselt a korabeli sajtóban, Arany János pártolón nyilatkozik róla és még Thaly ellenségei is jónak tartják.¹⁴⁷

Thaly neve ekkor, ha még nem is számottevő név, de már belekerült a magyar irodalmi élet vérkeringésébe. Nemcsak a kritikusok és lapszerkesztők ismerik, hanem a közönség is tud róla. Néhány lap első oldalán közli arcképét: a széles arc, az alacsony homlok alatt a kifejező szemek, az erősvonalú orr és száj s a borzas, göndör szakáll és nagy haj, egy érdekes és erőszakarátú fiatalember benyomását kelti.

A *Nemzeti Képes Ujság* sok új és jó kezdeményezése azonban nem bontakozhatott ki. Az élesszemű cenzura egyre inkább akadályozza a megjelenését, a 12. számot pedig, amely II. Rákóczi Ferenc képét, rövid életrajzát és Thaly „A kuruc” c. versét tartalmazza, a hatóság lefoglalja, a szám csak változtatott tartalommal jelenhetik meg.¹⁴⁸ Az ezután következő számokból Thaly cikkei hiányoznak, módosul a lap iránya is. Már nem annyira keresett, olvasótábora is csökken, a kiadott példányszám 500-ról 300-ra, majd 200-ra olvad le, s a 24. szám végén a szerkesztő közli, hogy bár az olvasók szerették a lapot, tovább nem tudják fenntartani. De búcsúszavai „Isten velük a javuló időkhig”, azt sejtetik, hogy a kedvezőtlen politikai viszonyok miatt kellett megszüntetni a *Nemzeti Képes Ujságot*.

Thalynak ez időben a *Nemzeti Képes Ujság* és más ujság hasábjain megjelenő történelmi tárgyú cikkeit elemezve, úgy látjuk, a rendelkezésre álló anyagot irodalmilag igyekszik feldolgozni. Könnyed, csevegő hangon ír, de két lényeges mozzanatról, mely a téma művészi megformálásában döntő jelentőségű, megfe-

ledkezik. Kis rajzaiban, cikkeiben nyomát sem találjuk a szerkezetnek, a mondanivaló arányos tagolásának, az írot a források viszik, és nemcsak befolyásolják, de hatalmukba is kerítik. Cikkeiben a források időrendi egymás mellé sorakoztatásánál egyéb szerkesztést, csoportosítást, bizonyos megformálásra törekvést hiába keresünk. A másik szembetűnő fogyatékoságuk ezeknek az irodalmi igényvel írott cikkeknek, hogy írója egy síkra helyezi a lényeges és kevésbé lényeges adatokat, mindent egy magasságú hangon mond el s így írásai nélkülözik a kellő plaszticitást. A neki tetsző levelet, iratot, verset vagy imát teljes hosszúságában közli s talán ez az oka, hogy e cikkekcskék műfaji hovatartozásának meghatározásánál zavarba jön a kritikus.¹⁴⁹

Talán maga Thaly is rájött, hogy mennyire nehezen járhatóak számára az irodalom ösvényei, erre vall az a tény, hogy fokozatosan enged azoknak az erőeknek, melyek a történeti kutatás és historiaírás felé húzzák. Az irodalmi próbálkozásait illető kritikák azonban olyan sebet ejtettek rajta, amelyet soha nem tud már kiheverni. Későbbi megnyilatkozásaiban ifjúkori irodalmi ambícióit soha nem emlegeti, sőt arra törekszik, hogy történetírói munkásságának kezdeteit kora ifjúságának idejére vetítse vissza. Pedig történetírói munkásságáról igaz és hű képet csak akkor alkothatunk, ha figyelembe vesszük, hogy egész életét kitöltő nagy témáját először a költészet és irodalom nyelvén igyekezett megszólaltatni. „A költészet vezette a történetíráshoz” — írja róla egy késői kritikusa — „s miként költeményei minduntalan feltűntetik a leendő historikust, ugyanúgy történeti munkái is gyakran emlékeztetnek az egykori poetára.”¹⁵⁰ De mi úgy véljük, hogy a költészet sokáig vissza is tartotta a tudományos történet-

kutatástól s költői ambíciói olyan bilincseket raktak rá, melyek a tudományos historiaírásban is megkötik a kezét.

A költészettől a történetíráshoz kanyarodó útjára visszatekintve le kell számolnunk azzal az illúzióval, mintha Thaly Kálmánt a természetes felismerés és tudatos meggyőződés távolította volna el a költészettől és irodalomtól. Úgy látjuk, szándéka és akarata ellenére szorul a történetírói pályára. Költő szeretett volna lenni s ezért mindent megpróbált. Ilyen próbálkozás volt a történelmi források megismerése is, és ezen az úton fedezte fel a Rákóczi-kort. Csak miután rájött, hogy koszorús költővé vagy második Jókai-új témája sem avatja, akkor fordul figyelme lassan a források tudományos feldolgozásának lehetősége felé.

A tudományos pálya, mintha járhatóbb és sikeresebb lenne számára, mint bármelyik út, amelyen eddig próbálkozott. Szinte az első lépésnél nagy elismerés éri: Szalay jóakarató támogatásának kell tulajdonítanunk, hogy a „Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok” c. munkájáért 1864-ben, 25 éves korában az Akadémia történelmi osztálya levelező tagjainak sorába választja.¹⁵¹ A választók között baráti és rokoni pártfogói vannak, de a történészek széles tábora körében ellenérzést vált ki könnyű sikere a feltétlenül nagyobb tudományos munkássággal rendelkező Kőváry Lászlóval szemben.¹⁵²

Székfoglalóját, úgy tervezi, Bezerédy Imréről a Rákóczi-szabadságharc nagyhírű, de 1708-ban árulásba esett brigadérosáról tartja.¹⁵³ A nevezetes napon — május 30-án azonban — előzetes terve ellenére, talán Szalay tanácsára készülő munkájából a „Bottyán János”-

ból olvas fel részleteket. Felolvasása tanúskodik, hogy nemcsak nagy lelkesedéssel, de kritikai érzékkel is igyekszik megformálni Bottyán alakját. „Minden kor-szak megtermi a maga embereit, s rendkívüli idők rendkívüli embereket szülnek” — mondja bevezető sorai-ban és ezzel kifejezésre juttatja, hogy Bottyánt nem korfeletti hősnek tekinti, hanem olyan embernek, kit a Rákóczi szabadságharc növelt hőssé. A kor jellemzését pedig figyelemre méltó társadalombírálattal kezdi, „általában hibája vala azon kornak, hogy az előkelő családok ivadékait, akár értettek a hadviseléshez, akár nem: egyszerre megtették vezérekké”. Bottyán egyik nagy jelentőségét éppen abban látja, hogy szegény-nemes létére pártfogók nélkül, érdemei és tehetsége révén emelkedett a táborno-ok sorába. Az elszegényedett nemesi családból származó Thaly rokonszenvesebb ala-kot nem is választhatott volna.

Székfoglalóját nagy tetszéssel fogadták, a hallgatóság többször megéljenezte, a lapok pedig nagy elismerés-sel írtak kor- és jellemrajzáról és arról a nyereségről, amelyet a történelmi irodalom számára nagy szorgalom-mal és gondnal összeszedett adatai jelentenek.¹⁵⁴

Ugy látszik, Thaly megtalálta a teret, ahol tehetségét leginkább kifejtheti és legeredményesebben munkálkodhat. A kezdő történetíróra azonban mindjárt pályája kezdetén olyan óriási teher és felelősség szakad, mely félt, hogy meghaladja teherbíró képességét. 1864 július 17-én meghalt Szalay László.¹⁵⁵ A mély nemzeti gyász köze-pette ki gondolta volna, milyen csapást jelent a nagy historikus halála egy fiatalemberre, ki még csak kezdő a történetíró pályán. Mesterét, tanítóját, pártfogóját temette el Szalayval Thaly. Ez fájdalmas, de kihever-hető veszteség, hiszen vagy elég erős és megáll a maga

lábán, vagy ha nem, akkor új mentorokat keres. De egyedüli örökösévé vált a nagy tudós szellemi hagyatékának, rámaradtak befejezetlen kéziratai, az elárvult munkaszoba kiadatlan okmányokkal teletömött ládái. Egyedül maradt egy kutatási területen, melynek felderítéséhez mestere alig kezdhetett hozzá, s ahol nem a segítő vagy versenytárs, de a bíráló és a kritikus hiányzik a kezdő történetbúvárnak. Fiatal és tapasztalatlan fővel olyan veszélyek közé került, amelyek kivédéséhez erős önbírálat, fegyelem s a tudós tisztelete és alázata kívántatik.¹⁵⁶

Eötvös József, Szalay legjobb barátja, de a tudományos közvélemény is úgy véli, hogy Szalay félbemaradt munkáját, a „Rákóczi Ferenc bujdosása”-t és a „Magyarország történetét”-t, mivel éppen a Rákóczi-szabadságharc történetének írása közben esett ki a toll Szalay kezéből — Thaly Kálmánnak kell befejeznie.¹⁵⁷

Thaly, mikor Eötvös — mint a Szalay árvák gyámja — és a kiadó hivatalosan felszólította a mű folytatására, elhárítja magától a nagy feladatot s csak arra vállalkozik, hogy a megkezdett részt befejezi, majd, hogy csupán függeléket ír a VI. kötethez.¹⁵⁸ — „Fájdalom — emlékezik meg a veszteségről, amelyet Szalay halála a Rákóczi-szabadságharc emlékeinek föltárásában jelentett —, hogy aki a Rákóczi korszak történetírása érdekében eddig is a legtöbbet tőn, s fényes talentumánál fogva leginkább volt hivatva ezentúl még többet tenni: fájdalom, hogy a pótolhatatlan Szalay életét éppen e működése közepette oltotta ki az igazán könyörtelen halál.”¹⁵⁹ Megfogadja, hogy nem tékozolja el Szalay nagy szellemi örökségét, hanem másokkal együtt gyarapításán munkálkodik: „Szalay László elhunytával nem szabad a kurucvilág történetírásának elnémulnia.

Kidőlt ugyan az erős oszlop, s a nagy feladat kicsinyekre szállott: hagyján — hiszen a gyenge erők munkálkodása is jobb a teljes tétlenségnél . . . Én is e kicsinyeknek vagyok egyike.”¹⁶⁰

Thaly azért nincs egészen magára hagyatva. Ha a mester meg is halt, maradt mellette egy barát, aki eligazíthatja a történeti kutatás kezdeti nehézségein, aki bevezeti a történetírók nagy családjába, ahol tanácsot, támogatást kap. Ez a barátság Ráth Károllyal, Győr megye levéltárnokával még 1862 elejére nyúlik vissza. A lelkész Ráth ebben az időben fáradozik fáradhatatlanul az országban szétszórva dolgozó historikusok társasággá szervezésén. Minden ajtón bekopog, amely mögött okleveleket bogarászót, a múlt iránt érdeklődőt, vagy történelmet író t sejt. Valószínűleg így jutottak el Thalyhoz is sorai, aki azonnal hálás levélben köszöni meg, hogy feléje fordult „a nagyérdemű történetbúvár”, az akadémiai tag érdeklődése.¹⁶¹ Ezentúl Thaly többször beszámol munkájáról, kutatásairól Ráthnak s ő is tagja lesz a Dunántúli Történetkedvelők Társaságának. Az életképes és hasznos kezdeményezés hamarosan gazdagon gyümölcsözött: 1864-ben már nyilvános társulattá alakulásukat tervezik a marcaltői gyűlésen összejött historikusok, akik egymásnak ajándékba okmányokat, régi leveleket hoznak. Thalyt — társaságuk egyik legfiatalabb tagját — szinte elárasztják kuruckori iratokkal. Az ország minden részéből, legtávolabbi megyéjéből, eldugott kúriájából vagy plébániájáról is kerül elő egy-egy levél, Rákóczi pecsétjével ékeskedő kancelláriai kiadvány, vagy kuruc ereklye. Az Akadémia hivatalos gyűjtése se lehetett volna eredményesebb. Thaly hamarosan jelentős okmánygyűjtemény birtokosává válik s senki nagyobb meggyőződéssel le nem írhatja e szép

programot: „Csak ha egymást segítjük, boldogulhatunk valamennyire.”¹⁶² Nem tudjuk mennyi szerep jut Thalynak a Dunántúli Történetkedvelők legjelentősebb három napos gyűlésén, melyet szülőfalujában Csepen tartanak.¹⁶³ Ráthtól azonban elsajátíthatta a szervezés a történészek összetartásának nehéz, de eredményes munkáját. A társaság összejöveteli pedig jó tanulóiskolának bizonyulnak számára, aki semminemű történészképzésen, rendszeres tudományos oktatáson nem esett át. Ráth Károlynak hamarosan munkatársa is lesz: 1861-ben Rákóczi Emlékiratai-t szétkapkodta a közönség, Ráth szeretné ismét kiadni s a gyors, hevenyészett munkával készült első kiadás átdolgozásában Thaly segítségét kéri. Ez a viszony megkeseríti barátságuk jó ízeit. Thaly a fordítást nézi át és jegyzeteket készít, valóban sokat dolgozik, de munkájához mérten aránytalanul nagyobb érdemet tulajdonít magának. A tudás és szakértelem, melyet az elmúlt években a Rákóczi-szabadságharcot illetően elsajátított, fölényessé és túlzottan magabiztossá tették őt. Hiúság, gyerekes erőszak nála ez a szinte zsarnoki törekvés az elsőbbségre? De Thalynak sem volt sok öröme a munkában; küszködik a francia szöveggel, sokat betegeskedik, hidegrázás, láz gyötri s mikor készen van, a könyv — valószínűleg a cenzor közbelépése folytán — nem jelenhetik meg.¹⁶⁴ Mindezek ellenére Ráth Károlytól sokat tanulhatott. Ráth hivatásának tekintette a történeti kutatást s hivatását nagy szorgalommal és fáradhatatlan akaratereővel szolgálta, a történészek összehozása során pedig annyi tapasztalatra tett szert, hogy abból bőven jutott ifjú barátjának is.

Hamarosan nyilvánvalóvá válik, hogy Thaly Kálmán nem a végtelen időig anyagot gyűjtő, a megrást halo-

gató, scrupulózus történetkutatók közé tartozik majd. 1865 elején — bár tanári teendői is lekötik¹⁶⁵ — egy jókora könyv bizonyítja, mennyi szorgalom és önbizalom van a kezdő történészben.

A „*Bottyán János II. Rákóczi Ferenc fejedelem vezénylő tábornoka*” c. történeti életrajz igen figyelemre méltó, mert történetírói munkájának nemcsak első gyümölcse, hanem mintegy előszava is, melyben programot ad és kijelöli, milyen úton halad tovább, a munka erényei és hibái pedig jellemzőek teljes éltművére is.¹⁶⁶

A könyvet „Ghyczy Kálmán úrnak az 1861-iki képviselőház elnökének, Komáromvármegye ünnepelt fiának” ajánlja. Az ajánlás és a témaválasztás hangsúlyozza a mű politikai jelentőségét. Abban az évben, mikor a cenzúra kihúzta a „szabadság” szót Rákóczi neve mellől és csak, mint Rákóczi-féle mozgalmat, háborút tűri meg a sajtóban a szabadságharc emlegetését, amikor az iskolákban Fraknói Vilmos történelemkönyvében azt olvassa a tanuló, hogy gyülevész lázadók, semmirekellő gonosztevők voltak a kuruc felkelők, elképzeltető milyen nagy sikert aratott Thaly könyve.¹⁶⁷ A mesternek, aki figyelmét a témára felhívta, adatokkal és útmutatással segítette, de munkájának eredményét már nem élte meg, a könyv végén mond köszönetet.¹⁶⁸ De a mű maga sehogysem illik bele Szalay világos, nagy távlatokat nyitó magyar történetének a Rákóczi-szabadságharcról rajzolt részletébe.

A könyv elején, a bevezetőben már készen áll előttünk a Bottyán-kép, a rettenthetetlen, legendáshírű öreg generális képe úgy, ahogyan a nép és a költő fantáziája alkotta meg. A háttér, a Rákóczi-szabadságharc története sem a történetíró áttekinthető rajza, inkább csak színfoltok tömkelege, amelyeket pillanatnyi érzelmi

benyomások alapján vázolt föl írójuk. Pedig a program a történetkutató programja.

„A jelen kötet — írja Thaly — mintegy előfutárja azon terjedelmes történeti munkának, melynek már évek óta szentelem csekély erőmet”. A nagy mű 1. Bottyán teljes életrajzát, 2. Kortársainak levelezését, 3. Rákóczi Ferenc hadseregének és hadi viszonyainak részletes ismertetését, 4. Bezerédy Imre bukásának, 5. Béri Balogh Ádám 1710-es dunántúli hadjáratának, 6. Sándor László és Sándor Ferenc kuruc ezredek életét, 7. Érsekújvár ostromát, bevételét és a kuruc világ végét foglalja majd magába. A 26 éves fiatal történész nagy terve fölött érzett meglepetést elnyomja a zavar. Hiszen mindazt ismerve, amit addig a Rákóczi szabadságharcról írtak, megállapíthatjuk, hogy a Thaly által elősorolt hét pont csak részben esik az események sodrába. A Bottyán életrajz kivételével periferikus vagy másodrendű problémák ezek, melyek a Szalay által megkonstruált nagy szabadságharc kép konturjain inkább kívül esnek. Az sem kerülheti el a figyelmünket, hogy a szabadságharc történetének vázát nem az eseményekben, vagy az egyes kérdésekben látja, hanem személyek köré csoportosítja, ami inkább az író, mint a történetíró gondolkozásmódjára vall. Vagy a keze alatt felhalmozódott anyag nyomán alakult ki ez a sajátos elképzelést sejtető kép? Mert azt már az első lapok után felmérheti az olvasó, milyen gazdag forrásanyag alapján írta meg Thaly Bottyán könyvét.¹⁶⁹ Valóságos kincsestára korabeli levelezésnek, naplónak, emlékiratoknak, s mégis, ha nem is feledjük, hogy nagy részük új, eddig ismeretlen anyag, tovább lapozva egyre bosszúsabbak leszünk. Ha pedig már végigrágtuk magunkat az új forrásanyag halmazain, fáradtan és

kielégületlenül tesszük le a könyvet, s öntudatlanul is Gyulai Pál szavait idézzük, mellyel Thaly művének kritikáját kezdi: „Régóta nem olvastunk, oly rosszul írt könyvet, mint a minő e történeti életrajz.”¹⁷⁰

Gyulai elismeri Thaly adatgyűjtő és történetnyomozó érdemeit, de a Bottyán életrajzot nem tekinti történelmi műnek. Hiszen a valódi történelmi mű „megkíván bizonyos művészeti benső formát, melyet leginkább a compositio ereje, az elbeszélés eleven folyamatossága, az események arányos csoportosítása, a főbb egyének kiemelkedő rajzai alkotnak”: A Bottyán olvasója úgy jár, mint az a vendég, kit az ebédlő helyett a konyhába vezetnek, hol sok minden össze van halmozva, miből ebédet lehetne készíteni „de senki sem készít, s vagy magunk vagyunk kénytelenek valamit főzni, vagy étlen maradunk”.

Gyulai nemcsak a forrásanyag idézésének túltengését helyteleníti, hanem olyan hibákat ismer fel, melyekről tudjuk, hogy költői próbálkozásait elemezve, kritikusan már nemegyszer fejére olvasták Thalynak: elhibázott a könyv szerkezete; írójának kevés érzéke van a fő és mellékes meglátására; hangja szónokias, de sokszor a jóízlés határait súrolja, érzelmi kitörésekre pedig „nem a valóban nevezetes dolgok lelkesítik, mint inkább holmi kuruc bravúrok, huszáros tempók s bizarr különöségek”.

De a szerkezet, stílus és művészi megformálás elemzésén túl Gyulai három olyan súlyos hibáját látja, mely történetírói mivoltának alapjait, tehetségét és hivatását vonják kétségbe. A jelentéktelen részletek halmozása — mondja Gyulai — nemcsak „bőbeszédűségre és régiségbúvári pedantságra mutat, hanem sokszor az *eszmék hiányára is*”. [kiemelés tőlem V. Á.]

A külsőségek túlbecsülése arra enged következtetni, hogy „*ritkán tekintí a történetíró szemével a múlt eseményeit*, [kiemelés tőlem V. Á.] s nemegyszer úgy szól, mint egy azon korábeli kuruc ifjú, ki híres vitéz, Vak Bottyán generális táborában szolgált”.

Ugyanakkor olyan *hyper-kurucos lelkesedést* olvas Thalyra, mely az adatok lelkiismeretes elemzése helyett, lelkesült bámulatba ragadja. Gyanús és elfogultságra mutat, hogy csak a jó és kedvező adatokat idézi.

Súlyos vádak és megcáfolhatatlanok. Mert Thalyt semminemű elvi szándék nem vezette az adatok rendezésében azon az egyen kívül, hogy Bottyánt a saját elgondolása szerint minél szebbé, jobbá, igazabbá tegye. Miért jellegzetes és kiemelkedő alakja Bottyán a Rákóczi szabadságharcnak? Milyen törekvéseket testesít meg? A kuruc mozgalmak történetében hol van a helye? E kérdésekre és számos hasonló kérdésre hiába keresünk választ, a szerző magában sem vetette még fel ezeket. Gyulai kritikája ellen is csak annyit vetett, hogy a témát kellett volna Gyulainak méltányolnia.¹⁷¹ Csak-hogy az új téma, a politikai programot is jelentő kuruc-generális-életrajz, ha nincs meg a tudományos és művészi hitele, elveszti politikai tartalmát is. Elgondolkozva az ún. irodalmi Deák-párt egyik vezetőjének politikai álláspontján — kétségtelen, hogy Gyulai fenntartásokkal vette kezébe e könyvet, mégis bírálata tulajdonképpen nem más, mint tanítás és alapos útmutatás arra, hogy miképpen írhatta volna meg Thaly művét oly módon, hogy még az olyan tapasztalt és jószemű kritikusok is, mint ő, nehéz feladat elé kerüljenek.

Gyulai kisebb jelentőségű és tehetségtelenebb generálisnak tartja Bottyánt, mint amilyennek Thaly hiszi, 87

és ez a könyv alapján bizonyítható is lenne, pedig a Rákóczi szabadságharc egészét tekintve Bottyán jelentősége sokkal nagyobb, mint ahogyan ezt Thaly lelkes szavaival bizonygatja. A szerkezet és a források kritikai elemzésének hiányát, az egyoldalú túlzásokat és a lírai ömlengéseket figyelembe véve a mű legnagyobb hibáját mi abban látjuk, hogy az aránytalanul több új anyag ellenére kevesebbet mond a Rákóczi-szabadságharcról és benne Bottyán János szerepéről, mintamennyit a történetírás addig már megállapított.

Nézzük Bottyán életének egyetlen eseménysorozatát, amely nem is a legjellemzőbbek és legkiemelkedőbbek közé sorolható.

Szalay Magyarország történetének VI. kötetéből megtudjuk, hogy 1705 nyár elején Rákóczi a Dunántúlra készül hadjáratot vezetni. E hadjárat előkészítésének egyik mozzanata Bottyán Paks—Imsós—Kömlöd-i sánc- és hajóhidépítési munkája. A sáncok és a híd elkészül, de mielőtt a fejedelem seregei elérnék, a császáriak megtámadják és szétrombolják az erődöket és a hidat. Ezzel Rákóczi dunántúli hadjáratának terve meghiúsul.¹⁷² Thaly számos olyan levelet idéz hosszan, amelyet Szalay még nem ismert, sokkal részletesebben ír Bottyán sáncépítéséről és a híd körüli harcairól, de azt egyetlen szóval sem említi, hogy mindezt miért teszi Bottyán.¹⁷³ Még a mesebeli hősök is bizonyos célok érdekében és okkal hadakoznak, de Bottyánban Thaly könyvének e részletében csak fontoskodó, kissé konfusus öregembert látunk, aki vaktában vagdalkozik és hallatlan energiát fejt ki kevésbé fontos dolgokban. Szalaynak legnagyobb ereje a kompozíció, de amikor összevetjük a szép s a valóságnak annyira megfelelő képét, melyet töredék adataiból konstruált, Thaly Bottyánjának csak rész-

leteiben hiteles, de egészében hamis alakjával, úgy érezzük, hogy a művész és a mesterember munkájának különbségével kell számolnunk. „Sok kutató historikus — írja Szalay egyik méltatója —, a kőművesként, a földrétegek és omladék-por közül kiasott kődarabokban csak köveket lát, míg a művész rajtok építészeti stylt fődöz föl s egy meghajlásból vagy szögletből egész boltívet állít össze, oly arányokkal, mint az egykor létezett. A történelemben nemcsak az adatok mennyiségétől függ ismereteink mennyisége.”¹⁷⁴

Hiába tisztázta Szalay a lényeges összefüggéseket, Thaly Bottyán könyvében nem találjuk nyomát, hogy mesterének eredményeit átvette volna. Hiába hivatkozik művében gyakran, főleg az általános részeknél Magyarország története VI. kötetére, szellemét nem értette meg.

A sok adat nem kritikára, hanem önkényes válogásra készíti. Csak a kedvező, Bottyánt előnyös tulajdonságaiban bemutató tényeket használja fel. Tud, de nem ír Bottyán fölöttes parancsot nem tűrő önfejűségéről, vallási türelmetlenségéről; elhallgatja azt a bizalmatlanságot, mellyel a fejedelem kezdetben a faragatlan generális iránt viseltetett.¹⁷⁵

Thaly hősét természetes környezetből olyan világba emelte, amit költői fantáziával alkotott meg. Természetes, hogy ebben a költői világban a forrásanyag csak csillogó dísz, mellyel annyira elhalmozza az író művét, hogy végül az a gyenge költői konstrukciót is agyonnyomja.

Thaly Bottyán János c. munkájában Szalay eredményeit nem vette át és más útra tért, mint mestere. Hitelt kell adnunk egyik korabeli polemia névtelen írójának „Thaly úr csak esküszik mestere szavaira, de

mesterét nem tanulmányozta”.¹⁷⁶ Bár már ekkor a „magyar történetírás nebánst virágának” nevezi vitatkozó társa — a bírálatokból sok hasznos tanulságot szűrhet le további munkájához.

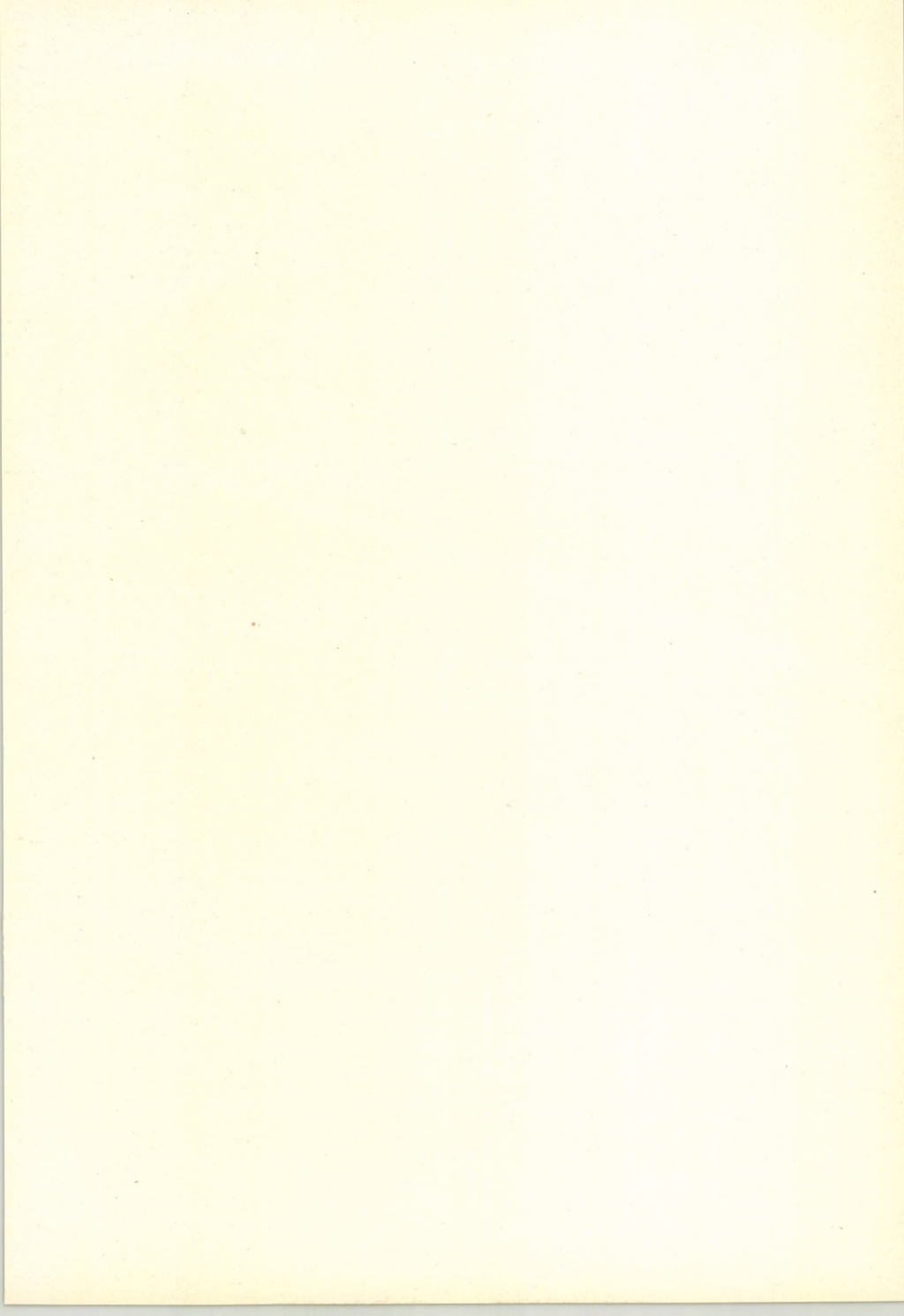
Thaly pályáján első történeti munkája az útkeresés és témaválasztás időszakának utolsó állomása. A Bottyán életrajz megírásával mond búcsút a költői pályának, de a munkán érződik, hogy nehéz szívvel és belső meggyőződése ellenére tette. Bottyánról gyűjtött forrásanyagát még elsősorban a költő rakosgatja egymás mellé.

Thaly Kálmán témaválasztásának problémáit vizsgálva megismertük, hogy milyen örökséget hozott magával a szülői házból, végigtekintettünk tanulmányain, elkísértük a lázas útkeresés fordulóra, tudunk kudarcairól, nemes felbuzdulásairól s legmélyebb vágyáról a költői ambíciókról. Láttuk a kor törekvéseit, hangulatát, melyek alakították, számba vettük a véletlen fordulatokat, amelyek hatottak rá s egyaránt a történetírás felé fordították figyelmét. Végighordoztuk tekintetünket a korabeli történetíró társadalmon, igyekeztünk képet alkotni a közönség történeti igényeiről s megismertük Thaly nagy mesterét Szalay Lászlót és segítő barátját Ráth Károlyt, a lelkes szervező levéltarost.

Tudjuk, hogy Thaly a történelem felé a költő lelkesedésével, izgalmával fordult s a múlt eseményeit a költő keltette először életre. Az elszegényedett közepnemesség nosztalgiáitól űzve a költészet szárnyai röptették a Rákóczi-szabadságharc felé is, s a kuruc kort először lanttal a kezében énekelte meg. Így felmérhettük, hogy ez a nyugtalan és kielégületlen fiatalember, milyen

felkészültséggel, tapasztalatokkal, milyen terhekkel és hiányosságokkal lép a történetírók közé.

Thalynak sok hibája és fogyatéka mellett van két nagy erőssége: egyrészt megbecsüli és szereti a forrásanyagot, másrészt pedig a Rákóczi szabadságharc története olyan téma, melynek tanulmányozása során szeme kora viszonyainak meglátására is élessé válhat. Így okkal idézhetjük Gyulai szavait: „Ő még fiatal, pályája küszöbén áll s a haladás és siker hosszú sora jelölheti küzdelmeit.”

TÖRTÉNELEM ÉS VALÓSÁG

[1867—1878]

1867. május 29-én a magyar képviselőház megszavazta a kiegyezést s június 8-án királlyá koronázták I. Ferenc József császárt. Magyarország történetében az a forradalmi korszak, amely 1848-al vette kezdetét — lezárult. Az uralkodó osztály szerződést kötött Ausztriával, gazdasági megerősödésének és hatalmának biztosításáért az ország legnemesebb értékeivel fizetett magas árat.¹ A veszteség és nyereség valódi értéke csak az új korszak eseményein, fejlődési irányán, gazdasági és politikai változásain mérhető majd le igazán. A Magyarország új útjáról gondolkozók osztályérdekeiket latolgatva s a múlt történelmi eseményeit vizsgálva vázolják fel elképzeléseiket.

Már a kiegyezés megalkotói is közjogi álláspontjukat, a Pragmatica Sanctiót tekintve alapnak, történetileg indokolták meg.² De a kiegyezés legszenvedélyesebb ellenzője *Kossuth* is történelmi tanulságok alapján rajzolja a nemzet elé ama végzetes következményeket, melyeket a roszkatag és bomlásra ítélt Ausztriai-házzal ily szerencsétlen szövetkezés maga után von.³ A szabadságharc kormányzójának szelleme szól fiának *Kossuth Ferenc*nek leveléből is, amellyel a németürögi választók kérését visszautasítja: „Ezen összeolvadás ellen küzdöttek őseink 350 éven át. Ez ellen küzdött nemzetünk oly bámulatos erőfeszítéssel 1848—49-ben: megtörhetetlen kitartással a szenvedésekben azóta egé-

szen 1866-ig. — A hosszú küzdelem kérdése eldöntetett; de eldöntetett úgy, hogy Hazánk megszűnt állam lenni És a színpadi öltözékekből kivetkőztetett meztelen valóság az, hogy édes magyar hazánk — mely az 1790: 10-ik sarkalatos törvényt alkotott országgyűlés igazmondása szerint; Ausztriának a jó szomszédságon kívül semmivel sem tartozik, 1867-ben az Ausztriai Birodalom kiegészítő felévé tette magát —, nem állam többé, hanem tartomány.”⁴

A magyar történelem elmúlt századai valóban a kiegyezés felé mutatnak-e, vagy a múlt minden haladó törekvése, a nemzeti fejlődésért vívott minden küzdelme egyben tiltakozás 1867 ellen? Kik hivatottabbak erre feleletet adni, mint a história munkásai, szemtanúi az elsüllyedt koroknak, a bűvárok, akik a felszínre hozzák a múlt eseményeinek igazgyöngyeit, maguk és koruk gyönyörűségére, de tanítására, gazdagítására és igazolására is.

A Deák-párt politikáját szolgálta az a mű, melyet *Salamon Ferenc* bizalmas megbízatásból írt 1865—66 telén. A Pragmatica Sanctio történetének gyorsan kellett elkészülnie s *Salamon Szilágyi Sándor* segítségét kéri: „Én az egész Magyar—Erdély s Horvátország állapotját akarom megírni a pragmatica sanctio idején az anyagi viszonyokat, hangulatot, azaz a Lipót és József korabeli, de kivált az 1715-iki előzményeket . . . a titok szigorúan meg legyen tartva — értetted? No ha értetted, — nem azért a rongyos 60 frt.ért, hanem csupa lelkesedésből fogj a dologhoz.”⁵

A mű elején leszögezi, hogy munkájában semminemű pártnézetnek magát nem vetette alá, hiszen — „egy történelmi értekezés, mely a jelen pillanat érdekei és szenvedélyei szerint akarja átídomítani a történelmi

adatokat, — csak röpirat.” Csupán arra törekedett, hogy a Pragmatica Sanctio történetét több oldalról felderítse s a „jogi elveket az élet valóságával, hazánknak időnkénti viszonyaival” hozza kapcsolatba. Ennek ellenére bár részletesen elemzi az ország sérelmeit, a leányági örökösödés közvetlen előzményének a szatmári békekötést tekinti, s azt a tényt, hogy 1711-ben, ha szabadon választ is királyt a magyar nemzet, feltétlenül az erős hadsereggel rendelkező hatalom felé fordul, hiszen Temesvárról a török még könnyen utánajöhet Budára.⁶

„Felix qui poterit rerum cognoscere causas” — ezzel zárja *Tanárky Gedeon* munkáját, amelyben Magyarország és Ausztria századonkénti változásaiban is változhatatlan viszonyáról elmélkedik s azokat a belső, de főleg külpolitikai tényezőket tanulmányozza, melyek e viszonyt a történelem folyamán újra és újra elkerülhetetlenné és szükségessé tették.⁷ Bár leszögezi, hogy az 1848-as forradalom „hosszú előzmények természetes fejleménye volt” de részletesebben az azt megelőző legjelentősebb forradalomnál, a Rákóczi-szabadságharc történetének elemzésénél időz. Megértéssel fordul II. Rákóczi Ferenc felé, aki „bebizonyította hogy önző nem volt, valamint azt is, hogy a forradalom zászlóját nemes jellemmel, de kevésbé önálló eréllyel lobogtatta”.⁸ Mégis „kellő higgadtsággal mérlegelve az eseményeket, megelégedést kell kifejeznünk a szatmári béke eredményei irányában, s méltánylattal emlékeznünk az azt előidézett férfiak emlékére, mint a béke ügyében fáradhatatlan buzgalommal közbenjáró Széchényi Pál kalocsai érsekről, Gr. Pálffy Jánosról és Károly Sándorról s főképp és kitűnőleg, I. József királyunkról.”⁹ *Tanárky* könyvéről *Szabó Károly* reális egyszerűséggel mond véleményt: „A magyar nemzet helyzete, az őszempontjából tekintve,

7 Várkonyi: Thaly Kálmán

alighanem hasonlít a Körös-Ladányi betegéhez, kinek midőn Gräfenbergbe akart menni, a vén Paczek dr. azt mondta, nem nagy lelki vigasztalására: 'Édes barátom, mindegy már neked, akar a keresladányi, akar a gräfenbergi fene eszen meg,' Tehát csak maradjunk Körös—Ladányban. De hát Körös—Ladány földig találna égni? akkor csak ki kellene vonszolni belőle a beteget.'¹⁰

Az uralkodó szinte a kiegyezés előestéjén írta alá a kegyelmi iratot *Horváth Mihály* számára s a legnagyobb élő magyar történész, akire csaknem az egész ország figyelt, hazajöhetett.¹¹ Nyilván a száműzetés nehéz két évtizedének, a hazatérés izgalmainak is szerepe volt abban, hogy harmincéves történetírói munkásságára hivatkozva igazolja a kiegyezés rendszerét. Pedig Kosuth egyik híve éppen Horváth Mihály munkáiból vett idézetekkel bizonyította be, hogy a nagy történetíró munkásságának minden sora tiltakozás a kiegyezés ellen. „1711-ben a Károlyi Sándor álnok közbenjárása folytán — idézi a „Válasz” írója Horváth Mihály magyar történelmét — a felkeltek előbb fegyverszünetet, később Szatmáron, bár a császár már nem volt életben, a Pálffy és Károlyi által eléjük adott pontok szerint békét kötöttek, melyet a kormány részéről Pálffy és Locher császári biztosok írtak alá. Rákóczy ugyan inté a rendeket 'Ne higyjenek, úgymond a csalékony feltételekben, melyeket a bécsi udvar sohasem fog őszintén megtartani, ne rohanjanak vakon s hanyatt-homlok veszedelmökbe, mint a megrémült s futásnak eredt oktalan állatok az elsőnek példája után csoportosan rohannak a mélységbe; különben, ha egyszer az örvénybe ugrottak, késő lesz átkozniok azt, ki őket oda becsalta.'¹²

Ily módon az egyetlen történelmi mű, amely a történetíró szemével nézve az eseményeket történelmi érveket

sorakoztatott a kiegyezés ellenében, Horváth Mihály munkájából vett idézetek gyűjteménye volt, amely írójának szándéka ellenére látott napvilágot 1868-ban.

Erdélyből — ahol olyan csöndesség van „hogy a fű növést is hallgathatnók” Szabó Károly aggódva gondolkodik a jövőn: „A szabadságot nehezen és drágán adják és veszik; azért ennek az olcsó örömujjongásnak nem vagyok embere; hogy mi lesz belőlünk azt majd csak a nehéz napok mutatják meg, midőn nem csak a mi mellékes kérdésünket, hanem az ennél sokkal fontosabb európai kérdéseket is az ész és az anyagi erő hatalma döntendi el. Ezekkel együtt fordul a mi sorsunk is jobbra vagy balra, a szerint a mennyi eszünk és erőnk lesz. A békés, csendes fejlődés, haladás szép dolog volna, de ebben az universaliter fegyverződő Európában, a vontcsövű puskák és ágyúk világában, csak *pium desiderium*.”¹³

Thaly Kálmán, elkáprázva a koronázási ünnep fényétől, a „népjog diadalünnepé”-nek nevezi a kiegyezést. Az elmúlt két évtized tanulságát levonva meglepő eredményre jut: „harcoltunk: veszítettünk, túrtünk: győztünk”.¹⁴ Győzelmi ujjongásában teljesen elfeledkezik alig hat évvel ezelőtt írott sorairól. Akkor még látta, hogy „roskadó ház” az Ausztriai-ház, de most „ragyogó diadalnapnak” nevezi a koronázás ünnepét, amely Magyarország sorsát szoros kötelékekkel kapcsolta a beteg és a romlást magában hordozó birodalomhoz.

A két álláspont között Thaly életében hat kudarcokkal és nehézségekkel terhelt esztendő áll. A változás megértéséhez egy levele ad kulcsot. 1865 júniusában beszámolv a császár magyarországi látogatásáról, így ír: 99

A császár fogadása „kivált a magyarság részéről korántsem volt olyan lelkes, mint írják. Ez, a mi történt is, csak a jó remény fejében történt, hogy *elviselhetetlenül nyomasztó anyagi helyzetüinkből* valamikép hamarabb kibontakozhassunk az uralkodó megnyerése által... A császárban, úgy látszik, sok jó akarat s erős szándék van a kibékülésre — azért ezt elő nem mozdítani, arisztokráciánktól hiba volna; viszont a szolgálai hódolást is kerülni kell.”¹⁵

Thaly anyagi helyzete a kiegyezést megelőző években meglehetősen rossz. A csekély birtokból a hat fiú egyenként elenyészően keveset örökölt, s mivel testvérei közül nem mindegyiknek sikerült tanulnia, az anya keveset juttathat Pestre került és viszonylag szerencsés gyermekének.

Újságírásból vagy az alacsony szerzői honoráriumokból Thaly nem tudott megélni, de a helyettes tanári fizetés sem mentette fel az anyagi gondok alól.¹⁶ Irodalmi tervei, majd egyre komolyabb történelmi tanulmányai viszont nem engedték, hogy elhagyva a fővárost, sok más elszegényedett középneemeshez hasonlóan, megyei hivatalt vállaljon.¹⁷ 1866-ban ő is pályázik a tudományegyetem történelmi tanszékére. A 12 pályázó közül Horvát Árpád Thalyt másodiknak ajánlja, s rendkívül elismerő sorait Szalayra hivatkozva zárja: „ha a referens Thaly Kálmán tehetségei s érdemeinek megítélésében tévedni talált, azzal vigasztalja magát, hogy a magyar történelem hőse, mestere, a feledhetetlen Szalay László osztja e tévedését a referenssel.”¹⁸ Az első három jelölt között egyedül Thaly protestáns s mikor a meleg ajánló sorok ellenére sem őt nevezik ki, meggyőződése, hogy vallása miatt mellőzték.¹⁹

Thaly Kálmán, a középbirtokos osztály sajátos és jellegzetes képviselője érzi, hogy anyagi megerősödése és politikai, közéleti, de tudományos érvényesülése előtt is az elmúlt évek harcai lezárták az utakat. A harcok után békét kíván, megegyezésben látja a maga, osztálya s egyben a nemzet jövőjét. Elgondolása történelmi fel-fogásában híven tükröződik.²⁰

Károlyi Sándor kuruc generális önéletírását és naplójegyzeteit Szalay László közvetlenül halála előtt rendezte sajtó alá, az utolsó simításokat Thaly végzi s a könyv 1865-ben az ő bevezetésével jelenik meg.²¹ Ebben Thaly mérleget készít a szatmári békéről és Majtény mellett dönt.

„Nem mondjuk, hogy a nemzet a szatmári béke pálmájának árnyékában egészen nyugodtan pihenhetett volna... nem mondjuk, hogy a reá következő korszakban kisebbszerű alkotmánysértések nem követték volna el, s hogy a protestánsok — a kikötött pontok értelméhez képest — teljes vallásszabadságot élvezhettek volna: de az mégis tagadhatatlan, hogy a szatmári szerződés a nemzet alapjogait, az ősi alkotmányt biztosította, megerősítette, s nagyobb szerű önkényleges intézkedéseknek elejét vevé”. — Végül nagyvonalú fordulattal szinte győzelemmé avatja a nagymajtényi fegyverletételt: „A sok vér koszorúzta fegyverek és sok babér ölelte zászlók, melyeket a kurucz hadak a nagy-majtényi mezőn önkényt nem ellenséges sereg előtt, diadalmas hadi zene hangjai és ágyúk ropogása között letevének: nem emeltettek hiába, — habár a kitűzött merész célt egész teljében nem vívhatták is ki.”²²

A szatmári béke megalkotójának önéletírását és naplójegyzeteit azért tartja jelentős forrásnak, mert „a maga teljes jelentékenységében tünteti előnkbe azon fontos

szerepet, melyet ama korszak, egyik legnevezetesebb egyénisége, legjózanabb belátású kapacitása vitt. Károlyi Sándort értjük.”²³

Megállapítja ugyan, hogy Károlyi átlépte a Rákóczi által ráruházott jogkört, s lépése jogi szempontból nem menthető, de „a helyzet kényszerűsége mellett a hosszú vérontás és pusztítások megszüntetése, a haza békéjének visszaadása s az ősi alkotmány biztosítása lebegett szemei előtt . . . indoka, célzata nemes, meggyőződése alapos volt — a mint magok az idők bebizonyították”. De Károlyi érdemeit még ezeken túl is gyarapítani akarja és a szatmári béke megtartása érdekében vitt „ernyedetlen, hazafias küzdelmeit, hathatós fáradozásait” hozza fel bizonyásgúl; csakhogy ily módon önmagával kerül elletmondásba, mert ezzel semmiképpen nem erősíti meg azt az állítását, hogy a szatmári béke nyugodt fejlődést biztosított a magyar nép számára. Tévedése nem származhatott tudatlanságból vagy az adatok nemismeretéből, hiszen Szilágyi István „a szatmári békepontok szövegének egybehasonlító vizsgálata” alapján már 1860-ban levonta a szomorú következtetést: „oly korszaknak nyíttatott meg folyama, melynek sanyarú keserveit, majd csak egy század múlva enyhíté, ha egészen meg nem orvoslá is, az ész felvilágosodás századának józanabb szelleme”. Thaly, ha nem is olvasta Rákóczi „mérges tollal” írott levelét, melyben Károlyi békeszándékát elítéli s melyet Török János már 1859-ben közölt, az asztalfiókjában évek óta kiadásra váró kuruc énekekből ismernie kellett, mit jelentett a fegyverletétel, a „spion Károlyi” békekötése, majd az utána bekövetkező évek nyomorúsága azoknak a jobbagyoknak, kik Rákóczi seregeiben harcoltak. De a kor köztudatában is másként él Károlyi képe, mint ami-

lyennek Thaly ebben az időben látja a kuruc generálist. Hiszen még néhány évvel később is úgy véli, hogy szükséges „a sok léha ember által még ma is balul megítélt Károlyi Sándor történelmi igazolása”, aki „...óriási tevékenységet fejtett ki a haza és alkotmány érdekében”. Ekkor pedig már átnézte a dunántúli megyei, városi és családi levéltárak anyagát, kezében volt Károlyi utolsó levele, mely a „szatmári béke ténnyé válásakor kelt”.²⁴

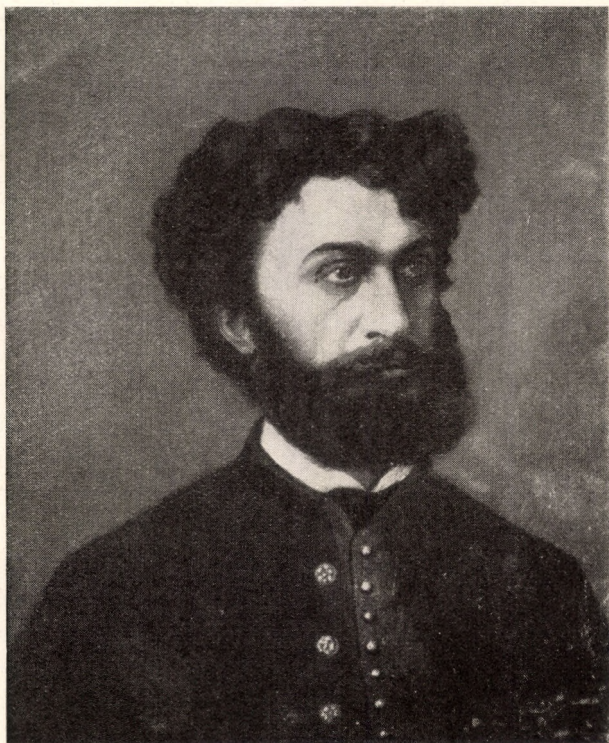
Nyilvánvaló, hogy Thaly Károlyi Sándorról és politikai szerepéről nem annyira a források gondos elemzése alapján ítélte, hanem a maga sajátos elgondolásából kiindulva fogalmazta meg álláspontját. Ez a sajátos elgondolás a korabeli társadalom egyik széles rétegének, a kis- és középnemességnek általános hangulatából csapódott le. A középnemesség — főleg gazdasági helyzetétől szorongatva — a vidéki kuriákban, a megyei hivatalokban vagy fővárosi politikai köreiben éveken át forgatta, érlelte a kiegyezés gondolatát. Thaly nemcsak kiterjedt atyafisága körében, de szűkebb családtagjai között is megtalálhatja a középnemesi társadalom csaknem minden jellegzetes képviselőjét: maradék családi örökségen nyomorgó vidéki úr és a kiterjedt birtok megművelésének gondjaival küszködő gazda, éhbéren tengődő kishivatalnok, megyei főtisztviselő, aki kiskirály a maga portáján s megélhetést biztosító állást vagy jó házasságot hajszoló fiatalember; legtöbben olyanok, akik anyagi bajaikért kizárólag a politikai viszonyokat okolták s a kiegyezéstől egyéni sorsuk jobbrafordulását remélték. Naponta és ezer hajszálcsövön folyt át rajta e bomló társadalmi réteg sokféle gondja, életfelfogásának különböző megnyilvánulása. Mindebből mit szűrt le öntudatlanul is a fiatal Thaly? A kiegyezés idején azt,

hogy a nemzet közös érdeke és őszinte kívánsága az uralkodóhoz fűződő viszony rendezése.

A jelen előzményeit a múltban keresi; 1867-et 1711-ben egyszer már létrehozta a történelem. S míg a szatmári békét a kuruc szabadságharcban vívta ki a nemzet, a kiegyezés 48 eredménye. A koronázási díszes menetben a Pest-vármegyei lovas bandérium — Thaly tanácsára — Rákóczi kurucainak kék-vörös egyenruhájában feszít. A kiegyezés ideológiájába — amely 67-t 48 eredményének tekinti, Thaly, de talán a közvélemény tudatában is a Rákóczi-szabadságharc némely vonatkozása is belekerült.

Thaly politikai tudata azonban úgy tűnik, hogy nemcsak történet szemléletét alakítja bonyolult és sokrétű összefüggések kapcsán, hanem tudományos vizsgálódásának irányát és szempontjait is meghatározza.

Tudjuk, hogy kuruc verseiben ősei hősiességét énekelte, kisebb cikkeiben eseményeket mondott el, a Bottyán életrajzban forrásokat közölt költői összekötőszövegekkel. 1867 elején azonban, mikor az Akadémia ülésén beszámol a dunántúli levéltárakban végzett kutatásairól, a forrásanyag töméntelen sokaságával bizonyítja be, hogy a kuruc hősök a Rákóczi-szabadságharc kacagányos, ezüstsarkantyús brigadérosai és ezereskapitányai a dunántúli nemescsaládok ősei.²⁵ Pedig ez a levéltári anyag őrizte meg a volt végvári katonaság helyzetének és harcának adatait és ennek alapján tudta mintegy száz év elmúltával megállapítani a tudományos kutatás, hogy Dunántúlon a középnemesség meglehetősen ingatag és Rákóczi elsősorban a szélnek eresztett végvári katonaság lesüllyedt és nincstelen tömegeire s a falusi lakosságra, a kuruc hadsereg — a fejedelem Emlékiratai szerint — legjobb és legállhatatosabb harcosaira tá-

6. A történetíró

maszkodhatott ezen az országrészen.²⁶ Thaly felismerte a levéltári kutatás nagy jelentőségét. „Minden szenvedélyes történetbűvár tapasztalatból ismeri — írja — mily sebesen tűnnek tova a levéltárakban munka között töltött órák, — a midőn a régi, elsárgult okmányok, e csendes hű barátaink, múlt századok nagy eseményeiről oly sok tanúlságost beszélnek, s az elmerült bűvár előtt, fakó soraikból — mint Jupiter homlokából Miner-

va — kelnek ki a pánczélos vitézek.’’²⁷ De számára csak a nemes urak pattantak föl halottaikból; amikor a kuruc vitézeket kereste, a nép nagy tömegét nem látta meg. Nem kérhetjük még tőle számon, hogy lámpájának fénye miért csupán a nemesek körét világította meg, az adott helyzetben, az adott viszonyok között nem is várhatunk tőle mást. Azt azonban le kell szögeznünk, hogy a fényvillantás pillanata, a középnemesség történelmi szerepének tudatos, mintegy levéltári adatokkal történő igazolása a kiegészítés idejével esett egybe.

A középnemesség történelmi szerepének kutatásában Szalayt követi, de már nem olyan sokoldalúan és éles fényben szemléli ezt az osztályt, mint mestere. Szalay nem tekinti egységes és örökkévaló tömegnek a nemesi társadalmat, felismeri rétegeit és úgy véli, egykor szükségképp letűnik, mint ahogy letűnt Franciaországban. Magyar történelmén végigvonul a gondolat, hogy a középnemességet sok hibája mellett a múltban erőssé tette a közügyekben való aktív részvétele, főleg pedig az a tény, hogy szegényebb csoportjain át állandó kapcsolata volt a pórosztállyal s soha nem zsuaporodott össze múmiaszerű kaszttá.

Thaly később osztályának az arisztokrácia felé vezető útjait, kapcsolatait vizsgálja, most viszont még csupán mint egységes zárt rend fölött hordozza végig tekintetét. Lényegében tehát nemcsak kevesebbet lát meg, hanem még azt az elméleti ismeretanyagot sem veszi át, melyet mestere munkái folytatóra hagyományozott.

Pedig a dunántúli levéltárak anyagának ismertetését talán azért kezdi Szalay méltatásával, majd a hozzá való viszonyának részletes fejtgetésével, hogy bizonyosságot tegyen róla, csak egyedül ő lehet Szalay munkás-

ságának folytatója és örököse. Nem tűnne szemünkbe ez a nagy igyekezet, hiszen a közvélemény úgy sem vélekedett másként, ha az anyag ismertetése közben nem figyelmeztetné hallgatóit arra, hogy Szalay milyen kicsiny töredékét ismerte a Rákóczi-ház archívumának. Thaly részéről a beszámoló nemcsak foglalólevél és igazolás, hanem egyben passzus is a történetírók táborába, igénylése az elismerésnek, hiszen ki mondhatná el magáról a történetírók közül, amit ő vall, hogy „a Rákóczi-kort érdeklőleg összesen 130 köz- és magánlevéltárból s gyűjteményből gazdagíthattam eddigelé történeti adattáramat”. Mikor pedig egy hónap múlva a pénzügyminiszter személyes segítségével bejutott a budai kamarai levéltárba és a „Lymbus”-ban kutatva a Rákóczi-levéltár Munkácson hagyott részének és Bercsényi ungvári levéltárának is nyomára akadt, olyan kincsek birtokába jutott, amelyeknek létezéséről alig sejtettek eddig valamit. Kevés kutatónak adatott meg az az élmény, hogy ő legyen az első, ki betekintést nyer régi idők valamely iratába, olyan fasciculusokat bontson szét, amelyeken látszik, hogy „maga a fejedelem rendezte és kötözte össze . . . s azóta soha senki föl nem bontá”. „Olyanokra is akadtam . . . — dicsekszik Thaly — a mellyeknek pecsétjét nekem jutott a szerencse főlszakasztanom, másfél század múlva, — hogy kitanuljam belőlök a historia számára, régen porrá lett szívek titkait.”²⁸ Azt érzi, hogy a nagytömegű ismeretlen anyag feltárása nagy felelősséget ró rá. Levéltári kutatásainak befejezése után — ígéri — megkezdí nagy munkáját: *II. Rákóczi Ferencnek és korának részletes történetét, amelyet 8 kötetben szándékozik megírni. A Rákóczi-szabadságharc történetét, Bottyán életrajzának előszavában még csak elaprózva, mellékfigurákhoz*

kapcsolódva látja, most már egyetlen nagy témának tekinti.

„Sikerülend-é merész föladatomat végrehajtanom? vagy út közben roskadok majd össze? Nem kérдем”²⁹ mondja Thaly, és szorgalma, páratlan munkabírása valóban nem ad okot aggodalomra!

A kiegyezés a hazai történetírás tekintetében is új viszonyokat teremtett. A történetírók helyzetét erőteljesen befolyásolta az a tény, hogy miképpen foglaltak állást az új politikai viszonyok közepette, s az első pillanatban úgy tűnik, hogy ily módon határozott megoszlások, éles körvonalú csoportosulások jönnek létre közöttük. A népszerű és nagytekintélyű Horváth Mihályt a Deák-párt igyekezett soraiba vonni.³⁰ Salamon Ferenc önkéntes elhatározásból tervezetet készít a jobboldali sajtó megerősítésére.³¹ Szilágyi Sándor Pestre készül a minisztériumba, s Tanárky a kultuszminiszter államtitkára lesz.³²

Ugyanekkor lehetővé vált, hogy létrejöjjön egy olyan tudományos társadalmi szerv, amely a történetírók széles körét egyesíti közös társasággá. A *Magyar Történelmi Társulat* megalakulásával a történetírók csaknem félszázados törekvése vált valóra. 1845-ben egy alapszabály tervezet jelzi a Magyar Történelmi Társulat megalakításának terveit.³³ A társulás, a közös munka igénye hozta össze a Dunántúli történetkedvelőket is, akik éveken át sok tapasztalatot gyűjtöttek, melyet az országossá szélesült Társulatban hasznosíthatnak.

Valóban az első megbeszélésen 1867 február 2—4-én az Akadémián úgy tűnt, mintha a Dunántúli Történetkedvelők Társasága alakulna át Magyar Történelmi

Társulattá. Ráth Károly, Pesty Frigyes, Rómer Floris, Thaly Kálmán, Nagy Iván — a dunántúli történészek társaságának szinte alapító tagjai gyűlnek itt össze Ipolyi Arnoldnak, régi pártolójuknak, elnöklete alatt. A közös megállapodás szövegét nem ismerjük, de február 7-én, mikor a megbeszélésen Toldy, Horváth Mihály, Csengery Antal is részt vettek, azon „több rendbeli lényeges változtatás történt”.³⁴ Ráth Károly sorai sejtetnek valamit abból a szenvedélyes harcból, amely a Történelmi Társulat születése körül dúlt: „Nagyon leverőleg hatott reám azon hír, hogy e febr. 2 és 4.-ki megállapodások felforgattak —. A Magyar Történelmi Társulathoz lesz tehát kőfic, no én ugyan nem veszek abban részt, valamint úgy hiszem — a Dunántúli történetkedvelők sem, a kik reám szoktak hallgatni.

Én csatlakozom hozzád, s jelen levelem alapján írd alá nevemet is a külön véleményt előadó jegyzőkönyvbe s beszéld reá Rómert, Nagy, Thaly, Henszlmann és Tormát, hogy a végelhatározáskor titkos szavazatot sürgessenek. Szent Kleofás, ha én ott vagyok, közéjük vágtam volna a labancoknak. Fostos kuruc lehet az a Thaly is — tisztességgel legyen mondva, — . . . Mond meg Rómernek, hogy majd Amalazanta fog szavazni műve fölött, ha minden kócos skribler választmányi tag lehet. Szóval iparkodj, hogy baj ne legyen, minden fát megmozgass. Azt gondoltam, hogy lesz egy történelmi társulatunk a Kisfaludy Társaság mintájára, de ebből majd Amalazanta társaság leend.”³⁵

Valószínűleg demokratikusabb alapokon képzeltek el Ráthék a Történelmi Társulatot, amelyben nem a magas tisztség, az anyagi tekintély, hanem a tudományos felkészültség és tapasztalat dönt a történetírás kérdései s a historikusok munkája felett. Erre enged következ-

tetni őt a Társulat ügyeiről tájékoztató Pesty Frigyesnek írott válasza: „Vetem febr. 17-én kelt leveledet, melyben körülményesen leírod a jobb sorsra érdemes Magyar Történelmi Társulat historiáját. E napokat, melyek a nemzet történetében oly fényesek s minden magyar ember előtt oly örömteljesek, én a legnagyobb szomorúság között töltöm el. Toldy, ki amennyi fenségest cselekedett a magyar irodalom körül, ugyanannyi kárt is okozott itt is rágó féregként dülő indítványával; s azok a törömlőkös likra való nemes emberek csak hódolnak ő nagyságának! hát mire való a titkos szavazat kérése! ily esetekben evvel dönt az ember, nem a magas állásúsággal.

Harcolj tehát kedves barátom a mint tudsz, igazságod érzetében, ne rettegj semmitől; a távolban betűimmel én is harcolok és pedig írtam Virághalminak, hogy a Pester Lloydban írjon egy naplócikket, hogy asszonyok is lehetnek rendes tagjai sat. nem tudom megtette-e? . . . Másodszor Ipolyinak is írtam s kértem beszélje le Toldyt indítványáról. Megteszi-e? aligha! mert másnap levelet kapván tőle ezt írja: a történelmi társulat alakulásáról hallott már barátaink által. „Egy kevésbé változott az eredeti eszme, de se baj, csakhogy létesül”. Baj bizony, hogy így gondolkodik, vajon felrázta e levelem álmából? Felhatalmazlak minden eredeti megállapodás ellen tett ujjitás irányában, nevemben is külön szavazatot beadni, protestálni, mert én noha már egy hétig dolgoztam folytonosan, nem tudom belátni, hogy a Toldy-féle másítás üdvöt hozzon a társulatra, hanem a felbomlást igenislátom.

Keress fel Wencelt is és kérd menjen el a gyűlésbe és harcoljon ellene. Kérj titkos szavazatot. Én még írok, ha keservem engedi Nagy és Tormának, Rómer és és Thalynek már írtam 14.én.”³⁶

Hiába fejezi be elkeseredett levelét e harcias szavakkal: „Harc az élet, harcolj, harcolj” — a Társulat nem az ő elgondolásaiszerint alakul meg. Ráth úgy határoz, hogy a Dúnántúli Történetkedvelők elé adja a Társulat történetét „a maga meztelenségében”, „s aztán tegyen mindenki úgy, a mint tetszik”.³⁷ Őt magát tönkreteszi a kudarc, egy évtizedes törekvésnek, harcának csődjét látja abban, hogy tapasztalataik, elgondolásaik az Akadémia tekintélyén hajótörést szenvedtek. Hiába vigasztalja őt Thaly Kálmán, hogy olyan választmányt akarnak összehozni, akiket „mi akarunk és ajánlunk”. Most csak a törzskatonaságot szeretnénk összehozni — írja. — „Igy gondolta célszerűbbnek a többség vagyis mi, mind egy hangúlag”.³⁸ A „mi” Ráth Károly számára már ők, s bizonyára e nagy csalódásnak is része volt hirtelen halálában, mely minden előzetes betegség nélkül döntötte le a viszonylag fiatal, alig 38 esztendőös történetíró. Szabó Károly is élénken bírálja a Társulat szervezeti felépítését. „A Magyar Történelmi Társulat választmányának rögtönzött s kicsinált választása ellen tett hírlapi ellenvetést igen helyesnek tartom” — írja Szilágyi Sándornak —,³⁹ s feltehető, hogy maga Szilágyi is ellenzékben van e kérdésben Salamonnal együtt, akit kihagytak a választmányi tagok sorából.⁴⁰

Thaly, úgy látszik, Toldi és Csengery álláspontját minden fenntartás nélkül elfogadta. Ez időben írott leveleinek lelkes, szinte lelkendező hangja arra enged következtetni, hogy a Társulat bármilyen formában történő megalakulása a legnagyobb bizakodással és örömmel tölti el.⁴¹ Ő készíti el az alapszabály tervezetet s látva benne az ügy iránti teljes odaadást, túlaradó munkakedvet, őt választják a Társulat titkárának is. Thaly az egyetlen, akinek a régi társaságból, a Dunántúli

Történetkedvelők tagjai közül a Történelmi Társulat megalakulása után jelentős, mondhatnánk döntő szerep jut.

Még a Társulat lapjának, a *Századok*-nak szerkesztése is az ő feladata lesz. Pesty Frigyes, aki 1864 óta készül a rég tervezett történelmi szemle, a *Századok* szerkesztésére, csupán mint egy háromtagú szerkesztőbizottság egyik tagja gyakorolhat felügyeletet. A lap Pesty eszméje volt, s a társaság tagjaival közösen már bizonyos szerkesztési irányelveket is kidolgoztak, Pesty fiókjában gyűltek a cikkek, hiszen a történészek úgy fogadták a tervet, mint a közönség megnyerésének, eredményeik közzétételének ígéretét.⁴²

Mennyit valósított meg a régi tervekől Thaly? Hamarosan teljhatalmú ura lett a *Századok*nak,⁴³ hiszen a buzgó és fáradhatatlan fiatalembernek kezdetben szívesen átengedték egy új lap megindításának fárasztó és hálátlan munkáját. Elismerésre méltó az a buzgalom, amellyel nekigyürkőzött a kezdet nehézségeinek, az érdektelenség leküzdésének, a cikkszerzés, szervezés nehéz munkájának. Ő, aki első tervezett lapját a *Lobogót* azért nem tudta megindítani, mert fiatal kora miatt nem kapott rá engedélyt, a *Nemzeti Képes Ujság* pedig a politikai viszonyok következtében olyan rövid élet után megszűnt, most régi vágya beteljesülésének tekintette a *Századok* szerkesztői munkáját.

Ez a munka az első esztendőkből rengeteg nehézséggel járt. Tartalék cikkei nem voltak s így meglehetősen nehézkes és nem is nagyszámú történetíró gárdát kellett minduntalanul buzdítani, mozgósítani. A történelemmel is foglalkozó tudományos intézmények már sok jónevű tudós munkáját lekötötték, s Thaly fáradhatatlanságának eredménye, hogy végül, Salamon Fe-

renc kivételével, sikerült a jelentős historikusokat a Századok köré tömöríteni.

A Dunántúli Történetkedvelők Társaságának tagjait az első években nem lehet nélkülözni, közülök kerül ki a szerzők törzskara is. A lap arculatán számos a dunántúliak lapjára emlékeztető vonás, de a korabeli tudományos, főleg történeti jellegű lapok társaságában a *Századok*-at új, friss színek jellemzik. Thaly régebbi újságírói és lapszerkesztői tapasztalatainak segítségével egy csapásra megtalálta a módját, miként váljék a Századok a hazai történettudomány valóban központi lapjává. Tud minden történeti vonatkozású eseményről; nemcsak a megjelenő könyveket kíséri figyelemmel, hanem a hazai folyóiratokban és napilapokban megjelenő történeti cikkeket is számon tartja. Kiterjed a figyelme a szomszédos, főleg német nyelvű szakirodalomra is, ismerteti a szlovákok történeti lapját és nincs az országban olyan évforduló vagy névadó ünnepség, vidéki zászlószentelés, megyei vagy egyesületi gyűlés, amelyről ne tudna. A történetírók munkájának minden mozzanatáról pedig rövid beszámolók tájékoztatják a hazai történelem iránt érdeklődő közönséget. Nyilvánvaló, hogy a *Századok*at szerkesztője nemcsak tudományos fórumnak, hanem az ország közvéleményét, történeti tudatát alakító lapnak is szánja. Ha ez a korabeli hírlapok nivóján feltülemelkedik és megfelelő tudományos igényvel történik, rendkívül nagyjelentőségű kezdeményezés még akkor is, ha a fejlődés folyamán a *Századok*ból e kettős program folytán szükségszerűen két különálló történeti folyóirat jönne létre. Nagy nehézséget jelent azonban mindjárt a kezdet kezdetén, hogy a szerkesztő egyéni véleménye sokkal erőteljesebben uralkodik a *Századok* lapjain, mint ahogyan az egy

tudományos központi társulat folyóiratánál egyáltalán megengedhető lenne. Thaly dicsér, bírál, nagy elismeréseket oszt vagy tanácsokat ad minduntalanul. Idős és tapasztalt történészek munkájáról mond vállveregető véleményt, lelkes szavakkal búzdítja őket, vagy aggodalmait fejezi ki kutatásaik eredményét illetően. Avval pedig, hogy egy-egy történelmi nevű család kihalását úgy jegyzi fel a Magyar Történelmi Társulat hivatalos lapjába, mint a régi krónikások, ha uruk nemzetségének magvaszakadt, abba a veszélybe kerül, hogy a magyar társadalom széles rétegei helyett egy kiváltságos osztály történelem iránti érdeklődésére számítva csupán, a lap társadalmilag elszigetelődik.

A következő években a szerzőgárda bővül, már a fiatal *Márki Sándor* és *Lánczy Gyula* is teret kap a lapban s szélesebb körben tájékozódhat az olvasó a külföldi szakirodalomról is. Az 1870-es évfolyamot Thaly — meglepő szerkesztői megjegyzés kíséretében — Szalaynak utolsó, csak töredékesen megjelent cikkével nyitja meg, s egy történet-elméleti tanulmány jelzi a lap egyre gazdagabb tartalmát. A szerzők között azonban Thaly Kálmán neve fordul elő leggyakrabban, a „Bujdosó Bálint”, „Valentinus Bujdosó” és az „Eőr—Darmay Zsolt” álnevek is a szerkesztőt rejtik, sőt a tárcacikkék is az őt tollából valók.

Szerkesztői elveiről általában a *Századok* cikkösszeállításában megmutatkozó két tendencia érvényesül: egyrészt a legújabb kor, a XIX. század történetét nem tekinti még a történeti feldolgozásra megérettnek, az elmúlt korok történetét pedig a magyar függetlenség eszméjének mércéjével méri. Arra vigyázott, hogy egy-egy füzetben a cikkek a történeti korok tekintetében arányosan oszoljanak meg, bár ennek a „szerkesztői

oeconomianak” hangoztatásával utasít el olykor vagy halaszt későbbre neki nem tetsző, vagy érdekeinek meg nem felelő munkákat.⁴⁴ Ugyanígy van azzal az állásponttal is, hogy a szerkesztésben felekezeti elfogultság szerint ítélezzék. „Nekem ugyan ez eszembe sem jut” mondja, bár Ráth Károly cikkét „a pápista papok tudom prüszkölnek tőle! Jezsuitizmus szörny; úgy van biz a” felkiáltással közli. Ugyancsak harci riadót fúj Jakab Elek ismertetésének közlése kapcsán is „Miután a neophita Frankli (Fraknói) megrágt a szíjját; eb anyja! csak papolja hát őkegyelme Esztergomban!”⁴⁵ Következetlenség jellemzi a *Századokat* politikai tendenciájában is. Jakab Eleknek nagy keserűséget okozott, mikor Thaly azzal utasította vissza egyik értekezését, hogy „a politica s a mostani társadalom ismeretése a journalistica és nem a Századok feladata”.⁴⁶ Az Akadémia ellen azonban Thaly 1868-ban éles támadást indít, mikor Simonyi Ernőt Horváth Mihály ajánlása ellenére nem választják meg tagnak. Simonyiban — írja — „nem a tudós, hanem a szélső baloldali bukott meg”. Bírálja az Akadémián uralkodó jobboldali politikai szellemet — „más osztályok némely jelöltjeiben nem annyira a tudósokat, mint inkább a politikai pártembereket jutalmazták, legalább több miniszteri tanácsos és titkár megválasztása ide látszik mutatni . . . Valóban mélyen elszomorító tünemény, hogy minálunk a tudományt is a politika itczéjével mérik, hogy a pártérek a muzsák szentelt csarnokába is betolakodik”.⁴⁷

A közönség megnyerésének, nevelésének kérdésében töretlen igyekezet és lelkesedés vezet. Az a célja, hogy a történelmet, a történelem munkásainak kérdéseit megismerje a nagyközönség is, felébredjen benne az érdeklődés a magyar múlt iránt, forduljon figyelme a

levéltárak felé, s okmányok beküldésével, érdeklődésével segítse a tudományos munkát.⁴⁸ A nagyközönséget Thalynek a Történelmi Társulat tagsága jelentette; az első években tanárok, képviselők, lelkészek, papok, minisztériumi és megyei tisztviselők, iskolák, különböző vidéki egyesületek alkották az előfizetők zömét, de az olyan érdeklődők, mint „egy hajóskapitány,” „építész,” „10 kereskedő ifjú” és „hat nő Szegedről” jelezték a demokratikus fejlődés lehetőségét.⁴⁹

A hibák és következetlenségek ellenére Thaly elvitathatatlan érdeme, hogy az első évek nehézségein szorgalmával és lelkes munkájával átsegítette a Társulatot és közlönyét, a Századokat, a hazai történettudomány központi lapjává tette.⁵⁰

Az idegölő és rengeteg energiát emésztő munka azonban amúgy is rossz egészségét aláásta, természetét, mely szenvedélyességre hajló volt, még inkább érzékenyvé tette. Hol halálos letargia vesz rajta erőt, hol a siker érzete határtalanul megnövelte önbizalmát. Kiszámíthatatlan érzelmi hullámváltozásai, sértődékenysége és egyeduralma sok vita, konfliktus kiváltója lett.⁵¹

A első vihart egy látszólag jelentéktelen cikk, a *Századok* 1869. 4. sz. füzetéről megjelent ismertetés robbantotta ki. A névtelen kritikus indokolatlannak tartja Thaly sokatmondó nyilatkozatát Szabó Károly „Thököly Imre hűtlenségi pere Erdélyben 1685-ben” c. tanulmányával kapcsolatban. A bujdosó vezéreknek a portára beadott vádlevelét, amely Apafi ellen irányult, Thaly „nyílt homlokkal fellépő, férfias higgadtsággal, de egyszerűségi komoly bátorsággal írt bizonyosságlevél”-nek nevezi. „Sok lesz ez tisztelt úr — inti némi iróniával a bíráló, aki csak egyszerű vádlevelet lát a kérdéses iratban — jó volna egy kicsit alábbhagyni az ilyen

hamisan és egyoldalúan jellemző nagy szavakkal, midőn olyan ország dolgairól beszél, melyet a felületesnél nem ismer sokkal jobban". Pauler Gyula is túlértékeli Thalyt — írja a névtelen kritikus — s hogy a *Századok* füzetét olvasva „az embernek nem a Figaró itt, Figaró ott jut az eszébe, csak annak köszönheti, hogy Thaly úr szorgalma mindenesetre méltánylást érdemel”.⁵²

Thaly határtalanul megsértődik, visszautasítja a bírálatot, de oly módon, hogy aránytalanul nagyobb fegyvereket vonultat fel a „hetyke hangon” „nagyzó kopczihér módjára” „pöffeszkedő” „kőborló ritter”, a névtelen kritikus, *Szilágyi Sándor* ellen, aki véleménye szerint elsősorban Thökölyt és a bujdosó vezéreket támadta meg. „De majd leszállítjuk mi ő kegyelmét az ugorkafáról, mert — eb ura fakó! s aztán tudunk mi is, ha kell, kuruczul beszélni.”⁵³

A szitkozódássá fajuló vitában, amelyben a vitatkozó felek az „elmezavarodás”, „hülye” és „megrögzött lelkű” szavakat röpítették egymás fejébe, Thaly kihívására beleszól a *Budapesti Közlöny* szerkesztője, *Salamon Ferenc* is. Cikkének nem azért adja a „*Harc és háború*” címet, mintha a *Budapesti Közlöny* és a *Századok* közt folyó szitkozódást harcnak nevezné, hanem azért, mert mint cikkében kifejti, a történettudományt egyedül a vita, a harc fejlesztheti. „Szabad vizsgálat, szabad vitatás kell, mi a harc és háború nélkül meg nem eshetik.” A történészek udvariasak egymáshoz, olyasmire is csak bólogatnak barátságos mosollyal, aminek ellenkezőjéről szívük mélyén meg vannak győződve. Nagy baj, hogy Thaly a legkisebb ellenvéleményre is olyan választ ad, amelyet „káromkodásnak, a szentek kihagyásával” lehet nevezni.⁵⁴

Thaly válaszához nem kell kommentár: „S. F. megrózza a Történelmi Társulatot, hogy tagjai között béke uralkodik. Ezt jeles történetírónk nem értheti *komolyan*. Mert mihez kívántatik nyugodtabb kedély, mint éppen a történetíráshoz, s mi békésebb, csöndesebb foglalkozás az okmánykutatásnál? Avagy azért alakultunk volna társulattá, hogy egymással veszekedjünk? Nem jobbe csöndesen, egyetértőleg munkálkodnunk?”⁵⁵

— ”Én azt tanultam a tudományok és az eszmék történetéből, hogy azok csak viták által képesek fejlődni” — válaszol Salamon. — Az anyaggyűjtésben helyes az egyetértés „de minden tudomány felsőbb régióiban, hol már az anyagok rendezéséről, az azokban uralkodó törvényekről, az okok kutatásáról, általános kérdések megfejtéséről és generalizálásáról vagyis a dolgok lelkéről, az eszméről van szó: lehetetlen a nézeteknek meg nem oszlani, lehetetlen pártoknak elő nem állani”. Thaly egyetértési óhajta pedig azt árulja el „mintha soha nem gondolkodott volna bevallott mesterségének minden csinján-binján; s nem fogná fel kellően szerkesztői hivatását sem, mely az eszmecekerék előmozdítása is történelmünk terén”.

Helyteleníti, hogy az Akadémia minden anyagi erejét nem is elég tervszerű adatkiadásra fordítja és azt csinálja „kevesebb pénzzel, de nagyobb zajjal” a Társulat is. „A magyar történelem már alig egyéb adatok halmazánál” az adatrendezés, feldolgozás, históriaírás viszont hátramarad. A történészek között valójában nincs egyetértés, csak mindenki hallgat.⁵⁶

Igyekeztünk a vita sok személyes sértődésből származó salakját kiszűrni, bár nem alaptalanok Salamonnak azok a megjegyzései sem, amelyben elítéli Thaly osztályelfogultságát, a „nemzetes és vitézlő” címének

túlzott hangoztatását s a magasabb méltóságok iránt tanúsított tekintélytisztelőtét. Mégis a vita lényege az a bírálat, amely a *Századok* szerkesztését és a korabeli magyar történetírást érte.

A *Századoknak* — mondja Salamon — Thaly „felelőség nélküli szerkesztője”, s nagy bátorságra és elbizakodottságra vall, hogy egyedül vállalja ezt a nehéz feladatot, amelyhez több szerkesztő, erős szerkesztőbizottság kellene. Ennek következtében nem csoda, ha a *Századok* egyoldalú és egyhangú, Thaly tölti meg cikkeivel. Nem kap teret a lapban a kritika és polemia, pedig a szerkesztő feladatai közé tartoznának nagy eszmecserék előmozdítása. A kritikai szellemet Szabó Károly is hiányolja: „Hol van még nálunk a kritika s a kritikának a közönsége? . . . Nálunk csak szép szó s tömjénfüst kell poetának, drámaírónak, tudósnek; a kritikát, ha igazi kritika a mi elkényeztetett gyomrunk be nem veszi.”⁵⁷

Thaly a bírálatot nagyon szívére vette — lemondott a társulati titkárságról és szerkesztésről azzal az indoklással, hogy Budára telepedett, onnét messze a nyomda s belefáradt az „igavonásba”, hiszen még expediálnia, címszalagot írnia is magának kellett. Nagy elégtételül szolgált tehát néki, mikor a választmány — amint mondja — és különösen Horváth Mihály a lemondását nem fogadta el.⁵⁸ Szabó Károly nyilván sok öregebb történész véleményét fejezte ki: „bizony nem tudom, ki vállalná magára szívesen a titkársággal és szerkesztőséggel járó sok aprólékos terhet és dolgot. Thaly mint fiatalember hadd buzgólkodjék, ha túlságba csap is olykor-olykor, majd megcsendesedik lassanként; a társulatnak munkás, mozgékony titkárra van szüksége.”⁵⁹

A vita ily módon Thalyra nézve látszólag szerencsésen végződött.⁶⁰ Egyik személyes vonatkozása azonban

még inkább belehajszolta abba a végzetes tettebe, amely csapdája lett tudományos őszinteségének, hitelének s mely egész életén át fogva tartotta. A nagy acsarkodás közben ugyanis Szilágyi Thaly kuruc énekgyűjteményére is elmarasztaló megjegyzést tehetett. Thalynak ez azonnal fülébe jutott s legérzékenyebb pontján, hiúságán ejtett sebet: „hogy az én 'kuruc énekgyűjteményembe' hibák csúsztak be: holott kuruc énekgyűjtemény tőlem sohasem jelent meg; Vitézi énekeim között egy kuruc ének sincs, ezek kiadását, mint ott az előszóban hangsúlyoztam — későbbre halasztván. Szilágyi tehát vagy hazudik, vagy éjjel álkulcsokkal kinyitogatván fiókjaimat kézirataim közt turkált; mert *kuruc énekgyűjteményem*'-hez még másként senki nem férhetett addig.”⁶¹

Nyilván ekkor jutott Thaly arra a gondolatra, hogy kiadja azt a kuruc versgyűjteményt, amelyről még 1864-ben tájékoztatta a közönséget.

Salamon bírálatának leglényegesebb mondanivalója a korabeli történetírás „kényes” kérdéseiről lebbenti fel a fátylat. Sokat sejtető megjegyzése, hogy a „történetészek között nincs egyetértés, csak mindenki hallgat”, egyaránt vonatkozik a különböző tudományos fórumok történetészeinek ellentétére és a sokrétű, vallási, politikai nézetektől színezett személyi harcokra, de vonatkozik a Társulaton belül meglévő egyet nem értésre is.⁶²

A Társulat belső, zárt ajtók mögött folyó, de annál jellemzőbb elvi harcát vizsgálva úgy látjuk, hogy Thaly állásfoglalása nemcsak az ő politikai és történeti gondolkozására jellemző, hanem bizonyos mértékben a Társulat további fejlődését is befolyásolta. A Társulat vezetőségén belül ebben az időben két irány különböztethető meg.

Azok a szép célkitűzések, melyeket a Társulat első közgyűlésén Horváth Mihály alelnök,⁶³ majd a választmányi ülésen gróf Mikó Imre elnök beszédjében fölvázol, már a következő évben módosulnak, Horváth Mihály megmarad eredeti elgondolása mellett, de Mikó az első elnök, aki 1867-ben még a történetírás tudományos feladatain túl úgy látja, hogy történelmünket a szomszéd népekével együtt kell megírunk, kerülnünk kell helyzetünk, erőnk túlbecsülését, a nemzeti elfogultságot, egyeknek kell elismernünk a jólét és műveltség, a jog és szabadság, a népek és emberiség érdekeit, a Társulat 1868. május 14-i közgyűlésén elmondott beszédjében már más programot szab a Társulat működése elé.⁶⁴ A béke és az egyetértés — mondja — fő élet-szükségletünk „hogy helyreállott alkotmányunkat magunk és a velünk élő népek javára használhassuk”, a hiányokat pedig „békés, törvényes fejlődés, fokozatos ildomos haladás” útján kell pótolnunk. Megállapítja, hogy Magyarország különböző nyelvű népeinek intézmény és jog, szabadság és műveltség tekintetében nem szabad különbözniük egymástól, mert ők történeti és politikai egységet képeznek századok óta. A nemzet feladatáról beszél, de félreérthetetlen, hogy az a történetírók s a Történelmi Társulat feladata is: „A velünk szövetséges birodalom életérdekei kimélése, a kívülről jövő izgatások ellensúlyozása, a hazai testvérnépek államérdekünkkel megférő igényeinek kielégítése, s az elégedetleneknek a törvény korlátai közt tartása” — képezi az új célkitűzés alapjait.

A történészeknek pedig, míg a feltárt anyagban olyan óriási hiányok mutatkoznak, hogy egyes korokat szinte alig ismerünk, mindenekelőtt végig kell kutatniok a hazai levéltárakat, napfényre kell hozni és mindenki

számára hozzáférhetővé kell tenni az előbányászott kincseket.

A Társulat elnökének politikai programját, mely a kiegyezés megerősítését, a nemzetiségek apró engedményekkel való kordában tartását tűzte ki célul, a másodelnök Horváth Mihály nem teszi magáévá, s az öncélú anyaggyűjtést sem helyesli. Az anyag feltárás szerint csak úgy indokolt, ha az a kritikai megrostálással, rendezéssel párhuzamosan halad. Hangsúlyozza, hogy helytelen a történetkutatóknak „életük javát poros levéltárakban tölteni, legjobb erejüket pusztá anyaggyűjtésre pazarolni”, mikor történelmünk gerince, mely a fejlődés, haladás irányát jelzi „s nemzetünk belső társadalmi életének részletei, . . . a társadalom erkölcsi s értelmi tekintetben való haladása, a koronként uralkodó eszmék s érzelmek, erkölcsök s irányok . . . szóval a nemzeti művelődés, civilizáció története még felele hiányosan, hézagosan, halványan van megvilágítva”.⁶⁵

Mikó Imre egy régi állapot létjogosultságának igazolását és rögzítését véli elsősorban fontosnak „Magyarország története: — mondja — a magyar tartományrészek politikai egységét, e földön lakó népek szorosán együvé tartozását, közös boldogságuk vagy közromlásuk nagy tanulságát hirdeti”.

Horváth Mihály úgy látja, hogy a fejlődés során a múlt értékmérő fogalmai elavultak. „Valamint a társadalomban az egyénre nézve megszűnt a privilégium, a nemesi levél, a nagyúri származás értéke: úgy a népek is hasztalan fognának már mai napság egyedül a történelmi jogaikra, fajuk nemességére, nyelvökre, hagyományaikra vagy földrajzi helyzetükre támaszkodni. Mindezek ma már csak oly előnyök, melyeknek egyedül

a művelődési s haladási törekvés tényleges tanúsítása adhatja meg értéküket.”

Az elnök és a másodelnök elgondolásainak különbözősége nem nézeteltérés volt csupán, melynek élet elvette a jó modor és illendő tisztelet, hanem olyan útmutatás, amely két különböző fejlődés eredményeként a Társulat működésének két egymással ellentétes irányba szabott utat. Horváth Mihály gondolatai még a nagy történész reformkori demokratikus elveiben gyökereznek, Mikó Imre a kiegyezés teremtette helyzet megszilárdítását mintegy konzerválását tartja szükségesnek. Kétségtelen, hogy Horváth Mihály látott messzebb.

Thaly Horváth Mihályt nagyrabecsüli, „kitünő és nemeslelkű férfiúnak” nevezi „quia est columen et splendor noster”,⁶⁶ mégis Mikó Imre nézeteinek — melyet egyben a kormánypárt programjának is tekinthetünk — a legbuzgóbb hirdetőjévé és érvényrejuttatójává válik.

A Történelmi Társulat 1869 május 20-i nagygyűlésén azzal kezdi titkári beszámolóját, hogy a száraz adatok felsorolása helyett jobban szeretne a Rákóczi-korról szólni „a szabadság és nemzeti önállás régi bajnokairól beszélni; azokról, kik ádáz harcok után a *körülményekkel kibékülve* [kiemelés tőlem V. Á.], szívós küzdelmük béréül biztosíták a haza igazát és megtartották nekünk az alapot; s ama *tűzlelkű és hajthatatlan hősokról* kik, mert sokat mertek, — *mindent* elvesztettek, — de, mert a martyrkoronát mindvégiglen szenny nélkül viselték, *bukásukban is dicsők maradának*”. Félreérthetetlen, hogy a bukásában dicső Rákóczi mellett, a „haza igazát” a szatmári béke megalkotói biztosították, Károlyiék tartották meg az alapot. Majd beszámolója végén, mintegy programot adva ily módon végzi szavait: „A historia a mi ‚erős várunk’, az oltalmazza jogaink gyö-

kerét; — melyet ha valaha idegen erkölcsöket fölvéve, lerontani, megtagadni nem átallunk: többé a négy folyam völgyén nemzetül és magyarokúl e zagyva nép közt meg nem maradhatunk.’⁶⁷

Míg Horváth Mihály a Társulat vándorgyűléseinek célját a leváltárak felkutatása mellett abban látja, hogy a történelmi kutatásba minél több nem hivatásos történészt is bevonjanak és a helytörténeti kutatás és helytörténetírás fellendüljön, folytatva ezzel a Dunántúli Történetkedvelők kezdeményezését, Thaly a vándorgyűlések politikai jelentőségét hangsúlyozza. „Politikai és főleg nemzetiségi szempontból fontos” — írja —, hogy nemzetiségi vidéken, pl. Turóc és Zólyom megyében legyen az ülés.⁶⁸

Ugy véljük, Thalynak is jelentős szerepe volt abban, hogy a Történelmi Társulat programja nem Horváth Mihály, hanem Mikó Imre elgondolásai alapján kristályosodott ki. A folyamat *1875 körül fejeződött be*. A Társulat nyitrai vándorgyűlésén az elnök Mikó Imre megnyitóbeszédében a „társadalom” tudományi feladatát így foglalja össze:

„Az egyéni szabadság természet adta igényeit, az állam létjogát megállapító szükségszerű követelményeivel egyeztetni, a köztük felmerülő összeütközéseket az igazságosan osztoztató méltányosság szabályai szerint kiegyenlíteni, az egymással küzdő érdekeket kibékíteni, az egyének testi és lelki ereje és tehetsége különböző voltából származó írásbeli különbségekből eredhető bajoknak elejét venni.” Meggyőződése — folytatja —, hogy a föltárt adatok oly módon ismertetik meg a múltat, hogy a különböző nemzetiségek, kik most egyenlő mértékben élvezik a magyar alkotmány áldásait, meggyőződnek róla, hogy egy politikai nemzetté összeolvad-

va egymás édes testvérei. Aki ellenkezőt hirdet, az álprófeta.⁶⁹

A Történelmi Társulat létrejöttével régi tudományos és társadalmi szükséglet valósult meg. A kiegyezés, bár konkrét megalakulását lehetővé tette, olyan viszonyokat teremtett, amelyek nem a régi demokratikus hagyományok kifejllesztését, hanem az Osztrák-Magyar Monarchia érdekeit szolgáló arisztokratikus irány megerősödését eredményezték. A kétféle tendencia azonban még sokáig, sokszor burkoltan, különböző tudományos szakkérdések köntösében, nemegyszer személyi ellentétekben rejtve vagy nyílt küzdelemben folytatódik. Azt vizsgáltuk és kísérvük figyelemmel továbbra is, hogy Thaly Kálmán, a Társulat egyik vezető és jelentős alakja milyen állást foglal el és milyen fegyverekkel vív ebben a több évtizedig tartó harcban.

Thaly munkássága az 1867—75 közötti időszakban kizárólag adatgyűjtésre és forráskiadásra szorítkozik.

A *Rákóczi Tár*, melynek első kötete 1866, második kötete 1868-ban lát napvilágot, Rákóczi-korabeli naplót, emlékiratokat, levelezéseket, pátenseket tartalmaz és Rákóczi *Emlékiratai*, mely egymást sűrűn követve második, harmadik, negyedik s ötödik kiadásban jelenik meg, régebbi munkájának eredményei.⁷⁰

A Rákóczi Tár két kötete nem egységes forráskiadás benyomását kelti, és ez elsősorban nem a gazdag anyag különböző természetéből származik — az első kötet naplót, a második Bercsényi levelezését tartalmazza —, hanem a két előszóban megnyilvánuló forráskritikai szempontokban jut kifejezésre. Az első kötet anyagának jelentős részét még Szalay hagyta Thalyra, hiszen

Beniczky naplóját már 1862-ben ki akarta adni, Szatmári Király Ádám feljegyzéseit pedig egyik alapvető forrásanyagának használta a Rákóczi bujdosása c. munkájában. Thaly először Szalay társaságában lapozgatta végig e naplókat s a nagy történetíró tanításai, szempontjai még visszhangoztak fülében, mikor fegyelmezett rendben ismerteti a forrásanyag kiadásának előzményeit, történeti vonatkozásait, irodalmi értékét. Szalaytól maradt rá ez a nagy feladat — mondja — „ám a feladat nagysága azért nem csüggeszt el, sőt — mert érzem a kítűzött cél szükségességét — szárnyakat kölcsönöz roskadó erőmnek”⁷¹ A szárnyak azonban mintha túlon túl elragadnák olyan messzeségekbe, ahonnan alátékintve a dolgok valóságos mivolta már nem látszik tisztán. Feltűnő mennyire részletesen és aprólékosan igyekszik bizonyítani egy-egy forráscsoport felfedezése, kiadási szándéknak megszületése kérdésében Szalay érdemei mellett a sajátját is. Mintha Szalay neve már csak saját maga tudományos érdemeinek hitelesítésére, díszítésére szolgálna. Ugyanakkor minduntalan költői túzásokba esik. Megállapítja, hogy hazánk történetének legérdekesebb és legtanulságosabb ideje II. Rákóczi Ferenc kora. Az indokolás pedig így hangzik: „Már maga a főszereplő: az utolsó honi születésű fejedelem, e *legnemesebb magyar* kimagasló alakja, megnyerő egyénisége, csodálatraméltó jelleme, soha senki által felül nem múlt hazaszeretete, s mégis oly tragikai sorsa annyira leköti a történetíró figyelmét, hogy ha egyszer mélyebben reá tekintett: alig bír többé megválni e rokonszenves alaktól, — még álmaiban is ott lebeg előtte mélabús arczával.” És áradnak az álomszerű költői képek; látja Rákóczit „daliás seregben”, „tüzes csaták között, kezében villogó karddal intézvén a hadak

rohanásait”, — „rodostói csendes magányában, íróasztalánál ülve”. A második kötet előszavában tovább tobzódik a költői hangulatban, de már nem Rákóczi, hanem a „szabadságharc tűzvéré teremtőjét”, „csüggedhetetlen fővezérét”, „az ország bő tanácsú, ékesenszóló első senatorát” apologizálja a bevezetésben, mikor Bercsényi leveleit, „gyémánt lelkének kipattant szikráit” a közönség kezébe adja. Szalay, aki került minden fölösleges sallangot, a forrásokban mindig a lényegre ragadta meg, oldalakat húzna át e bevezetésben, mely csupán azt vizsgálja, hogy Bercsényi gazdag egyéniségének melyik kiváló tulajdonsága villan meg a levelek sorában. Nem a kutató tudós, a történetíró éles szeme, hanem a rajongó tekintet zár magába ilyen képet: „Bercsényinek . . . arckép ábrázolata erőteljes vonásai híven tükrözik jellemét. Magas és domború homloka fényes értelmi tehetségét; erős szemöldökjeinek barázdái akaraterejét; mélyen fekvő, különben igen nagy és szép, villogó fekete szemei — melyek haragos tűzben ragyognak — szenvedélyességét; nagy sas-orra bátorságát; erős álla szilárdságát fejezik ki: míg finommetszetű telt piros ajkai ékesszólásra, s humorának nyilaira emlékeztetnek. Tekintete parancsoló; arcszíne olajbarna, dús haja és gyönyörű bajusza holló-fekete, mely utóbbi alól csak úgy ragyognak ki élénk-piros, telt ajkai”⁷² Szinte a szerelmes révületében tér vissza ismét a kedves képnek telt, élénkpiros ajkaihoz.

A két kötet bevezetésének politikai mondanivalója azonban megegyezik: a nagy férfiak dicső harca eredményezi a szatmári békét s ezért ők, a feledhetetlenek, bukásukban is nagyok.

Pedig Thaly jól ismerte a legilletékesebb véleményét: Rákóczi „Emlékiratát a magyar hadjáratról 1703–1711”.

Igen hosszú és fáradtságos munkával, szinte mondatról mondatra megrágva készítette elő második kiadásra. A munka csupán 1868-ban jelenhetett meg, mikor „az efféle szabadabb szellemben írt művekre ismét kedvezőbb szelek lengedeznek”. Thaly szerint e kiadás „merőben átdolgozottnak, újradolgozottnak nevezhető”.⁷³ Valóban Thaly alaposan átjavította az első kiadás szövegét: a fordító L. Gy. nem ismerte a Rákóczi-szabadságharc történetét, a nevek teljesen elferdítve kerültek a szövegbe, nem egyszer kihagyott sorokat, mondatokat. A Thaly által sajtó alá rendezett szöveg történetileg látszólag kifogástalan. Az alapos vizsgálat azonban számos tárgyi tévedést, fordítási hibát, stiláris sajátosságot s elvi meggondolásból származó önkényes megoldást talál benne. Thaly míg L. Gy. szövegének durva történeti tévedéseit szorgalmasan javíttatta, a fordítási hibákat többnyire átvette,⁷⁴ sokszor újabb hibával tetézte.⁷⁵ Thaly szövegén meglátszik a forrásanyagban jártas stilizta tudatos műgondja; ha a lovakat legelőre bocsájtják a rétre, ő füvellő szép mezőket mond, katonának, csapatok helyett a régiesebb „hadak” kifejezést szereti, a sok és indokolatlan „vala” azonban nem az „ódontság” varázsát kelti föl, hanem nehézkessé teszi a stílust. Rákóczi erőteljes Bottyán jellemzését viszont nemcsak stilisztikai igénnyel módosítja. Az első kiadásban helyesen áll, hogy Bottyán „se születése, se nevelése nem lévén, nagyon parasztos . . . volt ” Thaly a „parasztos” helyett „igen nyers modorú” kifejezést használ, ami nem felel meg az eredeti szövegnek.⁷⁶

Thaly nem szereti az „Emlékiratok”-at. Hiszen Rákóczi nemcsak dicső csatákról, kardvillogtató nemes kapitányokról írt, hanem megírta a belső bajokat, a népi kurucság és nemesség egyre nagyobb és kibékítthe-

tetlenebb ellentétét, a hadak nélkülözését is. Nemcsak romantikus árulásokról számolt be, hanem tehetségtelen tábornokokról, önző megyékről, reményt vesztett menekülőkről is hív képet festett. Az „Emlékiratok”-at olvasva Bercsényit korántsem látjuk olyan hibátlan, tökéletes egyéniségnek, mint amilyennek Thaly rajzolja őt, sőt a fejedelem soraiban benne vibrál a ketőjük politikai elgondolásaiban megmutatkozó ellentétnek feszültsége is. Thaly azzal hessegeti el magától az Emlékiratok mélyebb tónusú képeit, hogy azokat csak a száműzött, csalódott fejedelem rezignált hangulata festi olyan sötétre. Az „Emlékiratok” utolsó, 1872-ben megjelenő V. kiadásában Thaly Rákóczinak terhére írja a neki nem tetsző részleteket, aki „hányatott élete végszakaszában a szellemi fanyarság egy nemével látszik tekinteni” az eseményeket. Ezzel dönt is az „Emlékiratok” forráshitele fölött s hiába mondja meg Rákóczi, hogy „Esze Tamás tarpai jobbágyom volt” Thaly beszédeiben, cikkeiben többnyire messze kerüli a „jobbágy” kifejezést s Esze Tamás társadalmi hovatartozandóságát az „ember”, „hazafi” általános fogalma borítja homályba.⁷⁷

A „Rákóczi Tár” I. kötetének kiadási éve 1866 és az „Emlékiratok” V. kiadásának időpontja 1872 Thaly történetírói fejlődésének sajátos és egyik legjelentősebb hat esztendejét fogja közre. E művek elemzése során az alkotó s a forrásanyag harcának finom folyamatát észlelhetjük. Az „Emlékiratok” utolsó bevezetése pedig jelzi, hogy Thaly megbirkózott az anyaggal s nem a maga ifjúkori kuruc felfogását változtatta meg, hanem a forrásokat idomította kedves, romantikus elképzeléséhez.

Sajátos alkotómunka veszi ezzel kezdetét, amely olyan sokféle és bonyolult indítékokból táplálkozik, s annyi

irányból összefutó szálak szövevényes gubanca, hogy nem felelne meg a valóságnak, ha a hamisítás egyszerű és durva fogalmával azonosítanánk.

1872-ben adja ki kuruckori versgyűjteményét.⁷⁸ Az „*Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez*” c. munka mint korabeli versgyűjtemény kerül kiadásra, pedig lapjai a költő és történetíró Thaly Kálmán legjelentősebb alkotásait is rejtik.

A kuruckori versekre Thaly erdélyi bujdosásában, 1860-ban figyelt fel. Vargyasi Daniel Gábor családi levéltárában került kezébe néhány, s akkor fogalmazott meg benne a gondolat, hogy össze kellene gyűjteni irodalmunk e régi emlékeit. A gyűjtés eredménye sok szép, régi vitézi ének és más dal lett. A kuruc versek, főleg a Rákóczi-szabadságharc idejéből valók, lassan gyűltek. Ezekben az években nézte át Szalay László a Nemzeti Múzeum kuruckori kéziratait s nyilván ő hívta fel Thaly figyelmét a sok szép kuruc énekkel teli Szencsey — kódexres a Jankovich — gyűjteményre. Mindez azonban gyűjteményes kötetbe még kevés. Nem is adta ki Thaly 1864 után, hiába biztatta Arany János. Ő várt, mint mondta, az idők jobbrafordulására, valójában pedig arra, hogy gyűjteménye kiegészüljön azokkal a szép és irodalmilag nagy beccsel bíró darabokkal, amelyeket a vitézi énekek előszavában a közönségnek és a tudományos világnak megígért, s amelyek felől némelyekben — főleg, ami Thaly-nak különösen rosszul esett — Toldy Ferencben erős kétségek éltek.⁷⁹

A Társulat 1868 évi kolozsvári kirándulása Thaly számára különösen gyümölcsöző. Szabó Károly kezébe ad egy kéziratot kötetet, amelyben Bocskor János számos szép Rákóczi-kori verset gyűjtött össze.

130 Közöttük olyan „igazi törülmetszett kuruc éneket”,

mint a „Csinom Palkó” —, amelynek Thaly különösen örült.⁸⁰ A Bocskor-gyűjtemény mellett az Erdélyi Múzeum levéltárában még más kuruckori iratra és versre, köztük Dálnoki Veres Gerzson verses krónikájára is felhívja a figyelmét Szabó Károly. Thaly magával viszi Pestre a zsákmányt s mikor a következő évben Szilágyi sértő megjegyzéseket tesz kuruc versgyűjteményére, határoz kiadásuk felől.⁸¹ Összeszedi az *Erdélyi János, Kriza, Pálóczi Horváth* által gyűjtött verseket, a már kiadott szlovák népdalokat, lőcsei levéltári kutatásának eredményét: Palocsay György kuruc brigadéros verseit, de most már tetemes gyűjteményével még mindég nincs megelégedve: saját kuruc verseiből is közéjük kever jó néhányat. A legszebb verseinek szerzőségét tagadja meg ezzel! Összeegyeztethető ez azzal a nagy hiúsággal, melyet még legjobb barátai, tisztelői is elismernek róla? Éppen a hiúság sarkallja: tudományos tekintélyén esik csorba, ha a gyűjtemény nem olyan, mint amilyennek 10 évvel ezelőtt ígérte, ha nem vesz elégtételt Toldy kételkedésén, Szilágyi lekicsinylő megjegyzésein.

Gyűjteményének első kötetét Toldy Ferencnek, a másodikat, a Rákóczi korból való verseket tartalmazó kötetet pedig Horváth Mihálynak ajánlja. Az előszóban szerényen csak a versek történeti hitelét emeli ki, irodalmi értékükről — mondja —, ítéljenek majd az irodalomtörténészek.

Minket most csupán az érdekel, hogy a valódiak közé vegyített Thaly versek, mit mondanak alkotójukról.

Mindegyik az 1706—1711 közötti eseményekhez kapcsolódik: ez érthető, hiszen ebben az időben — kb. 1865 — 72 között keletkezhetnek a versek — Szalay nagy

munkájának folytatásához gyűjti az anyagot s tudjuk, hogy Szalay műve az 1706-os eseményeknél, a béketárgyalások befejezése után szakadt meg. A következő láncszem, amit Thalynek meg kellett volna írnia, Esztergom ostroma volt. Anyagot gyűjtött is hozzá, s meg is írta, de versben. Az Emlékiratok adataival nem egyezik ugyan, de az Emlékiratok történeti hitelét illetően tudjuk, milyen fenntartásai voltak. Különösen az érintette fájdalmasan, hogy az utolsó évekről a fejedelem olyan sötéten ír. Ime, milyen szép, harcra buzdító, csillogó versek születtek azokban az években — mondja Thaly. Az Emlékiratok olvasója az 1710-es esztendőben csak a pestis, a menekülők, a bomló ezrek, rongyos, morgolódnó katonák szomorú képeit látja. Mennyire más hangulatú az „Újváriak dicséreti” c. vers, melyet 1710-ben „az Nyitra berkében” szerzett az „ismeretlen” versíró. „Rákóczi Ferencnek Dolgain elmélkedvén” vidám, harci kedvtől hevülő, erejükben bízó, ellenséget megsúfoló katonákról énekel.⁸²

Thaly itt közölt versei — néhány kivétellel — dunántúli eseményekhez kapcsolódnak, szülőföldjének, a Dunántúlnak történetét írja meg bennük. Hősei a közép-nemesség kimagasló alakjai, Bezerédy, Ocskay, Bottyán, Béri Balogh Ádám s rokonai, Sándor Ferenc és Sándor László.⁸³

A gyűjtemény minden egyes darabjának lelőhelyéről és keletkezésének körülményeiről jegyzetekben tájékoztat. Saját versei lelőhelyeit illetően csak három esetben hivatkozik levéltárra, különben személyes magánközlésekre utal, például a már halott Ráth Károlyra, a Vak Bottyánról való éneknél pedig — melyben ugyancsak gyaníthatjuk Thaly szerzőségét — Szalay Lászlóra hivatkozik.⁸⁴

Az Adalékok megjelenését a korabeli kritika elismeréssel és örömmel üdvözölte. „Thaly e munkájával a magyar irodalomtörténet maradandó háláját és elismerését vívta ki” — írja a fiatal *Lánczy Gyula*, Thaly egykori tanítványa.⁸⁵ De a tapasztaltabb szakértők, közöttük olyan jószemű irodalomtörténészek, mint *Toldy, Ferenczi, Badics Ferenc, Beöthy Zsolt* sem támasztanak gyanút a versek hitelessége felől. Pedig Ferenczi a legérzékenyebb pontokra tapint: „Vannak sorai — írja az *Esztergom megvételéről* — melyek Arany Jánosnál is feltalálhatók”. „A kölesdi harc”-ról is sejti, hogy nem egykorú mű s a „Mikor virrad” c. vers rímei népies énekhez mesterkéltnek látszanak előtte. De mint a szembekötösdit játszó gyermek, gyanútlanul továbbmegy. Csupán egy provinciális jellegű lap szerkesztője nyilatkozik kétértelmű tiszteletlenséggel a versekről. *K. Papp Miklós*, mikor Thaly, lapjának, a *Történeti Lapoknak* pontatlan forrásközleményét bírálja, s nívóját a tudományos igényeket el nem érőnek mondja, felfortyan: „Elmondhatnám, hogy irodalomtörténetünknek néhány olyan eredeti adatot tudok bemutatni, melyek egyenként — fejevészés terhe alatt — kiállják a versenyt Thaly úr kuruc verseivel.”⁸⁶

Milyen kendő takarta el e korszak tudósainak szemét, hogy valódiként fogadták a hamisat, s hitelesnek azt, amit a már rendelkezésére álló forrásanyag megcáfolhatott volna. A verseket, mint irodalmi értékeket vizsgálták, a korabeli kritikák között egyet sem találunk, mely a történetírás eredményei és igényei alapján elemezte volna azokat. Egyedül Thaly hangsúlyozta történeti értéküket — s ezzel kortársait jóval megelőzte. Ugyanakkor a Rákóczi-szabadságharc képe ebben az időben már Thaly rekonstruálásában élt a kor tudo-

mányos köztudatában s Thaly kuruc versei csak színezték és igazolták ezt.

Mindemellett a kor tudományos ítélete is erősen az általános közvélemény hatása alatt állt. A közvéleményt pedig maga Ferenczi Zoltán jellemzi: Miután az elnyomás és ezek után következő aktív visszahatás korszakai olyanok minden nemzet történetében, amelyekről lehetetlen elfogultság nélkül írni, „az ily hatások alatt írt műveket mohó vágygal fogadják oly időkben, midőn még úgy tetszik, nincs elég ok a teljes és mindent feledésre. Szabadságharcunk még sem oly régi, sem oly édes, sem oly biztos, hogy ne kellene még acéloznunk izmainkat, szíveinket érte való nagy küzdelmekre”.⁸⁷

A kor átlagembere elfordult a valóságtól, amelyben élt. Európai jelenség ebben az időben, hogy „a művészet től álmodt és mesét várt, valami exotikumot, légi ösvényt, mely elvezet napjaink kellemes, de szín és extázismentes tájairól”. „Ez a kor — írja *Szerb Antal* — a historizmus fénykora.” Új történelmi romantika virágozik ki nálunk „a kuruc költészet jelentette a történelmi romantikának azt a tetőfokát, amit Angliában Tennyson *Királyidilljei*, Franciaországban Hugo és a *Századok Legendái*, Németországban Wagner *Richárd*.⁸⁸

Messze esik e felfogás az abszolutizmus-kori történészek törekvéseitől. Szalay célkitűzésétől, aki le akart számolni minden illúzióval s az igazságot feltárni még akkor is, ha az nem hízelgő, nem derűs, sőt fájdalmas. Vagy Szabó Károly magatartásától, aki azzal cáfol meg egy szép Attila mondát, hogy „Lehetnek talán, kik e gyönyörű monda semmivétételét sajnálni fogják; de mit tehetünk róla, ha ez nem magyar monda, én a

csak el sem hallgathatom”. Rozvány munkáját pedig, amely leszögezi: „A történelem igazolja; hogy a Rákóczy forradalom nem a felső, hanem a nép alsóbb rétegéből indult ki”, Thaly ismerte, sőt forgatta is,⁸⁹

1867 után Thaly kizárólag forrásokat gyűjt és ad ki, kutatási és kiadási szempontjai és módszere a megelőző esztendőkhöz képest módosult. Érdeklődési köre kiszélesedik, már nem egyedül a Rákóczi-szabadságharcra vonatkozó forrásokat kutatja, hanem az azt megelőző és követő évek is érdeklik. 1605 és 1735 jelzi a kiszélesedett látóhatárt és *Bocskay István leveleskönyve, Zrínyi Miklós emlékirata II. Rákóczy Györgyhöz, Thököly Imre naplói és az 1735-iki Peró, s 1754-iki Törő, Pethő és Bujdosó-féle felkelés adalékai, magyar céhszabályzat a XVI. századból s magyar történetírók életéhez gyűjtött adatok* a kiemelkedő, egyben iránytmutató darabjai Thaly szinte felmérhetetlen mennyiségű és vonatkozású adatgyűjteményének.⁹⁰ Az a tény, hogy forráskutatásának középpontjában mégis a Rákóczi-szabadságharc áll, azt sejteti, hogy a kuruc felkelést Thaly nem elszigetelten, hanem történelmi összefüggéseiben vizsgálja. Adatgyűjtését két tendencia jellemzi: egyrészt végigjárja a vidéki — főleg felvidéki levéltárakat, s igyekszik feltérképezni a Rákóczi-szabadságharc forrásanyagát, másrészt pedig arra törekszik, hogy a megyei vonatkozású, a középnemesség részvételének egyes kérdéseire fényt derítő iratanyagot vegye számba.⁹¹

A családi levéltárak anyagára még Ráth Károly hívta fel a figyelmét, a Dunántúli Történetkedvelők egyik programja a vidéki, lappangó levéltárak felkutatása és

anyaguk átvizsgálása volt. Thaly ebben kiváló tanítványnak bizonyult. Nem ismert fáradságot és akadályt, ha tudomást szerzett valamely mágnás család eddig feltáratlan, esetleg pusztuló levéltáráról. Hivatásának tekintette az anyag megmentését, olyan munkát végzett el, amely ha elmarad, történettudományunk ma számos értékes és nagybecsű forrással szegényebb lenne. A körülmények, de szenvedélyes, nyughatatlan egyénisége sem tette azonban lehetővé az ilyen természetű munkánál annyira kívánatos rendszerességet, önkényesen másolta, jegyzetelte az okmányokat. Nemegyszer azonban megszerezte magát az eredetit is s szorgalmas és előrelátó gazda módjára takarította be a termést, hordta haza otthonába a sűrűn teleírt íveket. Anyaga úgy felszaporodott, megnövekedett, hogy gyűjteményében már maga is nehezen igazodott el.

Aki Thaly életművének ez időben létrejött darabjait forgatja, az izgatottan lapozza végig, mert látni akarja, hogy a gyűjtés munkás évei után a most már nagy kutatási tapasztalatokkal rendelkező historikus mit mond újat és többet a Rákóczi-szabadságharcról, mint abban az időben, mikor kezdő és gyakorlatlan volt.

1873-ban hagyja el a sajtót, annak a nagyszabású 10 kötetes okmány-sorozatnak első darabja, amely Archivum Rakóczianum címen a kuruckori kutatóknak szinte kézikönyvét képezi s amelyet — mivel Thaly közlésében jelent meg — a tudományos közvélemény az ő munkájának eredményeként könyvelt el.

A rendszeres Rákóczi-okirattár megindítása *Nagy Iván* eszméje, aki 1861 október 4-én az Akadémia Történelmi bizottsága elé terjesztett beadványban javasolta a Rákóczi-kori levelek, törvényhatósági iratok stb. kiadását.⁹²

A kuruckori forráskiadás ekkor már szép hagyományra tekinthetett vissza. *Kultsár István* 1794-ben adta ki Mikes leveleit. *Katona István* 1805—6-ban Rákóczi egyes okiratait egész terjedelemben közölte, *Pray György* szintén számos kuruckori okmányt nyomtatott ki, *Rumy* a Monumentákban kiadta a szécsényi végzéseket, *Miller Jakab* közzétette Széchenyi György esztergomi és Széchenyi Pál kalocsai érsek levelezését, *Kovachich Márton György* pedig 1805-ben Sopron 1705—6 évi ostroma leírásával megkezdte az egykorú naplók kiadását. „Rákóczi Ferenc discursusai, avagy II. Rákóczi Ferenc fejedelemnek a magyar nemzet örökösítését tárgyazó gondolatai”, melyet 1848-ban már a szabad sajtón nyomattak, röpiratnak számított, de politikai jelentősége volt az 1707-i marosvásárhelyi országgyűlés elé terjesztett propositioknak is, amelyet *Makáry György* 1849. március 3-án Debrecenből bocsájtott ki.⁹³

Az abszolutizmus idején érthető módon a lehetőségekhez képest fellendült a kuruckori források kiadása. Nagy Iván javaslatának tehát 1861-ben igen nagy tudományos és politikai jelentősége volt. A javaslat megvalósítására azonban csak *Szalay László* szorgalmazására történt kezdeményezés, aki a Rákóczi—Aspremont levéltár egy részét Pestre szállíttatta és elkezdte az iratok másoltatását. Halála után *Csengery Antal* irányította a másolást, s 1870-ben már 1700 nagy ívnyi másolat állott kiadásra készen.⁹⁴ Ekkor a Történelmi bizottság Thalyt bízta meg az eredeti anyag visszaszolgáltatásával s a további másoltatások irányításával;⁹⁵ 1872-ben pedig az összegyűlt hatalmas forrásanyag kiadásának szerkesztésével tisztelte meg.⁹⁶

Thaly feladata tehát a hatalmas anyag elrendezése volt, hogy az áttekinthető, könnyen használható for-

mában, minél bővebben, lehetőleg zárt egységekben kerülhessen bele a tudományos vérkeringésbe. 1871-ben már megjelent az Archivum Rákócziánium a diplomáciai iratokat tartalmazó II. osztályának első kötete, melynek anyagát Simonyi Ernő még 1861-ben másolta és 1863-ban készítette elő kiadásra.⁹⁷ A gazdaságos közlés-mód jó mintájául szolgálhatott Thalynak. Simonyi az anyag élén rövid, de átfogó bevezetésben ismerteti a szabadságharc külpolitikai viszonyait s azokat a szempontokat, amelyeknek hasznát veheti, aki a kötetet lapozgatja.

Thalytól is azt várnánk, hogy ha nem is monografikus jellegű, de a lényeges szempontokat felvető előszót ír a Rákóczi-szabadságharc forrásanyagának első kötetéhez. Csakhogy a bevezető tanulmányban a kötet megszületésének körülményein s a Rákóczi-ház archivumának történetén kívül csak a kiadás tárgyi és technikai szempontjait ismerteti. A még ugyanazon évben kiadásra kerülő második kötet után, mely minden kommentár és bevezetés nélkül közli az anyagot, csak a harmadik kötetben találja meg az olvasó a várva-várt megnyilatkozást.⁹⁸ Szándékosan használjuk a megnyilatkozás kifejezést, mert a rövid bevezetés egy történettudós válságába enged némi betekintést.

„A Rákóczi-háborúnak az 1709-ik év folyamában kissé meglankadott a tüze, a következő 1710-ik esztendő elején újult erővel kezd vala ismét fellobogni” — olvashatjuk az első sorokat, s ha tudjuk, hogy a felkelés okairól és az előző hat év történetéről a szerző még nem szólt, nem értjük, miért nem utal legalább az előzményekre. A folytatás is semmitmondó: „A törhetetlen lelkű vezérlő-fejedelem mintegy átlátva, átérezve, hogy itt az idő vagy győzni, vagy elveszni, — végső erőfeszítésre hatá-

rozá el magát; s a hosszú harcokban megfáradt, erejében meggyöngült, vagyonából kipusztult nemzet, híven követve szeretett vezérét: tehetségéhez képest törekedett őt föltett céljában elősegíteni.”

Ezt a patetikus hangot később sem váltja fel a tényeket mérlegelő tudós elemzése. Egyedül az orosz szövetség tervét ismerteti, mint Rákóczi politikai elgondolásának egyik momentumát, de a szabadságharc bukása előtt értetlenül áll. „A végzet nyomasztó hatalma immár visszatarthatatlan súllyal nehezedett a Szövetkezett Magyar Rendek ügyére” — mondja —, de konkrét okként a pestisnél egyebet felhozni nem tud. A szatmári békét csak minden kommentár nélkül megemlíti s mint ha maga is érezné, mennyire suta és érthetetlen, hogy ilyen gazdag és színes adatgyűjteményhez semmiféle kulcsot nem ad, melynek segítségével az olvasó előtt megnyílna a levelek gazdag kincsestára, magyarázkodni igyekszik s szinte magát is biztatja.

„A nagy forradalom egyik fejét ezzel hallottuk szólni; saját leveleiből ismertük meg működését, a célt, az eszményt amelyért, s az eszközöket, amelyekkel — . . . küzdött . . . De ezzel még a forradalom képét csak felében ismerjük. A háborút se nem Bercsényi se nem Rákóczi indította, táplálta és vezette: hanem indították, éleszték, vezérelték azt mind a *kettőn*. E két történelmi alak egymástól elválaszthatatlan, s egyik sem ítéhető meg helyesen, nem fogható fel tökéletesen a másik nélkül.” De a IV., a Bercsényi levélgyűjteményét tartalmazó kötet előszavában sem mond többet a Rákóczi-szabadságharc történetéről. Mondanivalója most már csak Rákóczi és Bercsényi egymáshoz való viszonyáról van: Rákóczit Bercsényi és Bercsényit Rákóczi nélkül képzelni s megítélni nem lehet. „A leglángolóbb, önfelál-

7. „Könyves Thaly Kálmán”

dozó hazafiság, és hajthatatlan, tiszta jellem nemes érczéből, színaranyából vert kettős érem egyik lapját már ismerjük... most lássuk a... sok tekintetben még érdekesebb lapot.” Bercsényi leveleiből levont tanulsága meglepő és új: a forradalom tulajdonképeni vezetője Bercsényi volt, a kérdés csak az, hogy „mily módokon és mily mérvben tudá akaratát a fejedelemmel: egyetlen barátjával szemben érvényesíteni (mert az ő büszke lelke beérte ezen eggyel, akihez aztán hű is tudott lenni mindhalálíig).”

Az előszavakból két dolgot szűrhetünk le. Egyrészt Thalynak a Rákóczi-szabadságharcról alkotott képe — a rendkívül sok anyag ellenére — nem tisztult, hanem inkább valami nehezen megmagyarázható zavar homályosítja. Ezenkívül megszületett a Rákóczi és Bercsényi tökéletes baráti és politikai összeforrottságának legendája, és Bercsényi vezető szerepének elmélete, amelyet még Thaly halála után is évtizedekig történeti tényként fogadtak el.

140 A látókör leszűkülésének a forrásanyag kiszélesedésével ellentétes folyamata Thaly elméleti képzetlenség-

gével, osztálya társadalmi helyzetének változásával és egyéni adottságaival magyarázható.

Az Archivum Rákócziánum az elkövetkezendő harmadfél évszázad kuruckori kutatásának alapvető okmánytára lett. Thaly a forráskiadásban nem követte a kiadványsorozat megindítójának, Szalay Lászlónak elveit, szövegközlési gyakorlatában pedig, ha nem is maradt alul a korabeli nívón, de az a kemény szigor, amellyel más kiadványok közlési pontatlanságait ostromozta, a maga munkájában is több gondosságra kötelezhette volna. Ennek ellenére a Rákóczi-levéltár súlyos kötetei életművének kiemelkedő darabjait alkotják. Olyan forrásanyagot teremtette meg fáradhatatlan eréllyel a kiadási feltételeit, amely a kuruc háború társadalmi és politikai harcainak kimeríthetetlen kincseshányaja. A történeti igazság, amelyet e forrásanyag magában hordoz, átsüt azon a homályon, amellyel a kiadó gyenge tudományos módszere bevonta. A függetlenségi harc fegyverzajos eseményei mellett számtalan adat beszél arról a küzdelemről, amely a jobbágyok és földesurak között folyt s amelyet Rákóczi vívott a megyék rendi formákhoz ragaszkodó nemeseivel. A nemzeti és társadalmi harcok adatai úgy kapcsolódnak, épülnek egymásra e kötet lapjain, mint az élő szervezet sejtjei, jelezve ezzel szétválaszthatatlanságukat is.⁹⁹

Thaly azonban a hirtelen összegyűlt hatalmas forrásanyaggal nem tud mit kezdeni, belső összefüggéseiket nem ismeri fel, nem tud saját gyűjteményében rendet vágni, áttekinthető csoportokat teremteni. A feladat, amelyet meg kell oldania, valóban nehéz, nem elég hozzá a kutatási tapasztalat, szorgalom és lelkesedés, elméleti képzettség szükséges, olyan gondolati rendszer, amely

alapja lehet annak az épületnek, melyet a történetíró a múlt rekonstruálásával megalkot.

Thaly, mint tudjuk, nem részesült rendszeres tudományos képzésben, de ebben az időben már ismerhette kora történetfilozófiai elgondolásait.

A forradalmi idöket nemcsak a termelési viszonyok változásában, a nagy társadalmi átalakulásokban kísérhetjük nyomon, hanem számolnunk kell hatásaival a tudományok s különösen a történettudomány fejlődésében is. A nagy francia forradalom polgársága a feudalizmus elavult tudománya ellenében megalkotta a maga haladó filozófiáját, a XIX. század első harmadában pedig, amikor a forradalom eredményeinek megvédéséért a restaurált nemesi hatalommal szállott szembe, a történettudomány fejlődésében hozott nagy fellendülést. A restauráció sötét korszakának történészei *Thierry*, *Guizot* és *Mignet Saint-Simon* elmélete alapján a történelmi eseményeket a társadalmi erők harcára vezették vissza. Az osztályviszonyokat meghatározó tulajdon eredetét ugyan félreismerték, de azzal, hogy leástak az állami és jogi intézmények, egyházi küzdelmek gyökeréig, az *osztályharcig*, a burzsoa történeti gondolkozás legmagasabb csúcsára jutottak fel.

A XIX. század 60-as éveiben azonban, amikor a magyar történetírás új fejlődésnek indul, az európai polgári történetírás már elhagyta e magaslatot. Az átmenet ideje ez a világtörténelemben: a polgárság, amely nemrég lábolt ki a feudalizmussal, a nemességgel vívott küzdelméből, már új társadalmi erővel, a proletariátussal találja magát szemben. A feltörő új osztály harcának elméletét már megfogalmazta *Marx* és *Engels* s ennek

alapján világítja meg Marx két nagyjelentőségű munkájában az „*Osztályharcok Franciaországban 1848—1850*” és „*Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája*” című művekben 1848-at, azt a nagyjelentőségű történelmi pillanatot, amikor a proletariátus először lép fel önálló társadalmi erőként. A proletariátus forradalmisága azonban még nem érett meg, a polgári demokrácia forradalmisága viszont már halódott. Azok a burzsoa történészek, akik néhány évtizeddel ezelőtt még a haladás úttörői voltak, most az új feltörekvő osztály ellen kovácsolják az elmélet fegyvereit. Guizot az „Angol forradalom története” c. munkájának első kötetében még a forradalmat védi, az utolsóban viszont ellene fordul minden forradalomnak. „Engem kétszeresen megrendített, először mint polgárt, másodsor mint történészt . . .” írja 1848-ról az a Thierry, aki olyan féltreérthetetlen erővel mutatta meg, hogy mi van a parlamenti és vallási küzdelmek mögött: „Két hadsereg gyűlt össze: az egyik a naplopás és hatalom jegyében, a másik a munka és a szabadság jegyében.”

A *Századok*, amikor első évfolyamaiban tisztelettel emlegeti rövid híreiben e korszak nagynevű burzsoa történészeit, kettős arculatukból inkább ez utóbbit látja, nevük gyakori felbukkanása mégis nagyjelentőségű, hiszen jelzi, hogy a magyar történettudomány nem zárkózik önmagába, hanem ablakot tár Nyugat felé. E jelképes kitekintésnél vagy Szalay futó találkozásánál Guizot-val viszont valamivel több az a személyes kapcsolat, amely Szabó Károlyt *Thierry Amadehoz*, a nagy francia történétírónak, az osztályharcos történetírás atyjának — ahogyan Marx Thierry Ágostont nevezte — testvéröccséhez fűzte. Igaz, hogy az Attila mondák kérdése köti őket össze és indít közöttük sűrű levelezést,

de a távoli Kolozsvárott dolgozó magyar historikusban az a szenvedélyes vágy, hogy leszámoljon a régi tekintélyekkel s a szép, a romantikus, a nemzeti öntudatnak hízelgő helyett mindig az igazat írja, a nagy francia történész hatásának tudható be. Magyarországon, ahol a gazdasági, társadalmi viszonyok számtalan területén tovább él, sőt burjánzik a feudalizmus, a tudományos életben rendkívül nagy jelentőségű a polgári tudomány térhódítása.

A magyar történettudomány fejlődésére azonban, mint a burzsoa történettudomány fejlődésére általában, nem a francia restauráció korának történészei hatottak döntően, hanem az a polgári történetiszemlélet, amely átfogó nagy rendszerét alkotta meg a feudalizmus felett győzelemre jutott hatalmát az előretörő proletariátussal szemben féltve védő polgárság történetiszemléletének. E szemlélet a *pozitivizmus*, amely az uralkodó osztály a régit romboló, de az újat már támadó kettős szükségletéből született. Megalkotója *Auguste Comte* (1789—1857) Saint-Simon köréből indul, de tanításának éppen forradalmi elemeit tagadja meg. A történelem nem csodás események összevisszasága — vallja — hanem törvényszerű fejlődési folyamat. A történésznek az a feladata, hogy mesék és leírások helyett feltárja a tények alapján a fejlődés törvényszerűségeit. A valódi törvényszerűségeit a haladásnak azonban nem ismerhette fel, mert a társadalmi folyamatokat a természetiekkel azonosította s ezzel alaptörvényeivé ennek is a mechanikai mozgás törvényei váltak. Alapvető elvként szögezte le, hogy a kutatónak elfogulatlanul kell mérlegelnie a tényeket, ugyanakkor kifejtette, hogy a történettudománynak a cselekvő embert kell szolgálnia. Elméletével, amelyben az emberiség fejlődését hirdette, ugyanakkor

azt is bizonyította, hogy a burzsoa társadalomban, amely örök természeti törvényeken nyugszik, az emberiség egyensúlyi állapotba jutott. A múlt eseményeinek megismerése alapján befolyásolható a jelen és irányítható a jövő, de a kor társadalmi bajai gyógyíthatatlanok, a proletariátus nyugodjék ebbe bele és mondjon le a forradalomról. Azt állította, hogy egyaránt fölötte áll a materializmusnak és idealizmusnak, pedig valójában az idealizmus álláspontjáról harcolt a materializmus ellen.¹⁰⁰ A pozitivista történet szemlélet egységét azonban bármennyire megbontják elméletének ellentmondásos tendenciái, a történelmi helyzet és a fejlődés azt hozta magával, hogy ennek a történetfilozófiának jegyében a burzsoa történettudománynak igen gazdag, hatalmas tényanyagon nyugvó irodalma bontakozzék ki.

A Századok 1871-es évfolyama „A pozitívizmus hatásáról a történetíráshoz” címmel közli *Pauler Gyula* akadémiai székfoglaló értekezését. 1873-ban pedig egy tüzetes tanulmányt Comte és a történelem viszonyáról ugyancsak *Pauler Gyula* tollából.¹⁰¹ Ez azt a látszatot keltette, hogy a magyar történettudományban a pozitívizmus aránylag későn, több mint három évtizedes elmaradással vált ismertté, szemléletének először *Pauler* adott hangot s ő és követői lettek volna a pozitivista történet szemlélet magyarországi képviselői.¹⁰² Pedig valójában a pozitívizmus világnézeti tartalmát már jóval előbb ismerik történészeink, módszerét alkalmazzák s *Pauler* székfoglalóját és tanulmányát már tulajdonképpen visszahatásnak is tekinthetjük e szemlélet magyarországi térhódítására.¹⁰³

A XIX. század első évtizedeitől számos határkövet jelzi, hogy a magyar történettudomány messze túlhaladta a

romantikus történet szemléletet. Elég *Horváth Mihály* vizsgálódásaira utalnunk, amellyel az ipar és kereskedelem fejlődését kutatja s világosan látja, hogy a múlt tekintélyei elavultak, új értékmérő fogalmak alakultak ki, vagy Szalay munkájára, amelyben a magyar történelem fejlődésének szabályait, törvényeit vizsgálta. *Bocskor István* azt tanította diákjainak, hogy a francia forradalom történelmi szükségszerűségéből következett be, *Révész Imre* akadémiai székfoglalójában 1861-ben kifejtette, hogy a történettudomány feladata az egész társadalmi élet, a különböző osztályok történetének megírása, a Dunántúli Történetkedvelők figyelme pedig a társadalom alulról feltörekvő osztályai felé fordul. Az új iskola hívének vallja magát *Botka Tivadar* is, és bár sok kérdésében e történet szemléletnek vita van közöttük, a 60-as évek történészei valamennyien úgy érzik, elérkezett az a nagy pillanat, amikor a történetírás valóban tudománnyá válik. „Legyen történelem és ne regény, legyen igazság és ne pasquill” — hirdeti az ifjú *Zsilinszky Mihály*, aki azért tanul meg angolul, hogy lefordíthassa *Lecky*: „A felvilágosodás keletkezésének és befolyásának történelme Európában” — c. munkáját. *Lecky*-re *Pesty Frigyes* hívta fel a figyelmet, s míg munkája megismerésének nagy szükségét hangoztatja a „History of civilization in England” c. műírójáról, *H. T. Buckle*-ról is nagy lelkesedéssel ír. *Buckle* könyve 1857—1861-ben jelent meg, három esztendővel később látott napvilágot *Draper*: *History of the intellectual development of Europe* c. munkája s 1867-ben *Kállay Béni* e két nagyhatású alkotás alapján írja meg *J. S. Mill*: *A szabadságról* c. munkájának fordításához készített előszavában a polgári társadalom apológiáját. Történészeink azonban, ha nem is tudatosan, számoltak azzal a ténnyel,

hogyan Magyarországon nincs erős és politikai életben befolyásos polgárság — azzal tisztában voltak, hogy a pozitivista szellemű művek alkotása előtt Magyarországon sok az akadály. Voltak, akik úgy vélték legyőzhetőnek ezeket az akadályokat, ha mindenekelőtt elvégzik az anyaggyűjtés, a részletfeldolgozások előmunkálatainak számító feladatát. Még többen voltak azonban olyan meggyőződésen, hogy az anyaggyűjtés még nem jelenti a nagy pozitivista történészek követését. Sőt *Ipolyi Arnold* éppen abban látja Comte, Buckle, Draper és Lecky tanításának legfőbb jelentőségét, hogy a történa alapját ezentúl nem csupán az adatok, hanem a „természettörvények és a statisztikai számtételek” képezik. Ráth Károly helyét azzal jelöli ki a pozitivista szemléletűek táborán kívül a régebbi történelmi iskolában, hogy ő adatgyűjtő történész volt. Legszenvédélyesebben azonban Pauler Gyula harcol a 60-as években az ellen, hogy adatgyűjteményekkel pótolják a történelmi munkákat. Elitéli azt a „más irodalmakban majdnem példátlan, de nálunk igen lábrakapott téveszmét, hogy a történelmi elbeszélést levelestárral, okmánygyűjteménnyel, hogy ne mondjam regesztákkal lehet pótolni.” Nem az a célja a történelmitírásnak — mondja —, hogy bemutassa, milyen leveleket írtak egyes eseményekről, hanem, hogy feltárja „miképp történtek ezen események”, mik voltak az események rugói. Tudatában van a hazai nehézségeknek: „Sajnálni lehet, de nem csodálni, ha tudósaink közül legtöbben a napszámos munkáját végezve, az anyagot gyűjtve, azt némileg formába öntve, már azt hiszik, hogy a történelmitírás minden követelményének eleget tettek. Azonban alapos, kimerítő, a legapróbb részletekig menő tudás, mégcsak az első és igen alacsony fok a történelmitírásnak. Ezután következik csak a szel-

lem, felfogás, és elbeszélés . . . aztán végre a compositio.” Megérti, hogy a magyar történetírásban még küzdeni kell az anyaggal, de az adatokat csak egymás mellé rakosgató történetírót elítéli: „Nem tudok érvelt e modor mentségére — kiáltja —, mely a múltból köveket és forgácsokat ad, kész épület helyett.”

Annál váratlanabb tehát, hogy amikor összefoglalja az elgondolásait a pozitívizmusról, előző véleményével homlokegyenest ellenkező állásponton van. Ami ellen küzdött, azt most hirdeti s kifejti, hogy a hazai történettudomány egyetlen járható útja az adatgyűjtés lehet. Még akadémiai székfoglalója is módosul némiképpen, mire a Századokban közlésre kerül. A székfoglalón ugyanis Buckle hívének mondja magát, a tanulmányban viszont már bírálja Buckle-t. 1873-ban pedig már élesen elhatárolja a maga pozitívista felfogását — mint mondja — a materialisztikus Draper, az objektivitást mellőző Buckle, s az elfogult Lecky-től. Egyedül Comtet tekinti pozitivistának —, mert „nem katolikus, nem protestáns, nem royalista, nem republicanus, nem communista, nem a menchesteri iskola híve”. De saját magát is megcáfolja, mert ezután hosszan ismerteti Comtenak a katolikus vallás iránti méltányosságát és elismerését. Majd végül Comte-t is bírálja. Nem fogadja el Comtenak azt a megállapítását, hogy a francia forradalom szétrombolta a régi társadalmat. Szerinte a régi társadalom él tovább, mint ahogyan — mondja — a teológiai felfogást sem szüntette meg a pozitívista szemlélet, mert az napjainkban új virágzásnak indul. Végül leszögezi, hogy a magyar történetírásnak nem Buckle, Draper, Lecky követése a feladata, hanem az anyaggyűjtés, mivel az eddigi anyagot nem a pozitívista szemlélet alapján gyűjtötték egybe.

Pauler nem egyéni indítékokból tagadta meg régi felfogását és hátrált e két tanulmányában kifejtett nézeteivel az idealista felfogás felé, hanem egy világtörténelmi esemény hatására. 1871 olyan határkő a magyar történettudomány útján, mint 1830—1848 a francia történettudományban. C. Jullian szerint a forradalom száműzte Thierryt a történelemből, a Párisi Kommün viszont már a magyar történészek nagy részét is megtorpanásra, a simább, veszélytelenebb út keresésére ösztönözte.

A magyar történészek között ettől kezdve kísérhető végig az a világnézeti küzdelem, amely a pozitivista történetszemlélet értelmezéséről és térhódításának szükségességéről voltáról évtizedekig hol nyíltan, hol rejtetten folyt.

Pauler, aki a hivatalos történetírás képviselőjének tekinthető, a pozitivista szemlélet világnézeti tartalmával most a módszerét állítja szembe: korai lenne még azt kutatni nálunk, hogy mi miért történt — mondja — elég ha tisztába jövünk, mi és hogyan történt. A tényeket kell felkutatnia és az adatokat összehordania a magyar történettudománynak. Akik ennél többet akarnak, mint Zsilinszky Mihály, az „a történelemből filozófiát csinál”. Pauler 1879-ben azért nem vállalja Zsilinszky Mihály „Nagy férfiak szerepe a történelemben” c. székfoglaló értekezésének bírálatát, mert „az értekezés több lényeges részében, mint a szabadság meghatározásában, a felhozott példákban, a pozitív irány megítélésében sat. sat.” eltér az általa igaznak tartott nézetektől.

Magyarország polgári történészei a 70-es években a pozitivista történetszemléletnek azon tanait is veszedelmesnek tartották, amelyek a régi, feudális történelmi

világképet rombolták. A nemzeti sajátosság bástyájába zárkóznak előle. „Hozzánk a nyugoti társadalmak eszméi — írja Pauler —, institúciói csak gyöngén, mint a hullám legutolsó gyűrűje, és akkor érkeznek rendesen, midőn hazájukban már idejüket múlták s újabb eszméknek készülnek helyt engedni. Az elmaradást tehát hibánkul felróni nem lehet, mint nem lehet hibáztatnunk a párisi órát, hogy tízet mutat, midőn nálunk már 11 óra van, sőt ennek köszönhetjük, hogy sok dolog, mi-Franciaországot alapjaiban megingatta, mi a nyugot nemzeteit, mint a vallásos kérdések, majd örültségig fölizgatta : nálunk aránylag igen simán, igen csendesen folytak le ; [kiemelés tőlem — V. Á.] köszönhetjük, hogy sokkal többet megtartottunk nemzeti sajátosságainkból, sokkal inkább kelet népe maradtunk, mintsem maradhattunk volna, ha az európai eszmék inváziójukban egész erejükkel lépnek fel körünkben.”

Ugyanekkor egy kis csoport azért harcol, hogy a pozitívista történet szemlélet széleskörű megismertetésével kiemelje a magyar történettudományt filozófiai elmaradottságából. 1871-ben megjelenik *Draper* : Európa szellemi fejlődésének története *Huszár Imre* fordításában. 73-ban napvilágot lát *Zsilinszky Lecky* fordítása, s ugyanebben az évben megindul több fordító vállalkozásaként *Buckle* : Anglia művelődéstörténete c. művének olcsó, füzetenkénti közlése. Kiadója mindegyiknek *Aigner (Abafi) Lajos*. A sajtóban számos vitacikk, esszé, tanulmány lát napvilágot: *Láng Lajos* : *Buckle* és műve; — *Buckle* és *Lecky*; *Schlauch Lőrinc* : Kulturbölcseleti tanulmány *Buckle* után; *Lecky* után *Zsilinszky Mihály* : Pogányság befolyása a keresztény művészetre; s még a fiatal történészgeneráció egyik tehetséges tagja *Strommer (Thallóczy) Lajos* is *Lecky* alapján

ír cikket 1872-ben az írás fejlődéséről. Az Aigner Lajos körül kialakult kis körnek történetírói tapasztalatban Zsilinszky Mihály a legkiemelkedőbb tagja, filozófiai mesterének viszont *György Aladár* tekinthető.

György Aladár írásainak tanúsága szerint alaposan ismeri a pozitivistákat, tisztában van a pozitivista történetiszemlélet jelentőségével, de hibáit, sőt túlhaldottságát is világosan látja. Pauler mellett ő az, aki ugyancsak élesen bírálja a pozitivista történetiszemléletet, de amíg Pauler idealista alapról harcol, ő materialista alapon vitázik. Míg Pauler az uralkodó osztály, a vallás védelmében száll síkra, György Aladár a proletariátus, a marxizmus útját egyengeti. „Az egyetemes művelődéstörténelem vázlata” c. munkájában részletesen ismerteti a pozitivista felfogást, de a pozitvizmus ellenébe a történelmi materializmust állítja, mint ahogyan a polgári társadalom fölé a szocialista társadalmat helyezi, amelynek megvalósulása — mint írja — csak idő kérdése, mert az az osztály, amely ezért küzd, a proletariátus, a negyedik rend, az emberiség előrehaladásának harcosa. György Aladár e könyvében a magyar történetről csak vázlatos, a tényanyagot mellőző, felületes áttekintést ad. A *Századok* hasábjain megjelenő bírálat, amelyet Thallóczy Lajos írt, mégis eredeti mondanivalóját és jelentőségét meg sem említve, csak a függelék adatbeli tévedéseit felnagyítva itéli el a könyvet.¹⁰⁴ Magyarországon a pozitivista történetiszemléletet marxista alapról elsőnek bíráló mű 1875-ben jelent meg. Ugyanebben az esztendőben látott napvilágot e munka hivatalos kritikája is, amely egyben írójának a tehetséges, a későbbiek folyamán a tudománypolitikában különösen nagyhatású történész világnézeti tájékozódásának változását jelzi, és ez az év, 1875 a dualizmus-

kori Magyarország jelentős politikai és társadalmi változásának fordulója is. Az egyén állásfoglalását, azt, hogy az eszmei harcokban melyik táborban küzd, korának társadalmi, politikai viszonyai határozzák meg.

Thaly helyét csak úgy tudjuk megnyugtatóan tisztázni, ha azt is megvizsgáljuk, hogy a pozitivista történetiszemlélet magyarországi sajátosságainak kialakulásában a társadalmi viszonyokon túl volt-e és mennyiben volt szerepe Magyarország politikai helyzetének, a Monarchia államrendszerében elfoglalt helyének, az Ausztriával szorosra fűzött függő viszonyoknak.

A kiegyezés olyan helyzetet teremtett, amelynek történeti létjogosultságát a magyar történetírás immáron szinte hagyományos, egymással szemben álló két fő iránya, a Habsburg-irány és a függetlenségi harcokat az uralkodó osztály — ezen belül elsősorban a közép-nemesség — álláspontjáról vizsgáló történeti irodalom egyszerre igazolhatta. Mindkettőnek társadalmi alapja és politikai indoka van. Mert míg a Habsburg hivatalos történetírás a magyar történelemnek a Habsburg-dinasztiához kapcsolódó szakaszait emelte ki, hogy ezzel a pillanatnyi politikai helyzet történeti continuitását igazolja, addig a magyar függetlenségi harcokat vizsgáló történészek a függetlenségi törekvések hordozóinak csak a főnemesség egy részét és a köznemességet tekintették, és ezzel vélték igazolhatónak a kiegyezés által biztosított politikai jogait is.

A pozitivista történetfelfogásnak az „*elfogultság nélküli*” szemléletről vallott tanítása a Habsburg-iránynak vált jó elméleti fegyverévé. Hiszen a magyar történelem nagy ellentéteit, a Habsburg—magyar viszony évszázados harcát nem lehetett letagadni; e függetlenségi harcok létjogosultságát a kiegyezés ideológiája

is elismerte. Most, mikor valóra vált mindaz, amiért annyit harcoltak, elérkezett az idő, hogy a pozitivista felfogás szellemében, elfogultság nélkül, „sine ira” vizsgáljuk a magyar történelem viharos századait.

Az az irány pedig, amely a középnemesség álláspontján állt s amelynek Thaly egyik jellegzetes képviselője volt, a pozitívizmusnak azt a vonatkozását tette magáévá, mely bár nem tagadja a fejlődést, a *teljes haladás gondolatát elveti*, s azt vallja, hogy minden új vívmány *a múltból születik s átvesz valamit az általa meghaladott korból, intézményből vagy társadalomból*. A középnemesség tehát, mely a múltban jelentős politikai szerepet vitt, most is hivatott a vezetésre. Ily módon elméletileg is igazolhatóvá vált a közép- és főnemesség politikai szerepének létjogosultsága, annak ellenére, hogy ennek az osztálynak alapjait már erősen kikezdte az idő, a kapitalizmus fejlődése.

E két, lényegében egyaránt feudális jellegű szemlélet lényegében a hivatalos történetírói táboron belül alakult ki az első inkább katolikus, a második irányzat viszont erősen protestáns színezettel.

Magyarországon a kiegyezést követő évek társadalmi és politikai viszonyai tehát nemcsak úgy módosították a pozitivista történetnézetet, hogy e két vonatkozását erősebben hangsúlyozták s ezzel más lényeges vonásai halványabbá váltak, hanem oly módon is, hogy hangzottak ugyan a pozitívizmus legjelentősebb tanítását, hogy a történelemben ugyanolyan törvényszerűségek uralkodnak, mint a fizikai világban, azonban egyben félre is tették, hiszen — mint mondták, — a magyar történelem törvényszerűségeit addig meg nem ismerhetjük, míg annak hatalmas anyagát fel nem tárjuk.

Thalynak — bár hiányzott belőle minden filozófiai érdeklődés — a történészek között, sőt a hivatalos történetírói táboron belül is dúló szemléleti harcban, ha másként nem, akkor úgy mint a *Századok* szerkesztőjének állást kellett foglalnia. Eleinte, mint szerkesztő, ő is szükségesnek tartja, hogy a nagy pozitivisták műveket a magyar történészek megismerjék. 1870-ben pedig, mikor Zsilinszky Mihállyal együtt a Törő—Pető — Bujdosó és a Péro felkelésre vonatkozó forrásokat közöl, a bevezető sorokban, nyilván Zsilinszky hatására, azt fejtegeti, hogy a Törő—Pető—Bujdosó mozgalom nem vallási jellegű megmozdulás volt, ahogyan eddig hitték, hanem tisztán politikai. Arra azonban nem került sor, hogy egyéni felfogásban számottevőbb nyomokat hagyjon a pozitivisták szemlélet. Rövidesen, szinte Paulerrel egy időben ő is csupán az adatgyűjtésre szűkíti le a magyar történetírás feladatát. Megtorpanása ugyancsak 1871 nagy eseményéhez kapcsolódik, amelyet a *Századokban* is megemlít, azzal kapcsolatban, hogy a francia külügyminisztérium levéltárának anyaga a „párisi legutóbbi ostrom és kommunisztikus forradalom pusztításaitól szerencsésen” megkíméltetett.¹⁰⁵ Most már nemcsak a pozitívizmussal, hanem minden történetfilozófiai iránnyal szemben az úgynevezett hazai nemzeti szemléletet állítja.

Nemcsak a magyar történetírás elmaradottságára és filozófiai elszigeteltségére villant fényt *György Aladár* 1874-ben „Történelmi irodalmunk” című cikke által kibombantott vita, hanem jellemzi Thaly szemléleti korlátait is.

„Egy kötetet kellene írnom, ha fejtegetni igyekeznék történelmünk hiányait. Elég legyen a helyett Lotze, Gervinus, Buckle, Comte s a socialisták felfogásmódjára utalnom: elég legyen felemlítenem azt a tényt, hogy

nálunk az állam és társadalom viszonyát egyetlen történetíró sem tanulmányozta, hogy nemzetgazdasági sőt ethikai (nem morális) műveltséget egynél sem találunk, sőt a legtöbbnél még a művelődéstörténelem is ismeretlen valami.” Számos történetíró között Thaly is megbírálja: „oly szakember, mint Thaly alig képes a felkutatott művelődéstörténelmi viszonyokból valamit következtetni.”

Az elmaradottság okát a filozófiai elszigeteltségben látja. Mert egyes bölcséleti iskoláknak, mint például „Comte (Pauler) Herbert, Spencer (Felméri) Max Müller, Steinthal, Stein és Marx nézeteinek itt ott már tapasztalhatjuk, ha nem is önálló, de legalább gyenge visszfényét”, azonban „logikáink és lélektanaink még most is legnagyobbbrészt Hegelnek a tudományos öntudatot meggyilkoló sematizmusa szerint készülnek vagy más, többé-kevésbé hiányos német rendszer másolatai, anélkül, hogy az óriási fejlődéssel a természettudományokban karöltve haladnának”. „Az akadémia s Történelmi Társulat ódon schablonszerű eljárása” ellenében a Természettudományi Társulat törekvéseit állítja s az a véleménye, ezzel a történészeknek hazafias kötelességük versenyre kelni. A bajokon nem az adatgyűjtés segít, hanem „a magasabb s tisztább felfogás, melyet csak józanon értett universalis ismeretkör adhat meg”.¹⁰⁶

György Aladár jogosan támadta a magyar történetírás elmaradott voltát, elszigeteltségét a haladó eszméktől s az anyaggyűjtésbe fúló történészek meddő munkáját. A magyar fejlődés speciális kérdéseit azonban nem látja meg. Az európai látókört hiányolja Horváth Mihály, Szalay és Salamon történetírásában s csupán Pulszky Ferenc értekezésein és Kállay Béni előszavaiban megmutatózó „kozmpolitikus felfogásmód” kap elismerő

szavakat tanulmányában. Nem keresi az útát, mely a haladó eszméket a magyar történelem demokratikus hagyományáival összekapcsolná s valóban termékenyítő erővé válhatna a magyar történetírásban.

A *Századok* tárcacikke, mely Thaly sajátos stílusában fenntartások nélkül visszautasítja György Aladár támadását, nemcsak a Történelmi Társulat hivatalos állásfoglalásának, hanem Thaly egyéni nézeteinek is kifejezője.

A cikket Thaly egy „communiszticus irányzattal saturált . . . holmi külföldre kikukkantott s pár phantasta cosmopoliticus röpiratot átolvasott ifjú” „mocskolódásá”nak tekinti. A vádból annyit ért meg, hogy „nem a világ, de saját édes nemzetünk történelmével foglalkozunk, — és még itt is arisztokraticus nézőpontokat követve mert, az Ulászló alatt lábra vergődő democráciával nem törődünk’, azaz: Dózsa és a nagybotú Lőrincz pap gyűjtogató, rabló csőcselékét nem dicsőítjük, hanem inkább a Hunyadyakat, Zápolyákat, Báthory, Bocskay, Bethlen, Zrinyi, Thököly, Rákóczy s több efféle büszke olygarchákat, — akik nélkül persze a magyar nemzet még ma is létezhetnék! — Szóval bántja, bosszantja őt a mi magyar és nemzeti meggyőződésünk, irányunk. Neki nem kell a haza, nemzet kisszerű fogalma, — de kell cosmopolitizmus, kommunizmus, Ledru-Rollin, Schulze-Delitsch, Delescluz, Rochefort etc.”

Amit György Aladár bűnükül ró fel — vallja Thaly — az büszkeségünk. Irányuk igenis nemzeti s az ifjúságot az ősök iránti kegyeletre igyekeznek nevelni. „Mert ezek nélkül vajmi hamar absorbeálná csekélyszámú fajunkat az idegen népek tömkelege, mit mi — habár tán némelyek akarnák is — teljes erőnkéből gátolni igyekszünk, tar-

tassunk bár a nagy demokraták s communisták által szűk látókörűeknek, aristocraticus felfogásúaknak. A mi nemzetünket épen ez az *'aristocratizmus'* tartotta fenn mind mái napig!"

A történészek adatokat gyűjtenek, hogy „majdan ezek alapján írassék meg hazánk, s fajunk művelődésének története egy magyar *Buckle, Draper, vagy Lecky* által. De ez az idő még nem jött el; a jelen nemzedék feladata a *közvetlen bűvárlat és egyes monographiák írása*".¹⁰⁷

Thaly osztályelölitéletét csak fokozza filozófiai műveltlensége, elzárkózása kora haladó szellemi áramlataitól. A Dózsa felkelésben csupán a csöcselék gyújtogató, rabló hadjáratát látja. Nem kívánhatjuk tőle, hogy felismerje a társadalmi osztályok között dúló harcot, az pedig távol áll tőlünk, hogy elítéljük azért, ami korában nemcsak az ő és osztálya, hanem számos történetíró állásfoglalása volt, de az a teljes elzárkózás még a vizsgálódás elől is, méltatlan a múlt bűvárlójához. Hiszen nyíltan a katolikus egyház álláspontját képviselő Fraknói Vilmos is, bár hangsúlyozza, hogy az 1514-i „pórlázadás” az egész országot megrázkódtatta, csak bajt és pusztulást hozott s Zápolya nagy érdemeit említi, mégis szükségesnek tartja a felkelés „fejlődési mozzanatait” s „szereplő alakjait” megvizsgálni.¹⁰⁸ S a Fraknóival szemben álló, munkáit állandóan bíráló, az egyházi tekintélynek hadatüzenő Szabó Károly figyelme is megakad Dózsa Györgyön, „az 1514-

iki pórlázadás tragicus végű vezéréen”, annak ellenére, hogy a „nép elnyomása miatt” őt teszi felelőssé.¹⁰⁹ E kor történetíróinak mestere Szalay László pedig mélyen elgondolkozik Dózsa felkelése felett. „Még nagyon mereven álltak egymással szemben a társadalmi osztályok” — írja s elítéli a „becsvágyó” Zápolyát, aki „véres és kegyetlen eszközökkel” verte le a felkelést.¹¹⁰ Horváth Mihály már 1840-ben foglalkozott a Dózsa felkelésének okaival és következményeivel.¹¹¹

Thaly, aki a történetírókat az „idők fáklyavivői”-nek nevezi, jómaga nem áll e szép hivatás magaslatán.¹¹²

Már néhány évvel azelőtt elutasította magától korának új nagy eszményét, a kommunizmust. „Hát a h-t miért hagyod el már a neved mellől — írja Ráth Károlynak — tán vörös demokrata communista lettél historicus barátom.”¹¹³ Ami akkor még nemesi gögből és tudatlanságból származott, az most már erős politikai meggyőződés nála. Három évvel a Párizsi Kommün után a *Századok* tárcaközleménye — Györgynek adott válasza — nemcsak a külföldi haladó filozófiai áramlatok ellen harci riadó, hanem állásfoglalás a hazai tömegek mozgalmáival szemben is.

Az adott társadalmi viszonyok között úgy látja, a történetíró leginkább az anyagfeltárással szolgálhatja korát. Ő maga hatalmas adatgyűjteményt hordott össze s talán példája cáfolja meg legfélreérthetlenebbül azt az állítást, hogy a tények ismerete már azonos lenne a pozitivista szellemben végzett történész munkával. Hiszen Thaly hatalmas forrásanyagában sehol nem látta meg a történeti fejlődés, az emelkedés bizonyosságait, hanem éppen ellenkezőleg a hanyatlás, a nemzeti elkorcsosulás tanújeleit fedezte fel minduntalanul. A jelenel a fényes múltat, korának embereivel a múlt tökéle-

tes vagy hibáikban is nagyszerű embereit állította szembe. Thaly történet szemlélete alapjaiban a hanyatló és bomló középnemesség romantikus, múltat visszakívánó vagy múltba vágyó nosztalgiáit fejezi ki. A korabeli szemléleti áramlatok, a pillanatnyi politikai helyzet s egyes történetíró társak tanácsa vagy véleménye eredményez még e szemléletben némi változást, de ezek csupán felületi jellegűek, amelyek csak akkor válnak szemléletének maradandó jegyeivé, ha osztálya történetitudatának sokrétűbb és színesebb kifejezéséhez segítik hozzá.

Az elmúlt korok társadalmi törekvéseit nem látja meg, vagy nem akarja meglátni. Hiába figyelmezteti őt Chernel Ignác a XVIII. század eleji úrbéri szerződésekre, a tihanyi rendező perre, melyben Eszterházy Antal kuruc generális az érdekelt fél, hiába hívja fel figyelmét az úr és jobbágy között fennálló viszonyra.¹¹⁴ Thaly Szalayval ellentétben, amikor a középnemesség történelmi szerepét kutatja, tekintetét nem az alsóbb néposztályok felé fordítja, hanem az arisztokráciára a főnemességre veti. A középnemesekre támaszkodó Rákóczi mellett azért látja egyre nagyobbnak és dicsőbbnek Bercsényi alakját, akiben lassan a szabadságharc valódi vezérére fedezi fel. A két vezéralakot egymástól elválasztó politikai ellentét helyett pedig egy ideális férfibarátság legendáját teremti meg. Ennek a gyökerei azonban mélyebbre nyúlnak mintsem az arisztokrácia felé forduló Thaly Kálmán egyéniségének, érzelmi életének ismerete nélkül megérthetnénk.

Aki ebben az időben Thaly bizalmasabb barátaihoz, főleg Odescalchi Arturhoz írott leveleibe beletekint, megdöbben attól a kétségbeesések, depressziók között

vergődő emberi nyomorúságtól, amely e sorokból kicsap. A büszke, határozott, magabiztos Thaly Kálmán helyett egy önmagával és a világgal állandóan hadakozó, elégedetlen, elesett Thaly Kálmánt ismer meg. Az elismerés és siker csak arra jó, hogy rövid időn belül még mélyebb letargia hatalmasodjon el fölötte, a támadások nemcsak durva vitacikkeket, hetvenkedős hangú nyilatkozatokat váltanak ki nála, hanem szorongásokkal teli napokat okoznak s lassan úgy érzi, hogy mindenki őt üldözi. A hősködő, nagy csaták marcona kurucait éneklő Thaly Kálmán szobáinak fala között rengeteget szenved a magányosság miatt.

Magányossága életművének megítélésében annyira központi kérdés, hogy életrajzírói, méltatói közül senki nem kerülheti meg; Márki Sándor is szól róla, pedig ő csupán tudományos működésének feltérképezésére vállalkozott. Márkitól, akit annyira jellemez az adatok száraz közlése, távol áll, hogy a Vörösmarty-lányok gyermekkori kapcsolatából egy szerelmi háromszög legendáját költse, de magyarázata nem kevésbé romantikus. Forrást idéz: Bay Ilona nyilatkozatát, akinek Thalyhoz írott, köteteket kitevő rajongó levelei egy egyoldalú kapcsolat dokumentumai: „Thaly Kálmán csak kettőt szeretett forró, kiapadhatatlan, önzetlen melegséggel: a magyar hazát és II. Rákóczi Ferencet. Ő külön való szellem volt, kit afféle női szerelmeskedések nem érdekeltek; és senki sem dicsekedhetnék azzal, hogy Kisfaludy Sándorként Rózsáért epedett.”¹¹⁵ Thaly maga is nyilatkozott erről — azt mondta, hogy fiatal éveiben olyan anyagi körülmények között volt, hogy nem gondolhatott családalapításra, míg azután az idő eljárt felette.¹¹⁶ Egészségi állapota rendkívül labilis, állandóan hidegrázás, álmatlanság gyötri. Mindez azonban csak követ-

kezmény, egy alapvető és mély baj megnyilvánulása. Orvos fivérének Thallóczy Lajos számára adott nyilatkozatából ismerjük erkölcsi életének eltévelyedését s ez Thaly esetében, akit a kuruc szabadságharc hőseinek krónikásaként tartott számon kora, szörnyű nyomorúságot jelentett.¹¹⁷ A maga rácsnélküli börtönéből csak ebben a távoli világban léphetett ki. Ez a kor számára a „férfiasság”, „jellemesség” megtestesítője volt — mint annyiszor írta. Úgy vélte, itt találja meg az ideális barátság eszményét is, amit a maga korában hiába keresett, „a leglángolóbb, önfeláldozóbb hazafiság és hajthatatlan, tiszta jellem nemes ércéből, színaranyából vert kettős érem”¹¹⁸ képét, s ezért alkotta meg túlfűtött képelete Bercsényi és Rákóczi alakját úgy, hogy a politikai egyetértés mellett a tökéletes barátság megtestesítőjeként szerepelnek munkáiban.

A harmónia, mely annyira hiányzott Thaly egyéniségéből s melyet hiába kersünk tudományos munkásságában is, felbomlik korához, kora politikai áramlataihoz fűződő viszonyában is.

A kiegyezés éve Thaly számára a győzelem, a jobb világ beköszöntését jelenti. Eleinte úgy tűnik neki, hogy reményei valóra válnak.

Mint a fővárosba szorult elszegényedett nemesek általában, a kiegyezés után Thaly is kapva kapott az új lehetőségek nyújtotta közhivatali tisztségen. 1869-ben megválik a tanárságtól s kinevezik a Honvédelmi Minisztériumba. Eötvös úgy mutatja be a miniszterelnöknek, *Andrássy Gyulának*, aki egyben a honvédelmi tárca viselője is, mint a „legnagyobb kurucot”. Új hivatala lényeges anyagi és társadalmi emelkedést jelentett.

11 Várkonyi: Thaly Kálmán

Fizetése, mely ekkor 1500 frt., a következő évben, mikor elsőosztályú miniszteri titkárrá nevezik ki s 1800 forintra emelkedik, a 350 forintos tanári fizetéssel szemben jelentősen magasabb életnívót biztosít. „Szerencsésjét” egykori pápai tanárjának, *Kerka-poly Károlynak* köszönheti, a későbbi pénzügyminiszternek, aki Deák és Andrássy bizalmasa volt és aki ebben az időben a honvédelmi minisztériumban az új magyar honvédhadsereg megteremtésén fáradozott. Akik Thalynak a „honvédegy megszervezésében”, „a hadi műnyelv és katonai stílus megalkotásában” nagy érdemeit hangsúlyozzák, azok Kerkapoly rovására túlozzák Thaly jelentőségét. Úgy véljük, Thalynak több haszna volt a honvédelmi minisztériumból, mint a honvédség ügyének a fiatal titkárból. A Honvédelmi Minisztériumban töltött hat esztendő jelentőségét mi nem Thalynak a magyar honvédség megteremtése érdekében végzett munkálkodásában látjuk. A történetíró és a jövődöbeli politikust itt olyan tapasztalatok érik, melyek életének egész folyamán éreztetik hatásukat.

Thaly *Gélich Richárd* mellé kerül titkárnak. Eötvös Károly úgy vélekedik, hogy Gélich vette rá Thalyt, hogy hozzá hasonlóan először az anyagot gyűjtse össze és csak azután fogjon hozzá a Rákóczi-szabadságharc történetének megírásához.¹¹⁹ Mi nem tartjuk valószínűnek, hogy Thaly kivétel lenne s nem a Történelmi Társulat általános programjának megfelelően, a pozitivisták történetnézettel: az „anyaggyűjtést az anyaggyűjtésért” jelszóvá fajult magyar elméletének hatása alatt szentel életéből csaknem tíz esztendőt, kizárólag a források felkutatására. Gélich hatása inkább Thaly hadtörténelmi érdeklődésének felkeltésében mutatkozik meg. Nem sokkal azután, hogy a Honvédelmi Minisztériumba kerül,

felolvassa a Társulat közgyűlésén a nagyszombati és a győrvári harcról készült tanulmányát, amely még abban az esztendőben meg is jelenik.¹²⁰ Hadtörténelmi munkásságának folytatása csaknem tíz esztendő múlva következik, de Thalyt ettől kezdve a Rákóczi-szabadságharc hadtörténelmi szakértőjének tekintik kortársai. Pedig már ezen a munkáján is meglátszik, hogy a hadieseményekről, főleg Gélich elbeszéléseiből alkotott magának képet. A hadakozás mesterségét íróasztal mellett ismerte meg. Akkor még szinte gyermekcipőben járt a hadtörténelem s a korabeli kritika vagy nem vette észre, vagy jóindulatúan szemet húnyt afelett, hogy a Rákóczi-szabadságharc hadieseményeinek története helyett szinte gyermekes háborúsi leírását kapja, amely azonban látványosabb és lelkesítőbb, mint a hadtörténelmi munkák száraz tényeket mérlegelő fejtegetései. Hibáira több mint fél század múlva mutatott rá Markó Árpád, aki nemcsak a források ismerője, de maga is katona.¹²¹

Thaly azzal, hogy a Honvédelmi Minisztériumban tisztséget vállalt, a kormánypárt mellett foglalt állást. A hadügy azonban a magyar törekvéseknek és az osztrák politikának egyik ütközőpontja volt s aki a magyar honvédség megszervezésének munkájában közvetlenül vett részt, az sokáig nem áltathatta magát azzal, hogy Ausztria Magyarországot egyenjogú társának tekinti. Thaly szeme viszonylag későn és csak egy személyes kudarcnak eredményeként nyílt föl.

1872 áprilisában Thaly látszólag a honvédség szervezésének ürügyén, de lényegében politikai céllal a Székelyföldre utazik. Régi barátjának, Vargyasi Daniel Gábornak támogatását kéri, mert a miniszterelnök, *Lónyai Menyhért* úgy akarja, hogy képviselőjelöltül lépjen fel Udvarhelyszéken. Meggyőződése, hogy ha barátja tá-

mogatja, könnyen győz, hiszen csak „a fiatal journalista legény”, *Ugron Gábor* az ellenfele. Vargyasi Daniel kertelés nélkül megírja, hogy az „itteni egy év óta szüntelenül működő baloldali agitációval” szemben szinte reménytelen szavazat többséget nyerni olyannak, aki nem odavalósi. Thaly valóban nem lett Udvarhelyszéken kormánypárti képviselő s bár reményei megfiúsulásának vigaszául májusban megkapja miniszteri osztálytanácsosi kinevezését, a következő év elején már ellenzéki programmal jelöli Szilágysomlyón őt a balközép. Új politikai kapcsolatának létrejöttéről többet nem tudunk, meg nem választásának okát sem sikerült kideríteni, de Thaly ettől kezdve egyre élesebben bírálja a kormányt és lényegében Tisza Kálmán híve. Azok az ábrándok, amelyeket a köznemesség 67-hez fűzött, a 70-es évek elején már foszladozóban voltak. A középnemesség csalódásának jórészt anyagi okai vannak, jelentős csoportja kiszorult a politikai élet és a közügyek teréről. Thaly egyéni helyzete jóval kedvezőbb mint általában a középnemességé, de sokkal szorosabb szálak fűzik osztályához, mintsem hogy ne járja annak társadalmilag meghatározott útját.

„A mi a honvéd-dolgokat illeti — írja Thaly 1873. január 8-án — beszélni sokat tudnék . . . azonban írni csak annyit írok bizalmasan, hogy . . . nagyot változtak itt a dolgok; kezdünk (de nem én) labancokká lenni . . . én borulni látom az eget, nem pedig derülni; reakció szagot érzek.”¹²² A hibát nem a kiegyezésben keresi, hanem a „magyar faj” degenerálódásában látja. „Hogy a visszaszegzett kaszás 1703-iki kuruc hadak feltámadnak-e még valaha? Isten tudja; — de annyit nagy lelkem fájdalmával látok, hogy fajunknak lelke, vére folyvást degenerálódik, hűl, változik.”¹²³

Állásfoglalásának megváltozása kihat hivatali beosztására is. *Szende Béla* honvédelmi miniszter felmenti őt az elnöki ügyosztály vezetésétől. Thaly maga is menekülne már a minisztériumból s örül, hogy csendesebb ügyosztályt kapott, távol attól „hogy a gyűlölt osztrák szelek mindinkább erősödő zúgását, oly közelről hallgassam és ellenök mégse tehessek”.¹²⁴ Ezekben az években Thaly egyre nagyobb vágyakozással tekint a múltba: „A jelen bajait eltakarja vagy feledteti a múlt”, s a Rákóczi-szabadságharc történetében nem a tanulságot keresi, amelynek segítségével javíthatna korának bajain, hanem a gyógyírt, a feledtető mákonyt. „Idebent a jó meleg szobában Bercsényinek Rákóczihoz írott leveleit rendezgetem, olvasgatom; — közben közben süvölt és megrázza az ablakokat a szél, mintha a szilaj kuruc fővezér németgyűlölő lelke barangolna haragosan oda-künt és rázná föl a megpeshűdött, nyomasztó levegőt. Bizony héjh! Szükség is volna ilyen fölrazásra! . . . Látod, ilyen az én karácsonyom; egyedüli, mogorva, bús; csak a régi idők szellemeivel, a süvöltő széllel és régi, fakó levelekkel társalkodom. De ezek társasága énnekem többet ér, mint a modern, üzérkedő ‚államférfiak’ (!!) hangadó hírlapok s más ilyen XIX-ik századi zsidók bölcsessége, társasága. Inkább maradok én a zúgó szélvésszel és Bercsényivel egyedül, mint övelük boszantgassam magamat.”¹²⁵

A fúzió végtelen nagy csalódást okoz számára. A középnemesség árulásának tekinti s ez érleli végső elhatározássá benne a jelennel való teljes szakítás gondolatát. Tisza Kálmán tettét „a nemzeti közérzület” arcú verésének nevezi, a helyzetet pedig „Szatmári béke utáni, Mária-Therézia-kori állapotoknak”.

„Immár nincs többé sem jobb sem baloldal, — én post tanta discrimina rerum is még mindig megmaradtam

En level küla Evben, koronczai
harcznal zakhsemevde napjann.
i. e. 1717 M. ass. Junij 1178.

En Zevshew Savashom!

Ymee sekow maghi papproshoz niule wala, muth aba-
keaponyeghem, minelkogi skemdeki horzon-
lewlesh arare The Uglindue gnom, Kerekhogh
Wram. Muth az ido midrasielra yghen allolow
shos, es en yjaghs ekeam bewaghesen az ido ee
santh. Naghi fellwot garwan az heghien, kas
dew, korweth az ygh, az essow bidssan wari abo
lalajp alath az jabash, es en zeghen yghen
wora gondalor, az by oppensyhol na waggow
zakhsema eskhalege, hoghi magh harozolsh koron-
czonal. Delandagh yghen magh allapasatra gon-
dolij az practicus walogben yam bicovjal shaj
maghamys waghge, az by ma ee yjaghs shaj
shajera unleriege, de The W, kij ne wari ee
wath, zevshewshul krom The Uglindue.

Wylar, vulgo Zayezow waraban y pshew Ede
zup lewledush zyabile magh zovnumel wozem
wala, az zevshew Wram; hoghi wolan maghi
Eghiesha unleriel s gondlozet, lelreubel
lrom es korczem The W, muth en byzon ma-
ghaban ymas filer wala, hoghi wshankban
enghemeth The W, magh ne ienijer, awaghewoss
Oghen yghen en The W, ee chie az zeghen el

9. Thaly levele Odescalchinak a koronczói csata évfordulóján

— kurucnak!”¹²⁶ Úgy érzi, végleg nincs már keresni-
valója a Honvédelmi Minisztériumban, lemond magas
állásáról, mert meggyőződése, hogy hazafiúi kötelessége
szakítania a „labancos köteléssel”.¹²⁷

Politikai eszmélésének társadalomelméleti követke-
tetése erősen befolyásolja a Rákóczi-szabadságharcról

Moskó Kápolyánál, Sáros vármegyében, elhozal ide
 Luda varasbol az maghi ladaok; mi nyarasth yzo-
 nel wala az en harasthommal Ymich Nyabae Rostov
 abis yewe, az magh doloob az udghi wasas ladaok. Kórá
 cháré nro 2, de Carolus, Ladovicus, Jeymanobis yghen
 yghen soe, Dobse Lodon, Lajos, Lapolgar, etc. skowasok.
 Maslyas kyal magh engidgy wala Kapj Nollasnet
 logh Gyogyosth anicoridnak karwasath magh awelhe
 sa, Gygyatan pro curiositate dignus! Kapjok Kewe
 neghen wala Theskey, etiam Kapj de Kapronca.
 Wagyon oshan soe maghar lowale Nagardok
 gpanior gyalmae, Watta warasabol, Kapj Georgij-
 hoz Londen waweba, de annis 1087-98. Ha cooris
 awamijis wagyon: Kalmancsaj Yghwan yrasof
 tyuel a wome rajat Kapj Ferenc 40thafelap
 kol. Naghi familia wata sa az Kapj, papat-
 sal kywal ^{awamijis} onygh ghawala az magh Kypelok,
 Wladislaus, etc. Sol mowrae leen lowileghbol,
 de ides wagyon yzaja, mosh ymar 10k mara-
 nal, maghokshet The W, ys, az nytor elgewad.
 Ezet wshan ajarlom The W, nel az en beu
 chawitshel wala ygaz zolghalastomok, mowadon
 The W, nel en yo zreshew Wramual, Lacasthom-
 nal

P. S. Itanya Romanes
 non possunt noscitur in
 terra; sed nos interrogamus
 cum, et excusationibus,
 quae nihil ad bene; et un-
 quam nulla ratione scripsi
 et hoc ad terram, no e sicut
 in solvibus cum.

Euskelis zolghaja
 az hjo barastija magh al,
 az zaghani
 Thalyfalwan
 Gyogyoso kwanca

1867. 10. 26. sz.

RECHERCHES
 sur les dialectes
 slaves de la Hongrie
 (Dessiné par M. J.)

10. A levél folytatása.

alkotott képet is. Az 1867—75 közötti éveket ő a közép-
 nemesi politika kudarcának tekinti, okát a fajta elkor-
 csosulásában látja, nem bízik életképességében. A közép-
 nemesség hanyatlását, mely ebben az időszakban,
 egyre nyilvánvalóbb történelmi tény, Thaly felismeri.
 Helyes meglátásából azonban helytelen következtetést

von le; a látszatoktól félrevezetve a nemzet igazi vezetőit az arisztokráciában látja.

A családi levéltárakban végzett kutatásai során számos arisztokrata családdal létesül kapcsolata. A Történelmi Társulat tekintélyének biztosítása és anyagi alapjainak megteremtése érdekében igyekszik minél több magyar mágnást a Társulat alapító tagjának megnyerni. A főnemesi családok viszonylag szilárd anyagi helyzete megtéveszti őt. Hibáikat „magyar bűnök”-nek tekintik s úgy véli, hogy csupán az elnémetesedéstől kell óvnia e réteget, mert az osztrák családokkal összeházasodva alkalmatlanná válna a politikai vezetésre.¹²⁸

Arisztokrata hódolata *Odescalchi Artur* herceggel való viszonyában kulminál; Odescalchit a hazafias magyar főnemes eszményképének tekinti, feleségét „fejedelemszornynak”, fiát „nagyságos fejedelem úrfinak” szólítja hódoló hangú leveleiben.¹²⁹ A romantikus Odescalchi, aki kastélyából középkori erősséget építtetett, mellvédekkel, bástyákkal, vendégeit ágyúlovással s középkori kosztüimökbe bújtatott cselédségével fogadta, szívesen olvasta Thaly eredeti kuruc modorban írott leveleit, nála tökéletes megértésre találtak az ilyen sorok: „azérth en meghys maradok buydoso kurucz, ygaz palothas”.¹³⁰ Ugyanakkor „Thaly büszkeségének hízelgett, hogy ő ilyen előkelő körökben, mint döntő egyéniség szerepel — írja Thallóczy erről a viszonyról —, mint bizalmi ember, de bizony udvari bejárónak a szó jobb értelmében nem igen lehet mondani”, végül pedig megjegyzi: „A történelemnek itt is középkori genealogikus büszkeséget kifejtő hatását érezzük.” Pedig Thaly nem a történelemből jutott el az arisztokráciához, hanem az arisztokrata társaság hatása érezhető történelmi látásmódjának változásában.¹³¹

A Rákóczi-szabadságharc történetére vonatkozó megjegyzéseiben most már egyre gyakrabban felbukkan a főnemesség vezető szerepének és döntő jelentőségének hangsúlyozása. Még kuruc köznemes őseinek származását is korigálja s büszkén hirdeti az előkelőbb rokoni kapcsolatait. „Apámról ugyan — írja 1875-ben —, de leányágon egyenes leszármazéka vagyok a Gersei—Pethő, a Nádasdy és a Kolos de Néma, valamint a Héderváry—Viczy családoknak, és mindez a Sándor Ferenc kuruc ezredes ősapám útján. Lám az a kuruc vér! Ki hitte volna, milyen arisztokratikus!”¹³²

Thaly ily módon meghasonlott osztályával is és azzal a középnemesi politikával, amelyben eddig a kuruc szabadságharc hagyományainak folytatását vélte felfedezni.

Az összegyűjtött hatalmas forrásanyag és a csekély mondanivaló, a történettudomány politikai jelentőségéről vallott nézetei és makacs elzárkózása minden haladó eszmétől, a történészek központi folyóiratának jellege s elviselhetetlen, makacs természete, középnemesi származása s osztálya politikájába vetett hitének megrendülése, erős vágya és igénye, hogy méltó helyet kapjon kora társadalmában s az a felismerés, hogy a kor elfordul az ő eszményeitől mindmegannyi ellentét, amely Thaly beteg lelkében fokozta a kiegyensúlyozatlanságot és sietette az amúgy is elkerülhetetlen válságot. Thaly Kálmán 1875-ben lemond társulati tisztségéről, nyugdíjazását kéri a minisztériumban, visszavonul a tudományos életből s elköltözik Budapestről.

A társulati titkárságtól és a Századok szerkesztőségétől látszólag két egymást követő és végzetes elmérgeséssel fenyegető vita miatt válik meg.

1875. április 1-én Thaly „A jezsuiták mérgezési terve Bercsényi ellen s a szécsényi országgyűlés VI.-ik cikkulusa” címmel felolvasást tart a Társulatban. Felolvasása alig hangzott el, mikor Fraknói Vilmos „a historiai kritika nevében, a történetírás hitele érdekében” tiltakozott Thaly állítása ellen. A vita nagy hanggal folyt tovább a *Hon* hasábjain, de perdöntő adattal egyik fél sem rendelkezett.¹³³

A Thaly—Fraknói vita hullámverései még el sem csitulnak, mikor a *Századok* szerkesztője *Balássy Ferenc* cikkét, melyben *Knauz Nándor* „Monumenta Ecclesiae Strigoniensis” c. okmánygyűjteményét ismerteti, elmarasztaló glosszákkal és bíráló jegyzetekkel kíséri. Knauz okmánygyűjteményét az előző év végén már Pesty Frigyes megtámadta, de Knauzt Thaly jegyzetei háborítják fel annyira, hogy a *Pesti Napló* hasábjain vádiratot közöl támadói ellen. A vita alapja — hogy helyese már a hibásan kiadott anyagot újra, javítva kiadni, és az okmányok eredeti szövegükkel vagy magyarra fordítva közöltesse — tulajdonképpen csak ürügy a katolikus és a protestáns történetíró összecsapására. Pauler Gyula, a Társulat jegyzője és a lap helyettes szerkesztője nem bírván elviselni a vihart, amit a vita támaszt, lemond s Thalyt is a vita abbahagyására kéri. „Nagyon jól tudván — hogy már 1870-ben csak általad lettem akadémikussá — írja Thalynak —, kérlek a társulat érdekében, melynek sorsa mint par excellence a te teremtményednek sorsa, inkább fekszik szíveden”, mert az elmérgesedő harc a Társulat többi pap tagját — Horváthot, Ipolyit, Rómert is sérti és szakadást okozhat.¹³⁴ Thaly, úgy látszik, enged, de szeptember 24-én egészségi állapotára hivatkozva lemond a társulati titkárságról és a *Századok* szerkesztőségéről.¹³⁵

Utóda, régi vitatkoztársa, Szilágyi Sándor búcsúztatójában méltányolja munkásságát, mely a Társulat hőskorában az úttörő és az apostol áldozatos munkája volt.

„Ő maga is csupa tűz és lelkesedés, tudott buzdítani és lelkesíteni. Roppant munkaerejével, gazdag ismereteivel volt képes megteremteni a Társulatot s biztosítani annak fennállását s a leköszönés ezzel a tudattal fogadtatott el, hogy ez a munkaerő és ügyszeretet attól fogva is az utolsó perceig szolgálatában álland a Társulatnak.”¹³⁶

Búcsúztatásán az elismerő szavak, a harsogó taps és az emlékül adott díszalbum csak olcsó kárpótlás, Thaly végtelen csalódással fordít hátat a tudomány hivatalos képviselőinek. Legnagyobb fájdalma, hogy akadémiai taggá, bár három egymásutáni évben jelölték és Horváth Mihály volt az ajánlója, mégsem választották meg. „Én tisztában vagyok magammal — írja 1873-i kudarca után —, eddig is ügyszeretből dolgoztam, dolgozni fogok ép oly buzgalommal ezután is. Vigasztalásom abban áll, hogy 1864-ben egy Szalay László és Eötvös, s most egy Horváth Mihály ajánlottak, az Akadémia ítéletét e három név némileg elviselhetővé teszi.” Mellőzésének okát „személyi gyűlölködésemben” látja, melyet a *Századok* „olykor borzas, de mindig őszinte kritizáló megjegyzéseivel” zúdított magára. Egy megjegyzése azonban azt is sejteti, hogy politikai magatartása okozta kudarcát. 1872-ben ő is indítványozta Rákóczi hamvainak hazahozatalát s most úgy véli, hogy megbuktatásában ennek is nagy része volt, „melyet sok obscurus és szolgálai fő politikai, vagyis antidinaszticus demonstrációnak vett” — írja 1873-ban, mintegy maga megvigasztalására. Tény az, hogy Thaly pusztán témaválasztásával is a hivatalos történetírói táboron belül az ellen-

zékét képviseli. Valószínűleg ezért nem választják meg 1874-ben sem és a következő évben is pusztába kiáltó szó marad Horváth Mihály meleghangú ajánlása: „csak azt kívánjuk ez alkalommal hangoztatni, hogy azon szolgálatok, melyeket a hazai történettudománynak, mint a Történelmi Társulatnak buzgó titkára, a társulat közlönyének szerkesztője és a társulat vidéki kirándulásainak szervezője, nyolc éven át tett . . . jogcímet képeznek az Akadémia elismerésére, mely egy lelkes és ritka munkásságú történetbúvárt fog jutalmazni benne.”¹³⁷

Thaly Kálmán nyolc éven át látta el a Történelmi Társulat titkári feladatait és a *Századok* szerkesztési munkáját. Vasszorgalma, odaadó ügybuzgalma és a lelkesedés, amely egyaránt fűtötte a szerkesztés elvi irányításában vagy apró manuális teendőiben, a társulati tagság toborzásában, vagy nagyszabású vándorgyűlések megszervezésében, jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a hazai történettudomány fóruma kifejlődhetett. Szűk látóköre azonban sokszor elmélyítette és hosszadalmassá tette a bajokat, melyek természetes gyermekbetegségei minden új intézménynek és szaklapnak. Az ő személye lett volna hivatva arra, hogy a Társulatba átvigye a Dunántúli Történetkedvelők előremutató kezdeményezéseit, érvényre jutassa Szalay tanításait, s a Társulat fejlődésében a régi haladó hagyományok is szerepet kapjanak. E sokrétű feladatát azonban nem tudta betölteni. Kétségtelen azonban, hogy az Akadémia történet-szeivel szemben a Társulat inkább a középnemesi politikai álláspontot képviselő történészeket tömörítette s ez részben Thaly érdeme is. A Társulat politikai álláspontja a nyíltan habsburgianus vagy klerikális történészekkel szemben bizonyos mértékig nemzeti és egyes vonásai-

ban haladó. Az Akadémia és a Társulat között azonban lehetetlen éles határvonalat húznunk: mindkét tábor elfogadta és történetileg is igazoltnak tekintette a kiegyezést, tehát azonos platformon állt. Történetiszemléletükben a különbség csak annyi, amennyiben a pozitívista történetiszemlélet egyik vagy másik részlet szempontját fogadják el. Az egyik, avagy a másik táborhoz tartozó történészek társadalmi hovatartozásából és politikai álláspontjából adódó különbségek csaknem száz esztendő távlatból tekintve csupán árnyalati eltérést jelentenek, az adott időpontban pedig az egyéni kapcsolatok, érdekek, ambíciók személyenként és esetenként hol mélyítik az árnyalatokat, hol pedig egyetlen folttá mossák össze a színeket. Elég csak Thaly és Horváth Mihály viszonyát vagy a Salamon vitát megemlégtünk.

Azzal azonban számolnunk kell, hogy a Történelmi Társulat létrejöttében egy haladó, a nemzet független fejlődésének előmozdítását szolgáló törekvés is tetet öltött. Hagyományainak szellemében fejlődött? Aligha, hiszen a kiegyezés eleve megszabott bizonyos irányt. Ezen belül azonban sok lehetőség kínálkozott, Horváth Mihály programja óriási távlatokat jelentett, Thaly is múltott, hogy nem ez a program valósult meg.

Thaly érdemei mellett felelősségéről sem szabad megfeledkeznünk. Az adott körülmények között tudományos igénytelensége sok bajt szabadított a Társulatra. Tudjuk, hogy vitáinak hangja nagyobb volt, mint adatainak hitele, elméleti műveltség dolgában pedig elmaradt korától.

Mikor pozíciójáról lemondott, helyét annak adta át, aki első bírálója volt a *Századok* szerkesztésében megmutatkozó elméleti hibáknak és Thaly tudományos

munkássága fogyatékosságainak. Szilágyi Sándort — utódját — Thaly később is a vele szemben álló tábor egyik exponensének nevezte. Kérdés, hogy visszavonulása az Akadémiával szemben álló tábor vereségét jelentette-e?

Thaly Kálmán 1875 őszén azzal a gondolattal költözik a fővárosból Pozsonyba, hogy már csak a tudománynak szenteli életét. Hatalmas anyagát feldolgozza s ezzel tudományos kudarcaiért elégtételt vesz. Reméli, hogy a munka és a visszavonult élet elfeledteti vele a jelen bajait. Mikor pedig elvállalja egy ismert nevű arisztokrata törvénytelen fiának gyámságát, aki apjától nevet ugyan nem, de nagy — évi 60—80 ezer frt. jövedelmet biztosító — vagyont kapott, nemcsak azért teszi, hogy ezzel visszavonult életének anyagi alapjait erősítse, hanem hogy így oldja meg életének magányát is.¹³⁸

Új életformájában, pozsonyi remeteségében a gyámfiú nevelése, úgy érzi, teljesen kitölti életét, pedig csupán önáltatás ez is, mint a jelenből a múltba menekülése, vagy az a terve, hogy nyughatatlan és szereplésre vágyó egyéniségét a csendet és elmélyülést kívánó alkotó munka elégítse ki.

De Thaly reménykedett, hogy végre nyugalmat talál s az erős akarat rövid ideig egyensúlyban is tartja annyi ellentmondással terhelt egyéniségét. A hajótörött szorgalmával lát munkához, hogy Pozsonyban, az áhított békés szigeten megépítse a maga külön világát. Az itt töltött kért és fél esztendő valóban életének legtermékenyebb, történetírói működésének eszmei és politikai mondanivaló szempontjából kiemelkedő szakasza. Tiszteletre méltó erőfeszítéssel próbál kitörni egyénisége bür-

tönéből s ekkor írott művei, ha nem is tökéletes munkák, magukon viselik az anyaggal küzdő alkotó erőfeszítésének nemes jegyeit.

A válságnak — mely Thalyt Pozsonyba űzte — az egyik alapvető oka a középnemesség politikai szerepébe vetett bizalmának és hitének megrendülése. Töprengéseinek, gondjainak tudományos eredménye Pozsonyban érik gyümölcsé.

Pozsonyi tartózkodása alatt írja meg egyik legszebb, tudományos megalapozottság tekintetében első helyen álló művét, a „*Dunántúli hadjárat 1707-ben*” c. tanulmányát, amely a középnemesség történelmi szerepét hangsúlyozza. A középnemesség hanyatlásának és elvárulásának elméletéből születő „*Ocskay László*” c. mű csak ezután készül el és a főnemesség vezető szerepét hirdető hatalmas *Bercsényi* életrajz majd csak öt év múlva születik meg.

A „*Dunántúli hadjárat*”-ról Thalynak magának is az a véleménye, hogy olyan alapos munka, mint talán egyetlen műve sem.

Tanulmánya tulajdonképpen kísérlet, hogy visszatérjen azokhoz az eszmékhez, melyek történetírói munkásságát 1867 előtt vezették. Szalay László tanításához, Bottyánhoz és a dunántúli középbirtokos nemességhez fordul vissza. Művét „*A dunántúli országrész, mint szülőföldre lelkes fiainak honfiúi üdvözlettel ajánlja*”, Szalay László biztatására emlékezik vissza és Bottyán tábornok működésének legjelentősebb és legszebb esztendejét írja meg. Úgy véli, munkájával nemcsak Szalay művének egyik hiányát pótolja, hanem az egész magyar történetírás régi adósságából törleszt valamit.

A „*Dunántúli hadjárat*” — bár szerzője hadtörténelmi tanulmánynak mondja — tulajdonképpen társadalom-

rajz. Bottyán nemcsak a három tehetséges császári tábornokkal Rabutinnal, Stahremberggel és Pálffyval visel hadat, hanem a főúri tábornokokkal, Eszterházy Antal gróffal, a tivornyázó Andrássyakkal, Rákóczi mágánás főtisztjeivel is. A császáriakat pedig Bottyán nem egyedül veri meg, hanem a dunántúli középbirtokos nemességgel és a dunántúli néppel együtt. A nép Thaly számára itt már többet jelent mint ködös tömeget, nem bomlik ugyan egyedeire, jobbágyokra, elbocsátott és földönfutóvá lett végvári vitézekre, kuruc katonákra, de nemcsak mint háttér jelenik meg, amely még hatásosabbá teszi a főszereplők cselekedeteit, hanem úgy szerepel, mint a kuruc háború hathatós, csaknem döntő tömegereje.

Ezekben az években Thalynak a Rákóczi-szabadságharc társadalmáról, sőt társadalmi harcairól éles, szinte villanásszerű felismeréseit regisztrálhatjuk. II. Rákóczi Ferenc szöllőművelési szabályzatának jelentőségét abban látja, hogy képet ad a Hegyalja-vidéki „munkás-néposztály életéről, erkölcsi állapotáról, sorsa és viszonyairól” s jó kútfője a munkabérek és árak történetének. „Egy antidemokratikus ének a kuruc világból” c. közleményében pedig jelzi, hogy a kurucvilágban a nemesség és a nép között is harc folyt; „a néphatalom jelentősen kezdett nyilatkozni és fölszínre vergődni” — olyannyira, hogy „mint forradalmi időkben történni szokott, a jogos — legalább akkoriban jogos — korlátokat is átcsapták útjai.” Thaly a nemesség oldalán áll rendületlenül, de a nép önfeláldozó harca a nemzeti elnyomás ellen nemcsak megértővé teszi őt a kuruckori jobbágyok iránt, hanem az érdeklődését is felkelti. Sajnálatos, hogy ez az érdeklődés, amely nemcsak Thaly egyéni fejlődésében, hanem az egész korabeli magyar történettudományban

igen nagyjelentőségű, gyorsan ellobbanó szalmaláng volt csupán.¹³⁹

A „Dunántúli hadjárat” c. tanulmány részleteiben sok a tévedés, az időközben előkerült adatok némely állítását is megcáfolhatják majd, de megjelenésének pillanatában hatalmas jegyzetapparátusával, világos szerkezetével, pozitív mondanivalójával a történeti irodalom egyik jelentős darabja.

Felismeri a dunántúli kuruc seregek portyázó hadviselésének jelentőségét. Rámutat arra, hogy mennyire erősíti a kurucokat a nép támogatása s a lakosság magatartása mennyire jelentős tényező a hadviselésben. Észreveszi, hogy a portyázó harcmodor lényege a harc kerülése. Ezt kimondani Thaly idejében a hadtörténelmi irodalomban szinte szentségtörést jelentett. Nyilván ez az oka, hogy a Ludovika Akadémia Közlönye csak kihagyásokkal hozza cikkét, majd hirtelen minden indoklás nélkül megszakítja a közlést. A tanulmány csak 1880-ban jelent meg¹⁴⁰ s történeti irodalmunk tragikomikus mozzanata, hogy míg Thaly gyengébb műveit sok, inkább elismerő, mint bíráló kritika érte, (kiváltképpen életében), ezt a legjobb tanulmányát meg sem említették. Szinte tudomást sem vett róla kora, mert csaknem vele egy időben jelent meg Thaly másik munkája, „Ocskay László élete”; művei között az a legfényesebb csillag, amely nemcsak közeli szomszédjait homályosította el, de még a később írottakat is túlragyogta.

Az „Ocskay” már megjelenésének pillanatában nagy feltűnést keltett s a körülötte fellobbanó vita csak fokozta érdekességét. *Jókai* regényt, *Herczeg Ferenc* drámát írt belőle s ez már nem annyira Thaly művére, mint inkább Ocskay egyéniségére és a kor hangulatára jellemző. A történetíró szempontjából mindig érdekesebbek a 177

mű megszületésének előzményei, mint annak utótörténete s Thaly történet szemléletét is gyökeréig világítja meg az „Ocskay” keletkezése.

A fúzió Thalynak a középnemesség életképességébe, politikai nagyrahivatottságába vetett hitét rendíti meg. Hiába ír a „Dunántúli hadjárat”-ban a középnemesség hősiességéről, a dicső múlt nem feledteti vele a gyászos jelent. Mélységes levertség keríti hatalmába. Állandóan a *bukás* gondolata foglalkoztatja, nem hisz a jövőben, a középnemesség jövőjében, s a jelent annál gyászosabbnak látja, mert úgy véli, hogy a középnemesség elveinek feladásával maga ássa meg a sírját. Tépelődéseiből egy nagy tudományos mű terve születik meg. A „*Három dandárnok*” c. trilógiában a Rákóczi-szabadságharc három nagyhírű brigadérosának, Béri Balogh Ádámnak, Bezerédy Imrének és Ocskay Lászlónak élettörténetét akarja megírni. „Kiknek bár jellemök egymástól nagyon különböző — írja —, mindazonáltal igen sok rokon vonás van életök pályáján. Mind a három középnemesei osztályból származott; mind a három a hadi pályán, önerejéből emelkedett föl és kapott nagy hírré bámúlatos vitézi tettek által; mind a három ugyanazon katonai rendfokozatot: a dandárvezérséget érte el; s mind a három ugyanazon végzetes módon fejezé be harcias életét, — *hóhérpallos alatt*. Csakhogy, míg a sokszorosán áruló Ocskayt s a szerencsétlen, megtántorodott ifjú Bezerédyt, a saját nemzetök kívánta megtorlásban érte utól a bosszúló igazság: addig a hős Balogh Ádám, rendíthetetlen állhatatosságának, hűségének, honszerelmének lőn áldozatává, s egyúttal a haza és szabadság mártyrjává — a németek vérpadán.”¹⁴¹ — írja a mű bevezetésében.

A három dandárnok alakját először a költő alkotta meg. „*Bezerédy nótája*” és „*Ocskay Lászlóról való ének*”

c. verseit közli ez „Adalékok”-ban. E két éneknek, különösen az Ocskay balladájának párja és kiegészítője a „Béri Balogh Ádám” c. verse, amelyet az 1860-as évek végén, tehát az Ocskay balladával közel egy időben írtatott. Balogh Ádám a labancok megbosszúlására megy át a Dunántúlra, ahol hősiiesen harcol, de fogságba esik s mivel nem vállalja az árulást, a németek kivégzik. A két ballada szinte azonos gondolattal indul, a kivégzés külső körülményei is kísértetiesen hasonlítanak, de míg Balogh Ádám megdicsőül s a költő ellenségeit átkozza, Ocskayt víté társai ítélik el s a költő az árulóra szórja átkait.¹⁴²

Az „Ocskay László” c. életrajz bevezetése Thaly Rákóczi-szabadságharcáról alkotott képének legvilágosabb és legjobb összefoglalása. Nem elszigetelten vizsgálja a kuruc háború történetét, hanem „a nemzeti lét és alkotmányos szabadságért vívott háborúk” sorozatába állítja. „A II. Rákóczi Ferenc fejedelem és gr. Bercsényi Miklós által indított támadás”, amelyet, leszögezi, az elkínzott nép kezdett, a legtartósabb szabadságküzdelem volt s „a legszervezettebb erő kifejtése a nemzeti ellenhatásnak”. Majd nagy seregszemlét tart s bírói szemmel vizsgálja az egyes résztvevők szereplését, a nemzeti függetlenség ügyéhez tanúsított hűségük vagy hűtlenségük az erkölcsi értékmérő, mely lehetővé teszi az ítéletalkotást jellemükről és tetteikről. De értékmérőül szolgál kora társadalmának megítélésére is. Ki-ki annyit ér, amennyit a haza függetlenségéért áldoz s aki a nemzeti függetlenség ügyét megtagadja, az erkölcsi halott. A mélypont Ocskay, az elveit feladó áruló, a csúcson pedig Béri Balogh áll, aki inkább életét áldozza a függetlenségért, mintsem hogy hitét megtagadja. De Béri Balogh is szerencsétlenül végezte s mivel Thaly kiutat

nem lát, elégtételt keres. Az elégtétel pedig a nemzet igazságszolgáltatása.

Ismeretes, hogy a tervezett trilógiának csak első része, Ocskay László életrajza készült el. Kérdés, miért Ocskayt írta meg elsőnek a szerző? Ocskay nem érdekes egyéniségével vonta magára a figyelmet elsősorban, hanem azért, mert az ő története, Thaly szerint, a pártárulás, a hitehagyás bűnének jellegzetes és lezárt esete. Kivégeztetésével pedig „az 1708-iki árulás által kihívólag megsértett nemzeti érzületnek, a megtagadott elvhűségnek s arczul vert közmorálnak . . . elégtétel adatott”. Története elégtételül szolgál Thalynak is, aki azért ment el Pestről, mert — mint 1877-ben írja „közelről látni tán még kínosabb: mint verik arczul a nemzeti közérzületet Tisza Kálmán s Andrassy!”

Az áruló Ocskay Lászlóban, számos dicsőséges haditett hőseiben, *Tisza Kálmán* előképét látja, aki a közép-nemesség reménye volt, de elveit feladva kibékült Béccsel és szolgálatába szegődött. „Ezen törhetetlen lelkű és buzgó hazafias érzelmű bajnokok megsértett közszelleme lázadt fel most Ocskay ellen — írja, mikor az érsekújvári vitézek Ocskay halálát követelik — s kérlelhetetlen bosszút kiálta vala az áruló fejére.” Ő is elkeseredetten és dühösen átkozza Tisza Kálmánt, a véleménye szerint pártárulót s „Ocskay László élete” tulajdonképpen Thaly bosszút és elégtételt követelő kiáltása és tiltakozása a fúzió ellen.

„És most ott áll a történelem ítélőszéke előtt, felmutatva olyannak, minő *valóban volt* — írja a vaskos kötet utolsó oldalán. — Ne válassza őt senki mintaképül, sőt rettenjen vissza riasztó példájától minden magyar! . . . *S éppen ezért tártuk fel és tárgyaltuk oly részletesen életét.*

180 Hadd lássa az utókor, hogy vannak hazánknak a dicső

Árpádok, Hunyadyak, Bocskayak, Bethlenek, Rákócziak, Kossuthok mellett — *ilyen* történelmi alakjai is!”
„Élénk tanulság az ily nemzet történetében előforduló egyének élete arra is, hogy a kérlelhetetlen végzet előbb-utóbb utoléri a hitszegőket, pártváltoztatókat. Továbbá, hogy a legfényesebb egyéni vitézség és vezéri ügyesség, ha erkölcsi alappal, jellemmel nincs társulva, párosulva, semmit sem ér, sőt a történelem ítélőszéke előtt az ily ember alakja még sötétebben áll.”

A mű 1878 elejére már elkészült, de csak 1880-ban adta ki a Magyar Tudományos Akadémia Történelmi bizottsága. Az „Ocskay”, ha Thaly nagyobb forráskritikai gonddal, és kevesebb költői fantáziával írja meg, a magyar történetírás egyik nagy jelentőségű értékes, harcos és szép művévé válik. Így azonban bár a szándék, amellyel írta kora egyik kiemelkedő alkotásává avatja, tudományosan kéteshitelű, de érdekes olvasmány maradt s az áruló Ocskay olyan értelemben lett „nemzeti hős”, hogy a századforduló legnépszerűbb történelmi alakjává vált.¹⁴³

„Elismerést, sőt feltűnést keltett e könyv — mondja róla a bíráló, aki 1882-ben, a sok elismerő dicséret után elsőnek mutat rá —, hogy az életrajz regényességében kevés az igazság, az egész művet pedig csupán a terv, szerkezet és stíl formátlan terjengése növelte naggyá!”
Angyal Dávid a *Budapesti Szemle* híres bírálatának írója az adatok és a történet viszonyát vizsgálja, s kárhoztatja Thalyt következetlenségeiért. Szemére veti nagy fantáziáját, másodlagos dolgokat bírál hosszan, s így tereli el az olvasó figyelmét valódi mondanivalójáról. Mert mikor a *könyv tudományos hibáiról* beszél, valójában az *író politikai szándéka* ellen emel szót. Nem maradt előtte titok ugyanis, hogy Thaly Ocs-

kay alakjában minden idők, de elsősorban kora pártváltoztatóit, régi elveiket feladó politikusait, különösen pedig Tisza Kálmánt ítéli el. Angyal Dávid a munkát legértékesebb magjától igyekszik megfosztani. Ocskay árulását lényegtelen mozzanatként tartja, mely nemhogy egy vaskos könyvet, de ma már különösen, még figyelmet sem érdemel.

„Thaly mai érzések nyelvén szól régi viszonyokról, — írja — úgy beszél, mintha a mohácsi vésztől a szatmári békéig egyedül Ócskay cserélt volna pártot, mintha a százados tusát egy külső ellenség az összes Magyarországgal s nem két magyar párt külső segítségre támaszkodva vívta volna. Nem a hazát árulta el Ócskay, csupán kétségbeesett azok szerencséjéről, kiknek vezérlete alatt kellett volna megvédenie a pusztulástól jószágait, a földönfutástól családját. Példával jártak már előtte többen, együtt pártolt el többekkel, példáját még többen követték.” Amikor azonban Angyal — Ocskay és egyben Tisza Kálmán mentiségére — *Kemény Zsigmondot* idézi, nem veszi észre, hogy tulajdonképpen Thaly elméletét igazolja, sőt amiért Thaly csak az egyént hibáztatja, azt ő egy egész osztályra kiterjeszti. „Az úgynevezett politikai hittagadás nagy mennyisége — idézi bírálatában Keményt — soha sem jelenti csupán a megvesztegetések terjedését. Az egyszersmind az eszmék fokozatának hévmérője s oda mutat, hogy egy törekvés már a vezér egyének akaratánál hatalmasabb lett.”¹⁴⁴ 1880-ban a középnemesség soraiban már olyan erős volt a törekvés, hogy a hatalomban, az ország politikai vezetésének anyagi biztonságát is jelentő tisztségben részesüljenek, hogy zömük feladta a látszólagos függetlenségi álláspontot is. A magyar történeti irodalomban nincs még egy olyan mű, amely annyira egyidejű-

leg s akkora tudományos és romantikus fegyverzetben bírálta volna a középnemesség politikai állásfoglalásának változásait. Ebben Thaly könyve egyedülálló.

Angyal Dávid kritikája a közvélemény szemében nem kibébitette Thaly Ocskayját, hiszen ugyanabban az évben már megjelent Jókai „*Szeretve mind a vérpadig*” c. regénye, mely „egészen Thaly után indul, átveszi minden alaptalan leleményét, követi naív felfogását, a kölcsönzéseket, melyek magokban is ferdítések, még jobban elferdíti és eltorzítja a történelmi rajznak azon részeit, melyek a Thaly keze alatt nem szenvedtek”.¹⁴⁵ Az olvasóközönséget Jókai varázslatos írásművészete magával ragadja s nem keresi, de nem is igényli Ocskay regényes életében a történelmi hitelt.

Jókai alakjai vagy jók vagy rosszak, Thaly is csak ördögöket és angyalokat lát, akiknek nemes vonásait vagy gonoszságukat sajátos jelzőivel juttatja kifejezésre. Rákóczi hívei: „hőslelkű”, „vakmerő”, „bámulatós vitézségű”, „nagyhírű”, „vaslelkű”, „vasakarató”, „töretlen lelkű”, „hős”, „harcedzett”, „fáradhatatlan”, „vitéz” stb. dicséretre méltó tulajdonságokkal rendelkeznek — a császáriak és az árulók „kincsszomjtól ösztönzött”, „zord”, „gaz”, „selma” népségével szemben. Ezek a jelzők állandóan vissza-visszatérnek s ezzel Thaly mondatainak sajátos hangulatot és ritmust kölcsönöznek. „Thalyban néha a hymnus szava érzik — írja Thallóczy stílusáról —, mintha a régi harcok csattogását hallanók, majd kiüt belőle a költő, aki panegyrist fon hősei élete fölé.” Thaly történelmi tanulmányaiban tudatosan archaizál. Gyulai, mikor bírálja, stílusában az affectált archaizmust ítéli el leginkább a szónokias ömledezés és krónikai szárazság helyett. A bőven közölt levelekből és naplóból — írja — belopószik stílusába

egy-egy ódivatú szó vagy kifejezés, de a régi nyelv felélesztésében bölcs mérsékletre inti. Helyes felébreszteni a régi nyelvből mindazt, mire szükség van — írja — „akár a nyelvbeli tisztaság, akár a művészi célzat szempontjából, de szükségtelenül régi szókkal kényeskedni, sőt némi akaratlan komikai hatást idézve elő, megrontani velük a történeti stylus méltóságát, mindig megrovaszt érdemel.” Thaly archaizálásának azonban nem az a legjellemzőbb sajátsága, hogy a Rákóczi-korabeli kifejezéseket, a szófűzés, mondatalkotás sajátságait veszi át; csak néhány különösebb szót ültet be a saját nyelvezetébe, különben régies stílusa a kuruc kortól független. Állandóan régi igealakokat használ. A sok vala krónikás monotonoságot kölcsönöz mondatainak. A „rendszerök”, „födözte”, „ellenök”, „lött”, „tött” stb. ugyancsak tudatos törekvésének egyik megnyilvánulása. A Rákóczi-korabeli források, levelek nyelve modernebbül hangzik, mint Thaly néhány sora. Részletes elemzést, külön tanulmányt kívánna annak eldöntése, hogy Thaly különös szavai, kifejezései — „rémségesen megritkult sorok”, „éljenriadások”, „lélekéberség”, „az ellenség körül rajongó kuruc lovasok” —, korának, egyéniségének milyen sokrétű sajátosságait hordozzák.

Turóczi-Trostler József megállapítása, amelyet Thaly balladáit vizsgálva szűr le, tudományos műveire is érvényes: míg nem kerül feldolgozásra a magyar irodalmi archaizálás története Kazinczyn kezdve Móricz Zsigmondig, addig Thaly nyelvének stílustörténeti problematikáját sem oldhatjuk meg.¹⁴⁶

Thaly archaizáló törekvése számunkra, akik a történetíró munkáját vizsgáljuk, mégsem érdektelen. A fokozott múgond, az aggodalmas igyekezet, hogy mondatai minél korhűbbek legyenek, vagyis minél régieseb-

ben zengjenek, nem egyszer a mondanivaló rovására megy. Több gondot fordít a hogyanra, mint a tartalomra, sokszor belefeledkezik a fegyverek, ruhák korhű kifejezéseinek felsorolásába, szép régi szavak zengetésébe s nem törődik az emberrel, akiből ily módon nem marad egyéb e sok régiség hordozójánál.

Az már a kor jellemző igényére vall, hogy Thaly műveinek sikerét jelentős mértékben stílusának különössége, „ódon csengése” okozta.

Az Ocskay László népszerű olvasmánnyá vált, részben romantikus meséje, régies stílusa miatt, de azért is, mert Ocskay alakja 1875-től már nem elrettentő, hanem kifejezője a középnemesség törekvésének. Az általános áramlatot, a középnemesség teljes politikai behódolását feltartóztatni nem lehetett, olyan erős volt, hogy később még Thalyt is magával ragadta, pedig ő ebben az időben még elkeseredett ostorozója e törekvés megtestesítőjének, Tisza Kálmánnak. Az utak bár különbözőek, abban a visszás helyzetben, amelyet a kiegyezés teremtett, s a következő évtizedek egyre ellentmondásosabbá tettek, Thaly Kálmán sem kerülhette ki a vermet, amelyet az uralkodóosztály 1867-ben magának megásott.

Pozsonyban Thaly teljesen visszavonult életre készült, de már a következő év elején a közönség elé lép s előadás-sorozatot tart a Toldy-Körben. Előadásainak tárgya: *Társadalmi, művelődési és művészeti viszonyok II. Rákóczi Ferenc fejedelemsége alatt*. A sokatmondó cím azonban nem a rendkívül érdekes és új téma összefoglaló áttekintését, vagy problémákat felvető fejtegetését jelzi, hanem egy többé-kevésbé lazán összefüggő adalékok gyűjteményét takarja. Az adatokban sok az ellentmondás, hiányzik a megfelelő összefoglalás, szerkesztés s így a nagyszabású előadásorozat nem sokkal több, mint

kuriozumok elsorolása. Ha helytelen és túlzó következtetéseket von is le azonban az egyes jelenségekből, sok újat is mond. A magyar társadalom — írja — Rákóczi alatt „régí fényében tündökölt”. A társadalmi viszonyok alatt társadalmi ünnepélyeket, a főúri és köznemesi életforma sajátosságait érti és úgy látja, hogy a művelődési viszonyok már feltételeznek bizonyos előrehaladott gazdasági fejlődést. A Rákóczi-szabadságharc gazdasági alapjait sokkal erősebbnek és szilárdabbnak látja, mint amilyenek azok valójában voltak. Azt írja, hogy a bor és marhakereskedés roppant összegeket hozott s a bányaművelésből jelentékeny pénzbeli jövedelem folyt be. Társadalom szemléletére nagyon jellemző, hogy a bányászok 1707-es elégedetlenségét csak azért veszi észre, mert ez érdekes adatot szolgáltat neki Hellenbach jellemzéséhez, aki „valódi forradalmi ember”, mert mikor a bányászok a rézpenz miatt 1707-ben lázongtak, közükbe lövett.

Mikor ez az előadássorozata 1885-ben kibővítve és részben átdolgozva megjelenik, akkor Thaly mögött már egy nagy népszerűségnek örvendő párt áll, s inkább elismerő dicséret, mint kritika hangzik el róla, hiszen Thaly mondanivalója, bármennyire töredékes és felszínes, annyira új és ő annyira egyeduralkodó a Rákóczi-szabadságharc kutatásában, hogy a téma népszerűsége és mondanivalójának újdonsága megtéveszti még a jószemű történészeket is.¹⁴⁷

Thaly pozsonyi tartózkodásának első évében mintha a csaták és kalandok mellett a művelődés és kultúra történetének megírását helyezné előtérbe. Ekkor írja „Az első hazai hírlap 1705 — 1710” c. tanulmányát is, amely lényegében forráskritikai munka. Felsorolja a rendelkezésre álló adatokat, majd levonja a következ-

tetést: „Az Igazmondó Magyar Mercurius tehát . . . hat évig állott fenn, előbb mint heti, s utóbb, mint havi közlöny.” E megállapítása kiugró bizonyossága annak, hogy forráskritikáját előzetes elgondolásai erősen befolyásolják, s így a rendelkezésére álló forrásanyagból olyan túlzó következtetéseket von le, melyet azok már nem támogatnak s így valótlan képet rajzol az adatok meghamisítása nélkül is.¹⁴⁸

Thaly friss érdeklődésének forrását, amellyel a művelődés, a gazdaság s a kultúra történetének adatai felé fordul, haszontalan lenne valami hirtelenül támadt, egyéni kíváncsiságában keresnünk. Ifjú korában a Dunántúli Történetkedvelők körében, ahol a kultúrtörténeti adatokat különösen megbecsülték, már felébredt benne az érdeklődés a kardok, csattok, ötvösmunkák iránt. Buckle munkája nyomán pedig a 60-as 70-es években szinte a levegőben volt, divattá lett a művelődéstörténet emlegetése. A közvetlen indítékot azonban, úgy véljük, Thalynak is, mint a kor történettudományának általában, egy másik pozitivista történész, *Taine* adta meg. *Taine* elsősorban hangulatilag ragadta meg Thalyt. A „források segedelmével — írja *Taine* — majdnem kortársai leszünk azoknak, kiknek történetét megírjuk, s nemegyszer történt meg velem, hogy midőn a levéltárakban olvasgattam a régi elsárgult iratokat, kísértésbe jöttem hangosan megszólítani amaz ősoket”. Thaly számára ugyancsak életrekelnek a levéltárak csendjében a hősök s ő személyes ismerőseinek tekinti a vitézeket. *Taine* azt tanította, hogy „hagyjátok el az alkotmányok és gépezeteik, a vallások és rendszereik elméletét és igyekezzetek az emberek műhelyeikbe látni, hivatalaikban és rétjeiken, saját egükkal, talajukkal, saját házaikkal, ruháikkal, műveltségükkel, lakomáik-

kal feltüntetni.” Thaly történetírói munkásságában azonban, mint általában a magyar történettudományban is ez a program sajátos nemesi transponálással érvényesült. Taine a társadalom minden rétegét figyelemmel kísérte, Thaly csupán a köznemességre nézett. A nemesség életkörülményei, ruházódása, szórakozása, műveltségi állapota érdekelte, mint általában korának művelődéstörténeti anyaggyűjtése az udvarházak leltárainak, kelengyék jegyzékének, végrendeletek vagyoni felsorolásának végnélküli közlésével szinte az öncélúságba csap át.¹⁴⁹

A művelődés és a kultúra történetének feltárása Magyarországon ezenkívül még a 80-as évektől kezdve egyre nagyobb politikai jelentőséget nyer. 1877. augusztus 30-án a Történelmi Társulat pozsonyi kirándulásán Thaly mondott záróbeszédet. Ebben a Társulat összejövetelének célját vagyis a magyar történettudomány feladatát abban látja, hogy fel kell építeni a „*magyar nemzet dicsőségének templomát*” „nem a mesék s ábrándok ködén át, de a történelmi kritika tüzenél kipróbálva, mutatni fel, a lezajlott századok *valódi* képét . . . sokszor apró és mégis jellemző adatkákból mozaik ábrázolatokban összeállítani őseink nem annyira úgy is eléggé ismeretes csatáit, — mint inkább művelődési, társadalmi viszonyait, beléletét, erkölceit és szokásait”. Megmutatni „miként tölté be nemzetünk az e vérével annyiszor áztatott drága földön polgárosító szerepét, az európai népek csoportozatában! . . . Mennyire volt barátja a szabadságnak s örökfejlődés eszméinek? és megérdemli-e ennek folytán, hogy mint szabad nemzet élje túl a *második ezredévet* is.”

188 Thaly, ha a történetíró módszeréről beszél, szívesen használja, nyilván Pauler nyomán, a mozaik hasonlatot.

A törtéíráás munkájáról sajátos véleménye volt: „A történetíró dolgozószobája hasonlít a csizmadia-műhelyhez. Mint a kiszabott és kiszabandó bőrök vannak itt mindenfelé kiterítve, széttárva a pergamen oklevelek, százados fakó, sárga írások, levéltári jegyzetek, kivonatok; és mint a lábtyűművész dolgozótókéjén ott hever a sámfa, ráma, csírízes fatál, dikics stb. — úgy hevernek szanaszét a régibb, és újabb könyvek, kéziratok a történetbúvár íróasztalán.

Így ülök én is, töméntelen kiterített oklevél, regista és kitárt könyvek, szakmunkák halmaza között, és foltozom össze a szétrongyollott magyar dicsőséget, régi szép időkből maradt fényes kordovándarabokból.”¹⁵⁰

Thaly úgy látja, hogy a művelődéstörténeti adatok a magyarság régi dicsőségének, fényes múltjának s egyben vezető szerepének történeti bizonyítékai.

A pozitivistáknak azt a tanítását, amely a művelődéstörténet jelentőségét hangsúlyozza, Thaly tehát osztálya, a középnemesség érdekeinek szolgálatába állította. Ebben a vonatkozásban történet szemlélete az ország egyik nemzetiségi kulcsvárosában a magyar, szlovák és német nyelvű terület érintkezési pontján épült Pozsonyban töltött három esztendő folyamán alakult ki, s évtizedek múlva politikai tényezővé is válik majd.

Pozsonyi visszavonult élete nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket — a nevelt fiával kapcsolatos botrányok feldúlják nagy önuralommal őrizgetett lelki egyensúlyát, munkáit nehezen tudja kiadni, úgy érzi, kiesett az életből s időnek előtte megöregedett. Sokat panaszkodik rossz egészségéről, azt írja, hogy még nincs negyven éves s máris öreg embernek érzi magát: haja hull, erősen őszül és látása megromlott, sokszor vannak napjai, mikor a teljes letargia keríti hatalmába.

Ismét életformát változtat s 1878-ban politikai pályára lép.

Az 1867—1878 közötti tízenkét esztendő Thaly történetírói életpályájának legkiemelkedőbb szakasza, jelentős eredmények és csalódások sorozata. Korának, a valóságnak kérdéseivel, bár becsülettel nekirugaszkodik, végül sem tud megbirkózni, nem találja meg a harmóniát a múlt és a jelen között.

POLITIKA ÉS TÖRTÉNELEM

(1878—1909]

Pozsony kulturális életében vállalt egyre nagyobb szerepe s Tisza Kálmán pálfordulásán érzett felháborodása mindinkább a politika felé fordítja Thaly Kálmán figyelmét. Eleinte csak legyint „jobb a politikáról nem is szólni, annyi keserúséget okoz az, . . . igazi szatmári béke utáni állapotok”.¹ Az első aktív politikai lépést az orosz-török háború váltja ki belőle. Az általános közhangulat hatására Thaly is rokonszenvvel fordul a „vitéz török nemzet” felé, valószínűleg ismerte Kossuth — amint ő mondja — „szegény öreg próféta” álláspontját is, aki a török háborúval kapcsolatban elítéli Andrassy külpolitikáját.² Általános letargia keríti hatalmába, a nemzet összeomlásának, megsemmisülésének látomása gyötri s a nagy érzelmi felindulás — mint annyiszor, most is — jellemző módon tör utat nála: „mostanában poetai erem lüktetését érezvén néhány verset írtam szegény törökökre” — vallja meg barátjának. A török versekre jellemző a pesszimista hangulat: a török „hősi faj” halálát a magyar követi majd s a bukás dicstelen.

*„Hajh! önnön vétké verte meg,
Bukása véres áldozat?
Nem áldozat, nem szörnyű harc!
— Túlérett és úgy rohadt. . .”³*

A verseket nem saját gyönyörűségére írta, hatni akar velük —: „mivel politikai versek úgy és akkor hatnak, 193

ha minél inkább elterjednek: tehát a most legerjed-
tebb magyar lapban a Pesti Naplóban adtam ki őket. . .
Csak valamit hatnának —, de hiába már ennek a ma-
gyarnak akármí.”⁴

Úgy érzi, a „paprikás” török versek, bár szerte az országban szavalják őket, nem elégítik ki vágyát, hogy hasson korára, használjon nemzetének. Így születik meg benne az elhatározás, hogy a politikai pályára lép. Bár szándéka egyszerű és határozott, a pártok elvi politikai programjának megítélésében bizonytalan: „én minden-
esetre a baloldali ellenzékhez tartozom; hogy azonban ennek melyik árnyalatához, t. i. a független, szabadelvű vagy a 48-as párthoz fogok-e csatlakozni? — azt még nem tudom s igen korai is volna szigorúan lekötni, miután a politikai constellatiok addig még igen nagyot változhatnak: *De az rendíthetetlen elvem, hogy a mostani kárhozatos irányú kormányt mindenképpen meg kell buktatni,* — s azért készülök én is a politikai térre lépni, ha ott csekély írói nevemmel és tanulmányaimmal némi parányit használhatok.”⁵ Elhatározása azonban korántsem végleges, időnként úgy hiszi, mégis tudományos működésével használhatna többet nemzetének. Tétovázásának a Függetlenségi Párt vetett véget: a párt bizottsága 1878 március 18-án kelt levelében felajánlja Thaly-nak, hogy fellépteti képviselőül a párt „egyik biztos kerületében”.

Az újjászervezett 48-as párt, amely 1874-ben vette fel Kossuth tanácsára a függetlenségi nevet, Magyarország önállóságáért harcolt: „Magyarország legyen önálló, független magyar állam, amely minden idegen beavatkozástól menten intézze minden ügyeit; mely teljes önállósággal bírjon a polgári közigazgatáson kívül a hadügy, pénzügy, nemzetközi viszonyok és közzgaz-

daság minden ügyében.”⁶ Tömegbázisát a kiegyezéssel elégedetlen középbirtokos nemesség alkotja, de támogatói között szép számmal vannak kisiparosok, kézművesek, és más szabadfoglalkozású polgárok is.

Az 1875—78-i országgyűlésen kisebbségben maradt, de 1878-ban a kormánypárt fokozódó népszerűtlensége feléje fordította a szélesebb közvélemény figyelmét s a függetlenségi párt ezt sorainak megerősítésére használta ki. Ezért hívja meg Thalyt is, akinek neve abban az időben már meglehetősen ismert és tekintélyes.

Thaly elfogadta az ajánlatot: „Kedves hazánk, Magyarországnak én is oly — ’önálló s független magyar állammá tételét, mely a polgári közigazgatás mellett a had és pénzügyi, úgy a nemzetközi és közgazdasági viszonyok terén is teljes önállósággal bírjon’ — hön óhajtom és az orsz. függetlenségi pártnak ezekben foglalt programját már régen elfogadtam és el is fogadom.”⁷ Ezt a meggyőződését — írja — egyrészt történelmi tanulmányai, másrészt pedig a honvédelmi minisztériumban szerzett tapasztalatok érlelték meg benne. Thaly ily módon szembefordult a kiegyezés politikai tartalmával, miközben a kiegyezés társadalmi alapján áll, ellentmondásos helyzetbe kerül, mint maga a Függetlenségi Párt is, mely független, önálló Magyarországot akar, de azokat a demokratikus tendenciákat, amelyek a 48-as párt 1872-es programjában még megvannak és a társadalmi haladás gondolatát szolgálják, már most kezdi feladni.⁸

Thaly történetírói munkásságának eredményével azonosítja politikai programját. „Az én programom — mondja a Soroksári út egyik házának udvarán a ferencvárosi választóknak tartott beszédében —, ami annak fő irányát illeti, egyetlen szóban, egyetlen névben össze-

foglalható. Ez a név Rákóczi. — Történelmi munkáságom jelzi politikai hitvallásomat. Én ezt a szent zászlót, mint hazánkra egyedül üdvhozót nem az ifjúság ábrándjaival, hanem az immár deresedni kezdő férfikor higgadt szilárdságával és erős meggyőződésével emelem. Polgártársak! Ezt a zászlót szentelte meg Rákóczi emléke, Kossuth dicsősége, Petőfinek vére!”⁹

A nagy szabadságharcok történetének azonban csak egyik vonása a nemzeti függetlenségért folytatott küzdelem, a kuruc háború és a 48-as szabadságharc eseményei magukban hordozták a társadalmi harc sok ellentmondást szülő, de előrelendítő törekvését is.

Thaly, mikor 1878 augusztus 24-én megválasztották a főváros ferencvárosi kerületében függetlenségi képviselőnek, a magyar történelem tanulságai alapján kíván korának politikai harcaiba beleszólni. Ugyanazzal a lelkesedéssel és hévvel veti magát a parlamenti küzdelmekbe, mint ifjúkorában a költészetre vagy férfikora küszöbén a történetíráásra. Nagy, bozontos üstöke már deresedik, de vállalkozó kedve, mellyel mindenbe belevág mindenhez hozzászól, az egész lényét betöltő lázas izgalom, az önfeledt, gyors feloldódás az új életformában az ifjúság erejét és szívósságát sejteti. A miniszterelnök után ő beszél legtöbbször, és mivel szavait félreértik, állandóan kétszer beszél. Thallóczy minden szabotosságot, belső szerkezetet nélkülöző beszédstílusát még újságíró kora káros örökségének tartja. Jellegzetes alakja, furcsaságai jó céltáblául szolgálnak a párt ellenégeinek s a következő évben már így jellemzik:

Rákóczi Ferencről Thalyra gondolunk — írja a *Pesti Hírlap* —, aki „afféle tudományos fenegyerek . . . külseje marcona . . . arcán ott az erő kifejezése, mely erőt ad szavainak, bár nem ritkán merő hengegésbe megy

át és ok nélkül is durván kihívó . . . A múlt mértékét, fényét és árnyait alkalmazza a jelenre anélkül, hogy a múlt hibáiból tanulni óhajtana". Úgy beszél mindenkivel mintha kurucok vagy labancok lennének.¹⁰ A szavak gúnyosak, de találóak, Thaly kitörhetett a gyötrő letargiából, odahagyhatta a kutatószobába temetkező tudós-munkát, de a múlt, amelybe eddig elmerült, a Rákóczi-kor elválaszthatatlanul összeforrott kortársai előtt személyével s ez a politikai élet porondján fokozott felelősséget ró rá.

Mikor ő a parlamentbe kerül a török-orosz háború hullámverései már viszonylag elcsitultak, a Monarchiának sok pénzébe és emberébe kerülő balkáni politikája támasztotta vihar mellett.¹¹ Thaly elítéli a kormány lépését, mely csak újabb anyagi és véráldozatokat kíván a nemzettől. Katonai és történelmi indokokkal támadja nem magát a terjeszkedést, hanem az irányát. Bosznia elfoglalása helytelen és fölösleges — mondja. Hunyadi János azért ment Rigómezőre, hogy a vitéz Skander béggel kezét fogjon, de ma már nem szövetséggel, hanem puskatussal várják ott a magyarokat. A magyar érdek keletebbre mutat: Szerbiát kellett volna annectálni, erre utal Hunyadi példája is. Önálló nemzeti külpolitikát követel s úgy véli, szövetségben a lengyelekkel és románokkal az orosz hatalom ellen kell állást foglalnunk. „A lengyel, magyar és rumén nemzetnek ugyanegy létérdeke van, ugyanegy helyzete és ugyanegy közös ellensége.” Bírálja Andrásst, mert külpolitikája, úgy véli, Oroszország terjeszkedését segíti elő.¹²

Egyik legkedvesebb témája a művelődés kérdése volt. Szükségesnek tartja, hogy a magyar vonatkozású emlékek, régiségek a budai várban legyenek, a népiskolák-

ban fokozott óraszámban tanítsák a történelmet és a földrajzot, mert csak így nevelhetnek jó hazafiakat. A művelődési kérdések politikai jelentőségét a nemzetiségek magyarosítása szempontjából hangoztatja. Ezért követeli a névmagyarosítás, községnév magyarosítás állami támogatását s ezért hangoztatja a népiskolákban a magyar nyelvű tanítás szükségességét. Úgy véli, a nemzetiségi törvény túlonúl nagylelkű s őt a történelem tapasztalatai és kora viszonyai arról győzik meg, hogy „valahányszor a magyar nemzet a nemzetiségek irányában nagylelkűsködött, többnyire hálátlanságot aratott érette gyümölcsül”. Szavai hitelét a történelem példáival — a Rákóczi felkelés s 1848 szerb betöréseinek felidézésével véli igazolhatónak.¹³ Ugyanakkor, ha másik kedves témájának — az önálló magyar hadsereg szükségességének alap gondolatát következetesen végigvinné, feltétlenül ellentétbe kerülne a népek jogairól vallott eszméivel.

A katonai kérdésekben elhangzó beszédei a parlamenti harcok kiemelkedő eseményeit jelentették. Ezekben a szokottnál is élesebben támadta a kormányt és sokszor öntudatlanul is a dualizmus számos belső ellentmondására villant fényt. Alapelve volt, hogy Magyarország független állam csak akkor lehet, ha önálló hadserege van, de a honvédség és sorkatonaság rendszere pillanatnyilag csak akadályozza az önálló magyar hadsereg létrejöttének megvalósulását. A sorkatonaság elnyomja és akadályozza a honvédség intézményének egészséges fejlődését, a közös hadsereg, melyben osztrák szellem, vallási és nemzeti elfogultság uralkodik, nem más, mint a Bach rendszer maradványa. Most nemcsak történelmi példákkal, Zrinyi, Rákóczi nevével, Mária Terézia magyar huszárságával bizonyítja mondanivalóját, hanem

felhasználja a honvédelmi minisztériumban szerzett tapasztalatait is. Sokszor bizalmas jellegű adatokat ismeretve mutat rá Magyarország hátrányos helyzetére.¹⁴

Képviselői munkájának mindennapjain felvetődő kérdések azonban távolestek történelmi ismereteitől vagy tanári és minisztériumi működése során szerzett tapasztalataitól. Kerülete, a Ferencváros, a főváros rohamosan iparosodó kerülete volt, s a Függetlenségi Párt bizottsága úgy vélte, hogy a tudós történetbúvár nevét a városi lakosság jobban ismeri, mint a parasztság. De talán egyetlen képviselő sem került visszásabb helyzetbe, mint Thaly, aki maga volt a testet öltött „feudális maradvány”. Mégis, ha képviselői feladatát komolyan vette, nap mint nap olyan problémákkal kellett megbirkóznia, melyek a kapitalizmus rohamos kibontakozásával voltak bonyolult és sokrétű összefüggésben. Becsületére válik, hogy ha Don Quijote fegyverzetében is, de vitézül nekivágott a számára teljesen ismeretlen területnek. Thallóczy jegyzeteiből tudjuk, hogy ferencvárosi választói közül sokkal tartott fenn kapcsolatot, ezektől szerezte azokat a meglepően részletes és a gazdasági élet mélyreható problémáit is érintő ismereteit, amelyekkel gyakran elképesztette a képviselőházat. A közlekedési költségvetéskor a magyar gabonakivitel érdekeire hívja fel a figyelmet, a vasútépítésben megnyilvánuló ötletszerűséget — hangoztatja — Budapest gazdasági élete sínyli meg. Interpellál az amerikai sertészsír kiviteltása érdekében, s hosszan beszél Kőbánya sertésüzleteinek problémáiról. Mondanivalóját mindig a Függetlenségi Párt általános programjához kapcsolja s fáradhatatlanul bizonygatja, hogy az önálló vámterület, a független gazdasági berendezkedés Magyarország jövőjének elengedhetetlen biztosítéka. Úgy véli, ha

Ausztria gyámsága alól felszabadulnánk, gyáriparunk — mivel az országban rengeteg kiaknázatlan kincs van — hallatlan mértékben fellendülne.¹⁵

Meddig juthatott volna el Thaly kora gazdasági jelenségeinek megértésében és a kapitalista fejlődés átfogó törvényszerűségeinek felismerésében a gyakorlati tapasztalatok útján — nem tudjuk. Hiszen három év alatt, mint a Ferencváros képviselője sok új, számára eddig meglehetősen távoli kérdésben tájékozódott, de az 1878—81-i országgyűlés befejeződven, véget ért Thaly fővárosi képviselőisége is. Az 1881-i választásokon a Ferencvárosban megbukott.¹⁶ A kormánypárt erős anyagi támogatással Kemény Gábort választtatta meg, de egy hír szerint az ellenzékiek sem Thalyt akarták ott felléptetni.¹⁷ Pauler arra használja fel Thaly kudarcát, hogy visszatérítse az intenzív tudományos munkára: „a politika nem tudós embernek való . . . én a te helyzetekben egy évig csendesesen, tisztán a tudományokkal foglalkozva — tárgyad van elég: Bercsényi-család, Bezerédy, Béri Balogh Ádám stb. stb. . . Pozsonyban maradnék, és akkor — midőn politikai pártállásod által némelyekben felkeltett recenzus már lecsillapodott — majd csak akad valami tudományos embernek való állás — talán az egyetemen — számodra!”¹⁸

Thaly azonban már nem fordul vissza, s a Függetlenségi Párt sem mond le róla. Fellépteti — állítólag Thaly akarata ellenére Udvarhelyszéken, Szilágysomlyón — eredménytelenül. Berettyóújfalu Thalynak nem tetszik: „merőben paraszt kerület — félek tőle.” Inkább a városi lakosságban bízik. Kassai szerepléséről — bár itt sem győz — meglepéssel ír: „Kassán győzni nem lehetett: az csak egy igen jó demonstráció volt. Egy Rákóczi-prédikációt akartam ott tartani, az megtörtént, a Hernád-

parti tornakertben. Másfél órát beszéltem 2—3000 ember előtt . . . Úgy hívják egymást: a 'kassai kurucok'. A választás kihirdetésekor vagy 10 000 ember éljenzett demonstrálva ablakaim alatt és abcugolva Péchy — főleg a fiatalság és polgárság java a mienk.'¹⁹

A sorozatos kudarc végül letöri, s elkeseredésében megint lantja hangjainál keres vigasztalást:

„Fásult idők — üzletvilág”

*És mit daloljak? . . . Honszerelmet?
Miért vérzett Rákóczi, Kont?*

*A mai kornak jeligéje:
Ússzunk — ha mocskos is az ár!”*

A sötét gondolatokban az vigasztalja, hogy ő hű marad elveihez:

*„Sikerhajhászok, rideg többség,
Nem, — én nem tartok véletek!”*

s hiszi, megkapja majd hűsége jutalmát — „felújul a történelem”.²⁰

1882. május 10-én Debrecen I. kerületében Jókaival szemben, a pirostollas jelvénnel fellépő Mocsáry Lajos, Kis Albert, Vitkovich György képviselők kíséretében hatalmas programbeszédet tartó Thaly Kálmánt választják meg képviselőnek. Thalynak különösen nagy elégtétel, hogy a népszerű írórokona felett aratott győzelmet, s ismét elfoglalja helyét a képviselőházban. Szokott témái — az oktatás, honvédség, közművelődés mellett, most mezőgazdasági kérdéseknél is szót kér. A gabonaválság aggasztó tüneteinek némelyikét ő is konstatálja, a független gazdasági berendezkedés, az

önálló vámterület szükségességét hangoztatja, emellett már egyre többször ajánlja a helyi és pillanatnyi orvoslás — szerinte célravezetőbb módját. Fokozni kellene a rizstermelést, a mocsaras vidékeken új növényeket kell meghonosítani, sokat segítene véleménye szerint a komlótermelés előmozdítása, vagy a hortobágyi tehének tejhozamának emelése is. Beszédeit változatlanul forró hazafias pátoSSzal mondja, de — még ha a honvédségről szól is — szavai mögött már engedékenyebb hangulat bujkál. „A viszonyok határozott javulást mutatnak” — mondja 1884-ben.²¹

Mielőtt azonban a politikai változások alig észrevehető finom hajszálgököreit kutatnánk, szeretnénk rögzíteni azt a képet, amely Thalyban — képviselői működésének első, legjelentősebb hat esztendejében — kora társadalmáról kialakult.

A kapitalista fejlődés iramában Magyarországon olyan gyors és feltűnő társadalmi változások folyamata zajlott le, hogy azt még az olyan múltba révedő és nem-tetsző korából őseihez menekülő ember, mint Thaly Kálmán is konstatálta.

Számára legfeltűnőbb és mindennél fájdalmasabb jelenség a középnemesség elszegényedése, talajtvesztő háttérbe szorulása volt. Nem szűnik meg siratni a magyar gentry romlását: „sajnálatra méltó, hogy azon osztály, mely lángoló hazafiságával fényes példáit adta századokon át a honfenntartás áldozatainak, feltartóztathatatlan hanyatlásban, pusztulásban, végromlásban van.”²² Nem Thaly az egyetlen és az első, aki ezt megállapítja,²³ de míg mások a romlás belső társadalmi okait kutatják vagy a kiutat keresik, addig ő, akár mint történetíró vagy mint politikus szólal meg, sajátos módon reagál: most már nem a faj degenerálódásáról beszél, úgy

véli, minden rossznak, így a középnemesség elszegényedésének is a rendszer, a függő viszony, a kormány politikája az oka. A történetíró nem győzi hangoztatni, mennyivel jobb, szebb, könnyebb volt a gentry sorsa azelőtt, milyen fényes dicsőséges pályát tehetett meg a múltban. Azok közé tartozott, akik táplálták a divatos „édes-keserves” hangulatot, és bizonyos politikai romanticizmus kialakításához járultak hozzá. Ugyanakkor a kiút keresésével nem gyötrődik, a gentry pusztulását mulhatatlannak tartja, s azt nézi, ki lép a helyükbe. A „magyar polgári, városi elem”, adja meg magának a választ s ezzel tekintetét most már egyre gyakrabban a városi lakosságon hordozza végig. A városi lakosság erős és megbízható törzse szemében a kispolgárság; a kisiparosok, kereskedők érdekeit soha nem téveszti szem elől, támogatásukra, felkarolásukra gyakran figyelmezteti a kormányt. Annál nagyobb aggodalommal nézi a városi proletariátus szaporodását: „És ennek a t. kormány rendszere az oka” — hangoztatja. A vidéken tönkrement földművesek egyre másra a fővárosba özönlenek, de itt — mivel az ipar és a kereskedelem pang — mondja — nem kapnak munkát. A munkanélkülieket közmunkáknál kell alkalmazni, s sűrűbb lovasrendőrzáratot sürget Ujpestre, Erzsébetfalvára a „bizonytalan foglalkozású egyének” raja ellen.²⁴

Az 1881—85-ös években Thaly határozottan felismeri a proletariátus kialakulásának és megerősödésének folyamatát, nemcsak országos, de széles európai távlatokban is. Azonban nem a fejlődést, az általános változás egyik láncszemét látja benne, hanem mint a visszaesés, hanyatlás tényét tekinti. „Európának úgy szólván összes államaiban a visszaesés, a reakció iránya kap lábra . . . — írja 1885-ben. — Valóban, a kö-

zépkor legsötétebb korszaka látszik visszatérni a vén Európára. Csoda-e, ha ily körülmények közt azután a népek bizonyos rétegeiben a nihilizmus, kommunizmus, szocializmus kap lábra, a maga irtózatossá válásával, a tőke túrhetetlen uralma ellen a munkáskérdés mindinkább ijesztően — bár bizonyos fokig, mondjuk ki: jogosultan — veti előre árnyát, kivált gyárvárosokban.²⁵ — Terjed az elszegényedés, a nyomor s a fővárosban különösen így van. Az addig múltbamerült tudósra az első években a politikai élet — talán újdonságával — rendkívül frissítően hat. Soha nem nézett még szét maga körül ennyire nyitott szemmel s amit meglát, az nem is kevés. A társadalmi változás ugyan élesen szembeszökő, a tőke uralmát pedig nem az újat akaró, hanem a régít visszakívánó tudós tartja túrhetetlennek, de a munkáskérdés jogosságát, ha fenntartásokkal is, elismeri. Megoldását viszont osztályérdekből sürgeti. Tudja, hogy a sokasodó gyárkémények a nemesiség számára is felkiáltójelek, de már nem azért gondolja annak, mihelyt az árnyékuktól féltene a birtokot, mint ifjúkorában, hanem, mert tövükben növekszik, izmosodik és szervezkedik a proletáriátus serege. A gépek zakatolása, a gyári szirénák hangja, amelytől régen az ábrándos költő a várak ódon hangulatú meséit óvta, most úgy érzi, a munkásosztály harci riadója. A küzdelemben pedig ő is, mint egész osztálya, a tőkés oldalon áll.

„Demokratának pedig ha nem is hívnak, nem sokat bánom, mert gyökeres régi nemes családomat sohasem szégyenlem, s jobb szeretem, hogy magyar nemesnek születtem, mint valami jött-ment sehonnainak.”²⁶ Ez az osztálygőg még inkább vakká és elfogulttá teszi, pedig az elméleti képzettség hiánya úgyis nagyon szűkíti látó-

11. *A politikus*

körét. Hiszen az olyan életformát élő politizáló tudós emberek, mint Thaly, a szellemi foglalkozásúak, főleg filozófiai tanulmányok során juthatnak el koruk társadalmi jelenségeinek megértéséhez. A sörfogyasztási adó behozatala ellen a sörgyárosok érdekében azért emel

szót, mert — mint mondja — ezzel a pálinkaivás, a pálinkaivással az inség és a nyomor harapódzik el s ez a termőtalaja a társadalmi bajoknak — a nihilizmusnak, kommunizmusnak, szocializmusnak. „Példa rá... Oroszország. Midőn tehát a sörgyártást hazánkban a pénzügyminiszter úr és azok, kik a törvényjavaslatra szavaznának, elnyomni iparkodnak, jegyezzék meg, hogy akkor a pálinkaivást mozdítják elő, és tulajdonképpen ők azok, akik Magyarországon a nihilizmus, kommunizmus és socializmus ágyát megvetik. . . Igen, uraim — dörög a kormánypárt felé — önök vetik meg nálunk az inségnek, a nyomornak és ezzel a vutki-ivás kimaradhatatlan következményének, a nihilizmus, a communizmus és socializmusnak alapját, veteményes ágyát. (Igaz! Ugy van! a szélső balon). Constatálni kívántam ezt, és megélni nem akarom azon szomorú időt, mikor majd a mi helyeinken itt önök communistákat, nihilistákat fognak látni. Én nem szándékozom közöttük ülni.”²⁷ Nyilván a Függetlenségi Párt számos tagja hasonló módon elzárkózott kora haladó törekvéseitől, sőt szembefordult a munkásosztály mozgalmaival, de Thaly naív kombinációja, durva reakciója a konstatált tényekkel szemben, nem a tudomány emberének állásfoglalása.

Thaly politikai pályafutásának első szakasza általános reményvesztettségbe, kétségbeesésbe torkollik. Elkeseredését fokozza a kormány külpolitikája, amely szerinte nagyhatalmi törekvéseket szolgál s a népek nemzeti mozgalmainak elfojtását eredményezi. Ez a béke — írja 1884-ben — „a népek átka: mert a retrograd haladás a reakció békéje leend. Anarchizmus, nihilizmus, szocializmus leküzdésének ürügye alatt megszorítása a szólás-, gyülekezeti-, sajtó- és személyes szabadságnak,

megnyirbálása az alkotmányos jognak céloztatik. . .”
„Fegyveres béke” — a jelenlegi állapot.²⁸ „Bizonyos pesszimizmus fog el a jelen közállapotok láttára — írja barátjának, Odescalchinak. — Bár lelkesítőbb kort érhetnénk meg valaha . . .” László öccsének írott levele egy öreg ember kétségbeesett vallomása: „Már kész öreg ember vagyok, kinézésre is, kedélyre még inkább. . . munkakedvem, munkabírásom érzem, nagyon hanyatló.”²⁹ — „Nem bírom már” — vallja meg letörten s aki behatóan elemzi az „ősz kuruc” harci taktikáját, ez időtől kezdve figyelheti meg a változásoknak finom kezdeteit, amelyek a századfordulón tudományos működésének politikai tartalmát is meghatározzák. A változások az egész Függetlenségi Párt politikáját jellemzik. Ez a politika az 1884-es válság után sokrétűbben bontakozik ki s határozottabb módszerekkel igyekszik új céljait elérni.

Thaly Kálmán politikai állásfoglalása és szerepe meghatározta tudományos működésének irányát is.

A Történelmi Társulat 1878-ra a magyar tudományos élet jelentős tényezőjévé vált. Thaly 1878 őszén a Függetlenségi Párt programjának megvalósításáért, nemcsak a parlamentben indított harcot, hanem arra törekedett, hogy a Történelmi Társulatot a függetlenségi elvek szolgálatába állítsa. Vállalkozása nehezebb volt, mint ahogy először gondolta. Ha Pozsonyba költözött is 1875-ben, nem szakított meg minden kapcsolatot a Társulattal. Szilágyi Sándorral sűrűn levelezett, eleinte tanácsokkal látta el, a kilenc évi szerkesztési tapasztalataira hivatkozva bírálhatta az új szerkesztőt, később azonban főleg saját munkáinak közléséről, kisebb

cikkeinek kiadásáról írt.³⁰ Soraiban érződik annak az ellentétnek a feszültsége, amely az idők folyamán inkább elmélyült, mint feloldódott volna közöttük. A Társulat életéről, híreiről Pauler Gyula tájékoztatta rendszeresen. Így, mikor a fővárosba visszatért s intenzíven bekapcsolódott a tudományos életbe, tisztában volt azzal, hogy a Társulat vezetésében nemcsak, hogy fölénybe került a vele szemben álló csoport, hanem a kormány és az uralkodóház érdekeit szolgáló törvényeszek gyűjtőtáborává igyekezett tenni a Társulatot.

A nagy összecsapásra előbb került sor, mint Thaly gondolta. 1878 augusztusában meghalt a Társulat elnöke, Horváth Mihály, az utolsó, aki tudományos tekintélyével és nagy tudásával némiképp ellensúlyozni tudta a Társulatban burkoltan, de annál nagyobb veszélyt jelentve lábrakapott haladásellenes és Habsburgianus nézeteket. Thaly a nála jellemző ügybuzgalommal indul harcba. Elnök a másodelnök, Ipolyi Arnold lesz. Thaly, bár szívesen kibuktatná — úgy véli, nem lehetséges. Másodelnöknek azonban Pulszky Ferencet szeretné megválasztatni. „De Szilágyiék clique-je Keményt akarja másod-s (horrendum!) Fraknóit harmadelnökül” — írja felhábordottan 1878 őszén — s zsoltáridézettel jellemzi azt az álláspontot, amelyet a „Szilágyi clique” győzelme, véleményeszerint jelentene. „Öröködbe uram pogányok jöttek — és templomodat megfertőzték.” A választás előtt nagy akciót indít a „papi pecsovics párt” ellen. „Szilágyi túlkapásai ellen már Kassán megkezdtém az attequet és pedig cum glória — Nyári Berci [Nyáry Albert] azt mondja, hogy a papi pecovicspárt úgy az Akadémián, mint a történelmi társulatban jobban fél tőlem az ördögnél.” Thaly bizakodó, mert úgy látja, hogy a Társu-

latban van ellenzéki elem „csak legyen ki őket felpuska-
porozza”.³¹

Úgy látszik, hogy Thaly már a Társulat kassai kirán-
dulásán is híveket toborzott, mert azt írja, hogy a kassai
társulati ülésen az ifjúság mellé sorakozott. Az új tör-
ténészgeneráció, a fiatalok: *Márki Sándor*, *Marczali*
Henrik, *Károlyi Árpád*, *Fejérpataky László*, *Thallóczy*
Lajos most húsz-huszonöt évesek, néhányan közülük a
bécsi *Institut für Oesterreichische Geschichtsforschung*
alapos és szigorú tanulmányait végzik. Nemcsak látókö-
r, gondolkozásmód, de szakmai felkészültség és módszertani
képzés tekintetében is különböznek majd az öregektől,
most még csak „ígérettek”, akik ezekben az években
(a 70-es évek végén) írják első komolyabb munkájukat.
Később útjaik messze esnek egymástól, de a Thaly által
járt úttól is, most azonban még úgy látszik, Thaly
hatással van némelyikükre.³²

A Társulat 1878. december 5-i ülésén azonban a
tiszttségválasztás Thaly teljes vereségével végződött,
mert elnöknek *Ipolyit*, első alelnöknek b. *Kemény*
Gábort, második alelnöknek pedig *Fraknói Vilmost*
választották meg —, aki ellen Thaly leginkább tiltako-
zott. Fraknói azonban — valószínűleg az Akadémia
főtitkári tisztsége miatt, amit 1879-ben nyert el — meg-
választása után lemondott és ily módon Thaly jelöltje,
Pulszky Ferenc, tehát egy ellenzéki került a Társulat
másodelnöki tisztségébe.

Amit Thaly tudományos munkájával eddig nem tu-
dott elérni, azt most, mikor a tudománypolitikában
nyílt sisakkal harcolt, végül elnyerte: 1880. május 20-án
megválasztották a Magyar Tudományos Akadémia
rendes tagjává. Megválasztásának körülményeit nem
ismerjük, így nem tudjuk eldönteni, hogy az Akadémia

vezetőségét egy erős ellenzéki tábor szorította-e Thaly befogadására vagy taktikából, a már egyre kellemetlenebb igazságokat hangoztató historikust akarták így módon magukhoz szelídíteni. Ha erre számítottak, akkor az első években Thaly nagy csalódást okozott.

Székfoglalóját II. Rákóczi Ferenc ifjúságáról tartja s hamarosan megjelenik hasonló című munkája is. Műve egyre nagyobb hullámokat verő viták sorozatát indítja el. A Habsburg-ház hívei s a magyar uralkodó osztály velük szemben álló csoportja között indul meg az eleinte tudományos mezbe öltöztetett politikai harc. Thaly történet szemléletének első bírálói osztrák történészek, akik Rákóczi-centrikus nézeteit kárhozzatják, magyar kritikusai az adott politikai viszonyokból kiindulva vetik majd fel a kuruc háború jogos vagy jogtalan voltát. A két ellentétes tudományos álláspont rövidesen a kormánypárt és a Függetlenségi Párt háborúságának harci riadója lesz, majd később Székfi Gyula „Számúzott Rákóczi”-ja körül kavargó vihar tombolásához vezet.

Az ifjú herceg és a számúzott Rákóczi között azonban a kuruc szabadságharc Vezérlő Fejedelme áll: Ő a mérték, az ő politikája, törekvése adhat irányt annak, aki e bonyolult vitasorozat fordulóiin tájékozódni akar. Jellemző sajátága a nagyszabású polemiának, mely a magyar történettudomány fejlődésének csaknem harminchárom esztendején áthúzódik és a legkülönbözőbb irányok képviselőit szólítja harcba, hogy a kiforratlan ifjú és a bujdosó alakja körül sűrűsödik és robban vitákba a különböző álláspontok véleménye. Olyan korszaka ez a magyar történettudománynak, mikor a politika és a társadalom bonyolult polarizációs folyamata során a történész a két gyújtópont közül bármelyikhez is tartozik, a Habsburg uralkodóház jogait, vagy a füg-

getlenségi harcok létjogosultságát hirdeti, ha a magyar társadalmi haladás gondolatáról megfélemedezik, a fejedelem Rákóczi ügyét, a nemzeti fejlődés ügyét nem szolgálhatja teljességgel.

A „*II. Rákóczi Ferenc fejedelem ifjúsága*” az érdekes téma varázsával hatott, a következő évben már, 1882-ben új, javított kiadása is piacra került.³³ *II. Rákóczi Ferenc ifjúsága*, mely a XVII. sz. i magyar történelem leggyászosabb huszonöt esztendeje volt, kiválóan alkalmas arra, hogy a Rákóczi-szabadságharc megindulásának okait is feltárja a történetíró. E helyett azonban Thalyt hatalmába keríti Rákóczi ifjú éveinek romantikus története s nem a főúri ivadék szabadságvezérré fejlődésének rajzát, hanem egy minden tekintetben tökéletes, szép és nemes jellemű ifjú kalandregényét alkotja meg. Pedig a mű bevezetésében Thaly azt igéri, hogy Rákóczi fejlődését, azokat a körülményeket vázolja, amelyek a fiatal fejedelmet szabadságvezérré nevelték. Kiemeli, hogy a társadalmi élet hatásai, milyen döntőek az ifjú „még tökéletesen meg nem higgadt, meg nem szilárdult jellem alakulására”. Alapvetőnek azonban vizsgálódásában a lélektani szempontokat tartja. „Megírni a prologót a nagyszerű tragoe-diához, úgy mint *Mikes* megírta volt annak epilógját, befejezését —, ez vala törekvésünk célpontja mostani munkánknál.” Törekvése annál is indokoltabb, mert — mint mondja — Katona, Fessler, Szalay, Horváth Mihály az olvasót teljes tudatlanságban hagyják a szabadságharc vezérének fejlődése felől.

Thalynak célja megvalósításához gazdag anyag állott rendelkezésére. Ennek alapján kíséri végig a fiatal

Rákóczi életének eseményeit, de természetes talajából, kora történetének valóságából kiragadja, s az események fonálát ott vágja el, ahol mindenre választ adhatna, 1700 végén közvetlenül az ismeretes összeesküvés eseményeinek kibontakozása előtt.

Rákóczi már szinte a bölcsőben kész szabadságvezér, bölcs és megfontolt politikus, csodagyerek. Hősének érdekében a szerző még a forrásanyagban is erőszakot tesz, s az elképzelésének nem megfelelő adatokat módosítja s nézeteinek szolgálatába állítja. Módszerére fényt vet egyetlen esemény leírásának elemzése.

Az ifjú Rákóczi, visszatérve Magyarországra, elfoglalja a Sárosmegyei főispánságot, amelyhez jogát már 1676. július 20-án elismerte a megye. Lipót császár 1694. március 1-én kelt megerősítő levelében rendeli el beiktatását, amely június 3-án Eperjesen történik meg ünnepélyes keretek között. Thaly ezt a beiktató ünnepélyt nagy kuruc tüntetésnek rajzolja, úgy állítja be, hogy a sárosi nemesség Rákócziban már ekkor a szabadságharc vezérét látja. Ha így történt volna, akkor kétkednünk kellene Rákóczi Vallomásainak őszinteségében, mikor arról ír, hogy német ruhája és beszéde miatt mennyire idegenkedve fogadták őt az itthoniak. Elolvassva pedig azt a beszédet, amellyel a megye főjegyzője, Úsz Gábor üdvözölte az új főispánt, semmi kétségünk nem marad afelől, hogy Thaly alaptalanul túloz és ferdít, amikor a beiktatást kuruc ünnepségnak tünteti fel. Thaly állításának igazolására ugyanis Úsz Gábor beszédéből kihagyja az elméletének meg nem felelő részeket, ezzel Úsz Gábor szavai elvesztik császárhű jellegüket.³⁴

A könyv megjelenése után kibontakozó vitában Thaly helyes célokért, Rákóczi igazságáért küzdött, de fegyverei tudományos tisztesség tekintetében sok kíván-

nivalót hagytak maguk után, s összeütközésbe került sokszor saját magával is.

A „II. Rákóczi Ferenc fejedelem ifjúsága” c. munkát *Krones Ferenc* gráci egyetemi tanár, a *Historische Zeitschrift*-ben ismerteti és *Tendenzschrift*-nek nevezi. A *Századok* ismertetője viszont úgy vélekedik, hogy „habár . . . ezen Rákóczi könyvben sok a Thaly Kálmán, mindazonáltal az annyira szak- és tárgyismerő szerző nem ment túl azon a határon, melyek közt ez elfogadható”.³⁵ Thaly nemcsak Krones-szal áll régen vitában, akinek munkáit a Századok hasábjain rendszeresen bírálta, de az osztrák hadügyminisztérium úgynevezett katonafőrei ellen is élesen kikel. A „Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen” nagy összefoglaló munka álláspontjáról kimutatja, hogy a magyarra „sértő és megálázó” s „a mű szelleme magyargyűlölő”, hiszen a Rákóczi felkelés jogos és alkotmányos voltát nem ismeri el.³⁶

Sajátos módon és a kiegyezés utáni történetírásunkra jellemzően a Rákóczi-szabadságharcról alkotott két különböző álláspont feszültsége nem magyar és osztrák történetírók, hanem a magyar historikusok között robban ki. Az első összecsapást, amely hatásában, jelentőségében még meg sem közelíti a Szekfű vitát, *Lánczy Gyula* munkája váltja ki.

A vita története legalább annyira bizarr, mint jellemző. Bay Ilona, akit Thaly Kálmán titokzatos egyénisége iránt érzett rajongása tett a történetírás pártolójává és mecénásává, pályadíjat tűzött ki olyan történeti tanulmányra, amely „kútforrási tanulmányon alapuló egyéni jellemzés”. A beérkezett művek bírálói, gróf Szécheny Antal és Ipolyi Arnold, *Lánczy Gyula* „Széchenyi Pál, kalocsai érsek s a magyar nemzeti politika” c.

munkáját jutalmazták s megállapították, hogy „társulatunk egyik legszebb sikerei közé tartozik a pályázat eredménye”. Lánoczy Gyula tanulmánya a Rákóczi-szabadságharc idején a kibékítések, ellentétek elsimításán munkálkodó kalocsai érsek politikájának és működésének rövid jellemzése. Széchen Antal bírálata kiemeli, hogy a tanulmány egyik legnagyobb érdeme „a múltnak szerencsés és mesterkéletlen összekötése a jelen benyomásaival”, de aki végigolvassa Lánoczy fejtegetését, annak nem is marad semmi kétsége, hogy Széchényi Pál Deák Ferenc előfutára, Széchényi politikája a kiegyezés történeti létjogosultságának igazolása.³⁷ „Történetünk egész mysteriuma a Habsburg-ház trónrajutásától, az 1867. XII. t. cz. megalkotásáig, kiválólag néhány alaknak megértésével válik maga is némileg érthetővé. Ezek közé tartozik Széchényi Pál is.” A kérdés ezek után természetesen úgy vetődik fel, hogy Rákóczi Ferenc vagy Széchényi Pál neve iránymutató-e a magyar nemzeti politikában.

Thaly mélységes felbáborodással vitacikket ír Lánoczy tanulmányának szelleme ellen.

„Történetíróink legifjabb nemzedéke egy részénél veszedelmes irány kezd lábrakapni. A régi, nemzeties szellemet megtagadva, átvinni a modern lágymeleg és folyvást alább-alább transigáló politika irányát a múltba; tömjénezni a bécsi udvari köröknek, dicsőíteni a reakciót s a clérust, (ez a kettő ugyan nem mindig azonos!) ellenben az elvek nagy bajnokait, a határozott célokért küzdött nemzeti hősokeket aulicus felfogás szerint ítélni meg; könnyű vérrrel pálczát törni felettök, kicsinyelni, gúnyolni őket s a honfiúi kegyelet piedestáljáról leráncigálni, — egyet rúgni az elbukottak, de bukásukban is magyszerűek emléken: ez felel meg a mai

uralkodó áramlatnak; s mindez bizonyos czéltudatos-sággal történik." Ennek az „elégge nem kárhoztatható irány követői élén áll Marczali Henrik, a maga II. Józsefével" és Lánczy is ehhez az irányhoz csatlakozott Széchényi Pál c. tanulmányával. Thaly most nem nyúl gazdag és elítélő kifejezésekben bővelkedő vitaszókincséhez, hanem eddigi szokásától eltérően igyekszik elfogulatlanabban adatokkal és tényekkel megcáfolni Lánczy elfogult tanulmányát. Magát a régi „nemzeti iskola" hívének mondja és kiemeli, hogy Széchényi Pál jelleme ellen nincs kifogása, de tiltakozik az ellen, ahogyan Lánczy elbánik II. Rákóczi Ferenczel és híveivel.

Minden egyetlen kérdés körül csoportosul: lázadás, rebellió, törvényszegés volt-e a Rákóczi-szabadságharc, egy kis kiváltságos csoport egyéni nagyravágyásából született-e, vagy nemzeti szabadságharc, az egész ország társadalmának önvédelmi harca.

Thaly minden romantikus frázistól óvakodva szenvedélyesen cáfolja Lánczy tételeit. A Rákóczi-szabadságharc fegyveres tiltakozás volt Bécs törvényszegései ellen, Erdélyhez Rákóczi nem egyéni hatalmi vágyból ragaszkodott, hanem a „magyar alkotmány természetes biztosítékát" látta benne „az osztrák ház túlkapásaival szemben". Bebizonyítja, hogy Lánczy úgy ír, „mint Wagner vagy bármely más cs. k. udvari történész".

Lánczy munkája valóban a Habsburg politikának teljes mértékben behódoló, a nemzeti érdekeket ennek alárendelő irány szellemében készült. Ahelyett, hogy a kuruc szabadságharc történetét szélesebb társadalmi távlatokban vetné fel, inkább még jobban leszűkíti, a nemzeti küzdelmet egyéni vállalkozással kisebbíti.

Thaly álláspontja ennél minden nemzeti elfogultsága ellenére is „egyetemesebb”, hiszen Rákóczi igazságában egy ország igazságát védi.

Az első és az utolsó szót azonban Thaly is óvakodik kimondani s ezzel elmélete megalapozatlanná és befejezetlenné válik. Lánczy ugyanis abban látja a leglényegesebb különbséget Rákóczi és Széchényi politikája között, hogy Rákóczi a *nemzeti királyság alapján* állott, Széchényi Pál pedig nem volt híve a *szabad királyválasztásnak*. Thaly ebben a kérdésben nem nyilatkozik, sőt a szabadságharc *törvényességét* bizonyítja, a nemzeti királyság kérdését fel sem veti. A *szatmári békét* pedig — amely Lánczy szerint Széchényi politikájának eredménye volt —, *Thaly is helyesli és elismeri*.³⁸ Így Thaly állásfoglalása Lánczynak nyíltan a Habsburg-barát politikát támogató irányával szemben nem következetes.

Vitacikkére ellenfelei nem új érvek felvonultatásával feleltek, hanem történetírásának hibáit és fogyatékoságait bírálták.

Lánczy, aki saját bevallása szerint is Thaly tanítványa volt, azt mondja, hogy az „olcsó, de hasznos hazafiság” „népszerű iránya” ellen írta meg tanulmányát. Azt azonban nem vette észre, hogy a magyar nemzeti elfogultság ellen maga is egy másik nemzeti elfogultság, az osztrák nemzeti elfogultság jegyében harcolt. Thaly történetírói munkásságát is a kritika mérlegére teszi. Lélektani alapon bírálja Thaly történetírói egyéniségét és módszerét. „Ő egy percre sem képes generalisálni, személyektől eltekinteni, a történelmi mozgalmak és események széles rétegű alapjára, a tömeges actióra gondolni.” Még történetírói hitelét is kétségbevonja. „Rákóczi élete s egész valója, még arra az éles anatómiai elemzésre vár, melyet az ilyen nagyérdékű, bonyolódott, sokban

homályos probléma igényel.” Thaly Lánczy szerint „nem ismer közéletet és árnyalatokat. Ő tényleg csak angyalokat és ördögöket látszik ismerni; eszményi szep-lőtlenységű alakokat és erkölcsi szörnyetegeket. Csak emberekkel... nem számol, a valóság élő alakjaival, kikben jó és rossz vegyest jelentkezik, s a fényt árnyék kíséri.”³⁹

Széchen Antal, aki kiemeli, hogy nem osztja Lánczy Gyula politikai nézeteit és történelmi felfogását, Thaly legújabb munkájának kritikájával válaszol az ellene is irányuló támadásra. A II. Rákóczi Ferenc c. mű — írja — egyes részletei „az egyoldalú, nem kétlem, jóhiszemű — de szenvedélyes történelmi insinuatio kirívó példáiként tekinthetők.”⁴⁰

Thalyt előnti az indulat s ismét régi vitastílusában szólal meg; „hogya a t. olvasó megengedi azt, hogy ismerem a Rákóczi-kort: akkor én, Thaly Kálmán, huszonnyolc évi becsületes írói munkásságom egész súlyával azt állítom, hogy *Lánczy Gyula úr* fönt idézett két közleményében a Rákóczi-kor történetét, a reactionárius irány szolgálatában szántsándékkal *meghamisította* s e kor szep-lőtelen hazafias lelkű főszereplőinek: Rákóczinak, Bercsényinek jellemét *rossz czélzatú gyanúsításokkal és alaptalan ráfogásokkal befeketíteni igyekezett.*”⁴¹ Thaly Kálmán nem ténybeli érvekkel, mert azok következetes végiggondolására képtelen, hanem tekintélyével, írói munkássága súlyával véli bizonyíthatónak Lánczy állításának valóban meglevő ferdeségeit. Írói munkássága egységét azonban már eddig is sok ellentmondás bontotta meg, felületes és kritikátlan forráskezelése pedig már kikezdte tudományos tekintélyét.

Szándéka igaz volt és nemzeti érzésből fakadt. Csak-hogy úgy támadja hatvanhetet, hogy közben maga is

féllábbal a hatvanhetes alapokon áll. Tudjuk, ez osztályhelyzetének természetes velejárója. A historikus azonban, aki megismerheti mindazokat az okokat és következményeket, eseményláncolatokat és összefüggéseket, amelyek kora hibáit, visszásságait és eredményeit megmagyarázzák, a tudományos vizsgálódás során jobban felismerheti a tendenciákat, a fejlődés hosszabb távlatait mérheti fel szemével, mint osztályának többi, csak a maga mindennapi életének gazdasági és társadalmi gondjaiba elmerült tagja.

A vita nem is múlt el Thaly életében hatástalanul. Erős érzelmi megrázkódtatást okozott benne a felismerés, hogy más is a kutató érdeklődésével fordult a Rákóczi-szabadságharc története felé s illetéktelen kezek boncolgatják az eddig csak általa ismert forrásokat. Úgy érzi, történetírói munkássága kötelezi arra, hogy megvédje Rákóczit s ez a tudat fölfrissíti munkakedvét és életét új tartalommal tölti meg. Ez az őszinte igyekezet, míg nem merevül üres pózzá, sok hasznos és értékes munkát eredményez.

Megint Bottyánhoz fordul. Az Archivum Rákócziánnum VIII. kötetével befejeződött Bercsényi levelezése s Thaly a IX. kötetben Bottyán János összegyűjtött leveleit adja ki.⁴² Eltér eredeti tervétől, amely szerint előbb Rákóczi még kiadatlan leveleskönyvei, *Forgách Simon* levelei, *Károlyi Sándor* levelezése és *Eszterházy Antal* levelezése kerülne a következő kötetekben kiadásra, melyeknek másolat kötegei még Szalay gyűjtésének eredményei. Főlöszleges tehát Thalynak a változást azzal indokolnia, hogy a Bottyán anyag már nyomdakész állapotban volt. Az előszó mondja meg a valót: a forráskötet válasz az aulikus történetíróknak, akik „agyonhallgatták” Bottyánt, mint ahogy csupa merő loyaltásból

feledésbe hagyták merülni az egész Rákóczi-kort „avagy szándékosan ferdítve, torzítva szóltak róla.” Thaly az előszóban hirdeti meg új történetírói programját: „Történetírásunk ez irányú működését igen nemes föladatnak: *az erkölcsi és nemzeti igazságszolgáltatás teljesítésének tekintem.*” [kiemelés tőlem—V. Á.] Visszaemlékezik első történetírói művére, a Bottyán János életrajzra, de — mint írja — okmánygyűjteményét nem annak kiegészítésére szánta, hanem egy új nagy Bottyán monográfia alapjának tekinti. Ha férfikora derekán ismét megírja Thaly Bottyán János kuruc tábornok életét, vajon lemérhető lett volna-e a két mű alapján a történetíró húszéves tapasztalatainak és ismeretanyagának gyarapodása, politikai kudarcainak és reményeinek nyomát megtalálnánk-e az ifjú és felnőtt férfi által elképzelt Bottyán eltérő vonásaiban? Thaly nem tette lehetővé, hogy könnyen, egyszerű vizsgálódások útján ismerjük meg történelmi munkásságát. Milyen lehetett alkotó erejének teljében, történetírói működésének érett éveiben kialakított Bottyán-képe, azt csak az okmánygyűjtemény előszavának utalásaiból rekonstruálhatjuk. A jellemzésben új demokratikus tendenciákat találunk, Bottyán „a maga vitézségével emelkedett ki vezénylő tábornokká minden protekció nélkül” — írja —. Nem a rang és a születési előjog az értékmérője, hanem a jellem és a tett. „Mi a tevékenység történelmi súlyát s az embernek és jellemnek értékét tekintjük, nem a rangfokozatok lépcsőzeteit a tábornoki kar czímlétráján. És akkor a vitéznél-vitézebb, a tehetségdús, fáradhatatlan, erélyes, hív, utolsó leheletéig ügybuzgó, vérért, vagyonát, mindenét áldozni kész, becsületes, nyíltjellemű Bottyán — társai felett áll.” Tulajdonképpen ez is ugyanaz a Bottyán János, akit az ifjú Thaly festett meg első aka-

démiai előadásában, csak erősebbek a színek, élénkebb a kontúr.

A figyelmes vizsgálódó azonban észreveszi, hogy Thaly most többet akar mondani, mint a régi pasztell-színezésű képpel. Az a szándéka, hogy igazolja a maga politikai tudományos működését is. Az előszóban már megrajzolja a családfát is, mely mutatja, hogy a Függetlenségi Párt politikusa és historikusa Bottyán családjával nemcsak atyafiságban van, de „egyenes ivadéka”. Igazságtalanok lennének azonban, ha feltételeznénk Thahyról, hogy Bottyán alakját csak a maga igazolására állította most ismét előtérbe. Bottyánban most elsősorban a nemzeti jellem megtestesítőjét látja. A nemzeti jellem hozdozójának mindig a középbirtokos nemesiséget tekintette. E társadalmi réteg nagyraihivatottsága fölött már sokszor kétségbeesett, mert felismerte a bomlás, hanyatlás jeleit, a múlhatatlan pusztulás látomásai gyötörték. A Függetlenségi Párt politikája azonban új tartalmat adott a középnemesség történeti szerepéről alkotott koncepciójának. Egyrészt politikai keretbe foglalta Thaly romantikus történetiszemléletét, amelynek hőse, bajnoka, mártír vagy áruló, de mindenképpen érdekes, rendkívüli jellemmel és képességekkel fölruházott alakja a középnemesség, másrészt pedig bizonyos reményeket támasztott benne arra, hogy e hanyatló osztály legjobb fiai ismét politikai hatalomhoz jutnak s anyagilag is megerősödnek. A Függetlenségi Párt olyan eszméért harcol — vélekedik Thaly —, amelyet a történelem folyamán a középnemesség törekvése testesített meg. Új, a megváltozott viszonyokhoz igazodó lehetőség nyílik hát arra, hogy a középnemesség legjobbjai ismét betöltsék azt a szerepet, amelyre a magyar történelem teszi hivatottá őket.

Thaly tévedése kettős: az egyiknek történeti, a másiknak társadalmi alapja van. Bottyán, a kuruc szabadságharc folyamán, nem a középirtokos nemesség törekvéseinek megtestesítője, ha ilyenről beszélünk, akkor inkább a katonaság, a vitézlő rend érdekeinek képviselőjét láthatjuk benne. A Függetlenségi Párt vezetői pedig — közöttük Thaly is — programjukkal megtámadják azt a politikai viszonyt, amelytől társadalmi helyzetük következtében elszakadni képtelenek. Hiszen a nemzeti függetlenség gondolatát kellene kiszélesíteniök oly módon, hogy abba az ország idegen ajkú népeinek nemzeti s az alsó néposztályok politikai törekvése is beleférjen.

A Bottyán kötet az utolsó, amely Thaly szerkesztésében az Archivum Rákócziánium sorozatában megjelent. Az Archivum Rákócziánium 9 vaskos kötete a Rákóczi (I—III. k.), a Bercsényi (IV—VIII. k.), s a Bottyán (IX. k.) anyagot foglalja magában. A forráskiadvány sorozat nem egységes, csonka a Rákóczi leveleskönyveit tartalmazó három kötet, nem teljes a Bercsényi-anyag sem, a Bottyányra vonatkozó források gyűjteményét tartalmazó kötetet pedig más szempontok szerint készítette el a szerkesztő, mint az első nyolcat. Ez nem csupán a Bottyán által írott leveleket tartalmazza, hanem minden más egyéb levelet és forrást is, amelyet hozzá, vele kapcsolatban vagy róla írtak. Mindezek ellenére az Archivum Rákócziánium Bottyán kötete Thaly forrásgyűjteményei közt az egyik legértékesebb darab. Nemcsak Bottyán rokonszenves alakja teszi azzá, hanem a szeretet és lelkesedés, amellyel Thaly az anyagot éveken át gyűjtögette és gondos munkával sajtó alá rendezte.

Az Archivum Rákócziánium előző köteteit ismertetik és bírálják, de a Bottyán-levelekről hallgat a kritika.

Agyonhallgatják Thaly ebben az időben írt másik, forrásanyagában és mondanivalójában egyaránt jelentős művét is, amelyben ugyanúgy, mint a Bottyán-kötetben, a Béccsel kapcsolatban loyális történetírás ellen emel szót. „Az 1683-i táborozás történetéhez”⁴³ c. tanulmány lényegében forrásközlemény, de Thaly addigi munkásságához viszonyítva nemcsak abban a tekintetben új, hogy a Rákóczi-szabadságharcot megelőző korról foglalkozik, hanem elsősorban azért figyelemre méltó, mert a Habsburg-párti herceg, Esterházy Pál nádor iratai alapján bizonyítja be, hogy a magyar uralkodó osztály egy része készséggel vállalt minden áldozatot a török kiverése érdekében, s a bécsi udvar bizalmatlansága, nemtörődömsége miatt kedvetlenedett el és állt Thököly oldalára. Thaly most sem ment régi hibáitól, bőbeszédűségétől, a nem odavaló anyag (pl. Esterházy udvartartásának részletes ismertetése) sokszor az eredeti és lényeges mondanivaló rovására megy, de eddigi munkáihoz viszonyítva ez a kis tanulmány mutat némi módszerbeli fejlődést. Mondanivalója pedig a Habsburg—magyar viszony történeti kérdéseinek egyik leglényegesebbjét, a török kiűzésének problematikáját vizsgálva szűródik le: „Így veszté el Magyarország a császári államtanács önzése, bizalmatlansága s a császári hadvezérlet ügyetlensége, hogy ne mondjuk: rosszakarata.”⁴⁴ Nem annyira a bécsi politika lényegét, mint inkább módszereit vizsgálja Thaly.

Tanulmányának aktuális voltát a bécsi ostrom 200 éves évfordulója adta. Megjelenésének időpontja azt is valószínűvé teszi — bár erre Thaly nem utal —, hogy mint Károlyi Árpád, ő is *O. Klopp* „Das Jahr 1683. und der folgende grosse Türkenkrieg bis zum Frieden von Carlovitz 1699” c. könyvének Thököly ellenes megállapí-

tásait igyekeznek visszautasítani.⁴⁵ Három év múlva Buda felszabadításának 200 esztendő's ünnepét csak kisebb közleményekkel teszi emlékezetessé. Közleményei a magyarok egyéni vitézségét és bátorságát példázzák.⁴⁶ A jubileum politikai jelentősége Knauz Nándorral folytatott vitájában tükröződne némiképp, ha a személyeskedés nem venné el a vita minden politikai élet. Knauz Nándor esztergomi kanonok, egyháztörténész „Buda ostromához” címmel forrásgyűjteményt tett közzé. A kötet azokat a leveleket és számadáskönyveket foglalja magában, amelyek az esztergomi káptalannak a Budát ostromló császári és magyar seregek ellátására fordított kiadásait, élés, kvártély, pénz szolgáltatásait tartalmazzák. Thaly megsértődik, mert Bottyánra vonatkozó egyik adatát Knauz cáfolja, a másikat pedig gyanúsának mondja, s ezért támadja az egész kiadványt. Alapvető kifogása a cím, amely többet mond, mint a forráskötet anyaga. Thaly Knauz álláspontját elkülöníti a klérustól s hangoztatja, hogy csak Knauz egyéni véleményét ítéli el. A vita Thaly amúgyis gyenge oldalan, forráskritikai módszerén ejtett újabb sebeket.⁴⁷ Annak idején Fraknóival, a történetírás legexponáltabb egyházi képviselőjével még elveken vitázik, most, amikor elvei már élesebben körvonalazottak, jelentéktelen és másodrendűen fontos adatok hitelessége miatt ássa ki a harci bárdot s az adatokhoz, mégha „gyanúsak” is, oly hévvel ragaszkodik, mintha adatbeli tévedésének beismerése elvei feladását jelentené. Pedig a vita alapja lényegében most is szemléletbeli, elvi ellentét: „valószínűleg lesz még alkalmam — írja Knauz —, hasonló egyoldalú forrásokból kimutatni, hogy Thaly félistenei bizony csak gyarló, sőt néha nagyon is gyarló emberek voltak.” A magyar történelem megítélésének politikai

szempontjai húzódnak meg a Knauz-vita mélyén csakúgy, mint a Thaly körül most már csaknem öt éve szakadatlanul hullámozó kisebb, nagyobb vitákban. Ezeknek élet, mélységét pedig azok a változások és új tendenciák határozzák meg, amelyek a magyar történettudomány fejlődésében s a történetírók körében tapasztalhatóak.

A magyar történettudománynak a kiegyezés után egyik legnagyobb feladata — fogalmazta meg Flegler Sándor találóan — Magyarország új politikai állásának, helyzetének történelmi igazolása.⁴⁸

Képes-e arra a magyar történettudomány, hogy a hivatalos feladatát betöltse, ennél többet is adjon, vagy a politikai és társadalmi viszonyok ellentmondásai fejlődését eltorzítják, sőt gazdagabb kibontakozását is gátolják. A kiegyezés óta eltelt több mint másfél évtized elegendő ahhoz, hogy a hosszadalmas tudományos kutatás beérjen, vagy kiderüljenek azok a kóros tünetek, amelyek akadályozzák az eredményes munkát.

Az 1885-ös történészkongresszus olyan határkő a magyar historiográfiában, ahol érdemes megállnunk, széttekintenünk, mert nemcsak a megtett szakaszra nézhetünk vissza, hanem láthatjuk az elkövetkezendő évtizedek történetírásának útjait is.

Európa burzsoá történetírásában az utolsó negyedszázad folyamán nagy változás történt. Mindenütt hatalmas és forrásapparátusával impozáns történeti irodalom bontakozott ki. Ha azonban közelebről megvizsgáljuk az egyes országok burzsoá történetírását, azt látjuk, hogy csak anyagában, tematikájában, eszközeiben gazdagodott, eszmei mondanivalójában viszont leszűkült. A történeti fejlődés egyetemes törvényszerű-

ségeinek feltárása helyett egyetlen osztály érdekeinek védelmezőjévé vált, vaskos kötetei nem építettek hidakat, hanem inkább ékeket vertek a népek közé, és mondanivalójukkal a nemzetek hatalmi törekvéseit szolgálták.

A francia történetírás jellegzetes alakja *Fustel de Coulanges* tagadja az osztályharcot. „A régi Franciaország társadalmi szervezetének története” c. munkáját annak szenteli, hogy bebizonyítsa: a történelemben nincsenek forradalmak, a kizsákmányolás, a vagyon egyenlőtlen megoszlása örök és megmásíthatatlan tényezője a históriának. A Párizsi Kommün hatása a francia burzsoázia történeteszemléletének megváltozásában leginkább Taine munkájában „A jelenkori Franciaország eredete” c. munkájában tükröződik, amely szinte a forradalomellenesség apológiájának tekinthető.

Angliában a régi liberális történészek, *Freeman, Rodgers, Stubbs, Henry Somner Man*, akik Anglia történetének alapkérdését a paraszti földközösség problémájában látták és azt vallották, hogy az angol történelem lényege az angol nép törekvése a szolgaságból a szabadság felé, a 80-as évek elejére átadják helyüket *Seebohm, Maitland* és követőinek, akik az elnyomás örökkévalóságát bizonyították munkáikban.

Az orosz burzsoá történetírás nagy alakjait *I. V. Lucsickijt, M. N. Kovalevszkijt, P. G. Vinogradovot, N. I. Karejevét*, akiknek munkáit Engels és Marx egyaránt nagyrabecsülte, ha néhány évvel később is, de ugyancsak felváltják a burzsoázia reakciós történészei, élükön *P. Miljukovval* a kadet-történetírás jellegzetes képviselőjével.

A német történetírást a porosz junker sovinizta ideológia hatja át. A francia—porosz háború árnyékában,

az uralkodó osztály nagyhatalmi törekvéseinek jegyében fejlődött ki az úgynevezett nagynémet történeti iskola. Kimagasló alakjai *Mommsen* és *Ranke* művészien megformált, adatgazdagságában lenyűgöző műveikkel különösen szuggesztív és hatásos terjesztői voltak elfogult szemléletének. *Treitschke*, *Waitz*, *Siebel*, *Brunner* munkái ugyancsak a sovíniszta nagynémet szemlélet jegyében fogantak.⁴⁹

A hivatalos magyar történetírás az egyre jobban differenciálódó európai burzsoá történettudomány áramkörei közül ebben az időben kettőbe kapcsolódott be, az egyikhez az osztályérdekek, a másikhoz a nemzeti elfogultság vonzotta.

Az 1885-ös történészkongresszuson általános támadás bontakozik ki a pozitívizmus ellen. A pozitívizmusban a régi nagy tekintélyek lerombolóját félik s közeli még a Párizsi Kommün intő, figyelmeztető emléke. A forradalom kultuszával szakítani kell — mondja Trefort —, ha egészséges fejlődést akarunk. Az eszmei zűrzavarra azonban jellemző, hogy Ipolyi Lecky-t, tehát pozitívista történészt idézve üzen hadat a pozitívizmusnak, ugyanakkor Pulszky Taine tehát pozitívista történész tanai alapján bírálja Buckle-t, s ebben az évben választja az Akadémia tiszteletbeli tagjává Tainet. Taine népszerűsége érthető. „Aki a francia forradalomról oly fogalmakkal bír, hogy az a, szabadság, a testvériség és egyenlőség’ elveinek diadalát hozta létre, aki azt hiszi, hogy azok a krokodilok emberbarátok voltak, kik a szabadság szent nevében csak a bűnözőket ették meg és csak a haza szent oltárán áldoztak, azok Taine könyvének olvasása nyomán ki fognak gyógyulni balhiedelmükből és legalább is gondolkodó emberekké válnak” — írja Zsilinszky Mihály — jelezve ezzel a maga

szemléleti fejlődésének korlátait is. Ugyanakkor Taine antiklerikalizmusa, az az adatgazdagság, amellyel „A jelenkori Franciaország eredete” c. könyvében a feudális társadalom visszasságait festi, a nemzeti öntudatnak egyáltalán nem hízelgő objektivitása saját országa iránt, úgy véljük, Magyarországon, ahol a német burzoá történetírás hatása egyre erősödött, ahol a nagyhatalmi törekvésekhez a feudalizmus itt maradt bomló társadalmi csoportjainak szemlélete adja a kosztümöt, még pozitív hatások lehetőségét is magában hordozta.⁵⁰

A magyar történetírás állapotát *Ipolyi Arnold* jellemzi a kongresszus elnöki megnyitó beszédében. Ipolyi még Ráth Károlyék tisztelt mestere, öreg ember, aki, bár magas tisztséget tölt be, a Társulat elnöke, félig meddig már évek óta meghasonlott a Társulat vezetőivel.⁵¹ De szavaiból nem elégedetlenség és kiábrándultság cseng ki; bölcs, öreg historikus körütekintő számadása ez a beszéd.

A történetírásban kisszerűség uralkodik — mondja —, alkalmi, rendszertelen félmunkákba ölik erejüket, ahelyett, hogy „egészet, nagyot monumentálist alkotnánk”. A történetírók kicsinyes boncolgatásokban lelik kedvüket, mulatságukat. A nagy nemzeti hősök mellett meg kellene látniok az egész nép jellegét.

Két irány fordult egymás ellen: „a felburjánzó hiperkritikai nemzetellenes irány” túlzón áll az ugyanúgy túlzó „oktalan magyarkodással” szemben. A nemzetellenes irányt egy orosz lap véleményével veti el: „A magyar nemzet ereje egyfelől abban a nemzeti és politikai függetlenségben, s önérzetben, másfelől pedig abban az erős hazaszeretben gyökeredzik, mely a nemzet minden rétegét át tudja hatni.”

A magyarkodó, frázisokkal ható történetíráson pedig — állapítja meg — már régen túlhaladt a kor. A szövirágok, a lelkesítő dal és ékesszólás ma már hatástalan — mondja: „a tudomány egész világa, a munka összes ereje s hozzá erkölcsi komolyság kell immár, hogy a nemzetet történelmével... tájékozzuk; hogy műveltségét és szellemét a mai színvonalra emeljük”.

A történetírás programját a következőkben határozza meg: „A kor követelményeinek épen úgy, mint a nemzetek geniusának helyt kell adni; de igyekezni kell azt a nemzeti hagyományok és aspirációk keretében alkalmazni.” A múlt ismerete nem annak fenntartására vagy visszahozására vezet, hanem újabb, jobb intézmények építését, a fejlődést eredményezheti. Különösen a művelődéstörténet fontosságát hangsúlyozza — szerinte — ez vezet el bizonyos pártérdekek fölé emelkedő szemlélethez.⁵²

Ipolyi még a régi nagy történészek csoportjához tartozik, Horváth Mihály, Szalay generációjának utolsó tagja, ha történeti munkássága azokéhoz nem is mérhető.⁵³ A magyar történetírás új fejlődésének irányait azonban már a legfiatalabbak határozzák meg és képviselik majd, akik már most mint kezdő, de tehetséges történészek szerepelnek.

A kongresszuson a történelmi anyagról *Thallóczy Lajos*, a történelmi segédtudományok állásáról *Fejérvataky László*, a történelmi oktatásról pedig *Marczali Henrik* referál. *Lánczy Gyula* a történelmi módszerről tart előadást s a német történetírással a nagy állam eszméjét hangsúlyozza s a kiegyenlítés, a relatív igazság elvét állítja fel mércéül. Véleménye szerint Humboldt teljesen idealista történetfelfogása a legalkalmasabb arra, hogy a pozitivista iskolának elméleteit kellő érté-

kükre redukálja s ezzel elülteti a szellemtörténeti felfogás magvát, amely az új században bontakozik majd ki.⁵⁴ A fiatalok, köztük Károlyi Árpád, Fejérpataky, a híres bécsi Institut für Österreichische Geschichtsforschung növendékei, vagy berlini, párizsi egyetemek ösztöndíjasai, mint pl. Marczali, erős tudományos fegyverzetben indulnak a magyar történelem új meghódítására.⁵⁵ Szilágyira, aki törődik velük, atyai tisztelettel tekintenek. Az öreg Thalyról, akit nemrég még csodálattal emlegettek, mosolyogva beszélnek. „Aztán csak úgy folyik tőlem a pénz, mint Thalytól a Rákóczi-kor. Egyiknek sincs látszatja” írja Berlinből Fejérpataky László Szilágyinak. Thallóczy pedig, akit Thaly vitt be a *Századokhoz* — „mulatságos duellum”-nak tartja régi példaképe vitáját Knauzzal.⁵⁶ A modern tudományos páncél új eszméket, új szemléleti módot is rejt, e fiatalok többségükben nehezen találhatnak már kapcsolatot a magyar történetírás haladó hagyományaival.

A fiatal történészeknek van egy másik kis csoportja is, amelyet más irányú, de ugyancsak új törekvés jellemez. Legtipikusabb alakja egy Thaly pártfogolta fiatalember, *Márki Sándor*, aki témaválasztásával fordul el mesterétől. 1883-ban megjelenik *Dózsa György és forradalma* c. munkája. Kutatásainak eredménye szinte maga is forradalomszámba megy: Dózsa nem vad indulatokkal fűtött feje dühös parasztnak, hanem hivatástudattól eltelt vezér s forradalmának messzebbre mutató céljai voltak, mint az egyszerű bosszú. „Tudom, hogy a munka irányát vagy inkább felfogását sokan nem helyesik; de ez az irány és felfogás az én tulajdonom s én felelek érte” — vallja öntudatosan.⁵⁷ Hasonló módon a magyar történelem új területein vág csapásokat *Acsády Ignác* is. Thaly Márkit nem érti, de szereti,

nagyrabecsüli, Acsády „irányzatos” munkáját bírálja és elveti.⁵⁸

1885-ben úgy tűnik, a fiatalok előző csoportjának oldalán van minden előny, hivatalos támogatás, az ő munkásságuk hatása ad majd irányt a történeti kutatásnak több évtizedre.

A magyar történettudomány eddigi eredménye a forrásgyűjtemények hatalmas torzója. Az elmúlt másfél évtized anyaggyűjtői gyakorlatát három forrás táplálta: a szabadságharc után megnyíló családi levéltárak anyaga s a nemesi okmányok értékváltozása; a pozitivisták szemlélet pauleri értelmezése; s végül a *Sickel* igazgatása alatt álló bécsi Institut. Anyagi feltételeit a kiegyezés által megteremtett helyzet annyira biztosította, hogy kezdetben nem is tudják minden évben felhasználni a forráskiadásra fordítható összeget. 1876-ban pl. 15 000 Ft-ból 2053 Ft megmarad. Ahogy a lehetőségeket nem győzik munkával e kor történetkutatói, ugyanúgy elégtelen az erejük ahhoz, hogy az összegyűjtött hatalmas anyag felett uralkodjanak.

Pulszky Ferenc már 1879-ben kimondja, hogy „az adatgyűjtés nem lehet cél, az csak eszköz, az okmányok, melyek kiadatnak, csak építőkövek, melyek várják a mester-kezet, hogy egy díszépületbe beillesztessenek, mely a nemzet dicsőségére szolgáljon”. Azt hangoztatja, hogy átfogó, a szomszéd népek s az egész emberiség történetét vizsgáló tekintet mérheti csak fel Magyarországot történetét teljes sokrétűségében és mélységében: „A történelem nem pusztán összehalmozása a száraz adatnak... nem is elégséges még, ha az író azokból criticalai élelmegállapítja az események pontos sorozatát és chronológiáját, szükséges azoknak benső összefüggését is megmagyarázni, indító okaikat kikutatni, befolyásukat kimu-

tatni a nemzet életére és jellemére, s azon viszonyt kiemelni, melyben a szomszéd országok s nemzetek történelmével állanak, mert a cultur népek nem fejlődnek ki függetlenül, sem autochthon nemzetet, sem autuchthon művelődést nem ismerünk, az ember társas állatok közé tartozik, csak társaságban tud megélni s fejlődni s ugyanezért a szomszédok befolyását nem kerülheti ki, békében és háborúban kereskedésben és határczívódásokban. Minden egyes nemzetnek s államnak élete egyszersmind része az összes emberiség életének.” Ez a program azonban nem kapcsolódik a konkrét kutatási munkákhoz s így nem is tud rendet vágni a sokasodó forrásanyagban.

A kiegyezés óta az első nagy összefoglaló történeti munka, amely lényegében Flegler programjának szellemében született s amelynek tudományos súlya ugyan egyáltalán nincs, de politikai jelentősége és népszerűsítő hatása rendkívül nagy, az osztrák-magyar ellentét, a történelmi fejlődés ellentéteinek elsimítását szolgálja. „Az Osztrák Magyar Monarchia írásban és képben” c. több kötetes nagy sorozat történeti bevezetését ismert magyar és osztrák történészekkel iratták meg. „Bár múlt volna el, múlhatnék el a magyar irodalomtól ez a keserű pohár!” sóhajt fel a viszonyok miatt egyre kiábrándultabb, kedvvesztett Szabó Károly, Pauler Gyula pedig keserűen ír a történeti bevezetés osztrák íróinak a magyar történelem függetlenségi hagyományait megsemmisítő tendenciájáról.

Különösen sajnálatos azonban, hogy ebben az időben a magyar történetírók főleg ezen az előttük gyűlöletes sorozaton át kapcsolódhattak volna a magyar társadalom legszélesebb köreihez. A magyar történettudomány elveszti népszerűségét. A történelem iránt csökken

az érdeklődés, a Társulat társadalmi bázisa szaktörténészekre, a Századok olvasóközönsége pedig a földbirtokosi, a tanári és a hivatalnoki rétegre szűkül. Ennek okát azonban elsősorban nem a magyar történettudományban, hanem az általános művelődési viszonyokban kell keresnünk. Ady azt írja, hogy az 1880-as évek első felében intellektuális csőd van Magyarországon. Az emberek nem olvasnak. Pedig a korabeli hivatalos statisztika kimutatása szerint 1885-ben 10 millió könyvnél több van a hazai könyvtárakban, ami jelentős mennyiség, különösen, ha figyelembe vesszük azt, hogy ugyanekkor Angliában 2,8 millió, Olaszországban 4,3 millió könyvet tartanak számon a hivatalos kimutatások. Magyarország könyvgazdagságát csak az Egyesült Államoké múlja felül 12,2 könyvállományával. 100 lakosra Magyarországon átlag 53,29 könyv jut, ami megint csak kiemelkedő, hiszen Franciaországban 12,5, Ausztriában 26,8, az Amerikai Egyesült Államokban 27,2 könyvet vettek számba. Magyarország ebben a tekintetben is jóval az átlagon felül áll, hiszen csak Svájc múlja felül. Csakhogy e jelentős könyvállomány Magyarország lakossága nagy része elől teljesen elzártan őriztetik, a nyilvános könyvtárakban hiányzanak az olvasótermek, a könyvállomány negyed-része Budapesten halmozódik, a falvakra az egy-két kaszinói és ún. népkönyvtár kivételével csak teljesen használhatatlan zárdai könyvtárak jutnak, a kölcsönkönyvtárak tervszerűtlenül, gyakran a közművelődés, a jó ízlés, sőt az erkölcs kárára gyarapítottak, a vidéki városok lakossága alig látogatja a könyvtárakat, legtöbb könyvvel a mágnáscsaládok rendelkeznek s az „iparosok és kereskedők osztálya” nem érdeklődik a könyvek iránt. A magyarországi könyvállomány 12%-át teszik a történeti

művek, ezek között azonban sok a lom, számos darabját évekig kézbe sem veszi senki, jelentős részükről csak a bogarászó bibliográfusok, szaktudósok tudnak. A nagyközönség hírlapokat, kalendáriumokat és regényeket olvas.⁵⁹

A történetíró és a közönség között egyre magasodik az áthatolhatatlan válaszfal. Azok a történetírók, akik az 50—60-as években vasszorgalommal vagy nagy tervek-től fűtve kezdtek a magyar múlt feltáráshoz, most a 80-as években különböző módon, de valamennyien tudományos zsákutcába jutnak. A nagy tekintélyű Fraknoi évekre elmerül a külföldi, főleg olasz levéltárak búvárlásában, a katolikus egyház álláspontjáról nézi a magyar múltat s elszakad a hazai tudományos problémáktól.⁶⁰ Pauler Gyula — ahogyan Marczali jellemzi — a XVIII. századi papi történetírók epigonjává merededik.⁶¹ Szabó Károly is elfordul korától, a „kaszárnyává vált Európától”, úgy látja, hogy a „fegyveres béke” a „katonai despotizmus”, mindent elnyeléssel fenyeget s a „Régi Magyar Könyvtár” munkálataiba temetkezik Kolozsvárott. Szilágyi talán az egyetlen, aki, mint a Társulat titkára, a Századok szerkesztője s a fiatal, külföldön tanuló, majd Bécsbe kerülő történészek „atyja” lépést tart a magyar történettudomány napi kérdéseivel. De az ő tudományos elvei sem alkotnak töretlen ívet: „te szeretsz most másokkal egyetérteni — fordul el tőle régi barátja, Salamon Ferenc —, a kik az irodalomban s társulatokban részint korlátolt-eszűségből, részint a görbe utak iránti rossz ízlésből, részint olcsó dicsőség hajhászatból, a kevés haszon mellett sok kárt tesznek s ferde irányba terelik szakirodalmunknak egész generációját.” Salamon a historicus kongresszussal sem vállal közösséget s a németes irány-

Letzte
Correspondenz

Jászony, 1889. apr.

20.

Kisasszony

Kezbeszélő!

Rodossön nagy bizalommal
követem; remélem, keljesen
befogadja viendém le a lév
iratot holnap vagy holnap-
utánhoz egy hétre. Biróság
késze, - olyan szája ize se-

rint való lesz a publicannak,
a mitgen meg a társadór
ban nem soha olvasat;
hanem, így számírom, a szer-
delme fel fog ragni öt nyo-
most ivre. Sert azért tudar-
som már most élve, hogy,
nagyon érvel, hacsak ember
nily beletó: rendszer úgybe,
élve a társadór jünösi és

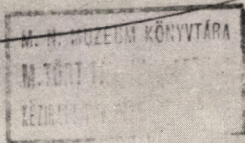
júlusi füreteit, hogy a tá-
nalmányom a tés' füretebe
beleferjen; mert előbb
megskatítani semmi áron
nem szeretném!... Enged
aviso gyanánt. —

Boldog ünnepet ü-
vánván — az úrnő "Nga-
ilna" kéréit csófolja, se-
ged pedig időzőlve ölel

a most folyvást Rodos-
sóban élő

vén Euracs:

Jh. Kálmán

nyal, a német történetírással szenvedélyesen szembefordul „a németek már megvetik a franciákat s a latin népeket, lenézik a muszkát s gyűlölik a magyart s maholnap természetes ellenségei lesznek az egész emberiségnek.”⁶² „A történettudományt nem szolgálóul tekintetem — vallja Pesty Frigyes 1885-ben —, hogy előre megállapított, előre elfogadott célok elérésére nyújtsa be hátát.” Mégis történeti leveleivel, amelyek a *Századokban*, az *Egyetértés*, a *Pesti Napló*, a *Nemzet*, a *Pesti Hírlap*, a *Budapesti Hírlap*, a *Pester Lloyd*, a *Gazette de Hongrie* és a római *Rassegna* hasábjain jelentek meg (— történetíró számára ritkán adódó lehetőség a nagyközönség ilyen széles köreihez szólni —) horvát tekintetben alátámasztotta a magyar államnak nemzetiségellenes politikáját.⁶³ Azok pedig, akik egy évtizeddel ezelőtt a hivatalos történetírást támadták, s reményt nyújtottak aziránt, hogy ha elméleti felkészültségükhöz az alapos módszertani ismereteket is elsajátítják, erős és eredményesen küzdő ellenzéki csoportjává lesznek a magyar történettudománynak, sokirányú elfoglaltságukban szét-szóródnak, elméleti tájékozottságukat nem tudják a gyakorlati kutatással kellően összekapcsolni, mint Zsilinszky, vagy lemondanak régebbi elméleti igényességükről, mint Abafi Lajos.

De nem célunk, hogy végigkísérjük e historikusokat szertefutó útjaikon, mi csak Thaly Kálmán pályáját figyeljük s úgy látjuk, a 80-as évek közepe az ő tudományos fejlődésében is újra fordulatot jelent. Lezárja anyaggyűjtését s abba senkinek betekintést nem enged. Eddig élesen támadta az Akadémiát, most lassan azonosítja magát a tudományos élet központjával. Szilágyival megbékél. Szilágyi személye olyan, mint a vilálmárhító, amely levezeti a tudományos ellentéteket

s nemcsak a legkülönbözőbb beállítottságú történészeket tudja összehozni egy nagy magyar történelem megírására, amellyel majd a millenniumot ünnepli a magyar történettudomány, hanem Thaly s a nyíltan aulikus történétírók között az 1878—86 években annyiszor ki-robbanó vitáknak is véget vet. Pedig ezek a viták, ha a személyeskedés, a kicsinyes tudóshiúság sok salakját hozták is felszínre, mégis csak felszaggatták volna a Thaly tudományos munkája körül egyre sűrűsödő ködöt s tisztították volna a tudományos látóhatárt. Megvédték volna Rákóczi személyét olyan meghurcolásoktól, mint amilyent a Szekfű vita eredményezett. De amit most nem végeztek el, azt az elkövetkezendő fél évszázad magyar történettudománya sem tudta már pótolni. Thalynak van azonban egy nagy erőssége, amely kortársaitól megkülönbözteti őt: ismeri a nagyközönség igényeit, tud a nyelvükön szólni, ért ahhoz, hogy újságcikkekben hogyan népszerűsítheti leghatásosabb kutatásainak eredményeit.

Azok az ellentmondások, amelyek Thaly Kálmán történelmi — társadalmi — és politikai nézeteiben uralkodnak, tudományos munkásságát és politikai magatartását egyaránt befolyásolják.

A tudományos közvélemény, de főleg a nagyközönség ebben az időben már úgy tekintette Thalyt, mint a Rákóczi-szabadságharc egyedül illetékes történétíróját.

„Tőled Rákóczit várja a nemzet” — mondta neki 1886-ban némi éllel, de tréfás hangon Eötvös Károly — s ha egy éven belül Thaly meg nem írja — fogadkozott — akkor ő veszi kezébe a tollat. Thaly megharagudott Eötvös Károlyra, akit tíz évvel később szemrehányó

megjegyzéssel — „miért akarod Rákóczit előlem elérni” — figyelmeztetett, hogy tréfás fenyegetését komolyan vette s ezért kellett régi barátságuknak megszakadnia.⁶⁴ Az anekdota Thaly életművének legsebezhetőbb pontjára villant fényt. Miért nem írta meg Thaly II. Rákóczi Ferenc életét, a kuruc szabadságharc történetét? A nagy tervek, a nyolc kötetes hatalmas összefoglaló mű, Bottyán nagy életrajza, a három dandárnok trilógia miért csak terv maradt, miért nem valósult meg soha? Miért maradt feldolgozatlan az a hatalmas anyag, ami Thaly kezén keresztül ment.

A kérdés megoldásához életműve legterjedelmesebb darabjának, „*A székesi gróf Bercsényi család története*” c. munkájának elemzése visz közelebb.⁶⁵

Thaly, mikor Bercsényi leveleit rendezte sajtó alá, teljesen a fővezér érdekes és rendkívüli egyéniségének hatása alá került. A Bercsényi leveleket minden más forrásnál, de még Rákóczi összes műveinek kiadásánál is fontosabbnak tartja.⁶⁶ Már a forrásgyűjtés éveiben elhatározta, hogy megírja a Bercsényi család életrajzát. Az eredetileg családtörténeti monográfiának induló mű azonban Bercsényi Miklós életét tárgyalva kiszélesedik és a Rákóczi-szabadságharc első három esztendejének aprólékos eseménytörténetét adja.

A „*Bercsényi család*” mindenképpen felemás alkotás. Első kötete családtörténet, mely a történelmi háttér nagyvonalú felvázolását sem tekinti feladatának. A második Bercsényi Miklós életének egy rövid, de jelentős szakaszát tárgyalja igen részletesen s leginkább „egy pártfordulás története” címet viselhetné, a harmadik kötet pedig a Rákóczi-szabadságharc első felének története, melyben 1706-ig, a béketárgyalások meghiúsulásáig írja meg a szabadságharc hadi és politikai eseményei-

nek menetét, a diplomáciai tárgyalások és kulturális vonatkozások részletes ismertetését sem hagyva ki belőle. A három kötetet nem tekinthetjük családtörténetnek, hiszen a család még a XVIII. században is tovább élt, s a második, főleg pedig a harmadik kötet messze túlmegy a családtörténet keretein, de a Rákóczi-szabadságharc történetének egészét sem ismerheti meg az olvasó, hiszen a háború második felével az 1706—1711-ig terjedő szakaszával adós marad a szerző.

Feltehetjük a kérdést, hogy miért nem írta meg rövidebbre fogva a Bercsényi család történetét, hiszen adatai együtt voltak, s miért nem fogott utána a kuruc háború történetének feldolgozásához? Thaly valószínűleg most is, mint mindig, az anyag hatása alá került, de a források soha nem belső tartalmukkal, hanem mennyiségükkel hatottak rá. „A Bercsényi család” esetében azonban ez nem megnyugtató válasz, hiszen egész élete munkásságának eredményét mind e művébe sűrítette. A hatalmas forrásanyag felmérése során Thaly előtt Bercsényi súlyosabbnak találtatott, mint a vezérlő fejedelem. „Gróf Bercsényi Miklós II. Rákóczi Ferenc fejedelemnek benső barátja, hív társa és tanácsadója, alter egoja, fejedelmi helytartója, főhadvezére, fődiplomataja, első senatora; — fogalmazza meg Thaly a maga Bercsényi képét — a lánglelkű, szikrázó elméjű és vasjellemű szabadsághős, a Rákóczi háború megteremtője, szervezője, fenntartó lelke.”⁶⁷ A harmadik kötet előszavában pedig választ kapunk arra is, hogy milyen politikai megfontolásból tekinti Bercsényit a szabadságharc tulajdonképpeni vezetőjének. „Bízunk is abban — írja Thaly —, hogy e III-ik kötetből egészen másként fog ítélni az olvasó Bercsényiről, mint ahogy eddig, az elfogult aulikus irányú, osztrák, vagy ezek nyomán téve-

sen indúlt, máskülönben jóhiszemű történetírók művei után ítélni vala. Így nevezetesen meg fog győződni arról, hogy nem ő volt az, aki Rákóczit a béküléstől visszatartotta; sőt ellenkezőleg *Bercsényi a tisztességes, alkotmányos kiegyezésnek egészen az 1706-iki békealkudozások Bécsből történt erőszakos félbeszakításáig őszinte kívánója s meleg támogatója vala*; (kiemelés tőlem. — V. Á.) ő volt az, aki bizalmas leveleiben az ifjú fejedelmet több ízben óva inti: *ne bízzék a francziák csábító ígéreteiben*; ő tanácsolja neki bölcs mérséklettel: *'Kegyelmes Uram, addig béküljünk, míg utánunk járnak; mint a darabolt grádicson, állapodjunk meg. Könnyebb lesz aztán följebb menni! . . . Mert ez a magyar állhatatlan természetű, a hosszas hadakozást megunja. . . Hitemre, nem magamat, — hazámat szánom!*' stb. És ezt nem egyszer írja: hanem számos ízben, többféle alakban ismétli. S őszinte kiegyezési hajlamairól Bercsényinek az angol és hollandi mediatorok is élénken tanúskodnak több ízben, de különösen I. József császárhoz 1706. aug. 1-jén tartott ünnepélyes búcsúbeszédökben. — Úgy szintén amaz állítólag *'korlátlan'* befolyás, a melyet Bercsényi Rákóczira sokak szerint gyakorolt, a *valódi* világításban van feltüntetve s tényekkel illusztrálva könyvünkben."⁶⁸ Thaly félreérthetetlenül rámutat, hogy 1706-ig Bercsényi a békülékenység híve, a megegyezési irány képviselője s Rákóczit visszatartja a „végzetes” forradalmi lépésektől.

A „Bercsényi család” I. kötete 1885-ben, a harmadik pedig 1892-ben jelent meg. Thaly a kiegyezés fölötti csalódásában fordul Bercsényihez, a középnemességre támaszkodó Rákóczitól a főnemesi törekvések megtestesítője felé, de életének vizsgálata során ismét a kiegyezés igenléséhez jut. Az első kötet elején még azt bizo-

nyítja, hogy Rákóczi és Bercsényi egyek, a végső konklúzió viszont nem más, minthogy a fejedelmet és fővezérét két ellentétes politikai elv vezette ugyan, de Bercsényi jótékony hatása befolyásolta Rákóczi politikáját.

Minél beljebb hatolunk Thaly legnagyobbszabású alkotásába, annál inkább látjuk, milyen sokrétű ellentmondás bontja nemcsak kötetekre, de szinte fejezeteire a művet, melyet egy nagyszorgalmú és fáradhatatlan historikus egész élete tudományos eredményének tekinthetünk.

Az első kötet, amely 1526-tól id. Bercsényi Miklós gróf haláláig, 1689-ig kíséri végig a család egyes tagjainak életét, a leglényegesebb kérdésben, a Bercsényiek, főleg pedig Bercsényi Imre pártváltoztatásainak kérdésében teljesen tájékozatlanul hagyja az olvasót. Az, aki az utolsó nagyobb mű, az „Ocskay László élete” után kezébe veszi ezt a kötetet, ha nem ismerné szerzőjét, azt vélné, hogy két különböző író munkáját ismeri meg. Hiszen az „Ocskay” a pártváltoztatás problematikájának történeti feldolgozása, a pártváltoztatás a legnagyobb bűn, amit hideg számítással csak olyan „erkölcsi szörnyeteg”, mint Ocskay követhet el. Azt viszont, hogy Bercsényi II. Imre Bethlen Gábor oldaláról II. Ferdinánd szárnya alá menekült, úgy adja elő a szerző, mint figyelmet sem érdemlő személyes torzsalkodás eredményét. Nyilvánvaló, hogy Ocskay árulása és Bercsényi Imre pártváltoztatása között a politikai viszonyok változása, a merőben más történelmi helyzet cezurát von, de hogy az olvasóban a két kérdés mégis együtt vetődik fel, annak maga Thaly az oka, aki egyik művét erre a kérdésre építi, a következőben pedig, ahol ez a Bercsényiek politikai szereplésének kulcsa lehetne, teljességgel mellőzi. „Az átpártolások motívumának ismerete nél-

kül — írja bírálója (valószínűleg Pauler Gyula) — a Bercsényiek politikai szereplése pszichológiai rejtély marad és ezért a történet barátja őszintén sajnálni kénytelen, hogy az adatok épp e fontos kérdésnek megvilágításánál hagyták cserben a szerzőt.”⁶⁹ Thaly visszautasítja a bíráló vádját s válaszában elárul valamit történetírói módszeréről is. Azt írja, hogy Bercsényi I. Imrének Ferdinándtól a Zápolya párthoz való átállásának okairól semmi pozitív adat, okmány nincs. Ennek következtében ő inductív alapokon magyaráz, s „belső lélektani motívumokat” hoz fel: Bercsényi Imrében jelentkezett „a Bercsényiek nyughatatlan, kalandos vére”, „tetterős lelke tágabb szerepkörre: harcokra, udvari fényre vágyott”, „politikai hajlamai” a Zápolya-párthoz vonzótták, s különben is ez jellemző „azon kor ijű nemes vitézei példájára”. „Merőben subjectív okoskodással többet mernem éppen a szigorú történetíró tiszte tilt vala.” Pedig a szubjektív okoskodás elég messzire ragadja, talán többre jutott volna a kor általános politikai társadalmi kérdéseinek, Ferdinánd és Zápolya politikájának elemzése útján.

Nem fogadja el bírálójának az apró lényegtelen adatok fölösleges és az egész mű szerkezetét zavaró közlésére vonatkozó megjegyzését sem. Igaz, hogy zavarják az elbeszélés fonalát — mondja Thaly, de értékes mozaikkövecskék a nagy kép keretében. „Inkább ártsanak valamit — ha ugyan ártnak — a mű compositiójának — csak másoknak használhassunk velök!”⁷⁰

Ha a politikai állásfoglalás változásainak magyarázatát hiányoljuk az első kötetben, akkor bő kárpótlást nyerhetünk az ifjabb gróf Bercsényi Miklós 1689—1703 közötti életszakaszát elemző második kötet olvasása közben. A tizennégy év története Bercsényi Miklós útja

a császárpártiságtól a felkelésig, a magyar és „más császári és királyi nevezetesen örökös tartományok grófjainak” jogaiban megerősítő császári okirat átvételétől a brezáni pátens megfogalmazásáig. Történetíró nem is kívánhat magának érdekesebb és drámaibb témát. Thaly, amivel Rákóczi ifjúsága című munkájában adós maradt, azt a „Bercsényi család” második kötetében pótolja; az ország viszonyainak részletes elemzésével kimutatja, mi vitte Bercsényit a császár-hűségből a nemzeti felkelés megindítására.

„A székesi gróf Bercsényi család” második kötetének legszebb és legszínesebb fejezete a *hegyaljai felkelés* történetének leírása, de egyben ez az a rész is, amelynél kiderül, hogy Thaly a függetlenségi harc egyik alapját, a társadalmi kérdéseket teljességgel félreismeri.⁷¹

1697 a nagy kuruc szabadságharc három szereplőjének — II. Rákóczi Ferencnek, a népnek és Bercsényi Miklósnak — főpróbája. Thaly rámutat, hogy a nép jogosan kelt fel elnyomói, az osztrák hatalom képviselői ellen. Rákóczi nem vállalta a fővezérséget, mert „éles elméje azonnal átlátta, hogy itt csakis a vérig gyötrött nép bosszújának kitöréséről, lokális fölkelésről lehet szó, melyet a kétségbeesés sugallt intézőinek. . . A reménytelenül kezdett támadás . . . kétségkívül el fog nyomatni, mielőtt megerősödheték” s ezért Bécsbe menekül, nehogy császárhűségén folt essék.⁷² Ha még hozzávesszük, amit Thaly „II. Rákóczi Ferenc ifjúsága” című művében mond, hogy Rákóczi belátta „e jelen mozgalomtól még távol kell magát tartania”, nehogy elveszzen mielőtt „hazájának használna”,⁷³ akkor megállapíthatjuk, hogy Thaly a húszéves Rákóczinak olyan politikai éleslátást és tudatosságot tulajdonít, amely abban az időben az ifjú fejedelemnek még

nem volt sajátja. Ily módon Thaly Rákóczit akaratlanul is Bercsényi fölé emeli. Bercsényi ugyanis „lelkében el volt telve maga is gyűlölettel az idegen zsoldos had képtelen viselete ellen, s szívéből szánta a szegény lakosságot. De másrésztől megjött már a híre, hogy a felkelők az urakat, nemeseket is üldözik, kastélyaikat, udvarházait kirabolja a nép, *mely eszerint anarchistikus irányzatot követ* [kiemelés tőlem — V. Á.] s így félt, hogy a mozgalom általános pórlázadássá fajúl; melyet tehát, mint a rend barátjának, neki is érdekében, sőt mint unghi főispánnak, kötelességében is áll elnyomni.”⁷⁴ Thaly tehát Bercsényi magatartását nem magyarázza, hanem menetegeti a pórlázadás veszélyével, holott néhány lappal előbb maga mutat rá, hogy a nép csak a németeket kiszolgáló nemeseket üldözte. Elemzésében elsikkad a hegyaljai felkelés egyik alapvető sajátossága, a felkelők törekvése, hogy mozgalmukat általános nemzeti felkeléssé szélesítsék ki. Bercsényi érdekében a felkelés antifeudális vonásait kénytelen hangsúlyozni, mert a maga módján csak így mentheti hőséneke felelősségét.

Az események belső következetessége azonban néhány lap után már megcáfolja eddigi állításainak hitelét. A zentai ütközet következtében beállt fordulat, mely Thaly szerint a „döntő kocka” elvettetését jelentette, Rákóczi „politikai éleslátását” teszi kétségessé, aki már a nyáron tudta, hogy eleve bukásra ítéltetett Tokaji Ferencék próbája. Amikor pedig arról beszél Thaly, hogy ha Bercsényi és a megyei nemesség nem fordul a felkelők ellen, akkor a császáriak könnyen elveszthették volna a zentai ütközetet, nyilvánvalóvá válik, hogy az általa és Rákóczija által lokális jellegűnek mondott próba, Thököly utolsó politikai tervének egyik láncszeme volt. Ebből viszont Bercsényi szerepének politikai

jelentőségére következtethet az olvasó s hiányolja, hogy Thaly a kérdésnek miért csak a társadalmi oldalát világitja meg.

Bercsényi 1697 előtti szerepéről Thaly nem vonja le a végső következtetést s így nem emelheti ki az 1697-es felkelés valódi jelentőségét sem. Bercsényi további fejlődésében 1697 csak évszám marad, nem pedig olyan esemény esztendeje, amelynek tanulságai és tapasztalatai jelentősen hozzájárultak a brezáni kiáltvány megfogalmazásához. A végső megállapítás, amelyhez Thaly Bercsényi fejlődését figyelemmel kísérve eljut az, hogy Bercsényit a német császár tette németgyűlölővé és felismerte, hogy az ország bajain csak a fegyver, a „forradalom” segíthet.

A munka kéziratát az Akadémia Szilágyi Sándorral bíraltatta meg s valószínűleg az ő véleményére Thalynak a II. kötet befejezését át kellett dolgoznia.⁷⁵ Ily módon a második kötet utolsó fejezete részletesen elmondja a Rákóczi-szabadságharc megindulásának körülményeit s az egész családtörténet, mely először biográfiává alakult, most a kuruc szabadságharc történetébe torkollik bele.⁷⁶

Thaly „A székesi gróf Bercsényi család” III. kötetében minden eddigi munkájánál részletesebben és sokoldalúbban elemzi a Rákóczi-szabadságharc történetét s ezért e műve eddigi kutatásainak eredményeit összefoglaló alkotásnak tekinthető.

1703 nyaratól 1706 őszéig beszéli el a kuruc szabadságharcnak minden eseményét, amely Bercsényi személyével kapcsolatban vagy bármilyen összefüggésben volt. Eddig egy népszerűsítő cikkén⁷⁷ kívül csak forrásgyűjtemények előszavaiban szól arról, hogy a fővezér milyen szerepet vitt Rákóczi oldalán a szabadságharc vezeté-

sében. E megnyilatkozásaiban mindig idealizálja hősét, Rákóczi mellé, sőt fölé helyezi őt. Most azonban, mikor lépésről lépésre meg kell küzdenie az anyaggal, joggal vetődik fel a kérdés, hogy vajon tudományosan is hitelesíti-e az előzetesen megalkotott Bercsényi-képet, vagy elveti, esetleg módosítja az egymás mellé rakott források vizsgálgatásának alapján. Csak ennek a kérdésnek az eldöntése után tudunk feleletet adni arra a másik kérdésre is, hogy Thaly e műve mennyire bővítette és módosította a Rákóczi-szabadságharc tudományos, átfogó ismeretét, amely mind ez ideig Szalay László Magyar történetének VI. kötete alapján élt a történeti irodalomban.

Thaly nem Szalay munkájának eredményeire építi fel művét. Ez magyarázható azzal is, hogy míg Szalay az egész szabadságharc történetét figyeli, addig Thaly egy vezető alakját állítva középpontba, annak személynén át nézi a hozzá közelebb vagy távolabb álló eseményeket. Ennek ellenére Bercsényi és Rákóczi viszonyáról Szalay kevesebb forrás alapján, kevés szóval többet mond, mint Thaly. A tokaji ostromról Szalay csupán egy rövid bekezdésben ír, de megmondja — amit Rákóczi az Emlékirataiban is említ —, hogy Bercsényi rossz ostromállásait az odaérkező fejedelemnek meg kellett változtatnia.⁷⁸ Thaly viszont úgy állítja be, hogy Rákóczi Bercsényi felszólítására ment Tokaj alá s a fejedelem bírálatát Bercsényi ostromállásainak nem célravezető elhelyezéséről meg sem említi.⁷⁹ Szalay kiemeli, hogy Rákóczi csak akkor adott ki nyílt levelet az erdélyi rendek összehívására, mikor Pekry arról tájékoztatta, hogy Bercsényi magának szeretné megszerezni az erdélyi fejedelemséget.⁸⁰ Thalynak ezt magyaráznia, cáfolnia kellett volna — helyett így ír: „Szintily közös

egyvetértéssel intézték az *erdélyi ügyet*".⁸¹ Vagy ki ne venné észre, merre hajlik az író, mikor ezeket a sorokat olvassa: „a különben nem egy könnyen hiszékeny Rákóczi végre teljesen megbízik vala benne . . . [Languelban, a császári kémben],” *de az élesmegfigyelésű grófnak ez az idegen kalandor sehogysem tetszett*".⁸²

De sehol annyira nem tűnik ki Thaly „Bercsényi centrikus” álláspontja, mint a szécsényi országgyűlés történetének leírásánál.

A szécsényi országgyűlés a Rákóczi-szabadságharc legjelentősebb belpolitikai eseménye, ahol nemcsak a közép- és főnemesség csap össze egymással, hanem kitűnik az a különböző politikai cél is, ami Rákóczit és Bercsényit vezérelte s ahol a közép- és főnemesség gyengesége következtében Bercsényi főnemesi álláspontja kerekedik felül a centralizált abszolutista államszervezet kiépítésén munkálkodó Rákócziéval szemben.

Rákóczi Emlékirataiban, mivel nem minden célzatosság nélkül írta meg, a szécsényi országgyűlés képe nem ennyire nyers, a sorok között azonban sokmindent elmond a fejedelem. Van egy mozzanat, mely félreérthetetlen. Együtt mennek Bercsényivel Nyitráról Szécsénybe: „Az úton Bercsényi hintómban ült — adjuk át a szót a fejedelemnek —, igen szerette volna tudni, ismerni nézeteimet, e gyűlést illetőleg, s leginkább, hogy mily alakot kívánok adni neki? Semmi egyéb szándékom nincs — felelém —, mint részt venni benne mint honpolgár, szavazatommal élni és a határozatokat végrehajtani. De mennél őszintébben beszélék: annál kevesebb hitelt adott szavaimnak”, — Bercsényi nem hitt a fejedelemnek, gyanakodott, szemrehányt neki s így érkeztek Szécsénybe.⁸³ Thaly így értelmezi a fejedelem drámai leírását: „Útközben az országgyűlésen követendő

eljárásról bő alkalmuk volt beszélgetni s megállapodásra jutniok.”⁸⁴ Ha Rákóczinak nem is hitt Thaly, tanulhatott volna mesterétől! Szalay — akiről többen említik, hogy bámulatós érzékkel választotta ki mindig az adatok halmozából a leglényegesebbet, az eseményekből a legjelentősebb mozzanatot — a szécsényi országgyűlésre utazó fejedelem és fővezérének beszélgetését — fölüeny szerkesztési érzékkel — nem az országgyűlés előzményeinél mondja el, hanem az országgyűlés eseményeit elemezve oda helyezi, ahol ez különös jelentőséget nyer. A közép-nemesség maga akart a gyűlésen tanácskozni, teljesen elkülönülve a főnemességtől és a klerustól. „Az egyházi s világi urak Bercsényihez folyamodtak segédért — írja Szalay. — Az ügyes férfiú [ti. Bercsényi] még a gyűlés megnyílása előtt tudni kívánta a fejedelem nézeteit azon formák iránt, melyek között az ülések mozogni fognak, azon czélok iránt, melyeket általa elérni kíván Rákóczi. De ettől csak azt nyerte válaszul . . .” etc.⁸⁵

Ezek után érthető, hogy Thaly a szécsényi országgyűlésről sem rajzol valós képet — bár az adatok rendelkezésére állottak, s úgy tűnik sorait olvasva, hogy ez is, mint a kuruc háború sok más eseménye, Bercsényi dicsőségkerete, minden az ő kiválóságának bizonyítása érdekében van. A szécsényi országgyűlésen létrejött konföderáció — Thaly szerint — minden tekintetben tökéletes alkotása Bercsényinek — „sőt még a szatmári béke is ezen általa megteremtett alapon . . . köttetett valameg”.⁸⁶

248 Nincs módunkban az egész munkát ily módon végig-elemezni, hiszen egy kötet is kevés lenne mindazoknak az ellentmondásoknak, ferdítéseknek elmondására, amely Thalynak e művét jellemzi. Nem kerülheti el azonban a figyelmünket, hogy Debrecen függetlenségi

képviselője milyen egyértelmű és csillogó ünnepnek rajzolja a szabadságharc idején a civisváros kuruccá állását, holott adatai latolgató, óvatos polgárokról beszélnek s bizony roppant a gazdag város dereka, mikor nagynehezen meghajolt Rákóczi kurucái előtt.

Utalnunk kell arra is, hogy Szalay milyen tudományos körültekintéssel, tapintattal bontogatja a szabadságharc egyik nehéz csomóját, a kurucok ellen harcoló délvidéki lakosok problémáját. A „rácz ajkú polgárok” — írja — „harcias szellemmel bírtak”, mivel „szüntelen harcban állottak régi hazájokban a törökökkel”. A pópák izgaták a barbár népet, mely a török háború folyamán megszokta a rablást — így Thaly.

Összefoglalva a „Bercsényi család” III. kötete rengeteg, eddig ismeretlen, feltáratlan adatot, forrást említ és idéz, egész eseménysorozatokról tárja fel a leplet, de koncepciójában, problémafelvetésében Szalay munkájához képest visszaesést mutat. Lényegében azt igyekszik bizonyítani, hogy Bercsényi a felkelés első pillanatától kezdve a békés kiegyezés híve. A bécsi udvari körök is Bercsényi nyilatkozatára kezdik „a kiegyezés művének útját többféle módokon . . . egyengetni”. A szabadságharc 1703-tól 1706 őszéig terjedő szakaszát Thaly (az első két fejezet kivételével, amely lényegében Bercsényi hadjáratainak ismertetése) a Béccsel folytatott tárgyalások szerint és nem a felkelés belső politikai ritmusa alapján periodizálja. Művéből úgy tűnik, mintha a szabadságharc nem az önálló nemzeti törekvések megnyilvánulása, hanem egy megváltoztathatatlan viszonyon belül a felek torzsalkodása lett volna csupán. Koncepciójában az 1706 után következő eseményeket már csak hősének, Bercsényinek és saját magának rovására tudná beilleszteni s ezért a munka 1706 őszével

fejeződik be.⁸⁷ Az olvasónak Thaly még folytatást ígér, de befejező sorai sejtetik, hogy a Bercsényi-család történetének utolsó lapjait írja. „Stepney lankadatlan buzgolkodásának hatása még a *szatmári békekötés* létrehozatalában is nyilvánul — fejezi be az 1706-i béketárgyalások ismertetésével művét, a mely — mint látni fogjuk — az angol nemzet általa fölkeltett s ébrentartott közvéleményének a bécsi udvarra gyakorolt hatalmas nyomása következtében valósulhatott csak meg, a fegyverrel való leigázás helyett.”⁸⁸

1892-ben, mikor „A székesi gróf Bercsényi család” c. munka harmadik kötete is elhagyja a nyomdát, Thaly ismét a *szatmári békekötés*, a nemzeti kiegyezés helyeslésének álláspontján áll. Nem ritka, sőt gyakori eset, hogy a történetíró adatainak tanulmányozása és elemzése során merőben más eredményre jut, mint amivel kutatásait elkezdte. Thalynál azonban nem erről van szó. Az írás során a mű belső felépítésének rovására bármennyire is elragadja őt a forrásanyag mennyisége, a tartalom következetesen egy előzetes elgondolás forrásokkal való illusztrálása marad. Ez esetben a politikai állásfoglalásban beállt változással kell számolnunk. Ennek viszont látszólag ellentmond az a tény, hogy a Függetlenségi Párt állandóan támadja a kiegyezés közjogi alapjait s Thaly beszédei évről évre egyenlő hangerevével és változatlan „német-düh”-vel szólnak.

A Függetlenségi Párt történetében az a folyamat, amely a nagy ellenzéki pártnak kormánypárttá való szelídülésével végződött, 1884-től válik egyre nyilvánvalóbbá.

Thalyt 1884-ben Debrecen ismét képviselőjének választotta. A parlamenti harcokban változatlanul mindig

szót kér, de beszédeiben új szavak ütik meg a figyelő fülét. Az önálló magyar hadsereg életbeléptetését — hangsúlyozza —, csak alkotmányos eszközökkel kívánja véghezvinni. Óvakodik attól, hogy ezzel a Monarchiát gyöngítse. Nem kíván olyan „megrázkódtatást”, amelynek a „monarchia kárát vallaná” s ha mégis ragaszkodik az önálló magyar hadsereghez, azt olyan megfontolásból teszi, hogy így — a „vitam et sangvinem” példájára utalva — jobban tudná Magyarország Ausztriát segíteni.⁸⁹

A szatmári békét feltűnően sokat idézi. „A szatmári béke fejezte be a nemzeti szabadságharcot, el nem érve ugyan azt a célt, amelyet azon hű, de merész honfiak kitűztek, akik kardjaikat vonván a Kolonics-féle egységesítő rendszert nyolc évi harccal végképp megtörték, *de mégis biztosítván a nemzet ősi alkotmányát és annak kardínális pontjait.*” [Kiemelés tőlem — V. Á.] A szabadságharc bukását a pestis okozta — állítja — s a felkelés nem volt eredménytelen, mert az alkotmányt és a nemzet sarkalatos jogait a szatmári béke biztosította.⁹⁰ A szatmári béke után bekövetkező kort békés fejlődésnek mondja és amit azelőtt a bécsi udvar politikája miatt kárhoztatott, a gazdasági elmaradottságot, a nemzeti élet hanyatlását, most mind a császárhűsége tőrő magyar urak bűnéül rója fel. „Nem éreztem erre nagy hajlandóságot, de tisztelettel az elhúnyt és a megbízó iránt, nekifogtam e korszak tüzetes tanulmányozásának — beszéli el, miért nem fejezte be Szalay László halála után félbemaradt munkáját, a Magyarország történetét. — Méltóztassék elhinni, hogy a történetbúvár, ha azokat az aktákat olvassa, olyan erkölcsi süllyedést és fokról-fokra való elvetemedést tapasztal, hogy sokszor becsaptam az ak-

tákat, felugrottam; nem bírom! Megint legyőztem magam; megint hozzáfogtam. Újból le kellett csapnom az aktákat. Utoljára is elmentem Eötvöshöz és azt mondtam neki: 'Uram az erkölcsök ekkora decadence-a, ekkora romlottsága! Ugyanazok az emberek, akik még Rákóczy alatt nagy szájjal kiabáltak, későbbben egymást árulták el, mint a spiclik s vérpadra vitte egyik a másikat és így licitálták túl egymást az álloyalistában!' Én azt mondtam Eötvösnek, hogy máskép ezt a korszakot megírni nem tudom; hanem ha megengedi tollszár helyett pokolkövet vegyek és ténta helyett vitriolba mártsam, azt megteszem, mert az a korszak csak erre méltó."⁹¹ Legnagyobb haragja tehát nem Bécsset, hanem a magyar aulikus pártot sújtja.

A szatmári békében Thaly megint a kiegyezés történeti előzményét látja. A kiegyezés lényege szerinte ekkor: „az 1848-i alkotmány, a koronás király által szentesítve és azóta most uralkodó felséges királyunk esküjével is megpecsételve”.⁹² Így fonódik össze Thaly szemléletében 1711—1848—1867. Történeteszemléletének alfája és omegája: Bűvös kör ez, amelyből bármennyire is igyekszik — nem tud kitörni —, sőt élete utolsó tizenöt esztendeje alatt a költő, a politikus és a történetíró most már összefonódó munkálkodása csak szorosabbá, szétszakíthatatlanabbá teszi ezt a lépést.

A szatmári béke kiharcolójának, megvalósítójának a református középnemességet tekinti. „A szatmári békekötés is a szatmári református templomban történt meg, őseink ott tanácskoztak és ott írták alá a nemzet kibékülését a dinasztíával.”⁹³

1885-ben nagy sajtótámadás éri, mivel Thaly a képviselőházban azt a kijelentést tette, hogy a várnai veszedelmet I. Ulászlónak a pápai követ unszolására el-

követett esküszegése okozta. Ugyancsak a képviselőházban Thaly interpellált az ellen, hogy első István király napját nemzeti üneppé tegyék — mivel nem István, hanem Árpád az országalapító s aki ezt tagadja az történethamisító. Hasonló, a katolikus álláspontot támadó felszólalásai miatt hamarosan az a nézet terjedt el róla, hogy vallási kérdésekben szélsőségesen elfogult és történetírása is antikatolikus. Kortársai tanúsága szerint nem volt vallásos. A református valláshoz történelmi tradícióból és politikai szempontból ragaszkodott. Debreceni képviselőségével egyidejűleg a tiszántúli református egyházkerület tanácsbírójának is megválasztották. Thaly a hajdani teológus, református gimnáziumi tanár részt vesz a debreceni helyi egyházpolitikai harcokban.⁹⁴ A képviselőházban a protestáns álláspont s a vallásszabadság érdekében, amikor csak tehetette, szót emelt. „Körömszakadtáig vívnunk kell a protestáns történelmi jogok megtartásáért” — írja 1883-ban a középtanodai törvényjavaslat tárgyalása előtt.⁹⁵ Ő is, mint a párt egyik csoportja, a protestáns történelmi jogokat a Függetlenségi Párt politikai célkitűzéseivel azonosította s a középbirtokos nemességet tekintette a jogok hordozójának.

Különben egyházpolitikai kérdésekben állásfoglalását sok liberális vonás jellemzi. 1894-ben az egyházpolitikai javaslatokkal kapcsolatban a Függetlenségi Párt nem egységes. Thaly e kérdésben *Justh Gyula* és *Eötvös Károly* mellett áll. Helyesli Eötvös liberális felfogását, alá is írja nyilatkozatukat, de hogy a pártszakadást megelőzze, kompromisszumos megoldást ajánl, mely szerint minden párttag lelkiismerete szerint, egyénileg foglalhat állást a kérdésben.⁹⁶ Az izraelita egyházi és iskolai alapok hova fordításáról szóló javaslat tárgyalá-

sakor — bár mint magánember erősen antiszemita volt — kijelentette: hogy a kérdést a modern civilizáció szempontjából, mindennemű elfogultság nélkül szabad csak megítélni — „azt akarom — mondotta —, hogy a hazai zsidóság velünk magyarokkal egy test, és vér és a művelt társadalomban beilleszthető tényező legyen”.⁹⁷

A Thaly körül kavargó történészvitáknak — elég ha a fiatalkori, Fraknóival vagy később Knauz Nándorral folytatott polemiájára gondolunk — mindig van anti-katolikus élük. De Thaly történetírásának egészéről nem mondhatjuk el, hogy következetesen protestáns történet szemlélet jellemzi. Hiszen ha meggondoljuk, hogy a Rákóczi-szabadságharc vallási problematikájának megfogalmazására soha nem vállalkozott, Rákóczi táborának belső felekezeti kérdéseit legfeljebb adataiban konstataálta, de elvi összefüggéseiben soha nem vizsgálta, hogy a klérus reakciós politikai szerepéről még akkor sem írt, amikor egyes esetekből nyilvánvaló lett volna erre következtetni, hogy egyik fő forrása, a jezsuita Kolinovics Gábor kézírata volt, hogy a konvertita Bottyán katolikusokat pártoló intézkedéseinek politikai következményeit soha nem vonta le, hogy a háború protestáns résztvevőire vonatkozóan mindössze két közleményt adott ki — akkor nehezen állíthatjuk, hogy felekezeti elfogultság vagy a katolikus egyház történeti szerepében a politikai tendenciák következetes megvilágításának szándéka vezette volna.⁹⁸ A köztudatban mégis ez a kép vált általánossá történetírásáról, mert politikai szereplésének benyomásaiból műveiről is többet feltételeztek e tekintetben, mint amit azok valójában tartalmaztak.

A XIX. század vége s a XX. század eleje a magyar nemzet történetének egyik legjelentősebb szakasza. A kiélesedő társadalmi és politikai ellentétek megoldása égető feladattá vált. Olyan kérdések felett kell döntenie, olyan új társadalmi és nemzeti kérdésekben kell állást foglalnia, amelyek az elkövetkezendő fél századra nemcsak befolyásolják, de sok vonatkozásban döntően meghatározzák fejlődésének irányát.

„A magyar nemzetre nagy és nehéz feladat vár — mondja a Függetlenségi Párt élesszemű politikusa, Mocsáry Lajos, aki felismerte kora nagy kérdésének, a nemzetiségi kérdésnek jelentőségét —, neki másodízben kell megalapítania e hazát. Ki kell találnia, miként szervezze akként az államot, hogy az ne csak conglomeratuma legyen azon nemzetiségi alkatrészeknek, melyek most már egymástól elkülönítve és magukban consolidálva állanak itt, mint felhalmozott építőanyag, hanem legyen és maradjon szerves egész, melyet egy általános hatású benső erő összetart.”⁹⁹

Hogyan foglalt Thaly állást, mint a tudomány embere ebben a kérdésben, amely egyre égetőbb s a mindennapok újra és újra ezer formában felmerülő kérdése lett. „Ne is várj tőlem politikát, én ahhoz nem értek — védte magát Thaly egy ízben, mikor Eötvös Károly szemrehányást tett hevenyészett és pontatlan beszéde miatt —, nem is akarok érteni, engem csak a magyar nemzeti művelődés napi és történeti kérdései érdekelnek.” Az általános hatású, benső erőt, amely a magyar államot összetarthatja, a nemzeti műveltségben látja.

Országgyűlési beszédeinek jelentős része a nemzeti művelődés kérdéseire kapcsolódik. A közoktatás, a zene, királyi múzeum felállítása, könyvtárügy, ásatások, egészségügy, festészet, szobrászat, az országház építése

jelzik Thaly érdeklődési körének széles skáláját. Beszédet vagy beszédrészleteket idézhetnénk, amelyek arról tanúskodnak, hogy síkraszállt a népoktatás államosításáért, a tanítók fizetésének emeléséért, a nép legszélesebb és sokoldalú műveléséért. E beszédek alapján Thalyt kora egyik legliberálisabb gondolkozójának tekinthetnénk. Annál is inkább, mert a magyar kultúra fölvirágoztatásáért hajlandó békét kötni minden párttal, olyan ügynek tartja, amelynek érdekében „akadémikus és nem akadémikus, szabadelvű párti, függetlenségi és ellenzéki, író és nem író, szóval mindaz, kit a magyar kultúra érdekel, vállvetve tartozik közreműködni.”¹⁰⁰ 1889-ben ezekkel a szavakkal kelt az Akadémia védelmére a parlament üléstermében; a támadók, közöttük *Hermann Ottó* is, viszont egészségtelennek tartják az egész intézményt: nem más az Akadémia — mondják —, mint külső csillogás, fény és porhintés. Thalyt azonban, mikor a nemzet művelődésének szép eszméjéért harcol, nemcsak a látszat megmentése, a külső csillogás tartósítása vezeti, hanem reális programja és célja van.

A századvég uralkodó eszméjét, a liberalizmust titokzatos természeti erőnek tekintette, amely szabadjára hagyva pusztít és rombol, de ha az ember hatalmába fogja, csodákat művelhet vele. „Akárminő magasztosak legyenek ugyanis azon emberiségi és teljes egyenjogúsági eszmék, azokat mégis a gyakorlatban csak ott lehet üdvösen alkalmazni, ahol azon elemek, melyekre az eszméket alkalmazni akarjuk, fel tudják fogni azon eszmék magasztosságát és nem fognak visszaélni az engedménnyel, amelyeket mi nekik rendelkezésükre bocsátottunk.” A haladás eszméinek ilyen „üdvös alkalmazása” azonban már a fejlődést akadályozó erő, amely lényegében az uralkodó osztály hatalmát szol-

gálja. Hová vezet ez, azt Thaly öntudatlanul is megfogalmazta, bár szavaival más gondolatot vélt kifejezni, mint amit azok valóban jelentettek. „Én a liberalizmust egy égből leszállott tiszta lángnak képelem — vallja —; ezen lángot azonban valami boszorkánymester úgy fújhatja láthatatlanul, hogy lidérccé is válhatik s aki vakon indul utána, mocsárba tévedhet.”¹⁰¹ Álláspontja híven kifejezi a századvég sajátos liberalizmusát.

Felismerte korának egyik jellemző politikai törekvését, a nemzeti mozgalmakat is. A Lajtán és a Morván túl — mondja — már mutatkoznak a Monarchia bomlásának jelei, Prága és Bécs a tanúi, hogy a nemzetiségek mindenütt követelik a maguk jogait „ott túlnan az öntudatra ébredt nemzetiségek önállóan akarnak fejlődni és széjjel bomlanak és széjjel mennek”.

De a Kárpát-medencében csak a magyar nemzeti törekvések létjogosultságát ismeri el. Az általános művelődésről, a nép széles köreinek oktatásáról, neveléséről vallott szép eszméit egyetlen cél szolgálatába állítja: az ország nemzetiségi lakosságának magyarosítását kívánja ily módon elérni.

A nemzetiségi törekvésekkel szemben Thaly egyik legelfogultabb politikusa a Függetlenségi Pártnak. A nép széles tömegeinek kiművelését szorgalmazó beszédei egyre inkább megtelnek a nemzetiségek magyarosítását szolgáló tartalommal. Élesen bírálja Trefortot, aki szerinte nem eléggé nemzeti — mert az a tanrend, amelyet mint miniszter a nép- és középiskolákban megvalósít, materialistává és kozmopolitává teszi az ifjúságot. „Én magyar hazafiakat, nem pedig kozmopolitikus világifjakat akarok az iskolában nevelni — mondja Thaly —, azt óhajtom, hogy tanulják meg ott a Bocskayak, Rákócziak példáiból, hogy az alkotmány és a törvények

védelmére lesznek ők is a jövőben hivatva.” De Thaly szemében az alkotmány és a törvények védelme nemcsak Béccsel szemben szükséges, hanem fontos a más ajkú népek nemzeti törekvéseivel szemben is. A magyar történelmet és magyar nyelvet fokozott óraszámban kell tanítani, mert ez a kettő főként jellemfejlesztő, hazafias és a nemzeti irány alapvetőjéül tekintendő tantárgy. Bécs álláspontját bírálja, de a nemzetiségekkel szemben ugyanazt az álláspontot teszi magáévá. „Ha a német nyelvet — mondja — annyira megkövetelik a magyar iskolákban, követeljék meg a nemzetiségi területeken a magyar nyelv tanítását is.” A múltban Bécs a Duna-medence népeivel szemben a „divide et impera” politikáját folytatta, tanuljunk tőle — hangoztatja Thaly —, s követeljük vissza Horvátországtól a Drávántúli megyéket, amelyeket a horvát kiegyezésben könnyelműen és oktalanul odaengedtünk nekik. A német nyelv tanulásától, bevallja, azért félti a nemzetet, mert az egy félművelt népnél germanizációra vezet, de a nemzetiségek fokozott magyar nyelvű tanításánál éppen ebben bízunk. Ez a leghatásosabb módja annak, — vallja, hogy a nemzetiségek is a magyar állam hasznos polgárai lehetnek, a magyar állam szolgálatába léphetnek.¹⁰²

A tanítók, papok anyagi támogatását és fokozott művelését azért tartja fontosnak, mert ők érintkeznek közvetlenül a néppel, ők a nevelői s a magyar kultúrát, a nemzeti összetartozás tudatát ők ültetik el legeredményesebben a sokféle nyelvű „egyszerű népekben”.¹⁰³

1893-ban, amikor a király Borossebesen a román egyházak küldöttségének üdvözlétére adott válaszában hangsúlyozza a nemzetiségi egyetértést és egyenjogúságot, a Függetlenségi Párt nevében Thaly is tiltakozik

a magyar nemzet és a nemzetiségek fogalmának azonosítása ellen.

„Hazánk némely részében — fájdalom, oly élesen ütötték fel fejüket a nemzetiségi fészkelődések, oly vidékeken, ahol éppen nem vártuk, hogy a legkomolyabb aggodalommal és éberséggel kell őrködnünk, ha fajunk államfenntartó erejét továbbra is meg akarjuk őrizni.”

A nemzetiségi törvényt Thaly „túlliberálisnak” mondja. Mocsáry, akit még a saját pártjabeliek is, ha nem akarják hazaárulónak bélyegezni, az „álmódózónak” kijáró legyintéssel intéznek el, nem kívánt pedig többet, mint az 1868-i nemzetiségi törvény megtartását, hiszen eddig ezer és ezer formában játszotta ki azt a kormány. Tisza azonban s a mérsékelt ellenzék nagy szónoka, Apponyi Albert is már azt hangoztatják, hogy ha a nemzetiségek nem viselik magukat „jól” — a „túlliberális” nemzetiségi törvényt kénytelenek lesznek megváltoztatni.

Mocsáry Lajos világosan felméri, milyen sovíniszta politika rejlik a hivatalos névmagyarosítás, községnév magyarosítás mögött. Thaly elítéli az erőszakos magyarosítást, de a helynév és a családnév magyarosításában az állam rejtett támogatásának követelésétől kezdve elmege a nyílt hivatalos akció támogatásáig, mint általában a Függetlenségi Párt nagy többsége.¹⁰⁴

A magyarosítás egyik szerencsétlen tömegmozgalmában is ott találjuk Thalyt. A 80-as évek közepén általánossá váló közművelődési egyletek működése tulajdonképpen a távoli vidékek magyar lakosságának nemzeti öntudatosítását, a nemzetiségiékné pedig nevelését szolgálta. A közművelődési egyletek egyik korai előfutára majd legjelentősebbike a pozsonyi Toldy Kör. Thaly lelkes tagja, rövidesen pedig elnöke lesz a körnek

s nyíltan hirdeti, hogy a három nemzet találkozásánál épült városban, nagy nemzeti hivatás vár a Toldy Körre. „Ha Pozsonyban sovinszták nem volnának, telepíteni kellene őket.” „A fajfenntartás szigorú kötelesség — mondja —, ne bánjuk, ha ennek élénk ösztöne miatt sovinsztáknak is neveznek.” Még a korszak nagy uralkodója sem szégyelli — szerinte — a sovinszta nevet. „A lengyel nemzet mindenkor rokonszenves volt előttünk, de van-e, aki rossz néven venné Vilmos császártól, ha vele szemben mint sovinszta államfő viselkedik.”¹⁰⁵

Mocsáry nem győzi hangoztatni, hogy a közművelődési egyletek milyen hazug és üres magyarkodást, hivalkodó hazafiságot terjesztenek. A nemzetiségek erőszakos magyarosítását szolgáló mozgalmak olyan eszmékkel, érzelmekkel hozzák szoros kapcsolatba a nemzetiségi kérdést, amelyekben a magyar ember tréfát nem ismer, amelyeket sérthetetlennek tart, s melyekkel egész lénye összeforrott. A nagy fogalmak új tartalma szörnyű eszmezavart okoz. „Hazafiság’ — sohasem halottuk e szót annyit emlegetni, mint most — írja —, száján hordozza úton útfélen boldog boldogtalan. Nem kellene így a porban meghurcolni, nem kellene ekként kivetkőztetni azon emphasisból, mely a hazafiságnak, mint a gyümölcsnek hamvát, zamatját megadja.”¹⁰⁶

Thaly ebben az időben az egész magyar történelemmel már a szerinte hazafias célt, a magyar állam erősítését igyekszik szolgálni. Nagy szerepe volt abban, hogy ez időben a Történelmi Társulat programjában is megtaláljuk a közművelődési egyletek célkitűzéseinek némely vonását.

1889. február 17-én a Történelmi Társulat másodelnökévé választják s ezzel a tudományos életben ismét

egy jelentős pozíciót foglalt el. A Társulat politikai programját még ebben az évben a Társulat nagygyűlését megnyitó beszédében fejti ki. Hangsúlyozza, hogy a Társulat hivatott a történelem népszerűsítésére. „Sűrűbben, közvetlenebbül törekszik és van hivatva érintkezni a történetkedvelő közönséggel, s szélesb körökre hatni, nem abstract, de könnyen megragadható, vonzó eszközökkel, gyakorlati, szemléltető módokon is.” A Társulat sokrétű tudományos programja is egyetlen cél szolgálatában áll: kötelességük minél szélesebb körökben fölébresztetni és ápolni a történelmi érzéseket s *„ezáltal a nemzeti művelődésnek és egyszersmind a magyar állameszmének is szolgálatára lenni”*. A nagygyűlést a szokásos évi kirándulással összekapcsolva 1889-ben Máramaroszigeten tartották meg s a közönségnek semmi kétsége nem maradhatott afelől, hogy mit ért Thaly a magyar állameszme szolgálatán. „E különféle fajoktól lakott ország oly számos nemzetiségét egységes nemzetté a közös történelem s az ennek ezredéves pházisai folyamán kifejtett, önálló magyar állam eszméje tömöríti. . . Az összetartozandóság szilárd tudatát a Magyarország területén lakó népfajoknak a közös hontörténelem adja meg.”¹⁰⁷ Ily módon a történelem népszerűsítése, az önmagában helyes és újszerű program tulajdonképpen a fennálló politikai rend megszilárdításának szolgálatában áll. Hiszen a kiegyezés politikai alapjai addig viszonylag szilárdak, amíg az uralkodó osztály biztosítva érzi fölényét és hatalmát a nemzetiségek felett.

A Történelmi Társulat új programja azonban nemcsak a meglevő állapotok igazolását és tartósítását célozza, nemcsak harci riadó a támadásra a nemzetiségek megélénkülő mozgalmával szemben,¹⁰⁸ hanem a magyar

uralkodó osztály, főleg a középbirtokos nemesség politikai elkedvetlenedésének is elejét akarja venni.

A kutatómunkában Thaly fokozott mértékben a *művelődéstörténetre* irányítja a historikusok figyelmét. „Célunk, hogy az idevonatkozó emlékek felbúvárlása és közzététele által nemzetünk belső életének, a *magyar szellem fejlődésének* [kiemelés tőlem — V. Á.] mozzanatait ismertessük.” Ekkor már a történettudomány hivatalos képviselői a magyar nemzet kulturális felsőbbrendűségének bizonyítására keresték a művelődéstörténeti adatokat. Ezen a ponton furcsa, ellentmondásos formában érintkezés mutatkozik a magyarországi pozitívista történet szemlélet és a szellemtörténet között.

Thaly, mint kultúrpolitikus, mindig a „*historiai álláspont*”-nak mondja a maga *politikai álláspontját*. A „történelmi jog”, a „történelmi faj”, „államalkotó faj” állandó kifejezéseivé válik azoknak a beszédeknek, amelyekben a magyar nép kultúrfölényét, suprematiamát hangoztatja.¹⁰⁹

A történetbúvár és kultúrpolitikus egyik legjellemzőbb akciója, közreműködése a millennium megünneplésében.

Az általános készülődésben a sok cifra, fantasztikus terv, légvár és ködkép tervezői s a józanabb és szerényebb, de igazabb ünneplést ajánlók versengtek egymással. Nem mutathatunk többet, mint ami valóban sajátunk — mondja Pulszky Ferenc —, az ünnepre készülő Budapest pompás körútaiból egészségtelen mellékutcák nyílnak, befejezetlen csatornázás, elkezdett, lassan haladó, de hivalkodó építkezések zavarják a város képét. Nincsenek kellően felszerelt múzeumok, a képtárnak nincs megfelelő palotája, s a könyvtárakban pedig hiába keresnék a kutató és olvasó termeket

„minőkhöz a tudomány után vágyó közönség Amerikában, Londonban, Párizsban, Berlinben hozzászólt”.¹¹⁰

A bűnös nemzeti önáltatás görögtüzes, csillogó ünneppé tette a millenniumot.

A Függetlenségi Párt előkészítő nemzeti propagandájában Thaly, mint a tekintélyes történetíró, nagy szerepet játszott. Ő is, mint a párt számos tagja, vidéki körutakon a dicsőséges múlt felidézésével lelkesítette a hallgatóságot s a jelent a múlttal igazolta. Hogyan viselte el a tudós azt a sok visszásságot, melyet lépten nyomon tapasztalnia kellett? Aki mélyebben tekint a magyar történelembe, az nem is idézheti nyugodt szívvel s a meghatódottságtól könnyes szemmel Beregszász előkelő hölgyei és urai elé a vármegyeház dísztermébe *Esze Tamást, Kiss Albertet, Papp Mihályt* „és más derék férfiakat” — a tiszaháti felkelő jobbágyokat, kik először bontották ki Rákóczi zászlóit. Milyen logikai váltókon, fordulatokon kell behúnyt szemmel végigfutnia annak a történetírónak, aki Rákóczi Ferenc elkobzott és eladományozott birtokának aulikus tulajdonosában a fejedelem eszméinek örökösét látja! Beregszászon ugyanis a nagy társasvacsorán Thaly Kálmán *Schönborn Károly* „ifjú grófra” mondott pohárköszöntőt „kire az ország és Bereg vármegye hazafias mozgalmáiban kiváló szerep várakozik, mert aki a Rákócziak örökét bírja, kell, hogy azoknak hazafias szellemét is örökölje.”¹¹¹ Ez a következtetés még akkor is nehezen érthető, ha tudjuk, hogy a Függetlenségi Párt ebben az időben már erőteljesen a merkantilistákkal szemben az ún. agrariusok irányát képviselő főnemesekhez kapcsolódott.

Thaly az elsők között javasolja az országházban az ezredéves fennállás díszes-fényes megünneplését is.¹¹²

Thaly terveit azonban *Pulszky Károly* frázis halmaznak és fantáziának mondja. Nem lehet nagy ünnepeket, csillogó dínomdánomokat tartani, akkor, amikor nincs elég iskola az országban, ásatásokat kellene kezdeni, de az intézmények, melyek arra hivatottak, hogy a magyar történelem emlékeit összegyűjtsék, nélkülözik a kellő anyagi és tudományos megalapozottságot. A nemzetiségek tiltakoznak a tervek ellen: „ahogy ma akarják a milleneumot ünnepelni, ebben az ünneplésben nemzeti létünk elleni támadást látunk, elnyomásunk magasztalását”.¹¹³

Thaly nem a tudatlanság naiv felelőtlenségével szorgalmazza következetesen a millennium díszesebb, ragyogóbb pompájú megünneplését, hanem politikai céltudatossággal követelte.

Ő indítványozta, hogy a honfoglalás emlékére az ország különböző pontjain hét emlékoszlopot állítsanak fel. „Nem egyedül a történelmi szempont és az illető táj szépsége, hanem a *magyar állameszme* legyen itt az irányadó: annak kell jelképezetnie mindenütt. Mert a dolognak politikai és nemzetiségi háttere is van”. Az emlékoszlopok fölállításában Thaly, immáron hajlott kora és ingtag egészségi állapota ellenére, tevékenyen közreműködik.

Végigutazza az országot esőben, szélben nem restelli megmászni Nyitra fölött a magas Zobort, vagy Brassóban a Czenk-hegy ormát, csakhogy megfelelő helyet válasszon az emlékműveknek, hogy „az ott lakó nemzetiségek úgy az országba bejövő idegenek is lássák azokban a magyar állameszme kifejezését”. Thaly nemzetiségi elfogultságában, elvakulva a sovinizmustól, igazolja az általa annyit kárhoztatott katolikus történetírók álláspontját is. A pannonhalmi emlékmű felállítása során

megbékél a bencés renddel, úgy véli, hogy az emlékmű egyben jelképezi a rend hazafiságát is.

Az ezredévi hét emlékoszlop, Munkács, Czenk, Pustaszter, Pannonhalma, Dévény, Zimony és Zobor emlékművei, szegény országunk testén a hamis ékszerek, inkább hirdették Thaly ügybuzgalmát, mint a honfoglalás történelmi állomásait. Bánffy miniszterelnök köszönőlevele szinte Thaly nevének és személyisége súlyának tulajdonítja az emlékoszlopokat, melyeknek föllállítását a kormány számára „úgy anyagi, mint erkölcsi szempontokból tetemesen megkönnyítette”. Thaly szemet huny az aránytalanul magas költség felett, nem inti őt az a tény, hogy a czeni emlékművet örök védik, nehogy a román diákok ledöntsék, hiszi, hogy mikor az emlékek föllállítását szorgalmazta „a mostani széthúzó nemzedéknek nem tett haszontalan szolgálatot, de az utónemzedéknek mindenesetre hasznosat”.¹¹⁴

Pedig az a nemzetiségi politika, amelynek Thaly is támogatója volt, nem a nemzetiségi kérdés megoldását segítette. Abban az időben, amikor a monarchia különböző ajkú népei és nemzetei gyűlölettel fordultak egymás ellen, nem a megbékélés politikáját, az egymásrautaltság gondolatát szolgálta, hanem minden ténykedésével a gyűlöletet szította.

Thaly Kálmán 1898-ban a Történelmi Társulat első alelnöke s az Akadémia történelmi bizottságának elnöke lett s ezzel elfoglalta a magyar tudománypolitika egyik kulcspozícióját. Kedvenc korának, a kurucoknak története egyre inkább homályba borul előtte, s már azt sem látja meg, amit előbb helyesen ismert fel. 1864-ben még bírálja a kuruc hadseregben uralkodó rendszert, amely szerint a származás és nem a képesség figyelembevételével adományozzák a magasabb tisztségeket. Most

azonban természetesnek tekinti, mivel a háború is mindinkább „arisztokratikus” színezetű lett. A Túróc megyei nemesség 1707-i békeakcióját, csak azért, hogy bebizonyítsa, a szlovákok mennyire nem ragaszkodtak soha a magyar állameszméhez, szlovák összeesküvésnek, a nemzetiségi elszakadás szításának tünteti fel országgyűlési beszédében.¹¹⁵ Fiatalkori verseiben Erdély őslakói ügy szerepelnek, mint a magyar honfoglalók által leigázott, de harcos nép. Történetírói pályája elején pedig úgy vélekedik, hogy Bécs szította fel 1848-ban a nemzetiségi ellentétet. Most azonban már tagadja az ország más ajkú népei nemzeti törekvéseinek jogos voltát.¹¹⁶

Thaly szemlélete a magyar történetírás hivatalos szemlélete, amelynek a Történelmi Társulat maga is képviselője és fóruma a századfordulón. Tekintélye aránytalanul nagyobb, mint amit szorgalmas gyűjtőmunkájával kiérdemelt. Megvédi minden kritika ellen, de nem is akad már tudományos munkásságának bírálója. Mikor kiadja Eszterházy Antal tábori könyvét, művét úgy ünneplik, mint az ősz tudós munkásságának legújabb gyümölcsét. Pedig Eszterházy tábori könyvének másolata négy évtizede várta, hogy nyomdába kerüljön az Akadémiáról, ahová Nagy Iván 1861-ben kiadás végett adta be.¹¹⁷

Lassan kihalnak azok a historikusok, akikkel pályáját kezdte. Szabó Károly 1890-ben, Szilágyi Sándor 1899-ben teszi le a tollat. Thaly a maradékkal a századfordulót jómódban, nagy tekintélyben éli meg. A hajdani ellenségek megbékélnek s együtt töltik az időt évről évre Európa előkelő gyógyfürdőiben.

A hivatalos történetírók között kevés az olyan, akiknek a históriakutatás a szenvedélye s munkáját korának

problémáival kapcsolja össze. A nyolcvanas évek fiataljaiból szaktekinélyekké növekedett történészek között valósággal fehér hollónak számít Márki Sándor, aki azért akarja bővíteni, javítani ismét közrebocsájtani Dózsa György c. művét, hogy tisztázza korának nézeteit a századforduló egyik központi kérdéséről, a „parasztszocializmus”-ról.¹¹⁸

A századforduló Magyarországon összetételében, erőviszonyaiban megváltozott, forrongó társadalmat talál. A gyáripar bár nem egyenletes, de gyorsütemű fejlődése következtében megnövekedett a gyárimunkások száma, még jobban romlott a szegényparasztság helyzete, s a vidék rovására aránytalanul felduzzadt a városok, főleg a főváros lakossága. 1880-ban 110 000 nagyüzemi munkást számlálnak Magyarországon, 1900-ban 343 789-et. Budapest gyárvárossá fejlődött: 1000 lakosra 93 nagyipari munkás esett. Az egyenetlen termelés, majd az 1899-i túltermelési válság következtében növekszik a munkanélküliek tömege: 1897-ben 15 ezer, négy évvel később már 38 ezer nagyipari munkanélkülit tartanak számon.¹¹⁹ A mezőgazdaságban a gépek foglalják el a kétkézi munkások helyét, megfogyatkozik a mezőgazdasági munkások kereseti lehetősége, s a magyar falvakban általánossá válik a szegényparasztság, az agrárproletariátus nyomora, munkanélkülisége.¹²⁰ Évente több tízezeren vándorolnak ki Amerikába s az uralkodó osztály semmit nem tesz feltartóztatásukra, hiszen ez is egy módja a védekezésnek nemcsak a számban, de politikai erőben is egyre számottevőbb elnyomott tömegekkel szemben. 1890-ben megalakul a Magyarországi Szociáldemokrata Párt, május 1-én 60 000 munkás vonul fel a

Városligetben. A kilencvenes években erősödik és felledül a sztrájkmozgalom s az ország egész területén nagy-szabású agrárszocialista mozgalmak bontakoznak ki. „Magyarországon is már néhány esztendő óta sztrájk sztrájkot ér” — jellemzi a helyzetet Ady, a kortársak közül a legélesebb szemű.¹²¹

A gentry birtok az elmúlt 25 év során szinte teljesen felmorzsolódik, a nagybirtok kapitalista nagyüzemmé fejlődik.

Thaly most már nemcsak a középnemesség elszegényedésén búsul, hanem azon is, hogy külföldiek vásárolják meg a nagybirtokokat. A feudalizmus egyik itt felejtett pajzsával akarja kivédeni az idegen „bankok, bankárok, aranyművesek, iparosok” térhódítását: bár elveinél fogva, mondja, nem lehet a hitbizományi rendszernek barátja, mégis hasznos és örvendetes intézménynek tartja.¹²²

Az ország társadalmi szerkezetében végbement változás jelenségeit megdöbbenve konstatálja. „Elrémül . . . a nyomor azon képének láttára, melyben a fővárosi lakosság legalsóbb osztálya . . . tengődik.” Megdöbben azon, hogy „Európa országai között Magyarországon a legkisebb a népszaporulat s legnagyobb a gyermekhalandóság”. Felháborodik az új országház a „cifranymorúságos palota” építésén, mikor „a nemzet rongyokba burkolva éhezik”: Szinte sírva számlálja az Amerikába kivándorlókat, „fajunkat, vérünket”, a fiatal erőket, mert főleg az ifjú, munkaképes, egészséges emberek keresnek tengeren túl munkát, és szót emel a szegény székely mosónők érdekében, akiknek kenyerét elvették a nagy pesti gözmosodák.¹²³

Míndert az ország Ausztriának alávetett gazdasági helyzetével magyarázza s okát egyedül és kizárólagos-

san a függő viszonyban látja. Úgy véli, az Ausztriától független, önálló gazdaság és vám megakadályoznák a belső nyomort és elégedetlenséget is, amelynek szomorú következményei az aratósztrájkok, munkástüntetések. A helyzeten mégis tüneti kezeléssel és nem az elszakadás radikális megoldásával próbál segíteni. Javasataiban és terveiben — amelyek francia és „berlini tőke” behozatalát és a magyar ipar és kereskedelem számára délkeleti, elsősorban Törökország felé irányuló új piac hódítását szorgalmazzák —, a későbbi magyar balkáni terjeszkedés politikájának homályos körvonalait látjuk.¹²⁴

A néptömegek mozgalmainak erősödése, az évről évre nagyobb intenzitású bérharcok és földmunkás-mozgalmak Thalynál türelmetlenséget, s a „kemény kéz” politikája szükségességének hangoztatását váltják ki. A csendőrség létszámának emelését követeli; magasabb díjazást és magyar egyenruhát, „a 48-as Hunyadi huszárok kalpagját” érdemlik szerinte s akkor fáradságos munkájuk is eredményesebb lesz. Nem győzi eleget hangsúlyozni, hogy a városokban, de különösen a fővárosban mennyire kívánatos a katonaság számának növelése. Mert „ha például a budai oldalon a gyári munkások között strike, vagy kommunisztikus és socialiszticus színezetű mozgalom keletkezne” — mint az utóbbi napokban Belgium gyárvárosaiiban és gyártelepein — mondja 1886-ban —, „nem ma, mert ma ez nem föltehető, hanem a jövő időben” —, akkor nehéz elnyomni a mozgalmat, mert a laktanya a Józsefváros külső szélén van. Ragaszkodik, hogy legyen kaszárnya a város központjához közel is, mert — mint 1894-ben hangoztatja —, lehetséges, „hogy itt és ott a városban felmerülhetnek nem tudom micsoda szocialisztikus, anarchikus zavargások, amely esetekre kell, hogy legyen a belváros területén egy ezred

katonaság". Thaly olyan módszert kíván Magyarországon megvalósítani, amelyet Ausztriában elítél, hiszen a Monarchiát „alkotmányosan álcázott katonai államnak” nevezi s közben maga is csak katonaállamban érzi nyugalját biztosítottnak.¹²⁵

Thaly szeme láttára nőttek fel, izmosodtak meg azok az új erők, amelyeket az ország független fejlődésének biztosítása érdekében csatarendbe lehetne állítani. A munkásság, a szegényparaszság s a nemzetiségek kiapadhatatlan energiaforrásai lehettek volna a Béccsel szakító törekvéseknek, de Thaly szembefordul velük s inkább a Monarchia recsegő épületét támogatja, mint hogy lemondjon osztálya vélt hatalmáról, mely egyre inkább csak önámítássá válik, minthogy önámítás álmodozása a nagy és büszke Magyarországról is. „István király országa, mely majdnem gyarmata egy másik, züllő országnak s mely csenevész, beteg testével egy futásra akar benyargalni a kultúrországok közé — bizony beteg ország — írja Ady a századforduló Magyarországaról. — Koldus mert szipolyozták s szipolyozzák. Magában nem bízó, mert másoktól függ. Ereje nincs, mert részei divergálnak. Hódításra képtelen a nemzetiségekkel szemben s ereje nincs, hogy leszámoljon a megbéklyózó feudalizmus maradványaival.”¹²⁶

Thaly álláspontja, önámítása nem egyéni elszigetelt jelenség — jellemző a Függetlenségi Párt jelentős többségére. A nagy Függetlenségi Párt változatlanul céljául az ország függetlenségét tekintette, de eszméinek fedezetéről lemondott. Az ellentmondásos helyzet, amelynek a párt egysége, hitele szempontjából katasztrofális következményei lettek, a párt új elnökének, *Kossuth Ferencnek* vezetése alatt egyre inkább kiéleződik.

Thalynak nagy szerepe volt Kossuth Ferenc hazatérésének előkészítésében. A fiút a nagyszerű apával azonosította. Az emigráns Kossuth iránt — mióta a függetlenségi pártba belépett, nagy tisztelettel s hódoló szeretettel viseltetett, ami annál szembetűnőbb, mert fiatalabb éveiben, 1861-ben vagy a kiegyezés idején, ennek kevés nyomát tapasztaljuk. 1882-ben azt indítványozta az Akadémián, hogy Kossuth Lajost válasszák meg tagnak. Az általános megütközés, de főleg Kossuth tiltakozó válasza is arról tanúskodik, hogy nemcsak a kellő tapintat hiányzott belőle, de a helyzet reális felméréséhez sem volt sok érzéke.¹²⁷

A parlamentben mindig kiáll Kossuth mellett s leveleiben kormányzónak címezi. 1890-ben olaszországi utazása alkalmával Turinba is ellátogat. Ottléte alatt naponta fogadja őt Kossuth. „Nyájassága hozzám leírhatatlan. Sokat beszélgettünk történelmi dolgokról — jegyzi fel Thaly naplójába —, véghetetlen érdekesen beszélgetett órák hosszat egyedül velem — sok történelmi és politikai dolog került szóba” —, de ennél többet Thaly sajtónyilatkozatában sem mond. Tekintélyét a pártban és népszerűségét az ország lakossága előtt csak növelte titokzatos kijelentése, amely szerint Kossuth neki „nagy és örökbecsű államférfiúi nyilatkozatot tett”, amelyet azonban elárulnia indiszkréciónak volna, de „alapjukban véve szomorúak”. A látogatásnak két konkrét következménye volt: az egyik — fokozott munkálkodása Kossuth anyagi helyzetének javítása érdekében —, amelyet indokoltta tett Ruttkayné bizalmas közlése bátyja anyagi viszonyairól, a másik pedig Kossuth Ferenc hazajövetelének s a Függetlenségi Pártban való szerepének előkészítése. — Thaly nyilatkozata szerint ugyanis Kossuth Lajos reá, a fejedelem öreg historiku-

sára „Rákóczi Tacitusára” — ahogy nevezte —, bízta kedves fiát.¹²⁸

A Függetlenségi Párt tagjaival Kossuth Ferenc először apjának 90. születésnapján találkozott, az üdvözlő küldöttség egyik vezető alakja és szónoka Thaly Kálmán.¹²⁹

Kossuth halála után 1894 végén jött haza Magyarországra Kossuth Ferenc. Politikai programja eltér apjától — vallja —, bár elveit fel nem adja, meghajol a nemzet akarata előtt s belátja, hogy „az elvek megvalósítására más utat kell választanom, mely a nemzet jelen helyzetével gyakorlatilag összeférjen”.¹³⁰ A kiegyezést fogadja tehát el politikai működésének alapjául —, amelyet 1867-ben még tilt neve és meggyőződése.¹³¹ A Függetlenségi Párt új tagja, majd elnöke nem ismerte, nem is ismerhette gyermekkorában elhagyott hazájának problémáit. A külföldön élő mérnök és bányatársulati igazgató, akinek nevét szép hidai és a bányászok sztrájkmozgalmát letörő ereje egyaránt híressé tette ott, a zeneszerzéssel, festészettel, versfaragással próbálkozó széplélek, a jellegzetes nagyburzsoá, hazájába visszatérve, ahol a feudalizmus együtt élt a kapitalizmussal, objektív körülményei folytán mint nagy történelmi név hordozója különösen alkalmassá lehetett arra, hogy személye váljék megtestesítőjévé a Függetlenségi Párt egyik csoportját jellemző politikának, amely a kapitalista viszonyok között a fejlődés által elmúlásra ítélt földbirtokososztály létének és hatalmának konzerválására törekedett. Nagy neve azonban eltakarta e politika népellenes voltát s határtalanul népszerűvé tette őt. A nagy Kossuth fia rendkívül rossz szónok; az a hazafias pátosszal teli, patetikus hang „amelyet ebben a korszakban pompásan tud minden vándorszínész,

megyei vagy országos notabilitás, de céhmester, képviselőjelölt és valóságos képviselő is” Magyarországon, az ő újságcikkeiben, beszédeiben különösen hamisan cseng és elszakad minden konkrét mondanivalótól. „Mégis szent pillanat volt, mikor Kossuth Lajos fia először megszólalt Magyarországon — emlékezik meg az általános hangulatról a kortárs író. — Az öregek örvendeztek, hogy megérhették ezt a napot, a fiatal lelkek felfogadták, hogy sohasem felejtik el szavait. Férfiak megölelték egymást. A nők sírva fakadtak.”¹³² Ezzel kezdetét vette a lelkes ünneplések áradata, pletykák és szemrehányások zuhataga, amely másfél évtizeden át hol forróvá, hol jegessé tette körülötte a légkört — az a mindenképpen lázas állapot, ahogyan a nemzet egésze személyére reagált.

1896-ban vette át a Függetlenségi Párt elnöki tisztét *Justh Gyulától*. A pártban uralkodó két irány közül programbeszédében elveti az általános szavazati jog kivívásának aktuális és a magyar viszonyok között létjogosult voltát s az a véleménye, hogy a legtöbb, amit a párt megtehet, ha harcol az önálló vámterületért és a nemzeti bankért. Az általános szavazati jogért indított mozgalom — mondja —, bár egész Európában térhódító eszme és a század alapelveiben gyökerezik, Magyarországon nem időszerű. „Én Magyarországon mindenkélelt és mindenkéfelett magyar akarok lenni” — vallja s nem tagadja, hogy a nemzetiségek miatt veszedelmes az általános választói jog eszméjét feltételek és korrekciók nélkül hangoztatni Magyarországon.¹³³ Nem ismerte fel pártjának rejtett demokratikus áramlatát, elvetette azt a törekvést, amely konkrét tartalommal töltötte volna meg a függetlenségi eszmét, amely átütőerőt biztosított volna a párt törekvéseinek, óriási tömegeket állítva a Kossuth és Rákóczi nevét hirdető zászlók alá.¹³⁴

Thaly Kossuth Ferenc álláspontját vallja magáénak. „A Rákóczy-kornak ezen ügyei nekem olyanok, mint egy pártprogram” — hangoztatta Thaly, mikor a túróczyi középnemesség békeakcióját nemzetiségi törekvéssel azonosította. Beszédeit Rákóczi nevével kezdte s a fejedelemre emlékezve fejezte be. A kuruc szabadságharcot, II. Rákóczi Ferencet és társait a függetlenségi párt egy csoportja tulajdonának tekintette, úgy vélekedett, hogy csak a 48-as párt méltó arra, hogy Rákóczi nevét zászlójára írja. Ha Kossuth Ferenc a Függetlenségi Párt elképzelése szerint Kossuth Lajost hivatott képviselni az ország előtt, akkor Thaly Kálmán, a bozontoshajú öregúr, akit hívei csak „ősz kuruc”-nak titulálnak, de a kritikusok inkább „cigányvajdának” neveznek, a Rákóczi-szabadságharc képviselője.

A függetlenségi eszme a századfordulóra már nem Rákóczi és Kossuth nagy szabadságharcának célkitűzéseit képviselte. Vidéki duhajkodók kurjantásaiban, nagyhangú politikusok frázishalmazában, zugprókátorok és asztaltársasági elnökök patetikus beszédeiben oldódott, hígult egyre tartalmatlanabbá. Külsőségeiben azonban mindinkább színesedett, gazdagodott: pödrött bajusz, harcos tekintet „ordítás a honért, sújtás, szúr, zsinór, kerek kalpag, zsír, bor és szúzi erkölcs” — írja Ady erről az álhazafias szellemről.¹³⁵

A nemzeti függetlenség azok számára, akiknek létérdeke, valóban véren szerzett atyai öröksége volt, az ország széles dolgozó lakosságának számára tartalmában üres jelszóvá változott. Csak néztek utána vágyakozva, mint a gyermek az elszabadult léggömb után, amely a földtől távolodva egyre szebbé egyre elérhetlenebbé válik.

Thaly kuruckodása tetszetős, üres szalonkuruckodássá fajult. Pedig a Rákóczi-szabadságharc tudományos feltárása már lehetővé tette a konkrét társadalmi problémák megismerését is. Rákóczi ügyéért legtöbb vért a szegénylegény kurucok, jobbágykatonák áldozták — ez már a Thaly által ismert és őrzött forrásanyagból is nyilvánvalóvá vált. De előkerültek azok a dokumentumok is, amelyek a kuruc tábor belső, társadalmi feszültségére és harcaira villantanak fényt. 1901-ben *Komáromy András* kiadta Rákóczi vetési pátensét, amelyben a fejedelem a jobbágykatonák és földesurak viszonyát szabályozta. *R. Kiss István* sok kuruc jobbágy folyamodványát közli és jelzi; a felkelés a jobbágyság demokratikus érzelméből táplálkozott. A reményükben megcsalatkozott marosszéki jobbágyok megrázó sorait azóta szinte minden történeti feldolgozás idézi. Arról azonban nincs tudomásunk, hogy Thaly felismerte volna e dokumentumok jelentőségét, melyek a kuruc szabadságharc történetének kutatásában új utat nyitottak.¹³⁶

Thaly nem látja meg a kuruc jobbágykatonákban a földosztó szegényparasztok elődeit, behúnyja szemét a szegénylegény vitézek mozgalmi előtt s borzadva fordul a „szocialistikus, majdnem anarchikus földosztó irányban elfajúlt izgatások” — ellen.¹³⁷ A kuruc szabadságharc megindulásának 200 esztendő évfordulója kapóra jött a Függetlenségi Pártnak, mert a függetlenségi harcok felelevenítését jelképező ünnepek és kiállítások a közönség felé olcsó, de mutatós drapériákul szolgáltak, amelyek jól takarták a kormányra törekvő párt politikájának antidemokratikus irányát és belső bomlását.

„Színt kell vallani, akár kedves Rákóczi neve, akár nem” — olyan jelszó ez 1903-ban, amely megtéveszti a

tömegeket s nem gondolják, hogy a zászlókat, amelyeket Rákóczi 1703-ban Bécs ellen emelt fel, most odafektetik az uralkodó és nemzet közötti szakadékra, s az egykori harci jelvény az összekötő híd jelképe lett. „Lehetetlen meg nem emlékezni az összhangról, mely a nemzet és a korona érzelmei között uralkodik, melyet egyre ápolnunk kell, hogy a nemzeti érzés teljes és mindent felölelő legyen” — mondotta Apponyi Albert ünnepi beszédében, amellyel a kassai Rákóczi-kiállítás nyitotta meg

Thaly a nagy évfordulót betegen, idegösszeomlásban éri meg. 1900-ban örökbe fogadta *Thalwitzer Károly* hadapródiskolai növendéket, akire nevét, vagyonát, nemességét ráruházta s akitől várta és remélte, hogy magányos életét kitölti. De Thaly Károly honvédfőhadnagy 1902-ben a halálba menekült nevelőatyja terhes szeretete elől.¹³⁸ A fiú öngyilkossága — mely állítólag Thaly szeme előtt játszódott le —, az öreg historikus alkotó erejét teljesen megtörte.

Jubileumi beszédeinek mondanivalója zavaros, szeme minduntalan könnybe lábad, szava megcsuklik —, de furcsa módon ezzel még inkább magával ragadja a hallgatóságot. A Függetlenségi Párt Rákóczi-Albummal ünnepel. Thaly cikke a kurucvilág előzményeiről nemcsak mondanivalójában kevesebb, mint Kossuth Ferenc „Két szabadságharc” c. bevezetése, amelyben már felveti a kuruc jobbágy — nemes ellentét s a hajdúszabadság kérdését is, de ismétléseivel, zavaros mondataival a rohamos szellemi hanyatlás döbbenetes képét mutatja.¹³⁹

Új tudományos művet nem alkot, de munkáinak immár polcsorokat kitöltő kötegei közül azt nyújtja a közönségnek, amelyben, úgy véli, együtt talál mindent, amit ő, az öreg történetíró a Rákóczi-szabadságharcról 1903-ban elmondhat. Kiadja „Kurucvilág” címen a

Rákóczi-szabadságharccal foglalkozó verseinek gyűjteményét, melyek ifjúkorában a független nemzeti törekvés kifejezői voltak. Új megjelenésüket nem tekinthetjük Thaly részéről pozitív politikai állásfoglalásnak, mert az utolsó vers, az „Epilógus”, a Rákóczi-kultusz fényével nagynak magasztal egy törpe kort. Akik száműzték Rákóczit „nem tudták mit tetteknek” — mondja s a maga korát állítja szemközt azzal a sötét koral: „Ám dicshimnusz zeng nevedre, Immár hálás nemzeted”.¹⁴⁰

A nagy összefoglaló mű, amelyet Thaly többször és több változatban tervezett, nem született meg. Bay Ilona bárónő női tapintattal igyekezett körülrajongott hőisével tudományos életművén kijavíttatni a csorbát. 2000 koronát bocsátott a Történelmi Társulat rendelkezésére azzal, hogy „II. Rákóczi fejedelemnek az eddig felkutatott történelmi adatok gondos és pragmatikus felhasználásával, mindkét nembeli művelt magyar ifjúság számára megírandó életrajzára tűzessék ki pályadíjul.¹⁴¹ A pályázatot azonban hiába újították meg a lejárt határidő után ismét, hiába emelték fel a pályadíjat 3000 koronára, Thaly Kálmán nem vállalkozott II. Rákóczi Ferenc életének megírására. Hiányzott belőle a lelkiere és a munkakedv az általa ismert kor történetének összefoglalására. Mikor Bay Ilona úgy döntött, hogy a pályázat helyett, a Történelmi Társulat alapítványának felhasználásával nyílt megbízatással írassa meg a Rákóczi-életrajzot, Thaly *Márki Sándort* — a kolozsvári egyetem tanárát, az akkor már ismertnevű historikust — tartotta a legalkalmasabbnak arra, hogy élete szorgalmával összegyűjtött adatainak mozaikszemeiből összerakja II. Rákóczi Ferenc portréját. Márki Sándor sokszoros lekötelezettje Thalynak, a Thalyt ért kritikák

fölött szemet huny, s így a háromkötetes munka Thaly életművére épül. A „II. Rákóczi Ferenc” c. életrajz érdemei és hibái — amelyek részletezésébe nem kívánunk bocsátkozni —, nemcsak Márkinak, de csaknem ugyanolyan mértékben Thalynak is tulajdoníthatóak¹⁴²

Ha nem írta is meg Thaly Kálmán a Rákóczi-szabadságharc történetét, az ország úgy nézett rá, mint a fejedelem udvari historikusára, vagy — ahogy magát szerette nevezni — „íródeákjára”.

Sokáig úgy véltük, hogy a századelejének Rákóczi-kultusza Thaly történetírói munkásságának eredménye s ha bírálattal illettük is munkáit, mentegettük azzal, hogy elérte, ami a történetíró számára a legnagyobb elismerést jelenti, a közönség széles rétegei olvasták műveit és hatott olvasóira. A Rákóczi-kultusz forró nemzeti hangulata pedig megteremtette a lehetőségét Rákóczi Ferenc és bujdosótársai hamvai hazahozatalának.

Az adatok és tények vizsgálata során azonban az ünneplő Magyarország képén megváltoznak az arányok és az arcok, s az elmosódó háttérből éles vonalakkal tűnik elő a Habsburg uralkodóház és a magyar uralkodóosztály egyik közös hadmozdulatának rajza.

Rákóczi neve a reformkorban, 1848—49-ben, 1860-ban reális és konkrét politikai programot jelentett. Hamvainak hazahozataláról is már a reformkorban gondolkoznak s 1862-ben ismét felvetődik.¹⁴³ A köztudatban úgy élt, hogy az eszme Thaly Kálmántól származott.

Az újságolvasó közönség 1878-ban úgy tudta, hogy Thaly Kálmán Tisza Kálmán kormányával a rodostói sírok miatt szakított. Thaly ugyanis azzal foglalt nyíltan

állást a kormánypárttal szemben, hogy a *Pesti Napló* hasábjain felelősségre vonta Tiszát, amiért az orosz—török háború alatt Rákóczi hamvait idegen földön kiszolgáltatja az idegen hadak dúlásának. Ettől az időtől kezdve napirenden maradt a hamvak hazaszállításának kérdése, majd országos közóhajtás és közkívánsággá is vált, de arra senki sem gondolt, hogy Thaly hajlandó békejobbot is nyújtani az általa annyiszor elítélt és kárhoztatott aulikus kormánynak a hamvakért.

Thaly 1888-ban és 1889-ben járt lent Fraknoi Vilmos-sal Konstantinápolyban és Rodostóban. A bujdosók sírjának felkutatása, Rákóczi hamvainak megtalálása jelentős tudományos eredménynek számított, s Thaly 1893-ban kiadott munkájában igen részletesen számol be róla. Ezután következetesen az emigráció történeti emlékei után kutat s a fejedelem és társai hamvainak hazaszállítását élete végső céljának tekinti.¹⁴⁴

Rákóczi nevéből azonban még most is reszketnek Bécsben — indokolta meg beszédeiben számtalanszor —, miért zárkózik el az udvar kérése elől, amely az évtizedek során már az egész ország kérésévé vált. A kétszázados évforduló Thalyt fokozottan készítette Rákóczi hamvai hazahozatalának szorgalmazására, de a parlament akkor végsőkig menő küzdelmek színterévé vált, s még saját pártjabeliek között sem volt foganatja szavának.

Az udvar az újonclétszám felemelését követelte, s a magyar uralkodó osztály egy része, amely erősen érezte, hogy a közös vámterület és a gazdasági gyámság anyagi felemelkedését szűk korlátok közé szorítja, késhegyig menő harcot vívott a kormánnyal. Az obstrukció, amely tömegbázis hiányában a Függetlenségi Párt egyetlen, de ideig-óráig hatásos fegyvere volt, végső soron mégis vál-

sággal fenyegette a dualizmus rendszerét. A sztrájkmozgalmak fokozták a válság veszélyét. A Függetlenségi Párt vezetője, Kossuth Ferenc azonban már 1903-ban kész volt arra, hogy felhagyjon az obstrukcióval. A békekötés azonban az előzetes megállapodás ellenére sem jöhetett ekkor még létre, mert a Függetlenségi Párt sorain belül nem volt egység s egy csoport szembehelyezkedett a vezetők határozatával s megszegte a kompromisszumos megállapodást.

„A pártban két kiegyezhetetlen áramlat van — írja Kossuth Ferenc július 16-án Thalynek — az egyik, amely nem akarja respektálni az egyhangúlag hozott párthatározatot, melynek megbízhatóságára nemcsak a korona kiküldöttje számított, de maga a korona is épített, a másik áramlat a pártnak ily fontos határozatát tiszteletben akarja tartani, annál is inkább, mert ebből kifolyólag, sőt pártom egyhangú utasítására e határozatot én közöltem is gróf Khuennel annakidején és pártom megbízhatóságát minden kétségen felülinek állítottam.” — Soraiból kiderül az is, hogy a király csak ennek a megállapodásnak az alapján bízta meg a miniszterelnököt a kormány megalakításával. Kossuth Ferenc az obstrukció sikerét kizártnak tartja, szerinte más eredménye nem lehet „mint az országnak nagy kára és veszélye”. Az obsruálók már régen eltértek a „hagyományos függetlenségi elv”-től, mondja, és rásíklottak „az 1867 XII. tc. terére”. Nem tehet mást, mint félreáll és leteszi az elnöki tiszttet. Bizalmas vallomása ez Kossuth Ferencnek Thalyhoz, akit a legnagyobb magyar történésznek mond és ezekkel az elismerő szavakkal illet: „A nemzetnek élő lelkiismerete vagy, aki a múltak történelméből írva sejteni tudod, hogy miképpen lesz megírva a jelen történelme egykoron.”

Thaly szolidaritást vállal Kossuthal és ő is a kibékülés szorgalmazója, képviselője. Nem helyes — mondja — az újonctörvény miatt félbeszakítani a kormány programja fölötti vitát. „Békesség van egész Európában — jellemzi a helyzetet —, a fejedelmek barátságos látogatásokat tesznek, jönnek-mennek egymáshoz. Ez a békesség jele.”¹⁴⁵

A Függetlenségi Párt vezetőségének körében a békülékenység nem múló hangulat volt csupán, hanem tervszerű akció. 1904 tavaszán, mikor az országos vasutas sztrájk megbénította az egész országot s az ellenzék *Tisza István* házszabálymódosító tervei ellen készült harcra, a ház március 10-i ülésén Thaly Kálmán felállt és színpadra illő gesztussal békét kötött Tisza Istvánnal. „Én a legjobb akarattól eltelve, még az utolsó percben is felszólalok — kiáltotta — remélve azt, hogy talán sikerül ezt a szerencsétlen nemzetet elhatározó, végzetes nagy küzdelmektől megóvni.” — Reméli, hogy kiegyenlíthetnek minden ellentétet, s a Függetlenségi Párt az utolsó pillanatban békejobbot nyújt. A parlament legnagyobb hangú ellenzéki szónoka, az „ősz kuruc” is kiment és kezét fogott Tisza István miniszterelnökkel.

A váratlan és hatásos jelenet békét teremtett. A Függetlenségi Párt újoncmegajánlására Tisza visszavonta házszabálymódosító javaslatát. A lapok ujjongva dicsőítették az új „kiegyezést”, a szabadelvű párt és a Kossuth párt, a két nagy ellenség kézfogását. „A ma befejeződött harc gyümölcsözőbb volt minden forradalomnál” írja a *Budapesti Napló* s ünnepli Thalyt, az „ősz történelméről és történelmcsinálót”, aki megakadályozta, hogy „forradalmi harcok helyévé változzék át a parlamenti élet porondja”.¹⁴⁶

THALY-ÉREM.

— A B. J. példánya —

14. A Függetlenségi Párt a béke után — a karika'urista szemével

Április 3. 1904.

BORSSZEM JANKÓ

KÓKÁNYOZÁS UTÁN.

Vásott fiuk sírnak, tojásuknak vége —
A mi tojásunk ép, megint szent a béke.

15. A békeszerző — ahogy a karikaturista látta

A béke nem spontán felbuzdulás eredménye, hanem megelőző tárgyalások gyümölcse s a parlamenti jelenet előkészítését az előző napon Tisza Béccsel folytatott hosszú telefonbeszélgetése engedi sejtetni.

Thaly az ország ünnepelt hőse, mindenfelől elárasztják üdvözlő táviratokkal, számos lap közli a képét és életrajzát, a Függetlenségi Párt pedig emlékplakettot veret a nagy nap megörökítésére a „Harcok írójának, a béke szerzőjének” felirattal.

A legnagyobb elismerés azonban a király levele, amelyben utasítja Tiszát, hogy foglalkozzék II. Rákóczi Ferenc hamvai hazaszállításának kérdésével. „Az ellentétek és félreértések, amelyek súlyosan nehezdedtek elődeinkre hosszú századokon át — állapítja meg a legfelsőbb királyi leirat —, ma már egy végkép letűnt kornak történelmi emlékét képezik. A király és a nemzet kölcsönös bizalma és az alkotmányt visszaállított békés uralma megteremtették a trón és a nemzet között a sikeres egyesült munkásság alapföltételeit képező összhangot.” A feledés és megbocsátás nem a tarpai jobbágyok és a kuruc katonák édes urának, a Bécs ellen háborút hirdető vezérlő fejedelemnek szól, hanem csak „egy letűnt kor” történelmi emlékét illeti. Sokakban felébredt a gyanú, de a kormány készen állt a magyarázattal: Őfelségének véletlenül került kezébe Thaly március 10-i beszédével együtt egy másik, amelyet néhány nappal előbb, a hamvak hazahozatalának érdekében mondott s a körülmények ily véletlen összejátszásának eredménye, hogy a hamvak hazahozatalával jutalmazta őt a király.¹⁴⁷ Maga Kossuth kénytelen megnyugtadni a közvéleményt, hogy a legfelső köröket éppen most nem vezethette anyagi érdek vagy lekenyerezési szándék. Tiszának előzetesen nem volt tudomása Thaly felszöla-

lásáról, s Rákóczi hamvainak hazahozatalát azért határozta el éppen most, mert tudja, hogy Thalyt ezzel jutalmazhatják meg legméltóbban.¹⁴⁸

A Függetlenségi Párt béketörekvése, majd Kossuth és Tisza tárgyalása, Thaly nyílt békekötése, Rákóczi hamvai hazahozatalának királyi elrendelése rövid négy hónap leforgása alatt olyan láncszemek, amelyek szorosan kapcsolódnak egybe összefüggő lánczá s elszakíthatatlan kötelékkel fűzik a Függetlenségi Pártot is Bécshez. A párt vezetői az eseménysorozatot úgy tekintették, mint az uralkodó és a nemzet közeledését s Rákóczi nevét akarták kapoccsá tenni a Habsburg-ház és Magyarország között. A városok és a vármegyék második Deák Ferencnek nevezik Thalyt, aki a koronás királyt és népét kibékítette egymással. Választókerületéből, Debrecenből tájékoztatják, hogy állandó harcban állnak a sztrájkolókkal, de annál jobban ünneplik őt, aki Tiszával és a királlyal lehetőséget teremtett Rákóczi hamvainak hazaszállítására.¹⁴⁹

Thaly Kálmán maga is egy keretbe foglalja II. Rákóczi Ferenc és I. Ferenc József nevét. Azt írja, hogy csak Mária Terézia alatt volt ilyen közeledés a Habsburg-ház és a magyar nemzet között. A király Rákóczi hamvai hazahozatalát elrendelő utasítása méltó nagylelkű koronázási ajándékához. „Éljen a király, éljen Rákóczi szelleme” — élteni Ferenc Józsefet, aki „velünk ünnepeleven nemzetünk hőseit felejthetetlen kapcsolatot fog teremteni a magyar nemzet és a Habsburg-ház fiai között”.

A hamvak hazaszállítására kijelölt bizottság személyi összetétele jól jellemzi, hogy kik képviselik az új kapcsolatot a magyar nemzeti törekvések megtestesítője és Bécs között. Thalyt kívül a király báró *Forster Gyula*

főrendiházi tagot, *Fraknoi Vilmos* püspököt, *Török Aurél* egyetemi tanárt és a külügyminisztériumi tisztviselőt, egyben történész *Thallóczy Lajost* bízta meg a hamvak hazahozatalának diplomáciai és tudományos előkészítésével.

Thaly hamarosan rájött, hogy a bujdosók tetemeinek feltárására a kormány nem őt, hanem a nála jóval fiatalabb *Thallóczy Lajost* tekinti a legilletékesebbnek, akiről sértődötten állapítja meg, hogy „bár historikus, de a Rákóczi-kort tüzetesen nem ismeri”. Sejti, hogy *Thallóczy* személyét nem is annyira a tudományos érdek, mint inkább a diplomáciai szempont teszi elsősorban indokolttá a bizottságban, de legyőzi sértődését s ideig-óráig még országgyűlési szerepléséről is lemond, hogy minél jobban előkészítse a fejedelem hazatérését. Az a titkos terve, hogy az emigráció minden tagját és az országban eltemetett kurucokat is összeszedi és egy nagy közös kuruc temetőben hantoltatja el. Terve azonban már a kezdet kezdetén megvalósíthatatlannak bizonyult. *Bercsényi László* tetemeit a család leszármazottjai nem engedik Franciaországból hazaszállítani, *Vay Ádám* *Danzigban* föllelt hamvai pedig *Vayára*, a családi sírboltba kerülnek s *Bottyán* csontjait hiába keresi temetkezési helyén, a gyöngyösi barátok templomában.¹⁵⁰

A bizalmas megbeszéléseken, amelyeket *Tisza István* vezetett, az is nyilvánvalóvá vált, hogy a hamvakat csak alapos politikai előkészítés és tudományos körültekintés után lehet a hazai földben örök nyugalomba helyezni. *Thököly* hamvainak nyughelye még ismeretlen, a fejedelem fia s néhány kuruc tiszt tetemeinek azonossága még nincs megállapítva, az ünnepélyes hazaszállítás megrendezésénél kellő tapintat kívántatik a mohamedán

BORSSZEM JANKÓ

FŐZERKEZTŐ CSICSERI BORS.

A SÍRRABLÓK.

THALY KÁLMÁN, KIPTAOR. — Siessetek be, mert hajnalodik, oszt' rajtkapnak!

16. A Borsszem Jankó kommentárja

vallás, a nemzetiségek iránt s éles viták dúlnak afölött is, hogy „Őfelsége parancsának végrehajtása kizárólag csak a hazafias kegyeletnek legyen szentelve” vagy politikai jelentőségét is hangoztassák, s a Gellérthegyen, Kassán, Munkácson vagy másutt készítsenek a bujdosóknak méltó nyughelyet.¹⁵¹

A belpolitikai küzdelmek ismételt fellángolása azonban újabb akadályt gördített Rákóczi hamvainak hazaszállítása elé. „Hazánk veszélyben van — szól Kossuth Ferenc Szeged választó polgáraihoz 1905 január elején —, mert a kormány megtámadta a jogfolytonosságot, a jogrendet, a törvényt, az alkotmányt.”¹⁵² A kibontakozó harc során Thaly — úgy tűnik — teljes energiával belefeledkezik a tárgyalásokba, mintha a koalíció ügyét Rákócziéknál is előbbre helyezné. „Ezen irtóztató zaklatottságban, mikor egyedül vezetem a szövetkezett ellenzék ügyeit” — írja Thallóczynak 1905 januárjában — nem tud a hamvak hazaszállításának kérdéseivel olyan intenzíven foglalkozni. „Tegnapelőtt én is odafent ebédeltem s beszéltem a királlyal” — mentegetődik ismét néhány hónappal később.¹⁵³ Tagja az egyesült ellenzék vezérlőbizottságának, s Fejérváry Géza, Kossuth Ferenc, Andrássy Gyula, Darányi, Zichy Aladár, Apponyi Albert és Bánffy Dezső mellett Thalyt is magához kéreti, hogy a válságból való kibontakozás módzatairól tanácskozzanak.¹⁵⁴ Thaly állásfoglalására jellemző, hogy mikor felvetődik az általános választói jog tervezetének kidolgozása, Eötvös Károllyal együtt ellene szavaz, Vázsonyival, Apponyival, Bánffyval szemben

Thaly Kossuth Ferenc mellett van, aki minden erejével a megegyezésen munkálkodik, a békülékenység, az uralkodó akarata előtti meghajlás szellemét képviseli.

Thaly Kálmán megdícsölése —

— a Mohamed paradicsomában.

17. „Mohamed paradicsomában”

„Itteni helyzetünk — írja fivérének — hanyatt-homlok rohan a vég felé, mely az abszolutizmus . . . a király . . . semmi esetre sem fog engedni. Nem fog az abszolutizmus most mindjárt bekövetkezni: *ha* fékezni bírom a túlcsapongó szenvedélyeket. Most is a legnagyobb erőfeszitésembe került megakadályozni, hogy a képviselőház el ne határozza, hogy a király elnapoló leirata dacára együtt marad, minek az lett volna a következménye, hogy a mai nap szuronyokkal verték volna szét, s akkor, a milyen a közszellem, fegyver nélkül bár, de kiütött volna a forradalom, és 24 óra alatt irtózatos vérfürdőbe elfojtatott volna. Maga a ház elnöke Justh is az együttmaradást akarta keresztül erőszakolni, s pártom nagy része, de elálltak mikor kijelentettem, hogy *nevem jédezetével* [Kiemelés tőlem — V. Á.] azt megtenni nem engedem s velem kell annak szembeszállni, aki az országot vérfürdőbe akarja sodorni.” — Aggódik, meddig bírja ezt, hiszen „a kormány és a király hibát hibára halmoz és provokációt provokációra. — Biztos tudomásunk van arról, hogy készültek arra, hogy a Ház együtt marad és ideges vágyódással várták, hogy fegyverrel szállhassanak síkra” — úgy véli, helyzete nehezebb, mint szegény atyjáé volt 1848-ban, de népszerűsége igen nagy.¹⁵⁵ A „kiegyezés” művét most, mint írja, ő hozta létre: „üstökénél megragadtam az alkalmat a kibontakozás létrehozására”. — Mikor Kossuth Ferenc megjön a királytól, a nyugati pályaudvaron Thaly Kálmán üdvözlí s Kiss Jancsi zenekara játszik.¹⁵⁶ Bár Kossuth Ferenc a küzdelmek eredményét, a koalíció kormányra jutását csupán uborkafán való felkapaszzkodásnak nevezi, a „tigrisszelídítő” szerepét továbbra is vállalja s azon van, hogy a nagy Függetlenségi Pártot fékentartsa, hiszen — azt írja — a megegyezés előtt —

KAKAS MÁRTON

XIII. évf. 44. szám
BUDAPEST,
1906 október 28.

SIPULUSZ LAPJA

Negyedévre 3 korona.
Egyes szám ára 30 Bt.

Megjött Rakoca!
A fejedelem és az ő hű csatlósai.

E. S.

18. A hű csatlósok

Fejérváry vallomása szerint — csak napok választották el őket attól, hogy mindnyájukat elfogják. Meggyőződése, hogy a király — és a Függetlenségi Párt között az ő személye teremt egyensúlyt s ezzel nagy szolgálatot tett a nemzetnek.¹⁵⁷ Pedig a Kossuth nevet viselő egyetlen szavával fegyverbe állíthatta volna az országot — vallja a kortárs. Az országos lelkesedésből, szeretetből, amely Kossuth Lajos fiának szólt, „vihar lehetett volna . . . de hamurakás lett”.¹⁵⁸

Az 1906-os válságos esztendőben tért vissza országába a bujdosó fejedelem, a magyar nép nagy szabadságvezére, „édes ura”, II. Rákóczi Ferenc. Forster Gyula tavasszal még nem találja az időket alkalmasnak az országos ünnepekre.¹⁵⁹ A politikai viszonyok miatt sokáig elhalasztott „kapunyitás” a fejedelem és kísérete előtt ősszel történt meg.¹⁶⁰ A Függetlenségi Pártnak, amely most kormánypárt lett, szüksége volt valamire, amivel elkápráztatja az országot,¹⁶¹ az 1905-ös orosz forradalom hatása erősen érezhető az országban, a vasutasok megint sztrájkolnak. A nemzetiség-lakta vidékekről, kivált a délkeleti országrészekből azonban az országos ünnep ellen tiltakozókról jönnek jelentések.¹⁶²

A hivatalos sajtó a fejedelem hazatérését diadalmas felvonulásnak tünteti fel: Orsován — ahol a bujdosók hazatértekké lettek — „az ünnepség csillogó tűzfolyama hatalmasan megáradt és tengerré szélesedett”. Az orsovai járás főszolgabírájának jelentése viszont beszámol arról, milyen szigorú rendszabályokkal igyekszik biztosítani az ünnepély zavartalanságát. A pályaudvart — ahová a bujdosók hamvait szállító vonat befutott és ahol a hazatérő Rákóczit ünnepélyesen fogadta a kormány —, erős kordon vette körül s csak ünnepi díszruhába öltözöttek léphették át a hatóságvonta határt.

Azokat pedig, akik megkíséreltek hivatlanul közelebb jutni a fejedelemhez, nyolc napi elzárással büntették. Ezek után hitelesnek véhetjük a szemtanú megállapítását, aki azt mondja, hogy amikor Rákóczi megrendezett, hivatalos pompával utoljára „átlépte a magyar határt”, azt nem a nép lelkes ünneplése, hanem sivár és nyomott hangulat jellemezte. Thallóczy bizalmas útinaplójában nem az újságok frázisokat pufogtató leírását olvashatjuk az orsovai fogadtatásról: „Csak kevés ember verődött össze — írja —, nép alig volt; az a 140 csendőr nem rendet csinálni, csak fázni jött. . . Fraknóinak szép imája nem tette meg azt a hatást, amelyet vártunk tőle.”¹⁶³

Rákóczi útját nem kísérhetjük végig az országban. A lakosság őszinte lelkesedéssel és áhítatos szeretettel fogadta a vezérlő fejedelmet. De a nép őszinte ünneplését mindenütt elnyomta a hivatalos ünnepség nehéz dísze, hazug pompája. Szegeden puskatussal és kardlappal verték el az embereket Rákóczi koporsója mellől, s a miniszteri szónokok csak „Rákóczi és társairól beszélnek, kerülik a fejedelem szót, mert az a repatriáló-törvényből hiányzik”. „Az ünnepi megemlékezés Rákóczi nevével indul, a vége azonban a Habsburg királyt dicsőíti, mert nagylelkűen megengedte a hamvak hazahozatalát”.¹⁶⁴ A fővárosban október 29-én, a díszes temetési felvonulás napján, nincs villamosforgalom, mert „a rendőrség egész erejét az ünnep foglalja le”.¹⁶⁵ A katonákat bezárták a kaszárnnyákba, a Bazilika körül az ünnepi gyászmise alatt razziát rendeznek a kordonok mögé szorított tömeg soraiban a ragasztott szemöldökkel, álbajusszal és parókaüstökkel kuruc vitézeknek maszkírozott rendőrök. Az osztrák gyártmányú átfestett gyászhintók, felkantározott konflislovak, kosztümös

20. *Thaly Kálmán a gyászmengelben*

bandériumok, sárga csizmák, görbe kardok pompáját a tribünök előkelő és gazdag közönségén kívül csak azok nézhették végig, akik megfizették a 150 forintot egy ablakért az élelmes háziurnak. Az újságok nagy képeket hoznak a korabeli díszmagyarba öltözött menetről, a fejedelem kísérőiről, az urakról, akik az apródok, heroldok, kuruc tisztek, tábornokok prêmes mentéjében vonultak a koporsó után, de mellettük a sztrájkoló vasutasok sötét és sápadt arcú tömegéről készült felvételek önkénytelenül megmutatják az igazi Magyarországot, melyet ez a hamis pompa igyekszik eltakarni. A sztrájkantanyákon a vaskosarak parazsa több meleget adott, mint a „kuruc örömtüzek”, melyeket hivatalos parancsra raktak a megyei hajdúk s a nép csak tisztos távolból nézhetett. „Még a hőseinket is kisajátítják — írja Ady a hivatalos ünnepekről —, Rákóczi koporsóját, ők, akik Rákóczit becsapták és elárulták, úgy körülállották, hogy mi nem

férközhettünk hozzá. Kossuthot gyűlölték s most Kossuth nevében ráültek a népre, az országra. . . Ők már a múltból is elraboltak, meghamisítottak mindent. Elvették tőlünk Rákóczit és Kossuthot. — Álhazafiságukkal agyonterrorizálnak ezek minket.”¹⁶⁶

Thaly Kálmán kuruc ruhában, oldalán Eszterházy Antal kardjával, csákóján Bottyán forgójával kíséri Rákóczit utolsó útjára. A „Kakas Márton” rajza, amelyen Rákóczi lovának kantárát Thaly és a főpapi taláros Fraknoi vezetik, sokkal többet árul el az igazságból, mint az ünnepi beszédek dagályos ömlengése. Thaly, aki 30 évvel ezelőtt szemére vetette Fraknoi-nak, hogy Rákóczit lázadónak, nagyravágyó vezérnek, az ónodi országgyűlés végzéseit pedig „esztelen tett”-nek mondja, most jól megfér vele,¹⁶⁷ keveset beszél, szemét minduntalan előnti a könny, s a meghatódottság és az idegkimerültség bódulatában kíséri Rákóczit utolsó útjára öreg historikusa. „Olyan boldog vagyok — amiről fiatal koromban álmodoztam, amiért férfikoromban dolgoztam, azt öreg szolgálójának megengedte érnem az Isten” — vallja meghatódottan Thaly Kálmán s hosszú, zaklatott és kiegyensúlyozatlan életének valóban legboldogabb óráit éri most, mikor úgy érzi az egész ország szeme rajta csüng.¹⁶⁸

A kortársak közül kevesen ismerik a díszes ünnepség politikai hátterét: „Ha megköveznek is érte, kimondom, hogy nemzedék még nem volt méltatlanabb a mainál arra, hogy Rákóczi koporsója előtt leboruljon” — írja *Apáthy István* a *Pesti Napló*-ban. De szavának valódi értelmét talán csak az ismeri fel, aki levélben üdvözli ezt a harcos cikkét, melyben „a hazaárulóknak, a politikai kufároknak a hitszegőknek, a meghunyászkodó gyáva bérenceknek, az elvtagadóknak — bár ki ember

21. A Függetlenségi Párt 1906-ban

fiai legyenek is azok — bátran, szabadon, függetlenül a szemükbe mondod az igazságot. — Ez a legtöbb, a legnagyobb, mit a honnak hú fia fegyveres béke idején tehet.”¹⁶⁹

A hamis Rákóczi-kultusz s Rákóczi hamvai hazahozatala alkalmából a hivatalosan szított nagy nemzeti föllángolás a nemzet gondolkozását fertőzte meg, irodalmi ízlését rontotta, történet szemléletét elferdítette s káros nemzeti önelégültséget szült. Úgy hatott, mint valami varázsital, de nem tüzelte harcra, hanem kellemes mámorba ringatta a sorsukon kesergőket. Nem emlékeztetett, hanem feledtetett. Thaly régi, önmagát vígasztaló sorai most új aktualitást nyertek: „a jelen bajait eltakarja, vagy feledteti a múlt”. Ez a Rákóczi-kultusz nemzeti önelégültséget sugallt akkor, amikor inkább számvetésre és őszinte önvizsgálatra lett volna szükség. A forró hazafias légkörben, amelyet megteremtett, sok jó és igaz szándék, a nemzet haladását és fele-

melését szolgáló igyekezet égett el. A máglya tüzét pedig egy hamis kuruc operett értéktelen, de csillogó díszleteivel táplálták.

Rákóczi hamvainak hazaszállítása 1906-ban azt jelképezte, hogy az ország alávetettsége törvényes és megmásíthatatlan.

A száműzött szabadsághős hazatérése nagy esemény a nemzet életében. Az a mód azonban, ahogyan Rákóczit visszahozták, elejét vette annak, hogy az esemény meg-rázó élménnyé váljék. A színházak ugyan főleg kuruc témájú darabokat játszottak, a lapok hemzsegttek a kuructárgyú versektől, elbeszélésektől, de igazi időtálló műalkotás nem született.

„A kuruc nacionalizmus” ellen nem a történettudomány berkeiből indul meg a küzdelem, Ady és egy kis csoport veszi fel a harcot. Thaly történetírói és politikai működésének kérdése ily módon és ekkor kerül a korabeli eszmei harcok keresztútjába.

Thaly ebben az időben úgy érzi, hogy életpályáját lezárta a hamvak hazahozatala, nincs ereje, hogy a nagy alkalomra új művet írjon, de kiadja legkedvesebb és legnagyobb sikert aratott munkáját, az „Ocskay László életét”,¹⁷⁰ amelyet 1875—78-ban egy nagy politikai csalódás és az új út keresésének szándéka iratott meg vele. Az Ocskay második díszes kiadása azonban akaratlanul is azt jelképezi számunkra, hogy amiért Ocskay idejében vérpad és megvetés jutott osztályrészül, most tisztelet, elismerés és megbecsülés jár.

298 Thaly Kálmán az ország szent öregje lett, Rákóczi „ősz historikusa”, aki elhatalmasodó szembaja miatt

vastag piros, kék, zöld ceruzákkal írja rá a kuruc levelekre megjegyzéseit. Udvari historikus voltára annyira büszke és féltékeny, hogy még Mikes Kelemen is elmarasztalja, nehogy bárki is elvitathassa tőle Mikes javára az „íródeák” titulust.

A „*Törökországi Levelek*” díszkiadása elé írt történeti bevezetőjében igaztalan vádakkal illeti Mikest, szemére hányja, hogy nem mélyedt el az emigráció történetében, ostromozza „póriás” kifejezéseit, „száraz, semmitmondó” stílusát, nem a leghívebbnek, csak a leghívebbek egyikének nevezi és leveleinek csupán irodalomtörténeti jelentőségét ismeri el.¹⁷¹

Rákóczi hamvai hazahozatalának előkészítése alkalmából 1900-ban Konstantinápolyban megtalálta Rákóczi egyik rodostói francia diplomatájának, Vigouroux-nak a kéziratait, melyek a naxosi Lastic — Vigouroux-család levelesládájából kerültek elő.¹⁷² A kalandor Vigouroux iratait az emigráció története olyan hiteles forrásainak tekinti, melyek a rodostói udvar és emigráció eddig alig ismert belső életére új „kedves fényt vetnek”. „Íme egy mosolygó idyll a rodostói bús életből” — mutatja be Vigouroux két „fölkötött rokonszenves” „kedves” növendékfiának dolgait. Mintha az új forrásokból csak a báty, a „don chincz” s kis öccse a „feltűnő szép, romlatlan” „okos és jól nevelt” „petit chevalier” érdekelné, különben alig fordít rájuk gondot. Úgy tűnik, hogy az iratoknak azokat a vonatkozásait, amelyek ellentmondanak az ő elképzeléseinek, egyszerűen nem veszi tudomásul.

Thaly az emigráció történetében is csak a külsőségek után ítél, a fényt, a csillogást s a maga vigasztalását kereste, tévedései később teljesen lejáratják tudományos hitelét, s a Vigouroux-iratok egyik sarkalatos pontját

képezik majd annak a nagy vitának, amelyben tudós híre annyira meghurcoltatik.

Most azonban a tudós és a politikus tekintélye kizár minden kritikát. „Cenzúrárt vele szemben gyakorolni ugyan ki merne ma” — jellemzi Thallóczy Thaly egyeduralmát a Rákóczi kort illetően. Csak elismerés és csodálat veszi körül a betegeskedő történetírót.¹⁷³

Történeti koncepcióját az előkerülő új forrásanyag nem igazolja, a keret szűk, de ezen ő úgy segít, hogy a bele nem illő adatok fölött elsiklik tekintete. Utolsó nagyobb művét, De Saussure Czézár II. Rákóczi Ferenc ún. udvari nemese Törökországi leveleinek és feljegyzéseinek kiadását úgy tekinti, mint életművének koronáját. A váratlanul előkerült forrás — úgy véli —, mindenél jobban igazolja tudományos eredményeit.¹⁷⁴

A Történelmi Társulat 1909. május 8-i ülésén, a szemén végzett operáció után bágyadtan és betegen tart előadást a löcsei fehér asszonyról. Hattyúelőadása inkább nevezhető jókais történetnek, mint történeti értekezésnek.

Ezzel zárul be történetírói pályafutásának köre.

Egészségi állapota az utolsó években nagyon megromlott, mélységes levertség és ideges fejförgöcsök gyötrik, de mint a Függetlenségi Párt alelnöke a kormánypárti szerepben állja a helyét. Talán már fel sem fogja a Függetlenségi Párt elvfeledését ostromozó vádakát. A „győztes ellenzék” megalkuvó és tehetetlen politikáját, a meghasonlott párt tagjainak csalódott kiábrándulását vajon észrevette-e? Aligha. A „szájkosárkorszak” hív és talán öntudatlan kiszolgálója volt. Nem hatottak el hozzá Mocsáry Lajos szenvedélyes szavai, melyekkel

mintegy gyászbeszédet mond a hajdani nagy Függetlenségi Párt sírja, a koalíciós kormány fölött. Az új kiegyezést megvalósító, Bécs minden kívánságát teljesítő párt, mely „folytonos hazug érveléssel viszi a nemzetet egyre mélyebb süllyedésbe”, már nem a Függetlenségi Párt. „Nincs többé Függetlenségi Párt.” A függetlenségi jelszó csupán a párt hatalmának biztosítását szolgálja. „A hazafiság gyakori hangoztatása — írja Zsilinszky Mihály — nálunk már hálás üzletté fejlődött. Az emberek jelentékeny úri csoportja abból él, azzal emelkedik és azzal üzérkedik”.¹⁷⁵

1907. november 12-én Wekerle Thalyt nevezi ki annak a bizottságnak az elnökévé, amely — Ferenc József megkoronázásának 40 éves évfordulója megünneplésére — az Árpád temetkezési helyén emelt templomot újra felépítteti. Thaly 20 éves korában a nemzeti függetlenség jelképét látta Árpádban, ezért indult 1860-ban egyetemista társaival sírjának felkutatására. Most két év híján 70 esztendő. Az Árpád-ünnepség tervei mögött az uralkodó jelentős anyagi támogatását sejteti az a nagyszabású elgondolás, amellyel az ünnepre készülnek. A korabeli kosztümök itt sem hiányoznak, de a Habsburg uralkodóház nevét a honfoglaló Árpáddal összekapcsoló nemzeti ünnepélyt most még szociális intézmények felállításával és reformokkal is meg akarják örökíteni.¹⁷⁶

Thaly nem ismerte el, nem vallotta be, hogy csak szerepet játszik, s pártjuk politikai programja csupán önáltatás. *Hentaller Lajos* 1907. augusztus 12-én kelt levele kemény és világos szavakkal figyelmezteti: „Pártunk dolgai besüppedtek a 67-es kátyúba, programunkat a közös ügyek persiflálják. Igen kérlek, légy szíves ösmert erélyeddel véget vetni ennek az álarcos

játéknak. Ez a politika méltatlan mihozzánk, megérdemeljük, hogy azt kiabálják reánk: 'elvárulók!' Hentállert keserű tapasztalatok vezették ennek felismeréséhez. „Most, hogy a Dunántúlon jártam — írja —, még jobban meggyőződtem, miként a néprétegeknek nem kell az a politika, melyet a koalíció folytat. Igazán szomorú, hogy a nagy függetlenségi pártot ennyire sikerült lejáratni”. Thaly válaszul elküldi a levelet Kossuthnak. Kossuth Ferenc felháborodottan utasítja vissza Hentállert vádját. Az a meggyőződése, hogy az egész ország mellettük van, mert nem szívvel, hanem ésszel kell most politizálni — írja. „Hentállert a nehézségeken könnyen átesik; a napokban mondta . . . Szterényinek — hát elcsapjuk a királyt és megválasztjuk József főherceget . . . a királyt elcsapók és az elcsapás között — vélekedik Kossuth Ferenc — néhány százezer szurony van, amelyekkel szemben csakis néhány százezer frázis áll.”¹⁷⁷

Thalynak már nincs ereje arra, hogy szembeszálljon ezzel az állásponttal, de Kossuth Ferencnek nem is akar ellentmondani. A nagy Kossuth gyenge fiát nagy embernek, születésnapját nemzeti ünnepnek nevezte ki. Büszkén viseli az uralkodó kitüntetését, a Lipót rendet és szinte gyerekesen örül, mikor megkapja a titkos tanácsosi méltóságot is.¹⁷⁸

A kitüntetések és a bizalom kötelez. 1909-ben Debrecen ünnepelni akarja a Habsburg-ház detronizációjának évfordulóját. Erre a hírre Bécsből Thalyt felkéri, hogy mint akinek nagy befolyása van az emberekre, akadályozza meg az ünnepet.¹⁷⁹

1909 tavaszán Debrecenben forró a hangulat. A *Debreceni Függetlenségi Ujság* március 14-én közli *Kozma*

302 *Andor*: „A carthagói harangok” c. versét, amelyben

A lágykezű kocsis.

Thaly hajdu. — Az angyalai Ferke, fogó szorosabtra azt a gyeplőt, mert kitalál a partunk!

22. *Thaly Kálmán a kormánypartban.*

az abszolutizmus idején a forradalom emlékét ápoló Bocsor Istvánt és történelemóráit idézi. Egy hónappal később pedig az „Áruló kuruc” c. gúnyvers ostorozza a Béccsel paktáló címes, rangos lakájkurucot, akiben nem nehéz Debrecen nagy kuruc képviselőjére, Thalyra ismerünk.¹⁸⁰ Politikai állásfoglalását többen, még az igazán hív barát Herman Ottó is elvetik.¹⁸¹

Thaly egy ízben azt állította, hogy „az acut-politika más modort, más felfogást kíván, mint a múltak története, kivált azon múlté, mely a mai érdekekbe nem nyúlik bele”. Pedig maga jól tudta és fiaitai korában sokat is hangoztatta, hogy a múltat ezer szál köti a jelenhez, s korának eseményeit a múlt tanulságai alapján kell irányítani. Csakhogy a múlt és a jelen kapcsolata annyira eleven és élő, hogy aki hibázik a múlt megítélésében, az hiába keresi kora igazságát s aki behúnyja szemét a jelen haladó eszméinek felismerése előtt, az vak marad a letűnt századok történetének kutatásában is.

Thaly, mintha jóvá akarta volna tenni szorgalmas munkában eltöltött, nyughatatlan életének eredménytelenségét, végrendeletében 50 ezer koronát hagyományozott a Történelmi Társulatnak azzal a céllal, hogy az alapítvány kamatjövedelméből írassa meg a Társulat „a magyar nemzet függetlenségi törekvéseinek és küzdelmeinek történetét az 1505. rákosi országgyűléstől kezdve a szatmári békekötésig, illetőleg a Rákóczi emigráció kihalásáig”. Kiköti, hogy a munka ne legyen aulikus, klerikális vagy reakcionárius, szabad nemzeti szellem uralkodjék benne.¹⁸²

A nagyszabású alapítvány azonban nem menti Thalyt a felelősség alól. A magyar függetlenségi harcok történetének megírására őt kötelezte a kezéhez került hatalmas forrásanyag, foglalkozása, társadalmi helyzete, a

tudományos életben elfoglalt pozíciója és fenn hirdetett politikai állásfoglalása, de ő hosszú életének végén, 1909-ben, úgy húnyta be szemét, hogy ifjúkori tervei megvalósításával adósa maradt a magyar történetírásnak és a nemzetnek.¹⁸³

Az utolsó, aki a történészek közül beszélt vele, egy fiatal bécsi levéltáros volt, Thallóczy küldte ki az állomásra az Ischlből Pozsony megyébe utazó Thaly Kálmán fogadására. „Vele voltam este míg le nem feküdt s reggel vasútra kísértem. Szegény, megtört roncs volt már, magatehetetlensége mélyen hatott rám” — emlékezik meg erről a találkozásról az ifjú historikus, Szekfű Gyula.¹⁸⁴

A TÖRTÉNETÍRÓ ÉS AZ UTÓKOR

A történetírói életmű hitelének, tudományos és eszmei értékének legjobb próbája az idő. Mit kezd az utókor azzal az ismeretanyaggal és történelmi képpel, amit a historikus könyveibe zsúfolva ráhagyott. Átveszi-e eszméit vagy eltekint fölötte? Tanítványok serege vágja tovább az utat, amelyet ő nyitott, vagy senki nem akad, aki lefújná könyveiről a ráarakódó port? Munkái pillérek, sarokkövek a következő történésznezdedékek építkezéseiben, vagy egyszerű téglák, esetleg porlódó díszítmények? Avagy nem tudják elfogadni, de elvetni sem? Szembeszállnak tanításaival, vagy tanúként idézik a maguk igazához? A viták gondolatébresztő tüze teremt élő kapcsolatot a halott és az utókor között vagy egyre hordják sírjára a földet, az emlékköveket, mígnem nagygyá, de ismeretlenné teszik őt a kor társadalma előtt. Mert bármiképpen is reagál a kor a történetíró szellemi örökségére, az nemcsak a historikusra, de az utókorra is fényt vet; jelzi szellemi fejlődésének irányvonalát, megmutatja, mennyire van szerves, egészséges kapcsolat a történettudomány és a kor társadalmi és politikai jelenségei között. Hiszen, aki a történetíró utóéletét kutatja, az előbb-utóbb olyan bírósági tárgyalásra jut, ahol egyaránt figyelnie kell az idézettre s az idézőkre, a vádlókra s a vádlottra, bírákra és tanúkra is. Mégis, mikor belelapozunk annak a csaknem félévszázadig húzóódó pörnek az irataiba, amelyeken

Thaly Kálmán mint vádlott és vádló, sértett és védő egyaránt szerepel, elsősorban a történetíróra s műveinek tudományos és politikai visszhangjára figyelünk.

Az első, de hatásában felülmúlhatatlan munka, amely Thaly Kálmán tudományos hitele fölött tör lándzsát, éppen a Thaly emlékére kiadandó okmánypublikáció tervéből született. A török levéltárakban talált, Thaly által ismert s a Rákóczi-emigrációra vonatkozó forrásanyagot, a Vigouroux-iratokat és a konstantinápolyi francia követnek, D'Andrezelnek levelezését, a fiatal bécsi levéltáros, *Szekfű Gyula* a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából, a törökkori okmányokkal, *Karácsonyi Imre*, a tragikus hirtelenséggel elhunyt turkológus hagyatékával együtt rendezte sajtó alá. A Rákóczi-kori iratok azonban sehogy sem kapcsolódtak a török–magyar okmánytárhoz, de Karácsonyi Imre hagyatékához sem. Így Thallóczy Lajos úgy határozott, hogy Szekfű használja fel azokat bőven idézve s a könyvet a Franklin Társulat adná ki „Thaly emlékére” képekkel. Szekfű csupán annyit kötött ki: „hogy azért Thalyval ellenkező szellemben dolgozzam fel”, de mivel más témákkal is foglalkozott, eleinte nem lelkesedett a tervért.¹ Közben azonban a magántanárságra pályázó Szekfű előtt nyilvánvalóvá válik, hogy a témának számos egyetemestörténeti vonatkozása is van s reméli: „ha decemberben megjelenék, Wertheimer tanszékére inkább számíthatnék”.² Növeli kedvét, hogy a „Rákóczi-történet . . . szűz föld annak daczára, hogy annyian írtak róla” s egyre nagyobb „passióval” dolgozik a munkán.

A fiatal és ekkor még teljesen ismeretlen Szekfű Gyuláról keveset tudunk. Hogy tehetséges, azt már 310 doktori disszertációjával bebizonyította.³ De szemléle-

téről eddigi munkái alapján nem alkothatunk képet. Korának két egymással alapvetően ellentétes történet-szemlélete és módszere: a történelmi materializmus és a szellemtörténet, Magyarországon még alig ismert.⁴ Szekfű Bécsben a „Szent István torony árnyékában” növekedett historikussá, s ez a tény határozott keretet ad világnézeti és politikai fejlődésének. Első műve azonban, amelyet a történettudomány maradandó alkotásai közé letett, a serviensekről és familiárisokról, a magyar társadalom történetében eddig ismeretlen társadalmi viszonyról, arra mutat, hogy ha még csupán módszer és szempontok tekintetében is, de már túljutott a feudális társadalomfelfogáson. Munkája Werbőczy nemességkonceptiójának zárt rendszerén ütött részt, s mikor rávilágított a nemesség kiváltságos és a jobbágy-ság elnyomott helyzete között átmenetet képező társadalmi viszonyra — Szalaynak igen kezdetleges inkább csak megsejtett nemességfelfogását igazolva és tovább fejlesztve —, nem tudjuk, hogy tudatosan vagy ösztönösen, szakított egy hagyományos és megkövesedett, társadalomtörténeti szemlélettel. (E feltevések igazolása azonban még hosszú elemző és kutató munkára szorul, melyet annak kell elvégeznie, aki Szekfű Gyula életművének átfogó ismertetésére és kritikájára vállalkozik.)

Szekfű ez időben írott leveleinek néhány sora azonban kétségtelenné teszi, hogy a kezdő historikus is azok közé a fiatalok közé tartozott, akik nemcsak újat akarnak mondani, hanem szakítani készülnek a maguk portáján a múlt minden rájuk nézve terhes örökségével.

A szellemi környezet, amelyben él, a bécsi aulikus történetírók köre. De ott is megfordulnak a fiatalok — „Németh Gyula” s „a kis Eckhart” — „öröm nézni őket,

hogyan dolgoznak és lelkesednek egész nap a tudományért — írja róluk Szekfű — és utálják a hazai történettudomány patriarcháit.” Tanácsadója, öreg mestere és pártfogója *Takáts Sándor*, akivel megegyezik ítéletük az Akadémia „ősdi szelleméről”.⁵ Bizalmas és egyetlen barátja *Horváth János* a fiatal irodalomtörténész, akivel munkáit megbeszéli, akinek véleményét megfontolja s közös képük van a magyar nagyközönség műveltségbeli hátramaradottságáról.⁶ Nem él Szekfű Bécsben olyan visszavonult, akták közé merült életet, mint ahogyan később védői hangoztatták, annak bizonyítására, hogy a fiatal, félszeg, magába mélyedt tudós-nak nincs semmi fogalma a politikáról. „A politikai élet otthon régóta nem volt olyan, mint most — írja 1912 tavaszán, a szenvedélyes parlamenti harcok idején — nagy kudarcza Tiszának, a ki meg is érdemli.”⁷ A világháború előestéjén a fiatal Szekfű Gyula is az új utakat keresők közé tartozik: „Most a viszonyok olyanok, hogy építés csakis a meglevőnek gyökeres megváltoztatása árán lesz lehetséges.”⁸ A száműzött Rákóczi megírásához azzal a kész koncepcióval kezd, hogy a hazájától elszakadt emigráns tragikumát írja meg.

Talán jól sejti Szekfű, hogy Riedl azért vonakodik határozott választ adni, mikor azt kéri, hogy Rákóczi az Akadémia „zöld könyvei” (a nagyközönségnek szánt népszerűbb kiadás) sorában jelenjék meg, mert fél a fiatal Szekfű új koncepciójától: „azt hiszi, hogy valami botrány lenne, hogy talán tiszteletlenül írnék Rákóczi-ról. Pedig dehogy.”⁹

Thaly Kálmán II. Rákóczi Ferencének olajnyomata már régen időszerűtlenné vált. Az előkerült forrásanyagban más Rákóczi élt, s a kor társadalmi problémái is a kuruc szabadságharc szélesebb, étellel telibb rajzát

igényelték. Márki Sándor Rákóczi-biográfiája — bár egymás mellé helyezte az adatokat, azok elemzésére Thaly iránti tiszteletből, nem vállalkozott. Marczali „Rákóczi és a nép” c. cikke már jelezte az irányt, amelyen a kutatásoknak tovább kellene haladnia, R. Kiss István pedig a Szegénylegényének elemzése kapcsán a kuruc háborún végighuzódó osztályharcra is utal,¹⁰ de Thaly történetfelfogásával, a hamis Rákóczi-kultusszal először nem történetíró, hanem költő fordul szembe. *Ady Endre* az első, aki ki mondta, hogy Rákóczi ügye a jobbagyság ügye is volt. Ady tudatosan elveti a hazug kuruc romantikát:

*„Szép libertás — zászlót
Kik óvni nem tudtak,
Most halón, sír szélén
Ünnepet hazudnak*

— írja 1914. március 15-én —

*Ünnepetek nem kell,
Nem kell semmi emlék,
Mi mindent másképpen,
Kurucabban tennénk.”*

Ady körül már felnőtt egy fiatal nemzedék, írók és művészek, akik elvetették a csillogó, de tartalmatlan kuruc romantikát és az általános haladás eszméiben kerestek kérdéseikre feleletet.¹¹

Szekfű Gyula Rákócziája — mely 1913 nyarán állandó, hajszott munkában, alig öt hónap alatt készült el —, ugyancsak más, mint Thaly ünnepelt Vezérlő Fejedelme. De nem a jobbagykatonák Édes Ura, nem Mikes Kelemen egyszerű nagy embere „akit még ellenségei is nagy-
nak tartanak”, hanem a útvesztőiben tévelygő, energiáit

kicsinyes, kisszerű tervekre fecsérlő, elveszett „Száműzött Rákóczi”. Az egész könyvön végighúzódik az a nyomasztó hangulat, amelyről az írás közben maga a szerző panaszkodott.¹² Mintha az az elhatározása, hogy leszámol az illúziókkal és új Rákóczit rajzol, kötelességévé tette volna, hogy csak a dolgok fonákját, árnyékos oldalát nézze. Ez jellemzi a témaválasztást, a források kiemelését, a módszert, amellyel vizsgálja az emigráció hatásait, de csak rossz, kedvezőtlen hatásait, a szemléletet, amellyel az európai mozgalmakat, melyekhez Rákóczi politikai terveit fűzte, eleve sikertelenségükben szemlélte. Megdöbbenő a végső konklúzió: „Mindен, ami azóta lökést adott a nemzeti életnek Rákóczi álláspontjától teljesen idegen volt”, a bujdosó fejedelem már csupán a „magánélet súlytalanságába taszított” trónkövetelő, „egy darab megkövült múlt”. Szekfű tehát nem arról a széles társadalmi alapról fordul szembe a romantikus kuruc szemlélettel, amelyen Ady is áll és ezzel elhibázta az első, de a részletkérdések tisztázásánál is alapvető kérdést.

A munka egyik lábjegyzetében a rodostói telep képének hiteles adatait elsorolva kitér Thaly történetírói módszerére és szemléletére is. Szinte egy lélegzetre elmondja, hogy Thaly adatai megbízhatatlanok, forráskezelése nemcsak egyoldalú és tendenciózus, hanem pontatlan, szemlélete tudománytalan, tudományos etikája döbbenetesen laza, a tömegek politikai és társadalmi iskolázatlanságára támaszkodva, vaskos dorongoló modorával elfojtotta nemcsak a kritikát, hanem a magyar történettudomány egészséges fejlődését is, kuruc álmokba vetette magát s a Függetlenségi Párt szárnyai alatt megdönthetetlen tudományos tekintéllyé növekedett. Szekfűnek nagyon a tolla hegyén

lehettek e Thalyt megsemmisítő kijelentő mondatok, amelyeknek végére azonban mégsem tesz pontot anélkül, hogy ne mentegetné. De mentségül egyebet nem tud felhozni, mint végtelen naivságát annak az embernek „aki évtizedeken át bátran és kétség nélkül írt, beszélt és könyvek bástyáját építette nem egyszer szuette, belsőleg szétmállott adatok kockáiból”. Szinte csodálja, hogy „soha egy pillanatig kétely nem támadt szívében, hanem szinte őserőnek mondható szenvedéllyel tört a célra és soha észre nem vette, hogy a kezében hatalmas fenyegető lándzsának hegye is nyele is csak gyöngye”.¹³

A fanyar hangú, de kitűnő stílusban, nagy megjelenítő erővel írott könyv modern tudományos fegyverzetben, pontosan és precízen feltárt forrásanyag kitűnő technikával szerkesztett vázára építve jelent meg. Két nagy tudományos problémát vetett fel: a bujdosó Rákóczi történelmi jelentőségének és Thaly történetírói munkásságának kérdését. A magyar történettudománynak mindkét kérdésben sürgős kötelessége lett volna állást foglalnia.

Az ítélet Thaly történetírása fölött úgy tűnik, szinte a nyelvéen volt már a tudományos közvéleménynek. Hiszen mindkét méltatás, amely Szekfű könyvével még a nagy politikai botrány kirobbanása előtt foglalkozik, figyelmét inkább arra fordítja, hogy mennyiben jelenti e mű Thaly történetírói munkásságának kritikáját, mintsem, hogy tényleges mondanivalójára a bujdosó Rákóczi történelmi jelentőségének megítélésében vallott nézetére figyelne. *Domanovszky Sándor* ugyan módszeres következetességgel sorra veszi a könyv összes gyenge pontjait: rideg, túlzott beállítást, stilizált és erős színfoltú képeit, ironikus hangját, azt aényt, hogy az

aktív fejedelmet nem jellemzi, hogy történelmi problémát pszichológiai problémává tesz, s történetírói módszerekké avatott pszichológiai módszerekkel oldja meg és végül leszögezi: „Rákóczi történeti jelentőségének megítélésében nem értünk egyet Szekfűvel”, de a művet mégis nagy eredménynek tartja Thaly történetírásával szemben. Hiszen Thaly a kuruc kort nem nézte azzal a higgadtsággal és elfogulatlansággal, mint maga Rákóczi s életében vagy az ő adatai alapján Rákóczi életrajzát megírni nem lehetett. Ugyanakkor egyik utalásából úgy tűnik: észrevette, hogy még Szekfű sem szabadult teljesen Thaly Rákóczi-kultuszának káros hatásától. Kijelenti ugyanis, hogy a „Rákóczi kultuszt nem is tekinthetjük mesterséges alakulásnak, legkevésbé Thaly munkájának”. A Thaly teremtette álkuruc-kultusz ugyanis elfedte az igazit s ezt a valódi, századokon át ható és élő Rákóczi hagyományt Szekfű maga sem ismerte, sőt létezését is tagadta.¹⁴

Még inkább „Thaly-centrikusan” foglalkozik *Schöpplin Aladár* Szekfű könyvével, amelyet három este egy huzamban olvasott el, „mint valami regényt”.¹⁵ Arra igyekszik feleletet adni, hogy Thaly életében miért csak suttogott a kritika módszerének tudománytalanságáról s miért csak most, halála után kerülhet sor szellemi örökségének revíziójára. Az okát ennek az egészségtelen, megalkuvó tudományos életben látja: „a mi tudományos életünkben nincs annyira elterjedve a tudományos elszántság, az igazságnak az a nyílt, bátor, önfeláldozó kimondása, hogy bárki is szembe mert volna szállni Thaly tekintélyével, országra szóló népszerűségével, politikai szereplése által szerzett befolyásával s még inkább a hazafiatlanság vádjával, amely a Rákóczi-kultusz tetőpontján okvetlen elérte volna azt, aki föl

merte volna emelni szavát az ellen a tudománytalan idealizálás ellen, amellyel Thaly és iskolájának történelmi romantikája a fejedelem alakját, az ő s híveinek cselekvését körülvette. . . Gyöngeségből, félelemből, kényelemből, a harctól való irtózástól — nem szólalt fel Thaly ellen senki” — életében. Szekfű Rákócziját Schöpflin inkább elfogadja, közelebb áll hozzá, mint „a szobor-pózban ágáló operahős, akit Thalyék el akartak velünk hitetni”, s amelynek sikere csupán azért volt, mert „a nemzeti hiúságnak hízelgett”. A könyv azonban — bár értékeit kiemeli — lehangolóan hat rá: „a Don Quijote hangulata kap bele lelkünkbe”.¹⁶ „Ezt a párhuzamot magam is éreztem — kapcsolódik Schöpflin gondolatához Szekfű a kritikát megköszönő sorai-
ban —, sőt meg is említettem a munkában, ki is szedte a nyomda —, de én, bevallom, a korrigálásnál kitöröltem az illető részletet. Magam is beláttam, de egyetlen barátom, aki a munka létrejövését mindvégig figyelemmel kísérte és tanácsaival támogatott: Horváth János, ő is konstata-
lta, hogy a magyar publicumban még vajmi kevés embernek van meg az elfogulatlan műveltsége, hogy fel ne akadjon a Rákóczi — Don-Quijote párhuzamon. Így ebben, bevallom, concessiot tettem a közönség hátramaradottságának, amelyet pedig előbbresegíteni és megjavítani kellene mindnyájunknak.”¹⁷ E csendes elmélkedésből bizonyára hamarosan tudományos viták hullámai kavarták volna fel az egész Rákóczi-kérdést, sok értékes új szempontot, adatot hozva felszínre s megszületett volna Szekfű könyvének nagyon kívánatos, alapos tudományos kritikája is.

Mindennek a lehetőségét elvágta *Polónyi Géza*nak, a Függetlenségi Párt képviselőjének 1914. március 18-i parlamenti felszólalása. A Függetlenségi Párt tudott a

könyv tervéről, már a megjelenése előtt rosszatsejtő megjegyzések keltek szárnyra róla, hogy osztrák fel-fogású. Az ürügyet a vita megindítására a *Pester Lloyd* egyik cikke szolgáltatta.¹⁸ Polónyi a román kérdés kapcsán, támadva a kormány nemzetiségi politikáját, Szekfű könyvét, amely „Rákóczi dicsőségét meghurcolja”, őt „lézengő ritter”, „kártyapénzen kitarzott alak gyanánt tűnteti fel”, a kormány magyarelles provokációjának tekinti. Thallóczyt véli a munka hátterében, akiről „szegény öreg”, már „veronálon élő” Thaly Kálmán sejtette, hogy kígyót melenget a szívéen. Másnap *Berzeviczy Albert*, az Akadémia elnöke, a házban visszautasítva Polónyi vádját kijelentette, hogy a könyv tendenciájához az Akadémiának semmi köze, az Akadémia pártatlan s bár Szekfű műve nem gyalázza Rákóczit, mégis neki az a véleménye, hogy koncepciója elhibázott. Erre Polónyi vádját visszavonta, megjegyezte, hogy a könyvet nem olvasta s nem hiszi, hogy Thallóczy pártolta volna a munkát.¹⁹

Ezzel a kérdés nem zárult le, hanem a parlamenti támadást már megelőző sajtóvita országos mozgalommá szélesedett. *Ballagi Aladár* szerint a mű „nem annyira a múlt történetét, mint a jelen politikai viszonyokat jellemzi”, de az egész mozgalom, amit később Ballagi saját művének vallott, távol esett a kuruc hagyományoktól s csupán a kor társadalmának torz történet-tudatát és politikáját jellemezte.²⁰

A Függetlenségi Párt tekintélye a vitában Ballagi Aladár, aki most Thaly hitele és becsülete mellett száll síkra, pedig még 1872-ben megjelent cikkében Thaly laza forráskezelési módszeréről, az első bírálók között, mondott ítéletet. A közönségre azonban nem

elfogadhatatlan érvei hatottak, hanem a „Magyarország” cikkei nyomán a sajtóban általánossá váló kurucodó, kiskocsmai hazafiaskodás hangján szóló patetikus vádiratok.²¹

A fejedelem iránti kegyelet tiltja, hogy felidézzük e cikkek olcsó frázisait, nagyotmondó, közönségsikerre kacsintgató túlzásait. Tudományos igényesség tekintetében elég utalnunk arra, hogy egyik cikk Szekfű könyvét „materializmusa miatt” marasztalja el; Szekfű „túlzottan materialista, aki materialista módszerrel igyekszik megmagyarázni egy olyan emberi és historiai problémát, mint Rákóczi”.²² Vagy azt a kijelentést, hogy aki Thalyt bántja, az Rákóczit is kisebbíti s aki Thalyt elveti, az Rákóczit is megtagadja. A nagyhangú cikkek nyomán azonban országos tömegmozgalom indult. A közönség az egészből csak annyit értett, hogy Rákóczit megtámadták — Rákóczit meg kell védeni. Városi és községi népgyűléseken tiltakoznak Szekfű könyve ellen, asztaltársaságok, középiskolások, egyetemisták, olvasóegyletek táviratban szólítják fel az Akadémiát a könyv (amelyet talán el sem olvastak) bevonására. E mozgalmak spontaneitása felől csak akkor alkothatunk képet, ha figyelembe vesszük azt is, hogy a Függetlenségi Párt szervező tagjai mindenütt ott találhatóak.

A kormánypárti lapok csupán arra szorítkoztak, hogy bebizonyítsák a kormány ártatlanságát és semlegességét Szekfű könyvével kapcsolatban. A tudományos fórumok pedig hallgattak. Az Akadémia nem nyilatkozott, a *Századok* pedig, bár a legilletékesebb lett volna a kérdésben tudományosan állást foglalni, elzárkózott s aki csupán a *Századokat* lapozgatva alkot képet e korszak történeti irodalmáról, az azt se tudja, hogy Szekfű könyve megjelent Magyarországon.²³

Szekfű mellett két kis tábor foglalt állást. Pártfogói és jóakarói körkérdést intéztek néhány ismert nevű akadémikushoz, s *Andrássy Gyula*, *Hengelmüller*, *Békefi Remig*, *Károlyi Árpád*, *Tagányi Károly*, *Takáts Sándor* nyilatkozott a mű tudományos értékéről, hiteléről s elmondta véleményét a körülötte fellángolt vitáról.²⁴

A nyilatkozatok elismeréssel szólnak a mű tudományos értékéről, de elmarasztalják hangját, ítéleteit. Károlyi Árpádon kívül azonban mindnyájan óvakodnak a határozott állásfoglalástól.²⁵ A tudományos közvélemény általában igyekezett semlegességét megőrizni, vagy ha ezt nem tehetette, kikerülni azt a csapást, hogy a sajtó keresztűzbe fogja személyét.

Márki Sándor — akit Szekfű ugyancsak bírál munkájában — igyekszik tudományos keretek között szólni a Száműzött Rákóczi-ról. „Tudományos értéke elvitathatatlan” mondja, de Thaly mellé áll, bár számos hibájára rámutat. Mégis úgy érzi, hogy Thaly több jót tett a nemzetnek azzal, hogy a „történelem szelleméhez” ragaszkodott, mintha a tudomány közvetlen feladatait, betűit figyelte volna. Bár Szekfű könyvét „tudományosan megalapozott munkának” tekinti, néhány hét múlva mégis teljesen ellene fordul, majd nagy tudományos cikket ír a *Magyarországba* a századokon át élő Rákóczi-hagyományról s azt bizonyítja be, hogy a kuruc kultusz nem Thaly műve.²⁶

„Az újságírodalmi vihar . . . történettudományunkat egyszerűen feldöntötte, mintha csak a bibliai óriás volna vas és ércesttel és agyaglábakkal” — a történetírók zöme később sem foglalt állást. Azt a nyilatkozatot, amelyet „A művelt magyar közönséghez” Fejérpataky indítványára *Angyal Dávid* fogalmazott meg s *Horváth János* nyomtatott ki s melyben a sajtószabadság, a helye-

sen felfogott Rákóczi-kultusz érdekében tiltakoznak a Függetlenségi Párt támadása ellen, a levéltárosok közül csupán Tagányi írta alá. Sokan megtagadták a nyílt állásfoglalást, de az aláírók között ott találjuk Szabó Ervin nevét is.²⁷

A magyar tudományos élet e kis csoportjának nyilatkozata és akciója lényegében hatás nélkül maradt, inkább csak olaj volt a tűzre, mely még lángolóbbá tette a vitát. Ballagi akadémiai előadásban követelte a mű megsemmisítését, kivonását a forgalomból.²⁸

A Szekfűt védők másik kis tábora a radikális politikusok csoportja. A tudomány szabadsága nevében állanak Szekfű mellé s munkájában a nacionalizmussal leszámoló úttörő kezdeményezést üdvözlik.²⁹

De ahogyan tudományos alapon nem védték Szekfű könyvét Magyarországon 1914-ben, ugyanúgy világnézeti alapról sem lehetett pártját fogni. A tudósok nem vállalták Szekfűt, a radikálisokat pedig Szekfű nem vállalta.

A nagy botrány Szekfűt igen megviselte. A „nagy nyomorúságban” nem állta a hajszát, erkölcsi teherbírása gyöngének bizonyult. „Felelet a száműzött Rákóczi dolgában” c. válaszában tudományos aprólékos-sággal sorraveszi állításait és ismételten bizonyítja igazát, majd védekezését hazafias fordulattal fejezi be. A radikálisok védelmét pedig ideges vállrándítással rázta le magáról. Visszautasítja Jászi Oszkárék védelmét, történetfelfogásukat mereven elutasítja. „A 'történeti materialista iskola' nem történettudományi iskola — írja — és azok, akik elveit a magyar történetre alkalmazzák, nemcsak hiábavaló és gyermekes képrombolást, de elavult, idejét múlt munkát végeznek.”³⁰

A fiatal Szekfű válaszában egyrészt lényegében megtagadta munkájának szellemét, másrészt pedig szigorúan elhatárolta történeti felfogását a történelmi materializmus szemléletétől. Válaszát Károlyi Árpáddal beszélte meg; egyik radikális bírálója szerint pedig nemesi, gentry gögből utasította vissza Vázsonyiék védelmét.³¹

A radikálisok most már ugyancsak élesen bírálják könyvét, mely, mint írják — nem modern történelmi mű, mert nem az osztályharc alapján áll. Szekfút elődeitől csak stíluskészsége, írásművészete, s a bátorsága különbözteti meg, „amellyel a köztudatban már beidegzett fogalomhoz nyúlni mer”. Ugyanolyan rendi történetíró, mint Thaly, s világnézetében sem haladóbb nála, csak a színei s szempontjai mások. Szekfű maga is a középosztály, a gentry elismerésére vágyik. Leszögeznek, hogy módszere, mely a lelki analízist tűzte ki céljául, nem tudományos módszer.³²

De a vita alapkérdése már nem Szekfű módszere, szemlélete és adatainak hitelessége volt, hanem az igazi és az ál nemzeti öntudat kérdése körül zajlott. „Furcsa egy ország — írja *Laczkó Géza* —, ahol csak az a hazafi, aki maszlagosmazdagot húzogat el a szájunk előtt, a nagy tisztázók, szókimondók, hazug áltatást elítélők pedig hazaárulók.”³³ Pedig a Thaly mellett kiálló kurucok álkurucok, akik „a kisujjukat sem mozdították meg az esküdtszékért, a sajtószabadságért, a választójogért . . . most egyszerre felhördültek, fokosaik után nyúltak, máglyákat emeltek”. Bár politikai és világnézeti szakadék áll köztük és Szekfű között, a szavaló, ágáló, politikai üzletből Bécs ellen kiabáló álkurucokkal szemben mégis „A száműzött Rákóczi” írójának védelmére kelnek.³⁴

Ha tudományos mederbe nem is sikerült terelni a Thaly—Szekfű ügyet, 1914 nyár elején sokat jelentett volna, ha az újságokban a hazug nacionalista pátoz helyett az igazi nemzeti érzelmekről, a hazafiság őszinte ápolásáról, a magyar múlt nemzeti hagyományainak haladó tendenciáiról olvas a közönség.

De a vitának ez az iránya is befulladt. A kormány-párt kísérletet tett arra, hogy az ország társadalmának nagy nemzeti fölbuzdulását a radikálisok ellen fordítsa. A radikálisoknak nem volt hagyományos és határozott, egységes nemzeti programjuk. A magyar nacionalizmust meg kell érteni — írja „egy radikális” — ez állította Szekfűvel szemben az egész nemzetet. A radikálisoknak — írja — a magyar nemzeti öntudatot, mint történelmi ténytet kell figyelembe venni, különben soha nem talál-nak kapcsolatot a magyar társadalommal.³⁵

A vitát látszólag *Andrássy Gyula* nyilatkozata hall-gattatta el. Kiemeli Szekfű tévedéseit, hangsúlyozza, hogy ezek számára sem közömbösek, rámutat könyvé-nek ellentmondásaira, de a tudomány érdekében mel-lette emel szót. Ugyanakkor Thalynak is igazságot szolgáltat: „rajongó bámulata — írja róla — nagy mér-tékben elősegítette Rákóczi népszerűségét, fáradozása, szorgalma az adatok halmazát hozta napvilágra, ámbár meleg szívének lüktetése minden alkotását rokonszen-vessé teszi, őt a történetíró ideáljának mégsem tartom.”³⁶ Valójában pedig a harcterek ágyúinak hangja nyomta el e terméketlen viták csatazaját. Az események még Szekfű előtt is úgy elfedték percek alatt a vitát, hogy „az egész már úgy eltűnt a régmúltban, mintha évtize-dekkel előbb történt volna”.³⁷

Pedig Szekfű történetírói portréjában a „Száműzött Rákóczi” körül Thaly védelmében föllángolt harc követ-

kezménye kitörölhetetlen. Az, hogy az év tavaszán esedékes akadémiai levelező tagságnak kérdése egyelőre lekerült a napirendről, vagy magántanári képesítése is két évre elhalasztódott, figyelmet sem érdemel. Szorongása, hogy a hazaárulás vádját róla többé le nem mossák, pszichológiai érdeklődésre tarthat számot.³⁸ Annál fontosabbnak véljük azonban annak megvizsgálását, hogy már ez a vita is alakítja benne a nemzedék koncepciót, s ezekben az időkben fogalmazódik határozottá a hanyatló generációk sorának elmélete.

Úgy érzi, elégtételt, a megalkuvó és őt cserben hagyó történészekén és ellenségein, csak valami nagy komoly történeti művel vehet. „Soká tart, 5—6 évig” — írja. Ugyanakkor úgy érzi, hogy a nagy megrázkódtatást csak annak a néhány baráti jóakarójának segítségével tudta átvészelni, akik mellé állottak. „Sokan nem voltak persze, de annál büszkébb vagyok arra, hogy nagyrészt a régi generáció emberei voltak, azon generációé, mely még a századforduló idején bekövetkezett decadentia előtt virágzott s melynek emberei, hogy helyeselték az én állásfoglalásomat ezzel én is odakapcsoltnak érzem magamat ezen letűnt korszakhoz.”³⁹ A magyar tudományosságban mélységesen csalódott, kiábrándultsága is a német szellemtörténeti irány felé sodorja.⁴⁰

„Igaz, nem vagyok Thaly Kálmán irányának híve — írja védlevelében 1917-ben —, de becsületes törekvéssel iparkodtam másokat, *egyetemesebb magyar szellemeket* követni” [kiemelés tőlem — V. Á.].⁴¹ Ballagi Thalyt tekintélyérvekkel védő munkájára már más Szekffü Gyula felel, mint amelyik a Száműzött Rákóczit megírta.⁴² Amit ott még határozatlanul mond, most mintegy történetírói hitvallásának tartja. Az „egyetemes magyar szellem”, az „egyetemes magyarság” a mérce, amelyet

munkája mellé állít. Szalay történetírásának szeretne folytatója lenni, mert Szalay egyetemesebb magyar szellem mint Thaly. Elfordulása Thaly Rákóczijától — mondja, lényegében visszatérés a 48—67 nagy nemzedékének egyetemes magyar felfogásához. A bujdosó Rákóczi az egyetemes magyarsággal jutott ellentétbe — vallja. A nagy nemzeti folyamatot szerinte Rákóczinál előbb, elevenebb források táplálták: Károlyi megbékélt józansága, Széchenyi önemésztő érzései, Kossuth lángszavai, Deák, Eötvös, Andrássy bölcsessége és műveltsége. Így vélte Rákóczit és szabadságharcát teljesen kiiktathatónak a nemzeti fejlődésből.⁴³

A Szekfű-vita mérlegét elkészítve először Ady „Két kuruc beszélget” c. versét kell idéznünk, amely a nagy kuruckodó veszekedés lényegéről alkot képet. Úri pártoskodás volt ez csupán; a „tollasult szerb hajcsár” s „kártevő úr” vezérkedése alatt „nem póri, nem véres” nemesi verekedés.

*„Nincs itt nekünk dolgunk,
Ez az urak dolga”⁴⁴*

Ady ugyanis világosan látta, hogy a kuruc romantikával szemben, mivel az társadalmi produktum, irodalmi síkon is csak társadalmi alapról lehet szembefordulni. Szekfű azonban nem a haladás oldaláról bírálta Thaly történetírását.

Valóban a hatásaiban szinte lemérhetetlen Thaly—Szekfű-ügy az uralkodó osztály belső ügye volt. A Függetlenségi Párt a tömegek jóhiszemű nemzeti érzéseit kihasználva tudatosan és számítva szélesítette ki mutatószó hazafias mozgalommá a „Száműzött Rákóczi” elleni tiltakozását. De az a Rákóczi, akinek nevében az

egész országot zászlók alá igyekeztek állítani ugyanolyan, a valóságtól távol álló festett kép csupán, mint amilyen valótlan Szekfű alakja. Pedig a föltárt forrásanyagban már élt az igazi, a magyar nép érdekeit is képviselő, a nemzeti fejlődésben döntő szerepet játszó fejedelem, akinek századok fölé nőtt alakja mellett egyformán törpe és halovány Thaly díszes romantikus hőse és Szekfű száműzött trónkövetelője is.

Tudományos vitának aligha tekinthetjük, hiszen a magyar történettudomány képviselői közül senki sem foglalt egyértelműen állást, a tudományos fórumok sietve bezárták ajtaikat, mégcsak alapos kritikája sem készült el a könyvnek. De nem bontakozott ki belőle történet szemléleti, ideológiai vita sem.

Szekfűnek abból a helyes elgondolásból, hogy leszámol Thaly szellemi hagyatékával és káros hatásaival, elhibázott munka született. A módszer, amellyel az új adatokhoz nyúlt, amellyel a koncepciójának megfelelő részleteket emelte ki, ugyanannyira egyoldalú volt, mint a végső következtetés. Az elmarasztaló hasonlatokban, szóképekben bővelkedő stílus és a művészi szerkezet pedig határtalanul megnövelte a mondanivaló lényegét: a Rákócziról alkotott negatív képet. Ugyanakkor Szekfű nem számolt a magyar közönség érzékenységével. A magyar közönség bírálat tekintetében sokat eltűr — egy feltétel alatt — írja Mocsáry Lajos, akinek szavai Szekfű könyvére is érvényesek: „S ezen föltétel az, hogy a bírálaton keresztül látszassék az igaz szeretet, melyet az író érez nemzete iránt”.⁴⁵ „Valamivel kevesebb önállóság és valamivel több szeretet nem ártott volna” — állapítja meg később Szekfű a botrány egyik személyes következményének tanulságát, de ez általában az egész munkára és a vitára is érvényes.⁴⁶

Munkájának adathűségén az idő sem ejtett csorbát, de a kiválasztott források felhasználásának egyoldalúságára, szemléletének és koncepciójának elhibázott voltára a kutatások már fényt derítettek.⁴⁷

Míg Szekfű könyve Thaly tudományos módszerének, forráskezelésének, egész történetírói felkészültségének jogos kritikájával Rákóczit kisebbítette, addig Rákóczi védői a fejedelem alakjával Thaly történetírói hitelét akarták helyreállítani.

Ily módon a vita ára aránytalanul magas volt: Rákóczi személye került meghurcolásra. Politikai és tudományos lecsapódása egyaránt hamis: a magyar nemzeti öntudat Magyarországon oly erősen elfogult, hogy ezt a kérdést megbolygatni, beteges irányú elfajulásoktól megóvni nem lehet, mert aki ebbe belevág, annak kiközösítés az osztályrésze. Ugyanakkor Thaly történetírói hitelének kritikája — bár kézzelfogható bizonyítékai kerültek elő, nem vált általános tudományos eredménnyé, továbbra is csupán suttogtak róla s lényegében *bebizonyítottan tudománytalan és tapasztalhatóan káros* történetírása tovább hatott.

Thaly Kálmán későbbi védelmezői, az 1930-as évek „Rákóczi szövetségé”-nek tagjai, akiknek programjában Rákóczi szenttéavatási terve is szerepelt, a Rákóczi-szabadságharc hagyományaitól nagyon messzire rugaszkodtak. Mennyire messze, az 1944-ben derült ki, amikor a fasiszta jelszavak Thaly Kálmán nevét is felkapták; politikájuk szellemi elődjét és egyik történeti igazolóját benne vélték felfedezni.⁴⁸

Ugyancsak 1913-ban indult meg egy másik irányból is a Thaly örökség revíziója. *Tolnai Vilmos* akadémiai 327

előadásában, majd tanulmányában kifejtette, hogy a Thaly által közölt kuruc balladák szövege nem eredeti, hanem Thaly által erősen javított. Hitelességüket filológiai eljárás alapján vonja kétségbe, bár felveti a történeti valóság, a „sűrített kurucság” szélesebb távlatokat biztosító szempontjait is.⁴⁹ Vele egy időben *Riedl Frigyes* gondos szövegelemzés alapján bebizonyította, hogy a tíz legszebb kuruc ballada nemcsak kéteshiteű, de bizonyos, hogy azok, mint egyes utánzatok kerültek a kuruc versek közé.⁵⁰ Annak ellenére, hogy Horváth János nem tartja váratlanak Riedlék felfedezését, az mégis nagy és hosszadalmas vitákat kiváltó tudományos szenzációt jelentett.

Thaly védői két hadállást építettek ki Riedl állításaival szemben. Az egyiket a nyelvi bizonyítékokból rakták, de hamarosan kiderült, hogy Riedl alapvető szempontja, a kuruckori szavak és kifejezések hitelességének kérdése, egyaránt dönthet a balladák valódisága és hamissága mellett.⁵¹ A másik front Thaly történetírói hitelének, adatkezelésben megnyilvánuló lelkiismeretességének, tudományos etikájának köztudatban élő elképzeléseiből épült.⁵²

A kérdés azzal a problémával is bővült, hogy Thaly költői tehetségéből futhatta-e a balladák költői szépségére.⁵³ A fordított plágium ténye pedig szinte megoldhatatlan feladat elé állította a kritikusokat.

Thaly tudományos jóhiszemősége — bár felmerült — megdönthetetlennek látszott. Eljárását — a szövegek kiegészítését, átsimítását, összeszerkesztését — Horváth János szerint — korának tudományos közfelfogása igazolta — nemcsak megengedte, de egyenesen kívánatosnak érezte.⁵⁴

A vita első stadiumára jellemző, hogy a kérdést elszigetelten vizsgálták, csak nyelvi és irodalomtörténeti szempontokat vetettek fel. A Thaly-kultusz s az általa teremtett kuruc kultusz még igen erősen hatott. Hiányzott a kellő távlat, s a kuruc szabadságharc valódi történetének ismerete. Annál nagyobb elismerés illeti e generációt, amely úgy ismerte fel a kuruc balladák problematikáját, hogy maga is Thaly romantikus történet szemléletén nevelkedett.

A vita politikai jelentőségére csupán *Komlós Aladár* villant fényt, de véleményünk szerint téves következtetésre jut: a hamis balladák is bizonyítják „Jászi vakmerő elméletét”, hogy a kuruc felkelés csak a nemeseknek volt lelki ügye. De felmerült az is, hogy a versek eredetén vitatkozni mire jó, hiszen a tárogatók hazafiaskodás attól függetlenül, hogy kik írták azokat a verseket, tovább él; — a köztudatban elterjedt álkuruc romantikát ezzel már ki nem tudja irtani az Akadémia.⁵⁵

Király György, aki először kísérli meg a tájékozódást a vita irodalmában, a felgyülemlett adatok tömegében, már Thaly költői fejlődésére, történetírói működésére figyelve foglalja össze a kuruc dalpör tanulságait. Jellembeli fogyatkozásról Thalynál szó sem lehet, lassú fejlődés után jutott oda, hogy saját verseit az eredetiek közé rejtse s e fejlődésben tudományos fanatizmusának volt a legnagyobb szerepe. Királynak a balladák költői értékéről alkotott véleménye ma is helytálló: „csak azért tűnnek fel abszolút becsűeknek, mert visszavetítettük őket a múltba”. De ne sajnáljuk, nem lett kuruckori költészetünk szegényebb, hiszen „sokkal értékesebbek azok a csiszolatlan, sokszor érdekes, de mélytűző kövek, melyeket a hiteles régi kéziratok lapjai őriztek meg számunkra, mint Buga Jakab éneke, a

Bujdosó ének, Oláh Geczi nótája, Te vagy a legény, Csinom Palkó s a kuruckor költészetének más igazgyöngyei”.⁵⁶

Thaly Kálmán érthetetlen szerénységének megértéséhez pedig az jutott legközelebb, aki elsőnek fordult szembe Thaly hamis kurucromantikájával. *Ady Endre* úgy véli, hogy a költői nagyravágyás, a féktelen ambíció vitte Thaly Kálmánt arra, hogy rejtve ugyan, de oda tegye verseit a magyar költészet remekművei közé. „Egyszerre akarta magában megölni a fantaszta hitet, hogy csak a kiválasztott költőé lehet a halhatatlanság, ugyanekkor ezt a kicsúfolt halhatatlanságot Aranytűtően akarta önmagának megszerezni, ha szent dolussal, ha egyelőre titokban is. A kuruc kor, ez a mindent bearányozó, talán azért volt neki haláláig a legszentebb, mert elfogadta, igazolta őt olyannak, amilyennek hitte magát, nagy költőnek.”⁵⁷

A kuruc dalpör hullámai azonban nem csendesedtek el, tovább gyűrűzve egyre szélesebb körben, egyre több vonatkozásban kavarták fel a Thaly problematikát. *László Zsigmond* kezdeményezésének, aki Sievers és Rutz módszerének alapján a nyelvmelódia és hangereőség vizsgálatával vetette el a balladák eredetiségét — nem akadt folytatója.⁵⁸ Riedl Frigyes azonban rátalált a célravezető útra, amikor a „Kölesdi harcrúl” c. balladát a fiatal Thaly történelmi cikkeit, forrásismertét, archaizáló költői szenvedélyét vizsgálva elemezte.⁵⁹

A dalpör még ma sem zárult le: *Turóczi-Trostler* a lélektani és szociológiai szempontot vetette fel, *Esze Tamás* pedig rámutatott, hogy az eredeti kuruc versek mögött meghúzódó történelmi valóság Thaly verseinek nemcsak ténybeli tévedéseit mutatja meg, de rávilágít hangulatilag hamis voltára is.⁶⁰ A Thaly hagyaték for-

rásanyagának s ez új szempontoknak alapján a modern hadtörténelem módszerével elemezte *Perjés Géza* az „Esztergom ostroma” c. balladát.⁶¹

Thaly Kálmán szellemi hagyatékával tehát úgy volt az utókor, mint azok az örökösök, akik gyanakodnak ugyan, hogy a drága ékszerek helyett hamis szállott rájuk, de nem tudnak megegyezni, hogy végére járjanak-e örökségük valódi értékének vagy hunyjanak szemet fölötte, nem akarják eldönteni, hogy önmaguk és a világ előtt beismerjék-e veszteségüket vagy igyekezzenek maguk is valódinak elfogadni a hamisat. Mert a kuruc kultusz, a romantikus hősi korszak felidézése, a „mindent bearanyozó” szinte az ország egész társadalmának jelentett valamit: nemzeti büszkeségét, hiúságát ápolta, vagy kárpótlást látott benne a jelen nyomorúságaiért; vigasztalást vagy biztatást, könnyű feledést kerestek abban a díszes fényes, de üres álkuruc kultuszban, amit Thaly megteremtett. Az a magyar történelem haladó hagyományaiból táplálkozó, az ország elnyomott társadalmi rétegeit magába foglaló, a népeket nem elvlasztó, hanem összekovácsoló nemzeti érzés, amely *Ady*, *Móricz Zsigmond*, *Bartók Béla* művészetében szólalt meg s amelyet az álkurucok hazaárulásnak bélyegeztek, csak lassan és nehezen talált utat az ország széles társadalmához.

A marxista történetírás bár kezdettől fogva egyre több tévedését tárta fel Thalynek, s rámutatott osztálykorlátjaira, romantikus hőskultuszának téves voltára is, egész életművének, munkássága hatásának megítélésében sokáig bizonytalan volt.⁶² Számos történész évekig tartó kutató munkájának eredménye, hogy a Rákóczi-

szabadságharc történetének, s a társadalmi és gazdasági problémák mélyebb ismeretének birtokában eljuthatunk Thaly Kálmán hatalmas életművének tudományos felméréséhez.

Thaly Kálmán életútja nem lelkesítő példa, de annál tanulságosabb végigtekintenünk rajta.

Életét annak a nagy politikai élménynek a hatása alatt szentelte a kuruc kor történetének kutatására, amely húszéves korában az 1859—61-es években a forrongó Pest feszült légkörében érte. A kuruckori forrásokkal a költő találkozott először s a Rákóczi-szabadságharc történetét először a költő énekelte meg. A családi hagyományok s a kor hangulata és tudományos igénye új színnel gazdagítják benne ezt a „kuruc kor élményt”, amely erősebb és nagyobb, minthogy kimerítésére költői erejéből futná.

A forráselemzés, történetírás ismereteire Szalay tanította, korának egyik legnagyobb historikusa. Barátja Ráth Károly révén pedig belekerült a 60-as évek, főleg fiatal történészeinek úttörő és sok haladó kezdeményezést magában hordó társaságába.

Thaly azonban nem folytatja mesterének történetírói irányát, bár Szalay halála után nemcsak az általa összegyűjtött nagy forrásanyag maradt rá, hanem mint Szalay-tanítványra a Rákóczi-kor történetének megírása is. Elfordul barátjától Ráth Károlytól is s a Történelmi Társulat megalakulása körüli harcokban az Akadémia képviselői mellé áll. Mint a Történelmi Társulat titkára szorgalmas, áldozatos, lelkes munkás, de a Társulaton belül a kiegyezés politikai megszilárdításának irányvonalát képviseli. A Századok szerkesztésében a fáradhatatlanság, ügybuzgalom mellett egyéni ambícióinak és véleményének túlzott érvényesítése jellemzi.

Hatalmas okmánypublikáció élén áll a neve. Az anyagnak azonban csak egy része egyéni gyűjtés eredménye, Szalay hagyatékának is ő a kiadója. A forrásanyagot nem a kor tudományos színvonalának megfelelő előkészítéssel rendezte sajtó alá. Vizsgálódásait a költő elragadtatása vezeti, nem a történettudós mérlegelése jellemzi. Korának történetelmélete, a pozitivista történeteszemlélet még annyiban sem hatott rá, amennyiben torzult és töredékes nyomai a XIX. század utolsó harmadának történetírásában egyáltalán megtalálhatóak.

Thaly a Rákóczi-szabadságharcban történeti igazolást látott kora bomló és pusztuló társadalmi osztályának, a középnemességnek politikai nagyrahivatottságáról és jelentőségéről. Munkái jelentős részének témája a sokarculatú középnemes: a hazájáért harcoló, vésző, a politikai, katonai vezér, vagy a gyenge jellemű, körülményei miatt elbukó, de mindig csodálatra méltó, mindig nagyszerű hős. A múlt számára a dicső és a nagy idő. A történelemben nem látja meg az emberiség haladásának tendenciáit, számára csupán a hanyatlás, a bukás felé süllyedés szomorú folyamatát jelenti. Jelenét nem a történelem tanulságai alapján nézi, hanem elfordul korától s a múltban keres vígasztalást, feledést. Romantikus történeteszemlélete a hanyatló középnemesség szemlélete volt.

Kora társadalmi átalakulása előtt értetlenül áll. A középnemesség bomlásának okát a fajta elkorszosulásában és az Ausztriával való függő viszonyban látja; az ország politikai vezetésére hivatottnak pedig a főnemességet tartja. Legnagyobb munkájában — amelyben történetírásának minden sajátossága megtalálható — „A székesi gróf Bercsényi család”-ban már ez a tendencia jut kifejezésre.

Történetírásával az ország függetlenségének kivívását kívánta szolgálni. Történetírói programját teszi politikai működésének célkitűzésévé is. A munkásosztály, a parasztság és a nemzetiségek mozgalmával azonban szembe fordul. A függetlenségi gondolatot nem szélesíti ki a széles tömegek törekvéseit, a magyar történelem haladó hagyományait magába foglaló eszmévé. Ily módon a magyar társadalom valódi problémáitól elszakadt, elszigetelődött függetlenségi program az uralkodó osztály hatalmi megerősítésének, az Ausztriával való viszony szorosabbra fűzésének egyik eszköze lesz.

A Rákóczi-kultusz, amely a magyar történelem folyamán, a XVIII. században, a reformkorban, az 1848—49-es forradalom és szabadságharc idején s az abszolutizmus korában a nemzeti függetlenség és haladás gondolatának kifejezője volt, a századfordulóra Thaly történetírásának s pártjának, a Függetlenségi Párt politikájának hatására elveszti eredeti tartalmát. Hangzatos, de üres jelszó, díszes, de értéktelen álkuruc kultusszá válik.

Thaly életpályáját osztályának, korának ellentmondásai s a magyar történettudományt általában jellemző aránytalanságok, ellentétek, felemás törekvések határozzák meg. A sokféle összeütközésből adódó válságok olyan tettekbe hajszolják, amelyek összetörik történetírói etikáját, elnyomják tudományos lelkiismeretét.

Kora nem kedvezett a nyílt harcnak, az elvek tisztázása helyett nagyhangú frázisokat kívánt, inkább pátoszt mint igaz szót, s Thaly korának és osztályának foglya volt. A felelősség a koré is, mely magára hagyta vagy hamis ünnepléssel elvakította a nemzet függetlenségének gondolatát ápolókat, melegágya volt a hazug állításnak, nagyravágásnak s nemcsak a társadalom

betegségre borította a frázisok olcsó takaróját, hanem szemet hunyt az emberi tévelygések fölött is.

Thaly a középnemesség, a magyar történelem folyamán jelentős, számottevő, de az ő korában már felbomló osztály jellegzetes képviselőjének tekinthető. Elgondolásai, hibái, tévedései egyben osztályának sajátosságai is. Adott és öröklött körülmények befolyásolták fejlődését, történelmi tudatát, politikai állásfoglalását, hiszen „valamennyi holt nemzedék hagyománya lidércnyomás-ként nehezedik az élők agyára”.⁶³ De a tudomány emberének módja van messzebbre látni.

Thaly azonban nem képes kora problémáira kora tudományos színvonalán válaszolni. Egy letűnt idő kosztümjében és fegyverzetében száll harcba. Állásfoglalása nemcsak a középnemességnek a kapitalizmus elleni romantikus pózba merevedett állásfoglalása, hanem annak az embernek meghátrálása, aki a gyárak szírénaire a régi csaták rézkürtjeivel felel. „Thaly nem tudós a mai értelemben, sőt a XIX. század fordulójának polgári értelmében sem. A múlttal foglalkozó ember, aki hol a költői kedvének engedve, költői formában fejti ki mondanivalóját, hol a regényírás és a szaktudomány határán barangol, hol gyűjtőszennvedéllyel szedi össze a múltból a jövőnek átadandó képet.”⁶⁴

Az egyén és a társadalom bonyolult kapcsolatának és kölcsönhatásának következménye, hogy Thaly Kálmánál a nemzeti függetlenség gondolata nem kapcsolódott az általános emberi haladás eszméihez. Ez okozott függetlenségi programjában olyan fajsúlyváltozást, amelynek következtében ez a program ellenkező előjelű tartalommal telt meg.

Thaly Kálmán egész életét a magyar nemzet függetlenségi gondolatának szentelte. Azt vallotta, hogy a 335

nemzeti függetlenség megvalósításáért küzd, de valójában az 1867-es kiegyezés által létrejött politikai és társadalmi helyzet konzerválásához járult hozzá. Szerette a hazát, de nem azt, amelyben élt, hanem egy elképzelt, hamis ábrándokból megalkotott hazát szeretett. Konstatálta kora társadalmi változásait, de az elnyomott osztályok, a munkásság és a parasztság törekvéseivel elvakultan szembehelyezkedett. A nemzeti függetlenség jelszavát tűzte zászlajára, de csak a magyar uralkodó osztály jogát ismerte el a független állami élethez. Kárhóztatta az osztrák elnyomást, de Magyarországnak idegen ajkú népei felett az elnyomó szerepét szánta.

Thaly Magyarország történetének legjelentősebb fél évszázadában a magyar történetírás jellegzetes és nagyhatású alakja. Nem vethetjük el, számolnunk kell vele, de olyannak kell ismernünk munkásságát és műveit, amilyen valóban volt. Nem az illúziók ápolásával, hibák takargatásával, hanem a valóság őszinte feltárásával, a múlt örökségének bátor számbavételével szolgálhatjuk a magyar történettudományt és a magyar népet. Márki Sándor, aki Thaly tanítványának vallotta magát, azt hirdette, hogy mestere nevét az eszme és az ifjúság őrzi meg. Valóban, Rákóczi „udvari historikusáról” nem feledkezhetik meg senki, aki a magyar függetlenségi harcok történetét kutatja. A fiatal történetíró-nemzedékek számára pedig örök tanulság Thaly Kálmán élete, bizonyossága annak, hogy a nemzeti függetlenségi törekvések zsákutcába jutnak, ha nem kapcsolódnak az emberi haladás programjával.

JEGYZETEK

Bevezetés

¹ „Félszázadig volt az Akadémia tagja és valódi vezérévé lett az újabb történetírói nemzedéknek.” *Berzeviczy Albert* beszéde Thaly temetésén: Pesti Hírlap (PH.) 1909. okt. 1. 236. sz. — „Thaly Kálmán azt a történetet, amelyet felkutatott és megírt, annyira átültette saját lelkébe hogy, ezt úgyszólván újra átélte, annak érzelmi világából vett irányítást, abból táplálkozott. Így lett a Rákóczi korszaki történetíróból függetlenségi politikus, mert más nem lehetett. Ezért volt a függetlenségi hitvallás nála több, mint politikai meggyőződés.” *Apponyi Albert* beszéde, uo.

² „Nincs rá példa egész múltunkban, hogy egy történetíró tudományos munkássága olyan *nemzeti közszellemet* teremtett volna, mint ő a Rákóczi-kultusszal, Rákóczi korának igazi renaissance-ával” *Márki Sándor*: Thaly Kálmán emlékezete. Századok (Sz.) 1911. 495. l.

³ *Thallóczy Lajos*: Adatok Thaly Kálmán életrajzához I—II. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára [MTAK] Kéziratár. Történelem I. 2 r. 314. [Tört. 314.] — „Hogy az Akadémián Te lész elparentálója boldogult bátyámnak az nagyon jól esik nekem; senki az ő lelkivilágát náladnál jobban nem ismerte, viszont igaz szeretettel vonzódott Ő is Hozzád, mit én legkövetlenebbül tudok. — Márki Sándor megemlékezése inkább szorgalmasan összegyűjtött adathalmaz volt, igazi jellemrajzát, lelkének hű tükörét, tudásának és páratlan szorgalmának kellő méltatását Tőled várjuk” Thaly László levele Thallóczy Lajoshoz. Budapest, 1911. okt. 8. uo.

⁴ „A Thaly emlékbeszédre ez évben nem reflectálnak. A Szekfű úgy még mindig kísért és a kuruc balladák sem tűntek le egészen. Mindenkép jó lesz, ha egy keveset várunk — Neked is jó lesz, mert akkor szabadabban és egészen meggyőző-

désed szerint beszélhetsz” Heinrich Gusztáv levele Thallóczyhoz. Budapest, 1916. febr. 17. *Thallóczy* i. m.

⁵ *Márki Sándor*; Thaly Kálmán emlékezete. Emlékbeszéd az MTA. nagygyűlésén. Budapesti Szemle (BpSz.) 1918. 174. k. 321—335. l.

⁶ *Márki Sándor*; Thaly Kálmán élete. Kézirat. MTAK Kézirattár Tört. 314.

⁷ *Veszprémy Dezső*: Tali és széchi-szigeti dr. Thaly Kálmán életrajza. Bp. 1928., 1933. I—II. k. 109, 173. l. Az első kötetet egy része először Pozsonyban jelent meg 1915-ben. Ism. *Kéky Lajos*. Irodalomtörténeti Közlemények (ItK.) 1929. 126. l. A könyv legnagyobb hibájául rója fel, hogy a szerző a tárgyán „naiv szeretettel csüng”.

⁸ *Borbély Margit*: Thaly Kálmán költészete. Pécs, 1927. 27. l. Bölcsészdoktori értekezés. Összefoglaló és alapos kritikája Thaly költészetének. Ism. *Kerekes Emil*. ItK. 1929. 124. l.

⁹ Legkiválóbb példája ennek: *Márki Sándor*: II. Rákóczi Ferenc I—III. k. Bp. 1907—1910.

¹⁰ *Markó Árpád*: A szomolányi kuruc győzelem. Sz. 1931. — (*Thaly Kálmán*: A szomolányi ütközet. Hadtörténeti Közlemények HdtK. 1892.) — *Markó Á.*: A koroncói csata. Magyar Katonai Szemle. 1932. — (*Thaly K.*: Egykori jelentések a koroncói csatáról. HdtK. 1890.; *Uő*. Mégegyszer a koroncói csatáról. uo. 1891.) — *Markó Á.*: A nagyszombati csata. Sz. 1933. — (*Thaly K.*: A nagyszombati harc. Pest, 1869.)

¹¹ „1848 felemelő emlékének hatása alatt szentelt *Thaly Kálmán* egy hosszú emberéletet a Rákóczi-szabadságharc története kutatásának. Thaly Kálmánnak soha el nem múló érdeme, hogy felkutatta és közzétette a Rákóczi-kor legfontosabb forrásait, többek között Rákóczi, Bercsényi, Vak Bottyán levelezését, s ezzel megvetette a tudományos Rákóczi-kutatás alapját. Forráskiadványai mellett számos monográfiában, hadtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányban dolgozta fel a kuruckor egyes kérdéseit; e feldolgozásokra azonban romantikus-nemesi történet szemlélete, nacionalista hőskultusza nyomta rá bélyegét, s ezzel együtt járt a szabadságharc társadalmi problémáinak mellőzése. Hogy a kuruckort még fenyegetőbbé tegye, gyakran ragadtatta magát túlzásokra, még a hamisítástól sem riadt vissza. Mínthogy azonban a Rákóczi-szabadságharcban nem a dolgozó nép hősiességének és haza-

szeretetének ragyogó megnyilvánulását látta, hanem a főúri és középnemesi vezetőket, a történelmi uralkodó osztályt dicsőítette, a kurucok történetének legigazibb értékei rejtve maradtak előtte." *Heckenast Gusztáv*: A Rákóczi szabadságharc. Bp. 1953. 5—6. l. — *Kosáry Domokos*: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába I. k. Bp. 1951. 454 l. — Számos ténybeli tévedéseit igazítja ki: *Esze Tamás*: II. Rákóczi Ferenc tiszántúli hadjárata. Sz. 1951; A brezani kiáltvány. Sz. 1954; A kuruc szabadságharc ábrázolása irodalmunkban. Csillag. 1956. 8. sz. — Nemesi történet szemléletét hangsúlyozza s a Szekfű-vitát a legújabb kutatási eredmények alapján világítja meg: *Köpeczi Béla*—*R. Várkonyi Ágnes*: II. Rákóczi Ferenc. Bp. 1955. 407 l.

Költészet és történelem

¹ Thaly Kálmán levele. MTAK Kézirattár Tört. 314.

² *Thaly Kálmán*: Kurucvilág. Bp. 1903. 166 l. Előszó.

³ *Esze Tamás*: A kuruc szabadságharc ábrázolása irodalmunkban. Csillag 1956. 8. sz.

⁴ Thallóczy Lajos jegyzete. MTAK Kézirattár Tört. 314.

⁵ *Alapi Gyula*: Komárom vármegye nemes családjai. Komárom, 1911. 17 l. — *Thaly István* táblabíró özvegye *Sándor Eszter* végrendelete. 1833. szept. 22. OL. Családi levéltárak. A Thaly-család levéltára. (Thaly cs. lt.) Rendezetlen.

⁶ *Thaly Lajos* 1817-ben vármegyei aladószedő, 1828-ban alszolgabíró, 1836-ban főbiztos, 1840. hadi főadószedő, 1849-ben a csepi járás közigazgatási főbírája. OL. Thaly cs. lt. Rendezetlen. — Versgyűjteménye: Thaly Kálmán Régi magyar versek gyűjteménye. Országos Széchényi Könyvtár (OSzKK) Fol. Hung. 1390. 70—73. l.

⁷ Thaly László diktátuma Thallóczynak. MTAK Kézirattár Tört. 314.

⁸ Dr. Alapi Gyula vármegyei főlevéltáros levele Márki Sándorhoz. Komárom, 1913. nov. 5. MTAK Kézirattár Tört. 314.

⁹ Thaly Kálmán megjegyzése Thaly Lajos főszolgabíró 1849. nov. 11-én Csepren kelt utasításán, amelyben Haynau katonai főkormányzó rendeletének végrehajtásáról, Új-Szöny lerombolásáról intézkedik: „ilyen megbízatások miatt mondott

le szegény apám a hivataláról". E lemondásról azonban semmi egyéb adatunk nincs és Thaly életének kutatói Márki, Thallóczy, Alapi Gyula sem tudnak róla. OL. Thaly cs. lt. Rendezetlen.

¹⁰ Thaly Lajos levele fiához Pozsonyba. Csep, 1850. szept. 28. OL. Thaly cs. lt. Levelezés.

¹¹ Alapi Gyula megjegyzi, hogy a hadipénztárt illetően mindenféle szabálytalanságról suttogtak: „Ennek persze nincsen alapja, de mindenesetre jellemzi a hangulatot.” Alapi levele Márkihoz. 1913. nov. 5. MTAK Kézirattár Tört. 314. — Thaly Lajos különböző elszámolásai OL. Thaly cs. lt. Rendezetlen. — Ambrózy János Komárom megyei főispáni helytartó fölterjesztése a Helytartótanácsához 1863. ápr. 18. OL. Helytartótanács 434. — Thaly Lajosné kérelme férje által megtérítendő összegek kegyelem útján való elengedéséről és az ezzel kapcsolatos tárgyalások. OL. Kancellária 1860/47/5. és Helytartótanács 43.231. — A Helytartótanács a hiány egy részének elengedéséről 1864. V. 17-én kelt leiratában értesíti az özvegyet. Helytartótanács 27016. Másolat. Az örökösök minden teher alól 1868. X. 13-án kelt ítélettel mentetnek fel. OL. Thaly cs. lt. Rendezetlen.

¹² özv. Petiné sz. Váli Mari levele Thallóczy Lajosnak 1911. nov. 25. MTAK Kézirattár Tört. 314.

¹³ Kiss Ferenc Győr megyei levéltáros levele Thallóczyhoz 1913. jún. 26. uo. — Alapi Gyula levele Márkihoz. 1913. nov. 5. uo.

¹⁴ Thaly László az anya befolyásáról nagyhirú fiára szép sorokban emlékezik meg: „aztán elenyészik az ő emlékezete is a mieinkkel együtt örökre. De nem jól mondtam: kettőtöké még sokáig élni fog, a tied munkáid igaz méltatása folytán, jó anyádé a te életrajzod írójának vésője folytán, mert lehetetlen, hogy figyelmen kívül hagyhassa a páratlan anya befolyását fiára, lehetetlen, hogy ne lássa benne a költői érzék ébresztőjét, a munkakedv kiltartásra és becsületézésre indító kimagasló tulajdonságait.” Thaly László levele Thaly Kálmánhoz anyjuk halálának évfordulóján. Nyitra, 1891. dec. 21. OL. Thaly cs. lt. Levelezés.

¹⁵ Thaly Kálmán az alapfokú ismereteket valószínűleg, mint magántanuló részben a szülői háznál, részben talán Kocson sajátította el. Márki ugyan azt állítja, hogy 1847-ben a

kocsi ref. algimnáziumba iratják. Alapi Gyula jelentése ezt megcáfolja: „Kocs községben algimnázium sohasem volt. Ellenben nemcsak Kocson, hanem más kis falukban is az ún. akadémikus rektorok működtek, kiből tanító, pap, sőt ügyvéd is lehetett. Ezek deákos műveltségű emberek lévén latinul, sőt görögül is tanítottak.” Alapi Gyula levele Thallóczynek Komárom, 1915. nov. 25. MTAK Kézirattár Tört. 314; Anyja Pozsonyba írott levelében házitanítóját említi. OL. Thaly cs. lt. Levelezés. Egy ismertetés pedig arról emlékezik meg, hogy egyik magánvizsgáján Vörösmarty is jelen volt. Családi Kör (CsK.), III. évf. 1. sz. Ennek ellenére Pozsonyban tanulmányi előmenetele nem kielégítő. Az 1850/51 és az 1852/53-as iskolai évet végezte a pozsonyi ág. evangélikus liceumban. Nemcsak görög és német nyelvből rossz, de az V. osztályban magyarból és történelemből is igen gyenge eredményt ért el. — A pozsonyi ág. ev. liceum igazgatói hivatalának jelentése 1911/18. MTAK Kézirattár Tört. 314. — Márki gyenge haladását egyrészt betegségének — 61 órát mulasztott —, másrészt a német nyelv okozta nehézségeinek tulajdonítja. *Márki Sándor*: Thaly Kálmán ifjúsága. Erdélyi Lapok 1911. 1—5. sz. — Pozsonyi tanárai: Német Sándor, Lichner Pál, Tamasko István, Fuchs Albert.

¹⁶ „Thaly Kuli” pápai éveiről és tanulmányairól Váli Mari idézett levelében emlékezik meg, hangsúlyozza, hogy előrehaladását nagyon elősegítette a sok előkelő rokonnal való összeköttetés.

¹⁷ *Kis Ernő*: A dunántúli ev. ref. egyházkerület pápai főiskolájának története. 1531—1895-ig. Pápa, 1896. 350 l. — A pápai diákéletről s Thaly szerepéről sok személyes élményt közöl iskolatársa: *Eötvös Károly*: Thaly Kálmánról. PH. 1909. okt. 6. sz. és Thaly Kálmán mint költő. Egyetértés (E.) 1910. márc. 27., máj. 22. sz. — *Thaly Kálmán* CSK. III. évf. 1. sz.; *Márki*: Thaly Kálmán ifjúsága. i. h. — Thallóczy feljegyzései a pápai diákévekről. MTAK Kézirattár Tört. 314. — *Márki* kéziratos Thaly életrajza ezeket a jegyzeteket összeveti az ismert adatokkal. *Veszprémy* Thaly életrajza hiányos adatokra támaszkodva a pozsonyi, de különösen a pápai évekről idilli képet rajzol, I. k. 15—28. l.

¹⁸ „*Bocsor István* történelmi előadásai.” OSzKK Oct. Hung. 1027. „A Magyarok — történetük vázolata útmutatásul tanításaira írta B. I. oktató.” Egyetemes történelem. uo. — Bo-

csor István magyar történelme. Kiadva 1861—69. Pápa. Ism. Sürögöny 1861. 296. sz., Prot. Egyházi és Iskolai lapok (PEL.) 1862; Magyar Sajtó 1862; Sárospataki füz. 1863; Sz. 1870. — Thaly megemlékezése B. I.-ról: „Kire a magyar történelemnek a legsúlyosabb időkben is lelkes, független, szabad szellemben folytatott s buzdító hatású előadásáért nagyszámú tanítványainak mindegyike tiszteletteljes hálával emlékezik.” Sz. 1868. 516. 1. és Sz. 1870. 426—427. 1.; *Kozma Andor*: A carthagoi harangok (ajánlva a pápai diákoknak). 1909. Debreceni Függetlenségi Ujság 1909. márc. 14. sz.

¹⁹ „Önt bevallom azon nemével kedvelem a szeretetnek, melyet rokonszenvnek neveznek, ezért a 6.-ik osztályban Kovács Gézával együtt önre különös gondom volt — És most megmondom a simphathia okát — Az én legnagyobb költőm Lord Byron — s én ennek az ifjú arca s ön ifjú gyermek arca közt hasonlatot találok. Igen sajnálom, hogy Ön elhagyott bennünket. Az idén előre örültem, hogy önnel néhány kedves órát töltendek.” Csepely Sándor levele Thaly Kálmánnak. Pápa, 1854. márc. 2. Ol. Thaly cs. lt. Levelezés.

²⁰ Első irodalmi próbálkozásait az önképzőkörben olvassa fel. A Szél c. tündérregéjét megdicsérik. Az Ibolya c. virág-regéjét pedig bejegyzik az önképzőkör érdem könyvébe. „A bujdosó lélek” c. versét közli a Budapesti Visszhang 1855. 1—2. sz. Ezentúl jelennek meg versei a Vasárnapi Ujság (VU.), a Divatcsarnok, a Budapesti Visszhang és más lapok hasábjain.

²¹ Molnár Aladárral, legjobb barátjával 1866-ig rajongó, szinte szerelmes hangú levelezést folytat. Ol. Thaly cs. lt. Levelezés. Utazásaikról *Márki* ír. i. m.

²² *Thaly Kálmán*: Ne bántsd a magyart, költői beszédek, regék és balladák. Bp. 1857. 188 l.; „Zápolya.” VU. 1856. 11. sz.

²³ *Thaly Kálmán*: „Hosszú éjjel” (1858), „Válogatott költeményeim” OSzKK. Quart. Hung. 2051.; *Vajda János* a Virrasztók-at 1857-ben írta. — *Márki*: Thaly Kálmán emlékezete, i. m. — *Thaly Kálmán*: Zengő liget — lyrai és újabb elbeszélő költemények I—II. k. 1859. 183 és 228 l.

²⁴ *Borbély* i. m.

²⁵ 1856. okt. 8-án iratkozott be a pesti református teológiára s 1860-ban nyert teljes absolutoriumot. *Matricula Theologiae Studiosorum Collegio Ev. Reformatorum Pesthiensi ingremiatorum*. 1855—1870. Ráday levéltár. — Tanulmányi előmenete-

léről, mely történeti tárgyából kitűnő volt Szóts Farkas emlékezik meg. Levele Thallóczyhoz. Bp. 1911. márc. 10. MTAK Kéziratár Tört. 314.

²⁶ *Thaly Kálmán*: Közlemény az ó svéd balladákról. Szépirodalmi Közlöny (SzK.) 1858.

²⁷ *Berzeviczy Albert*: Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849—1865. Bp. 1922—1937. I—IV. k., 436., 566., 443., 106. I. — *S. Sándor Pál, Szabad György, Vörös Antal*: Parasztágunk a Habsburg önkényuralom idején, Bp. 1952. 319 l. — *Pach Zsigmond és Hanák Péter*: Magyarország története az abszolutizmus és dualizmus korában I. k. 1849—1867. Kézirat. Bp. 1955.

²⁸ *Lukács Lajos*: Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849—1867. Bp. 1955. 468 l.

²⁹ „Itt nem egy kaszt, nem az úgynevezett kaputos osztály volt érdekelve — a magyar köznép a közel s távoli falvakból jun. 11-én Füredre sereglett.” PN. 1860. 137., 141—144. sz.

³⁰ *Viola*: Visszaemlékezések.; PN. 1860. jun. 29., okt. 27. sz.; *Thaly Kálmán*: PH. 1909. szept. 28. sz.; *Lukács* i. m. 281. l.

³¹ *Viola* i. m. — OL. Helytartótanács Elnöki 1861(4119); PN. 1860. szept. 2. sz. — *Thaly* PH. 1909. szept. 28. sz. — *Lukács* i. m. 217—231. l. — A Nemzeti kör ifjainak találkozását Telegdi Lászlóval a szemtanú, Vezérle Gyula írja le: „Gróf Telegdi Lászlót 1861 február havában láttam először a 'Nemzeti körben', mely ma is mint a budapesti társadalmi középosztály casinója létezik, azon időben nagy jelentőségű gyűlde volt. Az októberi diploma előtt Szilágyi Virgil kezdeményezte és oly szereplésre volt alapítói által praedestinálva, mint amunót 1848 március napjaiban az 'Ellenzéki kör' játszhatott, sőt az analogia feltüntetése végett az 1860-ban alakult 'Pesti casino', melyet csak az októberi diploma kiadása után kereszteltek Nemzeti K.-nak ugyanezen helyen az Úri-utcai (most Koronaherceg u.) Marczibányi-féle házban üté fel tanyáját. A magyar arisztokrácia ifjú, népszerűsége vágyó tagjai gr. Károlyi Gyula, gr. Zichy Jenő, gr. Nádasdy Ferenc gyakran jártak ide... Február havában lehetett, délután három óra felé. Nyiry Józsa, Thaisz Elek, Papp László, Dobsa Lajos, *Thaly Kálmán* [Kiemelés tőlem — V. Á.], Bicskey Kálmán, Huszár Imre, Tóth Kálmán, Hubaffy Mihály és még többek társaságában együtt ültünk feketekává mellett a kandalló körül” (Kormos Béla

éljente kiált, Teleki László jött, helyet foglal körükben). „Egyedül Józának volt bátorsága megkérdezni: Gróf Úr! lesz-e szerencsénk láthatni a parlamentben?” Teleki válasza: „Meggyőződésem nem változott, szívem a régi maradt! Hazámat szolgálni kötelességem s ha képviselőnek megválasztanak, elfogadom a mandátumot!” — *Vezérle Gyula*: Gróf Teleki László. Ifjúkori emlékezések. OSzKK. Fol. Hung. 1259.

³² *Vezérle* i. m.

³³ *Thaly Kálmán*: Szabadság hajnala. Politikai költemények a magyar nemzet újra-ébredése óta. Pest, 1861. 72 l. A rendőrség elkobozta, egyetlen példánya: OSzKK. Duod. Hung. 73.

³⁴ „Magyarok virradása”. (1859 okt. 27) Szabadság hajnala. 5. l.

³⁵ „Hervad régi búnk és bánatunk

Ejhaj — újra élünk, virradunk!”

— „Héj mert újra fénylik csillagunk!” — „Büszke magyar’ újra már a mi nevünk;” „Árpád apánk” — 1859 végén — Szabadság hajnala (11. l.) — 1859. dec. 11-én írja a versről: „a mai kor viszonyaihoz alkalmaztam.” Később saját kötetébe (OSzKK. Duod. Hung. 73.), bejegyezte a vers alá: „Csakhamar országszerte elterjedt ez a dal; zajos lelkesedés közt énekelték; néha még most is hallani.” E versre Thaly különösen büszke volt. Élete vége felé „Válogatott költeményeim” címmel sajtó alá rendezte legjobb verseit. Az „Árpád apánk” alá oda írta: „Úgy elterjedt az egész országban, hogy az 1860-ik év nyarán már a határszéli székely csárdákban is hallottam énekelni közszekelyektől. . . 1881 nyarán ismét a székelyföldön járván az udvarhelyi székelyek még akkor 21 év múlva is énekelték, mint kedvelt dalukat.” „Válogatott költeményeim (160 drb.) Kiadnivalók gyűjteményben. Nb. Nagyon megválogattam.” A kötet nem jelent meg. OSzKK. Quart. Hung. 2051. A vers messze túlélte szerzőjét. Az 1930-as évek elején nem egy vidéki város elemi iskolájában az énekórák népszerű száma volt még az „Árpád apánk”, s a tornavizsgákon ezt harsogva vonult fel az ifjúság.

³⁶ Fáy András emlékkönyvébe P. Szatmáry Károly és Szilágyi Sándor bejegyzése. OSzKK. Quart. Hung. 1938. *Fáy András emlékkönyvei*. II. k. — *Komlós Aladár*: Vajda János. Bp. 1956. 94. l.

³⁷ Mindhárom vers a Szabadság hajnala c. kötetben jelent meg. „Forinyák Géza temetésén” c. vers (19—20. l.) néhány sora — bár Petőfi hatásától nem ment — arra enged következtetni, hogy a temetésen megjelent tömeg nagy élménye volt Thalynak.

„Halkan vonúlt utcákon végig
Az óriás embertömeg,
Hullámozván mint duzzadó ár —
Mely gátját készül törni meg.

Egész folyó: emberfejekből;
Egész tenger: zajló szivek...
Egész vihar: a harsány ének
Mely megrendíté az eget.”

„Széchenyi emlékezete” c. vers (21. l.) kezdősora:

„Széchenyi meghalt!” E két szóban
Egy nemzet búja egyesül;”

„A magyarok virradása” c. versét a rendőrség kétszer lefoglalta s a budai államügyészség felségsértés, majd közcsend-háborítás címen perbe fogta miatta.

³⁸ „Szent eszmének vittük lobogóját;
Vész dördült: s én bujdosó vagyok, —
Ámde keblem nem ezért sajog.” („Bujdosásban” „A.-on,
1860. okt. 13.”, Szabadság hajnala 39. l.)

³⁹ *Thaly Kálmán*: Adatok Petőfi halálához (levél). VU.
1860. 49. sz.

⁴⁰ Valószínűleg ástak is a környéken Daniel Gáborral, aki-ről 1896-ban így emlékezik: „36 évvel ezelőtt együtt tett történeti kutatásainkról s régészeti ásatásainkról a Bika erdő bércsein.” Thaly levele Szilágyi Sándornak Bp. 1896. nov. 19. OSzKK. Levelestár. Szilágyi Sándor levelezése (Szilágyi levelezés).

⁴¹ *Csatári Dániel*: Román-magyar kapcsolatok. Történelmi vázlat Bp. 1958. „A szabadságharc leverése után” 52—56. l.

⁴² „Csak egy vihar — pedig már a
Felhők gyülekeznek —
S úr és szolgák romhalomban
Eltemetve lesznek.” („A Roskadó Ház.” Szabadság hajnala. 52. l.)

⁴³ *Thaly Kálmán* : Székely Kürt. Erdélyi regék, mondák, balladák és dalok. Pest, 1861. 192 l.

⁴⁴ „S ha nem egy nyelv, de egy párt!

Fogjon kezét velünk a rác

Német, oláh, horvát, tót...

Új év, hozz a bús magyarnak

Mindenféle földi jót!” (később az öreg Thaly az első sort átjavította; „S a magyar nyelv (áthúзва betoldva: szó) meg nem árt!”

⁴⁵ „1861.” (1860. dec. végéről) Szabadság hajnala 46. l. — *Csatári* i. m. — Szabad György felszólalása. *Benczédi László* : Vita R. Várkonyi Ágnes: Thaly Kálmán c. tanulmányáról. Történelmi Szemle (TSz.) 1958. 247—248. l.

⁴⁶ „Moldovában” Székely Kürt 148. l. — A „Hajnal felé” c. 1860. júl. elején írott versének — „Elég jókor: ha szerteharsan Midón derül kelet felé...” — sorához később bejegyzi: „Célzás az akkor Galaczban alakult s a Székelyföldre betörni készülő Klapka—Türr-féle légióra.” Szabadság hajnala. 29. l.

⁴⁷ „Cantate Garibaldihoz” Szabadság hajnala. 34. l. — „Piros hajnal hasadása” uo. 56. l. — „Jeszcze Polska nie zginieła” uo. 69. l. — „A Parisienne” „A franciák forradalmi dala 1830-ból”, a „Válogatott Költeményeim” között OSzKK. Quart. Hung. 2051. Figyelemre méltó Thaly későbbi megjegyzése: „1861 tavaszán fordítottam le (és közöltem az akkori hangulatot követve)”. (A zárójelben levő szövegrész utóbb kihúzza.)

⁴⁸ „Országgyűlés Budán.” — Ápr. 6-án 1861. — Paródia. Szabadság hajnala. 63. l. — A „Válogatott Költeményeim” közé, az „Országgyűlés Budán”-c-t nem veszi fel.

⁴⁹ „Divatos eszmék”, „1861. ápr. eleje” (Szerdahelyi Kálmán sokat szavalta) (T—K. bejegyzése) Szabadság hajnala. 66. l. Megjegyzése a vers keletkezésére „Válogatott költeményeim” c. gyűjteményében. — A határozati párton belül dülő harcokra ld. Szabad György idézett hozzászólását. —

„Egy országnak voltál reménye,

Most egy országnak gyásza vagy”

(„A gr. Teleki László emlékére vert érem fölirata” „1861. jun.” „Válogatott költeményeim” c. gyűjteményében.)

⁵⁰ PN. 1861. jún. 13 sz.

⁵¹ *Szász Károly* bírálata Thaly: Kárpáti Kürt c. versesköte-
téről. Szépirodalmi Figyelő. (SzF.) 1860. 5—6. sz. A Kárpáti
Kürt 1860-ban két kiadást ért meg.

⁵² SzF. 8. sz.

⁵³ SzF. uo.

⁵⁴ *Komlós Aladár*: Irodalmi ellenzéki mozgalmak a XIX.
század második felében. Bp. 1956. 116. l.

⁵⁵ *Vajda János* Arisztidesz álnév alatt Lőpcében 1862-ben
megjelenő „*Önbírálat*” c. röpirata. A röpirat politikai mondani-
valóját és jelentőségét elemzi *Komlós*: Vajda János. 108—
119. l.

⁵⁶ *Komlós Vajda János* c. munkájában (132—133. l.) rész-
letesen leírja a verekedés történetét. Véleménye szerint 1863.
márc. 23-án Vajda János inzultálta Thaly Kálmánt, akit déli
fél egykor kihívatott a Nádor vendéglőből s „előbb bottal,
majd kézzel addig verte, míg ez meg nem futamodott”. Okát
abban látja, hogy Thaly lapjában márc. 8-án közölt egy hírt,
amely megerősítette a Vajdáról akkoriban terjesztett rágal-
matokat. Ezt azonban nem tartja elegendőnek, mert még meg-
jegyzí: „Valószínű azonban, hogy Thaly márc. 8. és 23. között
még mondhatott valamit, ami kiélezte a helyzetet.” Vélemé-
nyünk szerint az „*Önbírálat*” kétségtelenül Thaly kötetekre
vonatkozó passzusa végig sértette Thalyt, ezt ő soha meg
nem bocsájtotta s a további ellenségeskedésnek is itt a
gyökere.

⁵⁷ *Ady Endre*: Thaly Kálmán regénye. (1913.) OSzKK.
Quart. Hung. 2163.

⁵⁸ Thaly költészetének egy késői bírálója kimutatta, hogy
versein „Tompa regéinek, Arany balladájának és Petőfi lírá-
jának bélyege letörölhetetlen” *Borbély* i. m. 8. l. — Veszprémy
Dezső azt próbálja bizonyítani, hogy Thaly önálló költői egyé-
niség, aki korán megtalálta a helyes utat, egyedül Petőfi
hatása érződik néhány ifjúkori versén, de „óvakodik a Pető-
fieskedők zajos lármájától” és egyéni hangon szól, i. m. I. k.
56—58. l.

⁵⁹ Történelmi Kalászkok. 1603—1711. A vargyasi Daniel
család irattárában levő legnagyobbbrészt eredeti kéziratok után
kiadá *Daniel Gábor*, szerkeszté *Thaly Kálmán*. Pest, 1862.
273 l.

⁶⁰ *Thaly Kálmán*: Dunántúli levéltárak ismertetése különös tekintettel II. Rákóczi Ferenc korára. Pest, 1867. 46 l. — Thallóczy szerint Thalyt Szalay Lászlóval Csajághy hozta össze. Jegyzetei. MTAK Kézirattár Tört. 314.

⁶¹ Salamon F. levele Szilágyi Sándorhoz. s. d. OSzKK. Levelestár.

⁶² *Pamlényi Ervin*: Horváth Mihály. Bp. 1954. 101 l. — *Flegler Sándor*; Szalay László és munkái. Bp. 1878. 28. l.

⁶³ Ráth Károly méltatlanul elfelejtett, fiatalon elhunyt történetíró életrajza *Rómer Flóris* tollából. OSzKK. Fol. Hung. 1110 XI. k. és „*Ráth Károly M. Ak. tag emlékezete*”. A történelmi osztály megbízásából előadta a Magy. Tud. Akadémiának 1869. ápr. 5-én tartott ülésén Rómer Flóris. Pest. 1869. — Az idézett levélrészlet: Ráth Károly levele Torma Károlynak Győr, 1857. máj. 15. OSzKK. Levelestár.

⁶⁴ Érdemes számba venni a vidéki központokat: *Nagykövösön* Szilágyi Sándor, Salamon Ferenc dolgozott, *Temesvárra* Pesty Frigyeshez érkeztek levelek az ország minden részéről. *Győrből* Ráth Károly keresett fel soraival mindenkit, akiről sejtette, hogy históriával foglalkozik. Az erdélyi történészek Szabó Károlyhoz fordultak *Kolozsvárra*, ha a magyarországi historikusokról, munkáikról hallani akartak. — Ráth Károly írja Pesty Frigyesnek 1860. márc. 15-én. Tavaly meglátogatta Ipolyit (Ipolyi Arnold) Zoboron „a kedves munkás plébánost elég alkalmam volt csudálni”. OSzKK. Levelestár. — Ez a kapcsolat, mely a történészek közt fennállt, sokkal több volt egyszerű csereakciónál: „Édes öcsém! írjatok, korholjatok, ingereljete; csak hogy legalább lássam, hogy eszetekbe jutottam s jusson eszembe, hogy én is tehetnék valamit. Más időben talán ez nem kellene.” Szabó Károly levele Szilágyinak. Kolozsvár, 1864. ápr. 7. OSzKK. Szilágyi levelezés.

⁶⁵ Szabó Károly levele Csengery Antalnak. Kolozsvár, 1864. dec. 29. OSzKK. Levelestár.

⁶⁶ Salamon Szilágyinak írja, hogy nincs pénz az Akadémia pénztárában „Szalayval értekeztem” (s. d., valószínűleg 1862) OSzKK. Szilágyi levelezés. — 1862-ben az Akadémia Történelmi bizottságának évi költségvetése 3500 frt. Szalay László levele Szilágyinak. Pest, 1862. máj. 23. uo.; 1862-ben az összkiadás az engedélyezett 3500 frt-tal szemben 5387 frt. MTAK Kézirattár. AI. A történettudományi bizottság iratai. — Ráth

Károly 1860-ban arról panaszkodik, hogy Toldy határozott ígérete ellenére munkájából a Történelmi Tárban csak 6 ívet szedtek ki. Levele Ipolyi Arnoldnak. Balatonfüred, 1860. júl. 10. OSzKK. Levelestár. — „A Történelmi Tár folytatása, a budget kimerült volta miatt egyelőre elnapolva lévén.” Szalay László levele Torma Károlynak. Pest, 1863. júl. 28. uo.

⁶⁷ Csengery Antal levele Szilágyi Sándornak. Pest, 1858. okt. 10. OSzKK. Szilágyi levelezés.

⁶⁸ Csengery Antal levele Szilágyi Sándornak. Pest, 1859. okt. 18. OSzKK. Szilágyi levelezés. — *Szalay László*: János király és a diplomatia. BpSz. 1858. II., III., IV., VIII., X. k.

⁶⁹ Szabó Károly levele Gyulai Pálhoz Szirák, 1855. jún. 19. (Közli: *Vértesy Jenő.*) ItK. 1914.

⁷⁰ Szabó Károly levele Csengerynek Nagykorös, 1859. júl. 13. OSzKK. Levelestár. — Az Ország Tükre szerkesztősége rövid magyar történetet kíván folytatásokban közölni 1862-ben. A lap igényeiről Salamon Ferenc tájékoztatja Szilágyit: „Históriád legyen elbeszélő, minden hivatkozás nélkül a forrásokra s minden említése nélkül a többi historikusoknak — semmi polemia senkivel — egyszerű és népszerű elbeszélés legyen; de azért okos.” Salamon Ferenc levele Szilágyi Sándornak. Pest, 1862. szept. 17. OSzKK. Szilágyi levelezés.

⁷¹ Általában ívenként 20—30 frt. honorárium volt az általános, de pl. Heckenast Szilágyi Sándor Erdély történetét (60 ív) 400 frt.-ért vásárolta meg örökre. Szabó Károly levele Szilágyi Sándornak Kolozsvár, 1865. szept. 26. OSzKK. Szilágyi levelezés; 1859-ben írja Szabó Károly Gyulainak: „Ezek a pesti könyvkiadók úgy félnek a kiadástól, mintha a tatár a nyakukon volna; azt hiszik, hogy hírlapon kívül a magyar közönség mást már ezután nem is fog olvasni.” Nagykorös, jan. 25. ItK. 1914.

⁷² Szabó Károly levele Csengerynek. Nagykorös, 1856. jan. 12. OSzKK. Levelestár és Szilágyi Sándor levelezése Csengeryvel. OSzKK. Szilágyi levelezés. — Salamon Ferenc beszámolva Gyulainak a Pesti Naplónál végzett kritikai munkájáról ezt írja: „Tüzetes kritikáról szó sem lehet” — összefoglalja mennyi vers, regény, *történelmi könyv* gyűlt be egy hónap alatt s „azokat egy cikkben egyszerűen ismertetem röviden. Inkább csak kiemelem egyiket a másik felett, mint tüzetes értekezést írok rólok.” Salamon Ferenc levele Gyulainak Kolozsvárra s. d.

OSzKK. Levelestár. — 1866-ban, amikor már viszonylag megélénkült a történeti irodalmi élet Szabó Károly örül a „lehető legnyersebb gorombaságnak is, jobbnak tartom ügyemre nézve, mint az agyon hallgatást, melyet eddig elég alkalmam volt tapasztalni”. Szabó Károly levele Torma Károlyhoz. Kolozsvár, 1866. dec. 12. uo.

⁷³ *Pamlényi i. m.* 74. l.

⁷⁴ *Salamon Ferenc*: Szózat a megyei és városi levéltárak ügyében PN. 1860. dec. 23. sz. — Salamon Ferenc levele Szilágyinak. s. d. OSzKK. Levelestár.

⁷⁵ Szabó Károly levele Csengerynek. Nagykörös, 1858. febr. 20. — Pesty Frigyesnek. Nagykörös, 1859. szept. 14. — Csengerynek. Kolozsvár, 1861. júl. 14. OSzKK. Levelestár.

⁷⁶ Szalay László levele Pesty Frigyeshez. Pest, 1858. ápr. 25. OSzKK. Levelestár. — *Szalay László*: Adalék Magyarország történetéhez a XVI. században. Delejtű 1859. 34. sz. — Delejtű (D.) Hetilap 1858—1861. Cikkírói között: Szabó Károly, Szilágyi Sándor, Ráth Károly, Pesty Frigyes, Knauz Nándor, Ötvös Ágost. — Szilágyi Sándor idézett cikke a D. 1860. júl. 3. és köv. számaiban jelent meg.

⁷⁷ PN. 1860. szept. 30. sz.

⁷⁸ „Kivinni igyekszem, hogy mindnyájan szellemi és anyagi (legalább 5 pld. előfizetés a lap feltápaszkodásáig) segílyt, kezét adva ígérjenek. Kérem szíveskedjék különben úgy mint testvérét utasítani, mit cselekedjek megindítandó lapja érdekében és mindent el fogok követni.” Ráth Károly levele Pesty Frigyesnek. Győr, 1865. febr. 15. OSzKK. Fol. Hung. 1115. — Pesty Frigyes 1865 májusában már arról ír, hogy a Századokra megvan a hatósági engedély is.

⁷⁹ *Nagy Imre*: A dunántúli történetkedvelők. Emlékkönyv a Magyar Történelmi Társulat negyedszázados fennállásának évforduló napján 1892. május 12-én tartott ünnepélyes közgyűlés alkalmára. Bp. 1892. 71—80. l. — *Lukinich Imre*: A Magyar Történelmi Társulat története. Megalakulására, összejöveteleire vonatkozóan OSzKK. Rómer Flóris iratai. Ráth Károly emléke. Fol. Hung. 1110 XI. k. — Ráth Károly levelei Pesty Frigyesnek és Szilágyi Sándornak. 1864. jan. 3. okt. 19. és nov. 23. OSzKK. Levelestár és Szilágyi levelezés.

⁸⁰ Fraknói Vilmos beszéde. OSzKK. Vég helyi Dezső vegyes kézirat. Fol. Hung. 1209. — Fraknói bírálata: Szabó Ká-

roly levele Csengerynek. Kolozsvár, 1862. jan. 27. OSzKK. Levelestár.; Aignerről: Ráth Károly levele Nagy Ivánnak. Győr, 1863. jan. 20. uo.

⁸¹ Győri Történelmi és Régészeti Füzetek. (GyTF.) *Simor János* győri ppk. pártolása mellett kiadják *Ráth Károly* és *Rómer Flóris* Győr, 1861—1865. Simor János neve úgy tűnik, hogy csupán formalitásból került a lap élére. A lap tendenciája nem arra vall, hogy a szerkesztés a katolikus egyház történetpolitikai álláspontjának alapján válogatná össze a cikkeket. Az egyháztörténet sincs erőteljesebben hangsúlyozva vagy képviselve. Nyilván a viszonyok tették szükségessé, hogy az egyházi pártfogó neve alatt jelenjék meg a lap.

⁸² *Aigner Lajos*: A bártfai vargák céhszabályai 1499-ből. GyTF. II. k. 171. 1. — *Mersics Miklós*: A pozsonyi csizmadiák magyar céhszabályai 1602-ből. uo. III. k. 272., 347. 1. — *Ráth Károly*: Céhbeli szabályok. uo. I. k. 50., 155., 216. 1. II. k. 68., 281. 1. — *Uő.* Komáromi ágyúöntöde a XVII.-dik században. uo. II. k. 96. 1. — *Uő.* Bernárd pápai nyomdász 1628—1633. uo. III. k. 283. 1.

⁸³ *ijj. Kun Pál*: Adatok a török korhoz. GyTF. I. k. 361. 1. — *Ötvös Ágoston*: Straszbürg Pál követsége I. Rákóczy György és IV. Amurat szultánhoz az 1631- és 1632-dik évben. uo. II. k. 97. 1. — *Véghelyi Dezső*: Rövid krónika a mohácsi vész utáni évek eseményeiből. uo. II. k. 166. 1. — *Lichner Pál*: Gróf Pálffy M. levele gr. Erdődy Györgyhöz a nagyszombati csatáról 1704. uo. III. k. 95. 1. — *Uő.* Gróf Pálffy M. a Rákóczi-pártiak mozgalmairól tudósítja a Varasdon lakó gr. Erdődy Györgyöt. uo. III. k. 282. 1. — *Gyárfás István*: Jászkunság történetéhez a XVI. és XVII. századból. (Felolvasta a Dunántúli Történetkedvelők Győrött 1864. szept. 3-án tartott IV. összejövetelén.) uo. IV. k. 6., 125., 224. 1. — *Ráth Károly*: Gr. Zrinyi Miklós, a költő, levelei. uo. II. k. 193. 1. — *Uő.* Bethlen Gábor 1619—1621-dik évi tábor szállásai. Számos ezen hadjárat alatt eladományozott s beírt jószágok felemlítésével. uo. II. k. 255. 1. — *Uő.* Zrinyi Péter, Frangepán Ferenc — Kristóf és Nádasdy Ferenc grófok elleni tanu-vallatás. uo. II. k. 315. 1.

⁸⁴ *Lehoczky Tivadar*: Szenvedéseink történetéhez. GyTF. III. k. 342. 1. — *Szontagh Dániel*: Magyar nők okmánytára címmel asszonyok, lányok kezéből kikerült okmányokat közöl „melyben a nőnemnek önállóság utáni törekvése kétségtelen

mozzanataival már akkoron találkozunk, midőn a nőnem hazánk törvényei a mainál nagyobb alárendeltség, megszorítás, sőt kizárás korlátai, a férfi mindenhatóság irányában, személy és birtokbeli tekintetben szerfelett nyomták." uo. IV. k. 74. l.

⁸⁵ *A Magyar Történelmi Tár* 1855—1862-ig terjedő kötetiből pl. a céhekre vonatkozó adatközlések teljesen hiányoznak. Szilágyi István: „A szatmári békepontok szövegének egybe hasonlító vizsgálata” c. közleménynek (VII. k. 213—242. l.) kevés hasonló tárgyú folytatása akad. Horváth (Hatvani) Mihály okmánypublikációján kívül Szilágyi Sándor, Nagy Iván, Ráth Károly közleményei a kiemelendők.

⁸⁶ *Pesty Frigyes*: A Rákóczi induló eredete. D. 1860. 6. sz.

⁸⁷ II. Rákóczi Ferenc Emlékirata a magyar hadjáratról (Közli: *Ráth Károly*) Győr, 1861: 208 l.

⁸⁸ II. Rákóczi Ferenc és nevezetesebb kortársainak némely kiadatlan eredeti levelek. (Közli: *P. Szathmáry Károly*) Pest, 1861. 135 l. — A bevezetés nemcsak a Rákóczi kor föltárásának szükségességével foglalkozik, hanem a magyar történelem „újabb, legérdekesebb korszakának” vizsgálatára buzdít. „Azok, kik őseink oszlopaít ledönték, utcáink neveit megmásították; szentségtelen kezekkel a nemzet oklevéltárait is feldúlták. Több megye levéltárai hányattak szét; emlékek sikkasztattak el s volt oly parancs, mely aként hangzott, hogy helykimélés tekintetéből minden 50 éven felüli irat égettessék meg.”

⁸⁹ Szabó Károly levele Torma Károlyhoz. Kolozsvár, 1864. jún. OSzKK. Levelestár.

⁹⁰ Ipolyi Arnold levele Mednyánszky Déneshez. Törökszentmiklós, 1862. okt. 25. OSzKK. Ipolyi Arnold gyűjtemény. — A politikai aktualitás elevenítette fel 1858—61-ben az Aranybulla vitát is. Torma Károly (Erdélyi Múzeum 1860), Knauz Nándor (Magyar Történelmi Tár 1861), Paur Iván (Pesti Hírnök 1860 8. sz.) szólott érdemben a kérdéshez, a VU. (1860. 1., 4., 7. sz.) is foglalkozott a vitával. — Szabó Károly levele Torma Károlyhoz. Kolozsvár, 1862. márc. 8. OSzKK. Levelestár.

⁹¹ Történelmi Emlékek a magyar nép községi és magánéletéből. II. k. Pest, 1860. — „Még kiadót nem találtunk rá, s aligha nem a magunk költségén adjuk ki, . . .” Szabó Károly

levele Gyulai Pálhoz. Nagykörös, 1859. jan. 25. ItK. 1914.

⁹² „Végül egy igen nagy dolog van, Sándor! ide vigyázz! Mikor a nagykörösi számadási kötetek kezemben jártak, sok számadást láttam a város *jövedelmeiről*, borméréséről s más ördög pokolról” ... melyek „a község állapotjára azon időkb. felvilágosítást adhatnak”. Salamon Ferenc levele Szilágyi Sándornak. s. d. („pénteken 1861”) OSzKK. Szilágyi levelezés. — Valószínűnek tartjuk, hogy a „rég. községi pecsétek” gyűjtése, amelynek különösen Ráth Károly volt nagy szorgalmazója s Thaly is felfigyelt rájuk — ugyancsak a községek életének megismerését kívánta szolgálni.

⁹³ Szabó Károly levele Csengery Antalnak. Nagykörös, 1856. febr. 10. OSzKK. Lévelestár.

⁹⁴ Szabó Károly levelei Torma Károlynak. Kolozsvár, 1860. okt. 6., nov. 10. OSzKK. Lévelestár.

⁹⁵ „Sándort e polemizálástól váltig csitítottam, de híjába! Szörnyen haragszik a szászokra s nem kevésbé az oláhokra. Ezeknek multjával és dicső jövőjével mindjárt indulatba hozhatjuk — Most Páلكövi historiáját csepiüli nem tudom hány cikkben a Pesti Napló számára.” Szabó Károly levele Csengery Antalnak. Nagykörös, 1857. nov. 30. OSzKK. Lévelestár.

⁹⁶ Ráth Károly levele Pesty Frigyeshez. Győr, 1865. szept. 9. OSzKK. Lévelestár.

⁹⁷ Szalay László előszava Magyarország története c. munkája első kiadásához.

⁹⁸ Flegler i. m. 49—50. l.

⁹⁹ Szalay László történetírói portréjával mind ez ideig adós a marxista történetírás. Flegler Sándor idézett munkáján kívül csak rövid méltatások, általános megemlékezések, emlékbeszédek s leveleinek — ma már elavult, hiányos kiadása — jelzi szegényes határkőként a magyar történetírás e nagyérdemű és nagy hatású tudósának munkásságát. (*Eötvös József*: Szalay László. Elmondott az MTA XXVI.-dik közülésében 1865. dec. 11. Eötvös József összes munkái. Emlék és ünnepi beszédek. 3. kiad. Bp. 1893. 205—243. l. — *Angyal Dávid*: Szalay László emlékezete születése 100. évfordulója alkalmából. (1913. dec. 1.) Bp. 1914. 73 l. MTA elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. XVI. k. 11. sz.—Szalay László levelei életrajzi vázlatlaltal és megjegyzésekkel ellátva közrebocsátja Szalay Gábor.

Bp. 1913. 224 l. — *Halász Gábor* : Szalay László. Nyugat 1939 I. k. 144—149. l.

¹⁰⁰ *Eötvös* i. m. 236. l.

¹⁰¹ *Szalay László* : Magyarország története. I. kötet, 1852., Előszó. — „olyan a milyen haszonnal működöm a „történetírás” mezején, melyre minapában léptem magamnak és másoknak okulására [Kiemelés tőlem — V. A.], mert semmi kétség, hogy a történeti tanulmányok elhanyagolása nem a legalkalmasabb eszköz helyes világításban láttatni az ifjabb nemzedékkel tárgyakat és viszonyokat.” Szalay László levele Eötvös Józsefhez. Bern, 1854. szept. 28. OSzKK. Levelestár.

¹⁰² Kemény Zsigmond nagy elismeréssel ír Szalay munkájáról. Kiemeli a szerkezetet, mint a mű fő érdemét: „keze között történelmünk világosabb, határozottabb alakot nyert”. Meltányolja a figyelmet, amellyel jogviszonyaink fejlődését kíséri figyelemmel s a társadalom haladását „a műveltség és humanizmus felé”. Hiányolja — bár megérti — a magyar történelem egyéb vonatkozásainak elhanyagolását. — „Szalay: Magyarország története című munkájáról” PN. 1853. okt. 11—15. sz. Utóbb: *Kemény Zsigmond Tanulmányai*. Kiadja *Gyulai Pál*. Pest, II. k. 1870. 227. l.

¹⁰³ *Marczali Henrik* rámutat, hogy korának legnagyobb jelentőségű és hatású történetírója volt. „Egyike azon kevés történetíróknak, ki igazán nevelője volt nemzetének.” *Marczali Henrik* : A magyar történetírás fejlődése a XIX. században. Megjelent: *Beöthy Zsolt* : A magyar irodalom története. Bp. 1906. 601. l. — Szalay beszéde választóihoz: PN. 1861. márc. 12. sz.; Székfoglaló beszéde és titkári jelentése. Magyar Tudományos Értekező 1862. 71. l.

¹⁰⁴ *Szalay G.* i. m. 26. l.

¹⁰⁵ Kemény János erdélyi fejedelem önéletírása. Kiadja: *Szalay László* *Magy. Tört. Emlékek*. II—III. k. 1856. — gr. Bethlen Miklós önéletírása. I—II. k. uo. IV—V. k. 1858, 1860.

¹⁰⁶ A „Magyarország története” V. k. 1857-ben; VI. kötet első fele 1859-ben jelent meg.

¹⁰⁷ Szilágyinak írott leveleiben többször beszámol Szalayval való kapcsolatáról. Ez — Salamon szűkszavú és távirati stílusú megjegyzéseiből ítélve — néhány konkrét ténybeli tanács és véleménykérésen túl nem tudjuk, hogy terjedt-e. „Szalay rendkívül érdekes adatokra utasított a Montecuccolival való

viszálkodást illetőleg (Zrinyi kutatásairól ír). De restellek minden csekélységben tőle kérni tanácsot.” Salamon levele Szilágyi Sándornak. é. n. szept. 1. OSzKK. Szilágyi levelezés.

¹⁰⁸ Szalay G. i. m. 30. l.

¹⁰⁹ Flegler és Eötvös jellemzése alapján.

¹¹⁰ *Eötvös Károly*: Thaly Kálmánról. PH. 1909. okt. 6. sz.

¹¹¹ Történelmi Kalászkok. 1603—1711. Eszéken nyomták, lehetséges, hogy ez is az oka a közölt szövegek pontatlanságának. — Thaly szerződése a Történelmi Kalászkokra a Lauffer céggel. Pest, 1861. aug. 19. Ívenkénti honorárium 12 frt. OSzKK. Anal. Litt.

¹¹² *Flegler* i. m. 51. l.

¹¹³ *Thaly*: Dunántúli levéltárak ismertetése. i. m. 5. l.

¹¹⁴ *Szalay László*: Magyarország története. 2. kiad. Pest, 1861. Előszó.

¹¹⁵ Thaly levele Ráth Károlynak. Pest, 1862. febr. 27. OSzKK. Levelestár.

¹¹⁶ „Kuruc lantosnak” (1863) „A kuruczok farsangi táncza, 1708” (1865) *Kurucvilág* 90., 157. l.

¹¹⁷ *II. Rákóczi Ferenc* Emlékirata. Előszó.

¹¹⁸ *II. Rákóczi Ferenc és kortársainak* némely kiadatlan leveleik. Bevezetésül.

¹¹⁹ Magyarországi s erdélyi bujdosó fejedelem Késmárki Thököly Imre secretariusának Komáromi Jánosnak törökországi diáriumja s experientiaja. (Közli: *Nagy Iván*) Pest, 1861. Előszó.

¹²⁰ Késmárki Thököly Imre naplója 1676—1678. évekből. (Közli: *Torma Károly*) Pest, 1866. *Monumenta Hungariae Historica Scriptorum* (MHHS) II. o. 18. k. Előszó. Kelt Csicsó-Keresztúron, december végén, 1864.

¹²¹ Késmárki Thököly Imre naplója 1693., 1694. évekből. (Közli: *Nagy Iván*) Pest, 1863. (MHHS.) 15. k. A bevezetést Nagy Iván 1862. októberében írta. — *Szalay László*: *II. Rákóczi Ferenc bujdosása*. Pest, 1864. „A jelen könyv is nem sivár gyűjtemény, hanem szerves egész akar lenni; nem mulattató — mert hiszen bús egy rege — de mégis magához vonzó és tanuságos könyv egyszersmind.” Előszó. — Botka írja: „E sarjnak (Rákócziaknak) rohanó sebességgel lett magas emelkedése, nagy horderejű fátumai és *váratlan végbukása* mind annyi megragadó momentumokat szolgáltatnak arra, hogy szemeink

rajtok érdekelten merengjenek." Majd Szalaynak ama programjára emlékeznek, hogy a Rákócziak kora — mint a Hunyadiaké — megérdemelné a bővebb tanulmányozást. *Botka Tivadar*: A Rákóczyak ifjabb ága. GyTF. III. k. 1. l.

¹²² Arany János a „Török Bálint” és az „V. László” c. költeményét 1853-ban, a „Szibinyani Jank”-ot, a „Zách Klára”-t 1855-ben, a „Szondi két apródja”-t 1856-ban írta. — „Hunyadi csillaga.” (1855)

¹²³ *Révai József*: „Kölcsey Ferenc”. Marxizmus Népiesség Magyarországa. Bp. 1948. 21—22. l. — Kölcsey költeményeiben a kuruc reminiscenciákat mutatta ki: *Mészöly Gedeon*: Kölcsey Hymnusza és a Hymnus Kölcseyje. Bp. 1939. 85 l. Értekezések a nyelv és széptudományi osztály köréből. XXV/10.

¹²⁴ Más vonatkozásban, de az előző generáció dicső küzdelmeire, szerencsés harcaira nosztalgiával tekintő utód szólal meg *Arany János* Fáy András emlékkönyvébe írott soraiban:

„Óh, ti nagyok, óh ti dicsőek,
Félisteni régmúlt időnek,
Szerencsés dalnokok!

Fényes, magasztos korban élni,
Büszkén emlékezni, s remélni,
Tinéktek adatott!

Osztozni a hősnek babérján,
Vagy bús panaszt emelni sírján:
De mindig — szabadot.

Én a kifáradt küzdelemnek
Hanyatló korszakán merengek,
Szemem alátekint...

Késő, habár láttam virágát,
Biztatnom a kidőlt fa ágát:
Virágozzék megint.”

(Nagykörös okt. 24. 1855) Részlet *Arany János*: „A dalnok búja” c. 1851-ben írott költeményéből. Először megjelent a Nagyenyedi Albumban. Szerk.: *Szilágyi Sándor*. Pest, 1851.

¹²⁵ „Nyakas Kuruc” (1863) Kurucvilág 154. l.

¹²⁶ Alapi Gyula levele Thallóczy Lajoshoz. Thallóczy jegyzetei. MTAK Kézirattár Tört. 314.

¹²⁷ *Thaly Ferenc*: Titkosan szeretek. (Kiadta: *Thaly K.*: Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok. II. k. 189—192. l.) — *Márki*: Thaly Kálmán ifjúsága i. h. — *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. Bp. 1914. XIV. k. 77—78. l.

¹²⁸ Teleki Bunbury álnév alatt írott levelei. 1851. júl. 23., aug. 15. Bírálja Klapkát és Thalyt kibékülésük miatt. *Berzeviczy* i. m. I. k. 392. l.

¹²⁹ „Trencsény, Zsibó, Koronczó.” *Kurucvilág* 116. l.; „Áldomás egy ó kancsóból.” uo. 4. l.

¹³⁰ „Béri Balogh Ádám. 1710—1711.” A vers kézirata OSzKK. Anal. Litt. Kiadva némi változtatással: *Kurucvilág* 123. l.

¹³¹ A *Kurucvilág*ban közölt változatából az idézett versszak kimaradt.

¹³² *Kölcsey Ferenc*: „Huszt.” (1831) Hét évszázad magyar versei. II. k. 342. l.

¹³³ PN. 1906. okt. 27. sz. — *Gyulai Pál* bírálata: *Koszorú* (Ko.) 1863. okt. 18. sz.

¹³⁴ Ko. 1863. aug. 30. sz.; *Eötvös K.* i. m.

¹³⁵ Előfizetési felhívás. Pest, 1860. jan. 25. Thaly Kálmán.

¹³⁶ Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok. A XVI-ik, XVII-ik és XVIII-ik századbéli eredeti kéziratokból és régi szétosztott nyomtatványokból egybegyűjté és jegyzetekkel ellátta *Thaly Kálmán*. I—II. k. Pest, 1864. 436., 428. l. — Thallóczy jegyzetei. MTAK. Kézirattár Tört. 314. — Szerződés a Lauffer céggel a „Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok”-ra. Pest, 1862. dec. 30. OSzKK. Anal. Litt.

¹³⁷ A Ko. 1863. okt. 25. sz.-ban a „Páter Márton” c. ének közlésével hívja fel a megjelenendő műre a figyelmet; *y—f.*: „Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok” Ko. 1864. júl. 30., aug. 7. sz. A kritika szerzője vitás: Thaly saját példányán *Lévay József* nevével oldotta fel az *y—f.* jelet. *Veszprémy* i. m.-ben viszont minden indoklás nélkül Toldy Ferencet véli az álnév mögött. *Márki* i. m. csak annyit mond, hogy Thaly kérdéses művét elismeréssel fogadták, a *Koszorú*ban lezajlott vitát nem is említi. Véleményünk szerint a kritikát csak képzett és rutinos irodalomtörténész írhatta s így Toldy Ferenc szerzősége a valószínű.

¹³⁸ *Thaly Kálmán*: Önigazolásul. Ko. 1864. aug. 21. sz. — Adatszerű tévedéseket korrigál: *Sz. I.* (Veszprémy szerint Szinnyi József) Ko. 1864. aug. 14. és okt. 30. sz.

¹³⁹ Szabó Károly levele Gyulai Pálnak. Kolozsvár, 1864. jan. 29. ItK. 1914. — „Thaly Kálmánt dolgozom a Koszorúnak; a régi nyomtatványok, énekek stb. dolgában mondok én neki új dolgot is.” Szabó Károly levele Szilágyinak. Kolozsvár, 1864. ápr. 7. OSzKK. Szilágyi levelezés.

¹⁴⁰ Thaly Kálmán levele Szabó Károlynak. Buda, 1870. febr. 5. Román Népköztársaság. A Román Tudományos Akadémia filialéjának I. sz. levéltára, a volt Erdélyi Múzeum levéltára (RNkt. EMI.) Dani János szives közléséből.

¹⁴¹ Thaly a „Thúry György éneke” c. vers keletkezésének helyes dátumát 1648-at, feltevésekből kiindulva 1548-ra „javítja”. *Horváth János*: „Thúry György éneke”. Irodalomtörténet (IT.) 1914. 393., 401. l.

¹⁴² „Jelenleg immár összesen 60—70 különféle kurucvilági ének, és egy 1683-ban Tököli Imréről és Zrinyi Ilonáról írt terjedelmes költemény várja fiókomban a kiadást. Erre azonban alkalmasabb időviszonyokat *kell* bevárnom”. Régi magyar vitézi énekek. Tájékoztató. 9. l. — „Bezerédy Imre az 1708-ban lefejezett híres kuruc brigadéros, ki azelőtt soha dalt nem szerzett, kivégeztetése előtt pár nappal megírta búcsúénekeit, mely kuruc dalgyűjteményemnek legérdekesebb darabját alkotja.” uo. 18. l.

¹⁴³ Első közleményeinek tanúsága szerint az irodalomtörténeti jellegű adatok ragadják meg. — Két régi költemény, SzF. 1862. 289—292. l.; Érdekes református egyházi irodalmi régiségek. Protestáns Egyházi és iskolai lap. (PEL.) 1862. 1560—1566. l.

¹⁴⁴ Önálló cikk írására alig van lehetősége. „Kirándulás a tengerre” c. riportja különösebb írói tehetségről nem árulkodik. Pesti Napló (PN.) 1862. jun. 25—27. sz.

¹⁴⁵ Az új lap terve a legkülönbözőbb felfogású fiatalokat csoportosította; a paptanárról Frankl Vilmos, az Akadémián Szalayt helyettesítő fiatal Pauler Gyula, a radikális Reviczky Széver, Tolnai Lajos jelzik, milyen széles körből toborzódott táboruk. — Pauler szerepére: „Pauler egész készséggel fog bennünket pótolni. Ő taval is, mikor Te Londonban én fürdőhelyen voltam, szokott becsületes pontosságával járt el a leve-

lek felbontásában." Szalay levele Csengeryhez. Pest, 1863. júl. 30. OSzKK. Levelestár.

¹⁴⁶ Uj Nemzedék 1862. szept. 16. Mutatványszám. A lap programjáról: *Reviczky Szevér*: Irodalmi csoportosulás. PN. 1862. szept. 3. sz. Az Uj Nemzedék csupán 1862. dec. 28—1863. jan. 10-ig élt. — OL. Helytartótanács Elnöki. 1863/623.

¹⁴⁷ Thaly már 1860-ban kért engedélyt egy „Lobogó” c. lap kiadására. Az engedélyt a hatóság Thaly fiatal korára hivatkozva megtagadja. OL. Praesidium der K. K. Statthaltereien für Ungarn. 1860/6951. — Az újság engedélyezése: OL. Helytartótanács Elnöki 1863/1022 577. — *Nemzeti Képes Ujság* 1—24. sz. az OSzK. folyóiratában. — Rendőri kimutató a Pesten megjelenő hírlapok előfizetőinek számáról. Pest, 1863. ápr. 20. OL. Helytartótanács, Elnöki 1863/1129. — Ko. 1863. jan. 25. sz. — PN., Pester Lloyd, Hölgyfutar, Kolozsvári Közlöny, Magyar Sajtó, Idők Tanuja, Nővilág, Egri Posta 1863. jan. és febr. számai.

¹⁴⁸ A lefoglalt 12. sz. egy példánya meg van az OSzK folyóirattárában.

¹⁴⁹ *Thaly Kálmán*: A kölesdi harcról. VU. 1864. 30. sz. — A trencsényi harc. FővL. 1864. 252—262. sz. — Simontornya szerepe a kuruczvilágban. VU. 1865. 14—18. sz. (A cikk cenzurázatlan kézirat: OSzKK. Thaly gyűjtemény Fol. Hung. 1389. 32 fasc. 523—542. l. Heckenast Gusztáv szíves közléséből.) — Béri Balogh Ádám kardja. VU. 1865. 25. sz. — Költői erekleje Zrinyi Ilonáról. uo. 27. sz.

¹⁵⁰ *Borbély* i. m. 19. l.

¹⁵¹ Az MTA. 1864. jan. 20-i nagygyűlésén 17 szavazattal 14 ellenében választották meg. MTAK Kézirattár AL.

¹⁵² Szabó Károly levele Gyulai Pálnak. Kolozsvár, 1864. jan. 29. OSzKK. Levelestár.

¹⁵³ „Én Bezerédy Imréről akarok szék foglalt tartani” Thaly levele Ráth Károlyhoz. Pest, 1864. jan. 31. és febr. 22. MTAK Kézirattár Tört. 4 r. 163.

¹⁵⁴ „Örömmre olyan nagy közönségem volt a felolvasáson, hogy nemcsak hogy a terem egészen megtelt ülő és álló emberekkel, de még az előszoba is tele volt hallgatósággal, — felolvasásom zajos éljenzésekkel kísértetett.” Thaly levele Ráth Károlynak, Pest, 1864. jún. 10. MTAK Kézirattár Tört. 4 r. 163. — „Az Akadémia nagy érdekei hallgatta s kitörő

tetszéssel kísérte végig az előadást, mely jól írt jellem és korrajzzal, s számos nagy gonddal és sok szorgalommal fölkutatott okirattal gyarapítja történeti irodalmunkat" *Csengery Antal* PN. 1864. jún. 1. és 4. sz. — „A jelenlévők a fiatal tudóst értekezése végén megéljenztek" *Kempelen Győző*. A Hon (Ho.) 1864. jún. 1. sz. — Márki Sándor Thaly életrajza. MTAK Kézirattár Tört. 314. — Az Akadémia levelező tagjává kinevező okmány (1864. máj. 30.) OL. Thaly cs. lt. Rendezetlen.

¹⁵⁵ *Thaly Kálmán* verssel búcsúzik Szalaytól s példaképül állítja a kor legnagyobb magyar történést:

„Hogy égni, tenni, túrni a hazáért

Tanuljunk tőle amint ő tudott." „Szalay László halálára." PN. 1864. júl. 19. sz.)

¹⁵⁶ *Veszprémi* i. m.-ben (70—71. l.) Szalay L. munkássága egyenes folytatójának látja Thalyt, úgy véli, jellemük sok tekintetben hasonló. Mi a rendelkezésünkre álló adatok alapján inkább ennek ellenkezőjét szűrjük le.

¹⁵⁷ Thaly levele Ráth Károlynak. Pest, 1864. nov. 24. MTAK Kézirattár Tört. 4 r. 163. — Szalay munkája a 480. lapon, 1707 eseményeinek tárgyalásánál szakadt meg. A 481—485. lap levonatát Szalay fia megküldte Thalynak, aki korrigálta is, de nem került kiadásra. Szalay Imre, Szalay László születésének századik évfordulóján 1913-ban a széljegyzetekkel együtt néhány példányban kinyomatta és elküldte barátainak. Márki Thaly életrajza. MTAK Kézirattár Tört. 314.

¹⁵⁸ Talán erre vonatkozik Szabó Károly megjegyzése: „Thaly Kálmánt dicsérd meg, hogy megokosodott s szépen devalválódott a Szalay munkája folytatásának rettentő ígérete." Szabó Károly levele Szilágyi Sándornak. Kolozsvár, 1865. febr. 12. OSzKK. Szilágyi levelezés. — Chernel Kálmán viszont még 1879-ben is Szalay munkájának folytatására biztatja: ha többet nem is vállal, legalább a szatmári békéig írja meg. Chernel Kálmán levele Thalynak. Kőszeg, 1879. ápr. 29. OL. Thaly cs. lt. Levelezés. — Annyi tény, hogy a Lauffer céggel kötött szerződés (Pest, 1865. febr. 12.) tanúsága szerint Thaly vállalta a VI. kötet befejezését. OSzKK. Anal. Litt.

¹⁵⁹ Rákóczi Tár. Szerk.: *Thaly Kálmán*. I. Pest, 1866. Előszó. 7. l.

¹⁶⁰ Rákóczi Tár. 7—8. l.

¹⁶¹ „Az elismerést én azonban biztatásnak veszem s igyekezni fogok, hogy legalább jövődöben méltó lehessen rá” Thaly Kálmán levele Ráth Károlynak. Pest, 1862. febr. 27. MTAK Kézirattár Tört. 4 r. 163.

¹⁶² Thaly Kálmán levele Ráth Károlynak. Pest, 1864. febr. 23. MTAK Kézirattár. Tört. 4 r. 163. — Thallóczy jegyzetei. uo. Tört. 314.; *Lukinich Imre*: A Magyar Történelmi Társulat története. Bp. 1918. 191. l.

¹⁶³ A gyűlés méreteiről képet ad Ráth Károlynak Pesty Frigyeshez írott meghívó levele: „A komárommegyei Csep közbirtokossága meghívása folytán van szerencsém tégedet is a Történetkedvelők gyűlésére meginvitálni, legyél tehát április 17-én azaz húsvét másnapján a kisbéri állomásnál, hol a közbirtokosság fogatai várnak reátok s mi fogadunk s fogadjuk a Századok szerkesztőjét s visszük be nagy jó kedvvel Cseppe. Ott lesz Torma Károly, Szabó Károly Erdélyből, Szél Farkas Debrecenből, Lehoczky Tivadar Munkácsról, Paur Iván Sopronból, Frankl és Szontagh Nagyszombatból, Horváth Elek Gönyéről, Véghelyi Marcaltőről, Csapó Kálmán Fehérvárról, Lichner és Rakovszky Pozsonyból, Körmendy Somogyból, Ányos Esztergomból, Ghyczy Kálmán, Sárközy, Milkovics Csep tájáról, Ráth, Rozsos és Steffanits Győrből, Szilágyi Sándor Nagy Körösről stb.” Győr, 1865. ápr. 5. OSzKK. Levelestár.

¹⁶⁴ Thaly levele Ráth Károlynak. Pest, 1865. nov. 17. 1866. máj. 5. MTAK Kézirattár Tört. 4 r. 163.

¹⁶⁵ Thaly 1864-től 1869-ig a budapesti református főgimnáziumban tanár. A távozó Gyulai Pál helyére választották meg előbb óraadó majd rendes tanárnak. Tanári működéséről Ballagi Aladár, ki tanítványa volt, így emlékezik meg: „A rártarti, ruházatában mindig tiszta Thaly Kálmán nagy lelkesedéssel tradálta a magyar irodalomtörténetet és e tekintetben Arany János verstanát követte és ezt kitűnően értette. Történelmi előadásaiiban hazafias és sovíniszta volt. Tanítványait nem eresztette közel magához. A nemeseket pártolta, mert e tekintetben teljesen a bockoros állásponton állott. Rendkívül hamar jött indulatba és ilyenkor durva volt, de hamar megbékélt.” Thallóczy jegyzetei MTAK Kézirattár Tört. 314. — Az 1865/66. tanévben magyar nyelvtant és irodalmat tanított, 1866/67. tanévben szónoklattant, költészetet, magyar irodalmat heti 10 órában, 1867/68. tanévben szónoklattant, költé-

szetet, irodalomtörténetet heti 10 órában. Fizetése 350 frt. Ráday Levéltár. Iskolatörténeti iratok 654. — 1865/67-ben az ifjúság nagy lelkesedéssel választja meg az önképzőkör elnökének. Alelnök Beöthy Zsolt. Ráday levéltár. Bp. Ref. gimnázium iratai Önképzőköri jegyzőkönyv. 634. — Thaly levele Toldy Ferencnek. Pest, 1869. nov. 9. MTAK Kézirattár Irod. 4 r. 114. — Török Pál meghívó levele és bizonyítványa tanári működéséről. OL. Thaly család levéltára. Rendezetlen. — Thaly 1909-ben irodalmi alapítvánnyal emlékezett meg a főgimnáziumban töltött tanári éveiről. *Barthos Kálmán*: A budapesti református gimnázium első fél százada. Bp. 1909. 298. l.

¹⁶⁶ *Thaly Kálmán*: Bottyán János II. Rákóczi Ferenc fejedelm vezénylő tábornoka. Történeti életrajz a kurucvilág hadjárataival. Pest, 1865. 509 l. — Thaly első történetírói próbálkozásának egy közös, inkább romantikus, mint tudományos diákvállalkozás eredményének megfogalmazását tekintik életrajzírói: *ifj. gr. Nádasdy Ferenc és Thaly Kálmán*: Az ó-budai Fejéregyház, mint Árpád temetkezési helye. PN. 1860. júl. 17—19. sz. és kny. Pest, 1860. 24 l.; — Ifj. gr. Nádasdy Ferenc az egyetemi évek alatt legbensőbb barátja Thalynek. Apja gr. Nádasdy Lipót az udvarral tart jó viszonyt, az anya Forray Julia ellenben nagy magyar. „Nádasdy Feri gróf pedig azon időben az ifjúság legforradalmibb elemeinek is enfantgatócja volt; persze hogy Thaly Kálmán barátunk elválhatatlan árnyéka és reklámcsináló Polux-a volt gróf Castorjának”. *Viola* i. m. 77. l.; 1860. júl. 16-án Thaly és Nádasdy közösen kérnek engedélyt Árpád sírjának felkutatására végzendő ásatásokra. OL. Praesidium der K. K. Statthaltereien für Ungarn 1860/3343. Barátságuk 1866-ig tartott. Közösen írt cikkük lényegében nem más, mint Árpád sírjára vonatkozó forrásészleteknek egymás mellé sorakoztatása. — Bekapcsolódva a Dunántúli Történetkedvelők Társaságába Thaly középkori okmánygyűjtésre vállalkozik, majd *Komárom megye* monográfiájának megírását tervezi. Semmi nyomát nem találtuk, hogy e tervekben akárcsak az anyaggyűjtés megkezdéséből is megvalósult volna valami. Ráth Károly levele Thalynek, 1864. júl. 22. OL. Thaly cs. lt. Rendezetlen. Ily módon első számba vehető történeti munkájának a „Bottyán János” c. művét tartjuk.

¹⁶⁷ Ghyczy Kálmán levele Thalyhoz, Kis Igmánd, 1864. júl. 3. OL. Thaly cs. lt. Levelezés.

¹⁶⁸ „Fájdalom, hogy a kinek *legtöbbit* köszönhetek, — emlékezik meg Thaly a kötet végén Szalay támogatásáról — a ki munkám írására leginkább buzdított, s nagy tudományával, tanácsaival minden képen segélyemre vala, ki saját kutatásai közben rólam soha meg nem feledkezék, a legnagyobb szereptel tevén félre, és juttatván kezeimhez a művemet érdeklő adatokat, — fájdalom hogy e nemeskeblű férfiúnak: *Szalay László*nak többé hálás köszönetet nem mondhatok, ama hideg márvány miatt, a mely immár sírjára borul. . . Nyugodjanak békével porai; szerény művemet a hálás kegyelet koszorúja képen függesztem szobrára. Pest, december 3-kán, 1864. (Bottyán János. 509. l.)

¹⁶⁹ Jellemző a Dunántúli Történetkedvelők Társaságának szervezetére, hogy a hatalmas forrásanyag összegyűjtésében csaknem minden számottevő történetíró, levéltáros segítette Thalyt. *Ráth Károly* a Győr megyei és városi levéltáraktól közölt vele adatokat, *Szilágyi Sándor* a nagykőrösi és dömsödi, *Hornyik János* a kecskeméti, *Nagy Iván* a Nógrád megyei, *Nagy József* a nyitra-káptalanbeli levéltárak kuruckori forrásait küldték el vagy másolták le a fiatal kutató számára. *Wenzel Gusztáv* Bezerédy lefejeztetésére vonatkozóan közölt vele adatokat, *Krajnik Aiajos* Kazinczy Ferenc hagyatékában található kuruc vonatkozású kéziratokat adta át, *Lehoczky Tivadar* saját okmánygyűjteményét küldte el, hogy használja fel amit érdekesnek talál belőle. *Nagy Imre* is saját gyűjteményéből és a kőszegi városi levéltárból emel ki okmányokat Thaly részére. — Bezerédy Miklós püspök, Deák Ferenc, Zombath Antal ügyvéd, Csapó Vilmos királyi kamarás, gr. Károlyi György, Guthy Zsigmond ref. lelkész, Lóskay Benedek és Petrovics Ferenc tanár, Zádor György kir. hétszemélynök és gróf Wass Sámuel nevei jelzik, hogy a társadalom legkülönbözőbb rétegeiből segítették Thaly munkáját, okmányokat küldtek, családi levéltárakat nyitottak meg előtte, vagy helyi hagyományokat kutattak fel és közöltek vele. Ez annak köszönhető, hogy az érdeklődés fokozott mértékben fordult a Rákóczi-szabadságharc felé. A kuruc idők emlékeit már nem fedte por, az iratok gazdák kezeügyében voltak, csak össze kellett gyűjteni azokat s megírni belőlük a históriát, amelyre az egész ország várt.

¹⁷⁰ *Gyulai Pál*: Thaly Kálmán Bottyán Jánosról. BpSz. 1867. 8. k. 369—377. l.; Gyulai szerette volna, ha hivatásos

történész is ír a könyvről: „Várom az ígért cikket vagy ha tetszik cikkeket. Nyolc nap mulva okvetlen szükségem lesz rá. Írj akár *Thaly Bottyánjáról* [Kiemelés tőlem — V. Á.], akár Salamon Eszterházyjáról, akár Szabó Károly Thierry fordításáról, csak írd is valamiről.” Gyulai Pál levele Szilágyi Sándornak. s. d. (valószínűleg 1868—69) OSzKK. I. levelestár.

¹⁷¹ Thaly megjegyzése Pauler Gyula 1870-ben írt bírálatához Gyulai Bottyán kritikájáról: „Igazságos: a mennyiben a hevenyészett s épen nem végleges kidolgozású mű előadási modorára, aetheticai szempontból vonatkozik; — de rémítően egyoldalú és igazságtalan annyiban, a mennyiben épen a mű főérdekét: annak historiai részét, tárgyának újságát s hadtörténelmi oldalát szántsándékkal egészen mellőzi, sőt szerző forrástanulmányait is, csak a bírálat végén, pár sorban *méltányolja* a helyett, hogy *ismertetné*.” Sz. 1870. 247. l.

¹⁷² Szalay László: Magyarország története. VI. k. 244—246. l.

¹⁷³ *Thaly*: Bottyán i. m. 48—59. l.

¹⁷⁴ Kemény Zs.: Szalay: Magyarország története című munkájáról. 332—333. l.

¹⁷⁵ Thaly Bottyán képe azonban csaknem száz esztendőn át élt a történelmi köztudatban, sőt átvette ezt a képet e sorok írója is első munkájában (*Várkonyi Ágnes*: Vak Bottyán. Bp. 1951.).

¹⁷⁶ PN. 1866 jan. 14. sz.

Történelem és valóság

¹ Nem kívánjuk felmérni mindazokat a gazdasági és politikai okokat, amelyeknek eredője a kiegyezés. Mennyiben volt szükségzerű, kikerülhetetlen, milyen gazdasági, politikai és társadalmi következményeket vont maga után, mindmeggannyi kérdés, amelyet a marxista történetírás még nem tekint teljesen lezártnak. Mi csupán a történetírás fejlődése, Thaly Kálmán fejlődése és politikai állásfoglalásának alakulása szempontjából vizsgáljuk a kiegyezést és az általa teremtett új viszonyokat. Nélkülük Thaly történelmi értékítéletének és tudatának változásait nem érthetnénk meg. — *Pach Zsigmond Pál*: A dualizmus rendszerének első évei Magyarországon. Bp. 1955. 44. l.

² Deák Ferenc beszédei. Összegegyűjtötte Kónyi Manó 1861—66. III. k. Bp. 1889; 1866—67. IV. k. Bp. 1897. — *Gratz Gusztáv* : A dualizmus kora 1867—1918. Bp. 1934. 12—13. l.

³ Nyílt levél Deák Ferenchez. Paris, 1867. máj. 22. *Szodoray Sándor* : Kossuth Lajos és fiainak az 1867-dik évben megjelent összes leveleik. Pest, 1868. 6—13. l. — Kossuth Lajos nyilatkozványa a jászladányi kerület választóihoz. Turin, 1867. aug. 5. 13—22. l.; Kossuth Lajos válasza Rudnay Józsefhez. Turin, 1867. aug. 20. uo. 24—36. l.

⁴ *Kossuth Ferenc* válasza a német-üröghi választókerületnek. Turin, 1867. nov. 1. OL. Kossuth Ferenc iratai 1851—1894. *Szodoray* i. m. 68—76. l. hiányosan közli.

⁵ Salamon Ferenc levele Szilágyi Sándornak. Pest 1865. dec. 31. OSzKK. Szilágyi levelezés.; A munkának februárra kellene elkészülnie, de jan. 14-én kelt levelének részletes utasításából — „A katonai dolgok, amennyiben az országot sérelmével kapcsolatban állnak és a rendes katonaság behozatalával való változást illetik, a tárgyra tartoznak. A partium kérdése csak érintendő. A vallási sérelmek, mint sérelmek egy pár lapon” — (uo.) —, arra engednek következtetni, hogy az írás elhúzódt.

⁶ *Salamon Ferenc* : A királyi szék betöltése és a Pragmatica Sanctio története. Pest, 1866. 250. l.

⁷ *Tanárky Gedeon* : Magyarország helyzete az európai államrendszerben. Történeti és politikai tanulmány. Pest, 1866. 205. l.

⁸ *Tanárky* i. m. 104. l.

⁹ *Tanárky* i. m. 100. l.

¹⁰ Szabó Károly levele Szilágyi Sándornak. Kolozsvár, 1866. dec. 12. OSzKK. Szilágyi levelezés.

¹¹ *Pamlényi* i. m. 89. l.

¹² Válasz a Válaszra, Horváth Mihálynak. Pest, 1868. 154. l.

¹³ Szabó Károly levele Szilágyi Sándornak. Kolozsvár, 1867. márc. 17. OSzKK. Szilágyi Levelezés.

¹⁴ *Thaly Kálmán* : A koronázási menetről még egyszer. Fővárosi Lapok (FővL.) 1867. 182., 183., 185., 187. sz.

¹⁵ *Thaly* levele ismeretlenhez. Pest, 1865. jún. 7. OSzKK. Levelestár.

¹⁶ Anyagi gondjairól ld. Ráth Károllyal Rákóczi Emlék-iratainak kiadásával kapcsolatban folytatott levelezését.

OSzKK. Levelestár és OL. Thaly cs. lt. Levelezés. — *Barthos* i. m. 71. l.

¹⁷ 1860 végén már egyetemi tanulmányai befejezése előtt megválasztották Komárom vármegye bizottmányi tagjává és tiszteletbeli aljegyzőjévé. OL. Thaly cs. lt. Rendezetlen.

¹⁸ Thaly levele Ráth Károlynak. Csep, 1866. márc. 24. MTAK Kézirattár Tört. 4 r. 163. — A kar által kijelölt előadó, *Horvát Árpád* ajánlása: „A magyar történelem tanszékére második helyre kijelölendőnek véli az előadó Thaly Kálmánt. — Az ifjabb nemzedék közt alig találhatni valakit, ki oly komolyan foglalkozott volna történelmi tanulmányokkal mint éppen Thaly Kálmán; s előadó különösen kiemelendőnek tartja azt, hogy Thalyt egyenesen levéltári kutatásai, tehát ez mi a történelemre nézve legfontosabb, t. i. a forrástanulmány, történeti kútfők napfényre hozatala s felhasználása teszik ajánlatossá; s éppen ezen érdemei tekintetéből fordította reá az Akadémia figyelmeztetést maga Szalay László, és eszközölte Thaly Kálmánnak levelező taggá megválasztását még 1864-ben, pedig Thaly Kálmán legbecsesebb munkái, u. m. *Bottyán* életrajza s a *Rákóczi Tár* az ő megválasztása, illetoleg Szalay László halála után jelentek már meg; e művekkel Thaly nevet vívott ki magának a magyar történetírás terén, mert általok történelmi ismereteink körét kiszélesítette, s a magyar történet egy nevezetes korszakának ismeretét tetemesen előbbre vitte, előbbre mint a hol az ő előtte, s korszakot illetoleg bármikor is állott! E lankadatlan tanulmány s e szép siker tekintetétől tisztelte őt meg az Akadémia nagy nevéű másodelnöke Szalay László 6.-dik kötetének befejezésével: s e tulajdonai tekintetéből véleményezi előadó őt második helyre kijelölendőnek...” majd részletesen ismerteti Thaly életrajzi adatait, tanulmányait. A kar elsőnek *Kerékgyártó Árpádot*, harmadiknak pedig *Nagy Ivánt* ajánlja. OL. Thaly cs. lt. Rendezetlen.

¹⁹ Az egyetemen valóban a vallási hovatartozandóság is szempont volt a kinevezésnél. „Én tudva azt, hogy a katolikus elem a történeti tanszékét egy közintézetben nem igen engedí át protestánsnak, nem ígérhetek biztos sikert önnek a pályázás folytán”. Csengery Antal levele Szilágyi Sándornak. Pest, 1861. jún. 15. OSzKK. Szilágyi levelezés.

²⁰ Thaly 1867-ben írott kuruc verseinek nem kívánunk mélyebb elemzésébe bocsájtkozni. A „*Bercsényi indulója*”,

„Két névnap”, „Trencsény, Zsibó, Koronczó”, főleg pedig a „Bujdosó éneke 1672” bizakodó, jobb jövőt váró hangulatot tükröznek.; — Kossuth kiegyezést ellenző álláspontját ismerte, de nem fogadta el, bár méltányolta s egy szép kurucz versben adózott neki:

„Igaz, nemes, nyakas kurucz nem hajol;
Inkább elteng az ég alatt valahol!

(„Bujdosó kurucz dala” 1711. (1867) Kurucvilág 133. 1.).

²¹ Magyar Történelmi Emlékek IV—V. k. Gróf Károlyi Sándor Önéletírása és naplójegyzetei. Pulay Jánosnak a szatmári békeségről irt munkája. Kiadja Szalay László, Pest, 1865. I—II. k. 390., 506. 1.

²² Álláspontja lényegében Tanárky megállapításával egyezik: A Rákóczi felkelés „megmentette ugyan a nemzet életét s alkotmányának külső keretét, s ez által fenhagyta a jövő nemzedéknek az emelkedés lehetőségét, de a nemzet ezután sem foglalhatta el azon helyet, mely őt Európa nemzeti családjában, különösen pedig az osztrák birodalom népei közt megilletné” Tanárky: i. m. 106—107. 1. Károlyi Önéletírása. i. m. Bevezetés 11. 1.

²³ Károlyi Önéletírása. i. m. Bevezetés 5. 1.

²⁴ Károlyi Önéletírása. uo. 12. 1. — *Szilágyi István*: A szatmári békeponatok szövegének egybehasonlító vizsgálata. Magyar Történelmi Tár 7. k. 213—242. 1. — *T. I.*: Adatok és oklevelek II. Rákóczy Ferenc és a szatmári békekötés történetéhez. Hazánk II. 211—269. 1. — *Thaly Kálmán*: Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez I—II. k. Bp. 1872. 360, 452. 1. Thaly levelezése és az egyes énekeket kísérő jegyzetek tanúsága szerint Thaly ezeket 1861-től gyűjtötte, s a „Rákóczi Kesergője” és „A bujdosó Rákóczi éneke” 1862-ben került gyűjteményébe. — Thaly Kálmán levele Walter Imrének. Buda, 1873. febr. 7. OSzKK. Levelestár. — A dunántúli levéltárak anyagának ismertetésében így ír Károlyiról „*Károlyi Sándor* megismerését is nagyban elősegítik a Rákóczi-írártárban terjedelmes csomagokat képező magántudósításai. Ezen világos, folyékony, kellemes irályú, finom modorú levelekből tiszta fogalmat nyerhetünk e kiválólag józan felfogású, higgadt ítéletű, figyelmét mindenre kiterjesztő, mindig előre számító s magát éppen azért bármily helyzetben feltaláló fér-

fiúról, a kit a lelkesedés tüze sohasem ragadott el: de a megsértett ambíció, elfojtott bosszú nagy dolgokat míveltetett vele.”
Thaly : Dunántúli levéltárak ismertetése. i. m. 31. l.

²⁵ *Thaly* : Dunántúli levéltárak ismertetése. i. m. 46. l.

²⁶ *Várkonyi Agnes* : A Dunántúl felszabadítása 1705-ben. Sz. 1954.

²⁷ *Thaly* : Dunántúli levéltárak ismertetése. i. m. 7. l.

²⁸ *Thaly* : Dunántúli levéltárak ismertetése. i. m. 25—26. l.

²⁹ *Thaly* : Dunántúli levéltárak ismertetése. i. m. 10. l.

³⁰ *Pamlényi* i. m. 90—91. l.

³¹ Salamon Ferenc levele Csengerynek. Buda, 1867. szept. 6. OSzKK. Levelestár. Csengery lényegében elutasító válasza a levél másolatán. uo. Quart. Hung. 2421.

³² „Ha Pestre a minisztériumba feljutsz, igazán örvendek rajta; csak pünkösdi királyság ne legyen a sorsa mindnyájatoknak.” Szabó Károly levele Szilágyi Sándornak. Kolozsvár, 1867. márc. 17. OSzKK. Levelestár.

³³ A Magyar Történelmi Társulat tervezett alapszabályai. Pest, 1845.

³⁴ *Thaly Kálmán* : A Magyar Történelmi Társulat keletkezése. Sz. 1867. 1—3. l.

³⁵ Ráth Károly levele Pesty Frigyesnek. Győr, 1867. febr. 13. OSzKK. Levelestár. — *Lukinich Imre* : A Magyar Történelmi Társulat története 1867—1917, alapításának félszázados évfordulójára. (Bp. 1918. 133. l.) Részletesen ismerteti a Társulat megalakulását, de az elvi vitákat nem említi i. m. 22—23. l.

³⁶ Ráth Károly levele Pesty Frigyesnek. Győr, 1867. febr. 23. OSzKK. Levelestár.

³⁷ Ráth Károly levele Pesty Frigyesnek. Győr, 1867. márc. 7. OSzKK. Levelestár.

³⁸ *Thaly Kálmán* levele Ráth Károlynak. Pest, 1867. márc. 8. MTAK Kézirattár Tört. 4 r. 163. — Az alapító tagok szaporodásával, a Társulat anyagi erősödésével kapcsolatban írja: „Ládd, hogy practicusnak bizonyult be a Csengery projectuma; sok egyület szervezett ő már.” Uő. ua.-nak. Pest, 1867. ápr. 26. uo.

³⁹ Szabó Károly levele Szilágyi Sándornak. Kolozsvár, 1867. jun. 18. és jun. 22. OSzKK. Szilágyi levelezés.

⁴⁰ Szabó Károly levele Szilágyi Sándornak. Kolozsvár, 1867. jun. 18. és jun. 22. OSzKK. Szilágyi levelezés.

⁴¹ Thaly Kálmán levelei Ráth Károlynak. Pest, 1867. ápr. 26. MTAK Kézirattár Tört. 4 r. 163.; Thaly Kálmán levelei Szabó Károlynak. Pest, 1867. nov. 9., dec. 19. RNkt. EML.

⁴² Ráth Károly levele Pesty Frigyesnek. Győr, 1865. jan. 7. OSzKK. Levelestár.; Úgy tervezik, hogy a Századok nemcsak tudományos értekezéseket közöl, hanem ismerteti a levéltárak és a nevezetesebb gyűjtemények anyagát. A világtörténelmi vonatkozású cikkeket csak abban az esetben közlik, ha a magyar történelemmel is valamilyen kapcsolatban vannak.; — Pesty Frigyes levele Szilágyi Sándornak. Pest, 1865. máj. 2. OSzKK. Szilágyi levelezés. — Szilágyi Sándor levele Pesty Frigyesnek. Nagykovács, 1865. máj. 4. OSzKK. Levelestár. — „A Századok ügye — mint leveledből kivehető, nagyon lassan halad előre, de ami halad, az nem marad. Reményünk van, hogy a nemzet jobb sorsa beálltával nekünk is virradni fog. Legújabb hírek szerint az országgyűlés decemberben megnyílik, így január elején lapodat megindíthatod. Addigra fióköd is megtelik, mi nélkül magam is azt mondom, ne fogj a szerkesztéshez”... etc. Ráth Károly levele Pesty Frigyesnek. Győr, 1865. szept. 9. uo.

⁴³ „Különös hogy te bámulod az én együgyűségemet, mely szerint azt hittem, hogy a 'Századok' a *m. tört. társ. közlönye*. Én ezt nyomtatásban olvastam a borítékon; megtoldva e szavakkal: 'A választmány megbízásából szerkeszti Th. K.' — Ha már egy így címzett folyóirat nem társulati közlöny, akkor nem tudom én sem, fiú vagyok-e vagy leány?' Szilágyi Sándor levele Szabó Károlynak. OSzKK. Levelestár.

⁴⁴ Szabó Károly cikkének közlését pl. azért halogatja, „mert a szerkesztői oeconomia nem engedi, hogy egyszerre csupa XVII.-ik századi cikket közöljek”, de mikor az áprilisi füzetben (1869) közli a tanulmányt „Thököly Imre hűtlenségi pere Erdélyben, 1685-ben”, ő maga is közöl egy okmányt „A bujdosó vezérek bizonyosságlevele Apafi ellen, 1685” címmel. Thaly Kálmán levele Szabó Károlynak. Pest, 1864, febr. 24. RNkt. EML.

⁴⁵ *Ráth Károly*: Az alkudozások kezdete Bocskay Istvánal, az 1605-ik év nyarán. Sz. 1867. 317. l. — *Jakab Elek*: Szabó Károly „Magyar vezérek kora” című művének ismeretése. Sz. 1870. 401. l. — Thaly idézett kijelentései: levele Ráth Károlynak. Pest, 1867. dec. 30. MTAK Kézirattár Tört.

4 r. 163; és levelei Szabó Károlynak. Pest, 1869. febr. 24., 1870. jún. 21. RNkt. EML.

⁴⁶ Thaly Kálmán levele Szabó Károlynak. Buda, 1870. júl. 9. RNkt. EML.

⁴⁷ Sz. 1868. 264—265. l. — „A nagygyűlésen rút dolgok történtek, kivált a történeti osztállyal. Majd szóval mindenről” Thaly Kálmán levele Ráth Károlynak. Pest, 1868. márc. 19. MTAK Kézirattár Tört. 4 r. 163.

⁴⁸ Egy speciális tárgyú közleménnyel kapcsolatban írja: „lassanként hozzá kell szoktatnunk az ilyenekhez is a közönséget” levele Szabó Károlynak s. d. (1869. febr.) RNkt. EML.

⁴⁹ A Történelmi Társulat tagjainak és a Századok előfizetőinek töredékes névsorát ld. OSzKK. Pesty Frigyes iratai és OL. A Magyar Történelmi Társulat iratai.

⁵⁰ Thaly levelei Nagy Ivánnak, Toldy Ferencnek, Ortvy Tivadarnak és Ráth Károlynak 1867—1870. OSzKK. Levelestár. MTAK Kézirattár Irod. 4 r. 114 és Tört. 4 r. 163. — *Lukinich* i. m. 21. l.; — *Márki*: Thaly életrajza. i. m. — Sz. 1869. 339. l.

⁵¹ „Összetörte már testem ez a hosszas betegség, semmihez sincs kedvem a világon, s dolgozni sem bírok úgy mint máskor” Thaly Kálmán levele Mircse Jánoshoz. Pest, 1868. dec. 25. OSzKK. Levelestár.

⁵² Budapesti Közlöny (BpK.) 1869. máj. 7. sz. (A kritika írója valószínűleg Szilágyi Sándor.)

⁵³ Sz. 1869. 337—340., 425—446. l.

⁵⁴ BpK. 1869. júl. 2. sz.

⁵⁵ Sz. 1869. 509. l.

⁵⁶ *Salamon Ferenc*: *Harc és háború* II. k. BpK. 1869. szept. 24. sz.

⁵⁷ Szabó Károly levele Szilágyi Sándornak. Kolozsvár, 1869. ápr. 20. OSzKK. Szilágyi levelezés. — A vitára jellemző, hogy Szabó Károly, akinek a cikke kapcsán kiobbant, nyilvánosan nem szólt hozzá. Némi elégtételt érezhetett, hiszen Thaly saját csapdájába került, ugyanis Szabónak a kérdéses cikkét valószínűleg azért is tartotta vissza, hogy a maga tájékozott és szentenciózus megjegyzéseit hozzá kapcsolhassa. Erről Szabó Károly nem szól semmit, de Thaly vitamodorát elítéli: „A Thaly dolgát restellem; nem volt helyén a tört.

társ. közlönyében, melyet annak titkára 'A választmány meghagyásából szerkeszt'. Én sokat megengedek a kritikának és polemának: de ezt a hangot tudományos folyóiratban s egy társulat közlönyében nem helyeslem" Szabó Károly levele Szilágyi Sándornak. Kolozsvár, 1869. jún. 9. uo.

⁵⁸ Thaly Kálmán levele Szabó Károlynak. Buda, 1869. dec. 20. RNkt. EML. — Szabó Károly levele Pesty Frigyesnek. Kolozsvár, 1869. dec. 9. OSzKK. Levelestár. — Szabó Károly vissza akarja tartani a lemondástól Thalyt: „Öcsém uram vegye hidegebb vérrel a dolgot" írja. Levele Thalyhoz s. d. OSzKK. Levelestár. — Leköszönéséről: „... a választmány több tagja nekem nagyon panasolta a modorát, midőn egyszer irományait az asztalra dobta és leköszönésének elfogadását kérte... nem kellett volna két ülésen keresztül parádét csinálni azzal a leköszönéssel." Pesty Frigyes levele Szabó Károlynak. Pest, 1869. dec. 11. RNkt. EML.

⁵⁹ Szabó Károly levele Pesty Frigyeshez. Kolozsvár, 1869. dec. 18. uo.

⁶⁰ Salamon Ferenc 1871. aug. 30-án ezt írja Thaly egy neheztelő levelére: „Azért, hogy nézetünk valamiben eltért vagy eltér talán, én nagyon tudom becsülni Ön buzgó munkálkodását. Oly rengeteg nagy tér a magyar történelem, hogy jut abban bővön még tíz annyinak is amennyien vagyunk teendő, anélkül, hogy másnak útját, ha már irigyek volnánk is, állanók. S én arról vagyok meggyőződve, hogy mentől többet dolgozik az egyik, annál több hasznát veheti annak a másik is." MTAK Kézirattár Tört. 314.

⁶¹ Thaly Kálmán levele Szabó Károlynak. Buda, 1870. febr. 5. RNkt. EML.

⁶² A belső klikkharckokra vonatkozóan ld. Thaly leveleit az OSzKK. Levelestárában és az OL. Thaly-család levéltárának levelezési anyagában.

⁶³ *Pamlényi* i. m. 100. l.

⁶⁴ Sz. 1868. 357—364. l.

⁶⁵ *Horváth Mihály* elnök megnyitó beszéde a Társulat Kolozsvárott 1868. szept. 21-én tartott gyűlésén. Sz. 1868. 521—529. l.

⁶⁶ Thaly levele Ráth Károlynak. Pest, 1868. márc. 29. MTAK Kézirattár Tört. 4 r. 163.

⁶⁷ Sz. 1869. 353—360. l.

⁶⁸ Thaly Odescalchi Arturnak. Pest, 1874. márc. 6. OSzKK. Levelestár. — A Századokban van némi kezdeményezés a Dunántúli Történetkedvelők helytörténeti, megyei monográfia-írás programjának felelevenítésére. Márki Sándor néhány szóban felhívja a figyelmet a megyei monográfiák és a helytörténet fontosságára. (Sz. 1869. 681. l.) Thaly szerkesztői megjegyzésében kifejti, hogy ezt azzal segítenék elő, ha a napi sajtó és a helyi lapok is közölnének okmányokat. A Dunántúliakról, Ráth Károlyról csak ilyen vonatkozásban emlékezik meg, nagyszabású tervükről — amelynek egy-két gyümölcse is beérett, pl. Lehoczky „Bereg megyéje” — hallgat. Mikor pedig Pesty Frigyes és Fraknoi Vilmos mint a Történelmi Társulat programját közlik azt a megyemonográfiai programot, amelyet még Ráth Károlyék dolgoztak ki, sőt ki is nyomattak és szétküldték az érdekelt történészeknek véleménynyilvánítás végett, még csak szerkesztői lábjegyzet sem emlékezik meg a program eredetéről s az úttörőkrök. Sz. 1872. 412. l.

⁶⁹ Sz. 1875. 511—518. l.

⁷⁰ Rákóczi Tár. Pest, 1866—68. I—II. k. közli: *Thaly Kálmán*: II. Rákóczi Ferenc Emlékiratai a magyarországi háborúról 1703-tól végéig (1711) (Közlik Ráth Károly és Thaly Kálmán). 2. kiad. Pest, 1866. 376 l.; 3. bőv. kiad. 1868. 376 l.; 4. kiad. 1872. 376. l.; 5. kiad. VIII+335 l.

⁷¹ Rákóczi Tár. I. k. Előszó. [Variáns példány!]

⁷² Uo.; II. k. Bevezetés. Bercsényi képét bírálja *Pauler Gyula*: Székesi gr. Bercsényi Miklós levelei b. Károlyi Sándorhoz. Sz. 1867. 408. l. Thaly szerkesztői megjegyzésben reflectált a bírálatra. u. o.

⁷³ Rákóczi Emlékiratai. 2. kiad. Pest, 1866. Előszó a második kiadáshoz.

⁷⁴ Ld. Esztergom ostromának leírását.

⁷⁵ Rákóczi Emlékiratai. 1. kiad. 99. l. és 2. kiad. 138. l.

⁷⁶ Rákóczi Emlékiratai. 1. kiad. 92. l., 2. kiad. 129. l.

⁷⁷ Ugyancsak még az előző években a vörösvári Erdődy lt. anyagából összegyűjtött Thököly-kori forrásokat adta ki 1868-ban a Magyar Történelmi Emlékek 23. kötetében: Készmárki Thököly Imre és némely főbb híveinek naplói és emlékezetes írásai, 1868—1705. Közli: *Thaly Kálmán*. Pest, 1868; Ism.: *Pauler Gyula*. Sz. 1869. 252—255. l. Elismerően ír Thalyról: „... ki a Rákóczy-kort úgyszólván halottaiból föltámasztá”

s most figyelmét a korábbi évtizedekre is kiterjeszti. Véleménye szerint Thököly „nem volt antik szabadsághős, hanem fiatal, könnyűvérű magyar főúr ... ki legalább, ha a szabad hazában fejedelem nem: a félig leigázottban gazdag dynasta szeretett volna maradni”. — Thaly következetlen forráskezelését bírálja *Ballagi Aladár*: A magyar királyi testőrség története, különös tekintettel irodalmi működésére Pest, 1872. 16—21. l.

⁷⁸ *Thaly*: Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez i. m.

⁷⁹ *y—f*: Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok Ko. 1864. júl. 30., aug. 7. sz.

⁸⁰ Thaly Kálmán levele Szabó Károlyhoz. Pest, 1868, RNkt. EMI.

⁸¹ Szabó Károly hívhatta fel a figyelmét Dálnoki Veres Gerson versére is. Thaly ugyanis 1867. júl. 3-i levelében azt írja, hogy bár sok kurucvilági éneke van együtt, jövőre ki akarja adni, de a Dálnoki Veres Gerson féle verseket szeretné megnézni. A verses krónikát az Adalékokban valóban az Erdélyi Múzeum anyagából közli, de Szabó Károlyra nem hivatkozik. Adalékok. II. k. 372 l.; 1871-ben már azt írja, hogy az év folyamán sajtó alá rendezi a „kurucvilág” énekeit. Sz. 1871, 32. l.

⁸² Az Adalékokban közölt valódi versek jegyzeteiben nem egy esetben a történeti hitelt illetően óvatosságra int. Pl. Dálnoki Veres Gerson verses krónikájának első része az első kuruc harcokról szóló éneket tartalmazza, amely számos szegénylegény kuruc hadnagy nevét s a népi kurucság elsöprő erejű felkelését örökíti meg. Thaly megjegyzi: „bár primitív felfogásánál és szűk látókörénél fogva criticával használandó.” 371. l.

⁸³ Dunántúli esemény a témája: „A kölesdi harcról 1708”, „Bezerédy nótája 1707”; „Mikor virrad 1706”; „Német sas vert fészket 1709”; „Balogh Ádám nótája 1709”; „Dunántúli bujdosó kurucok éneke (1710—1711).”

⁸⁴ Ráth Károly közlésére hivatkozik a „Mikor virrad... 1706” c. versnél. Adalékok. II. k. 145. l.; „Bezerédy áruulásáról” c. versnél megjegyzi, hogy tudott róla uo. 250. l. A „Német sas vert fészket” c. versről közli, hogy Simontornyán Beszédes uradalmi mérnöknel levő régi följegyzésről másolta le. Adalékok. II. k. 269. l. Van Thalynek egy cikke a VU.-

ban „Simontornya szerepe a kuruc világban” (1865.14—18. sz.), melyben bizonyos Beszédes Sándor tévedéseit igazítja helyre

⁸⁵ *Lánczy Gyula* Thalynek a bp-i református gimnáziumban volt tanítványa. Ismertetése az Adalékokról: Figyelő (F.) 1872. 10. 12., 13. sz. — Thaly az Adalékok-ban Pálóczi Horváth Ádám nyomát követi, de a zenei elemeket figyelmen kívül hagyja. Kortársai tanúlsága szerint sem hallása, sem érzéke nem volt a zenéhez — írja róla *Eötvös Károly*. — Jelentősebb ismertetések: *Szász Károly*: Adalékok. VU. 1872. febr. 4. sz.; Ho 1872. jan. 30. sz.; Sz. Nagybecsű könyv. . . , F. 1872. 4. sz.; *Arthur J. Patterson*: Contributions to the History of the Literature of the Times of Thököly and Rákóczi, 1670—1735. The Academy 1872. szept. 1. sz.

⁸⁶ *Ferenczi Zoltán*: A kurucvilág énekei. F. 1880. — *K. Papp Miklós*: Hogy szereznek nálunk barátokat a történelemnek. Történeti Lapok (TL.) 1875. 6. sz. 95—96. l.

⁸⁷ *Ferenczi* i. m. — A közönség érdeklődéséről Ráth Mór 1872-ben a következőket írja. „A Rákóczi irodalom kelendőségéről fájdalom nem jót írhatok. Tény, hogy egy általában nem kel. Azonban ez most sorsa mindennek, ami nem kenyér irodalom. Talán majd ismét jobbrafordulnak a dolgok, bár én nem hiszem és mindinkább erőt vesz rajtam az a meggyőződés, hogy az a bolond szerep, melyet eddig játszottam, nem ezen országba való és legokosabb véglegesen liquidálni.” Ráth Mór levele Thaly Kálmánnak. 1872. márc. 1. OL. Thaly cs. lt. Levelezés.

⁸⁸ *Szerb Antal*: A kuruckori költészet. Rákóczi Emlékkönyv. II. k. 269—308. l.

⁸⁹ Szabó Károly levele Csengery-nek. Nagykovács, 1858. febr. 20 OSzKK. Levelestár; *Rozvány György*: Nagy-Szalonta mezőváros történelme. Gyula 1870, 91. l.

⁹⁰ Bocskey István leveleskönyve 1605. márc. 20-tól—ápr. 29-ig. Közli: *T. K. Magyar Történelmi Tár*. II. f. 7 k. (1874) 63—120. l. — Zrínyi Miklós emlékirata II. Rákóczy György fejedelemhez. Sz. 1868. 631—648. l. — Adalékok az 1735-ki Péror-, s 1754-ki Törör-, Pethő és Bujdosó-féle népforgorogás történetéhez. Sz. 1870. 30—36. l. — Késmárki Thököly Imre és némely főbb híveinek naplói és emlékezetes írásai 1686—1705. MHHS. 23., 24. k. Bp. 1868—1873. — Történelmi naplók 1663—1719. MHHS. 27. k. Bp. 1875. — Magyar céhszabály-

zat a XVI-ik századból. Sz. 1875. 736—739. l. — Magyar történetírók életéhez. Sz. 1875. 282—284. l.

⁹¹ *Thaly Kálmán* jelentése a Rákóczi-, Aspremont-, Erdődy-levéltárról. Sz. 1870. 581—604. l. — Jelentés Komárom vármegye levéltáráról. Sz. 1870. 608—613. l. — Jelentés Lőcse városa levéltáranak Rákóczi-kori okmányairól, különös tekintettel a város 1709—1710. ostromára. Sz. 1872. 579—622. l. — II. Rákóczi Ferenc kora a gr. Csákyak, Szepes vármegye és a br. Palocsay-család levéltáraiban. Sz. 1873. 9., 100., 172. l. — A gr. Andrassy-család levéltárai. Sz. 1874. 248—272. l. — Jelentés a Radvánszky- és gr. Csáky-levéltárak Rákóczi-kori adatairól. Sz. 1875. 83—102. l.

⁹² A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottsága másolat és kéziratgyűjteményének ismertetése. Összeállította: *Lukinich Imre*. Bp. 1935. 17. l.

⁹³ *Márki Sándor*: A Rákóczi kultusz kifejlődése. Magyarország (Mo.) 1914. 88. sz.

⁹⁴ *Lukinich* i. m. 17—20. l.

⁹⁵ II. Rákóczi Ferenc fejedelem leveleskönyvei, levéltáranak egykorú lajstromaival 1703—1712. Archivum Rákóczi-anum 1. o. Had- és belügy. (AR.) I. k. Pest, 1873. Előszó. V—VI. l.

⁹⁶ AR. I. k., Előszó. VI. l.

⁹⁷ Angol diplomáciai iratok II. Rákóczi Ferenc korára. Angol levéltárakból. Közli: *Simonyi Ernő*. Pest, 1871. AR. II. o. Diplomacia. Bevezetés kelt Párisban, 1863. dec. 18-án.

⁹⁸ AR. II—III. k. Bp. 1873—1874. 656; X+747. l.

⁹⁹ Székesi gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez. 1704—1712. I. k. (1704—1705) Bp. 1876. XII+764. l. AR. IV. k. — Pauler rámutat arra, hogy Thaly eltúlozza Bercsényi nagyságát, idealizálja, pedig éppen a közölt anyag bizonyítja, hogy Rákóczi ítélete igaz: semmit sem tudott és semmire se tudta magát elhatározni. A gyűjtemény jelentőségét abban látja, hogy bebizonyítja: Bercsényi a katolikusok és az Ausztriával való kibékülés szószólója volt, mert — mint Rákóczinak írja — „félek unalmátúl az népnek”. Sz. 1876. 140. l.

¹⁰⁰ A restauráció korának történészeiről: „Polgári történetírók jóval előttem leírták az osztályok e harcának történelmi fejlődését. . .” Marx levele Weydemeyerhez. 1852. márc.

5. *Marx—Engels* válogatott művek. Bp. 1949. 451. l.; „a restauráció korának történetírói, Thierrytől Guizot-ig, Mignet-ig és Thiers-ig mindenütt nyíltan kimutatják, hogy a francia történelem megértésének a középkor óta ez a kulcsa”. (ti. az osztályharc). *Engels* : Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása. i. m. 389. l.; *Plechanov* : A marxista történetfelfogás fejlődésének kérdéséhez. Bp. 1950. 24—41. l.; *Uő.* Adalékok a materializmus történetéhez. Bp. 1951. 151—160. *M. A. Алпатов*: Политические идеи французской буржуазной историографии XIX века. Москва—Ленинград, 1949. 54—130. l. *Uő.*: Реакционная историография на службе поджигателей войны. Москва, 1951. *Molnár Erik* : A történelmi materializmus ideológiai előzményei. Bp. 1952. 43—47. l. — A kor átmeneti jellegét jellemzi *Lenin* : Válogatott művek. Bp. 1949. I. k. 780. l. — Szabó Károly és Thierry kapcsolatáról: Thierry levelei Szabó Károlynak. RNkt. EML. Szabó Károly levelezés; Szabó Károly levelei Szilágyi Sándorhoz és Torma Károlyhoz. OSzKK. Szabó Károly levelezés. — A pozitívizmusról: *Molnár Erik* : A történelmi materializmus filozófiai alapproblémái. Bp. 1955. 29—36. l. *Lédever Emma* : Bevezetés a történettudományba. Bp. 1958. 21—22. l.

¹⁰¹ *Pauler Gyula* : A pozitívizmus hatásáról a történetírásra. Sz. 1871. — *Uő.* Comte Ágost és a történelem. Sz. 1873.

¹⁰² A szellemtörténeti iskola Paulert tekintette a magyarországi pozitívizmus „atyjának”, úttörőjének és legkiemelkedőbb képviselőjének. *Hóman Bálint* : A magyar történetírás új útjai. Bp. 1931. — *Szekfű Gyula* : Károlyi Árpád a történetíró. Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére. Bp. 1933. 7., 20. l.; A szellemtörténeti irány sommás megállapítása, amely szerint az adatgyűjtő történész tekinthető Magyarországon pozitívistának és a pozitívizmus végső konzekvenciáit a történelmi materializmus vonja le, vitát váltott ki. E vitában *Baráth Tibor* szembeállva *Thienemann Tivadarral*, *Lédever Emmával*, *Istványi Gézával* (Comte pozitívizmusa és a magyar pozitívizmus. Bp. 1938. kny. a Szentpétery Emlékkönyvből), azt vallja, hogy a pozitívizmus a magyar történettudományra lényeges befolyást nem gyakorolt. Meglehetősen szemponttalan tanul-

mánya szerint a XIX. század utolsó harmadában a magyar történettudományt az ún. naturalizmus jellemzi, ami sajátos közép-európai jelenség. A kérdésről marxista áttekintést ad: *Pamlényi Ervin*: A magyar történetírás története a XIX. század második felében. Előtanulmány. Kéziratban; *Horvát Károly*: A pozitívizmus a magyar irodalom történetírásban. ItK. 1959.

¹⁰³ *R. Várkonyi Ágnes*: A pozitívista történetészlelet magyarországi sajátosságairól. Kézirat. — *Köpeczi Béla* és *Pamlényi Ervin* opponensi véleménye R. Várkonyi Ágnes: Thaly Kálmán és történeírása c. kandidátusi disszertációjáról és R. Várkonyi Ágnes válasza.

¹⁰⁴ *R. Várkonyi*: A pozitívista történetészlelet... i. m.

¹⁰⁵ Sz. 1870. 30. 1.; uo. 1874. 222—223. 1.

¹⁰⁶ *György Aladár*: Történelmi irodalmunkról. F., 1874. márc. 15., ápr. 26. sz.; *Uő.* A fejlődés eszméje a történelemben. uo. szept. 13. sz. — György Aladár szül. 1844. Egyetemi tanulmányai befejezése után 1867-től 1871-ig a francia-, német, angol és az olasz egyetemeket látogatta. Hazatérve, 1871-től a Hon, a Hazánk és a Külföld hasábjain számos cikkben, cikksorozatban szembeszáll az Internacionalet illető rágalomhadjárral, hirdeti a szocializmus eszméjét, meleg szavakkal rajzoló képet Marxról s meggyőződéssel vallja, hogy bár a Párizsi Kommun elbukott, eszméi győzedelmeskedni fognak. Főleg nevelésügyi, művelődésügyi, néprajzi kérdésekkel foglalkozott. 1882-től az Országos Magyar Statisztikai Hivatal tisztviselője. A századfordulón radikális polgár. +1906. Működése nincs feldolgozva. Emlékét eleveníti fel: *Komlós Aladár*: Magyar író Marx körében. Tegnap és Ma. Bp. 1956. 75—80. 1.

¹⁰⁷ Történetirodalmunkról. Sz. 1874. 295—297. 1.

¹⁰⁸ *Frankl Vilmos*: Adalékok az 1514-dik évi porlázadás történetéhez. Sz. 1872. 431—439. 1.

¹⁰⁹ *Szabó Károly*: Egy adat Dózsa György életére. Sz. 1876. 18—21. 1.; „Dózsáért ha megtámadnak, szívesen felelek.” Szabó levele Szilágyi Sándornak. Kolozsvár, 1876. jan. 24. OSzKK Szilágyi levelezés; „Dózsáért szépen kipingáltak az Űstökösben. Soha sem gondoltam, hogy az a cikk olyan nagy embert csináljon belőlem — még csak az kellene, hogy párviadalara hívjanak a Dózsa becsületéért.” Szabó levele Szilágyinak. 1876 febr. 6. uo.

¹¹⁰ Szalay félreérthetetlen világossággal foglalja össze Dózsa parasztfelkelésének okait: „Mert a félszázad óta tetemesen megnövekedett közadó súlyosan nehezedett a népre; mert a Mátyás halála óta szabadon garázdálkodhatott úri önkény mindenétől fosztotta meg a pórt; mert a főpapok, urak, nemesek között rémségesen elharapódzott fényűzés szemlélete csak bosszúra gyúlaszthatta rongyai alatt a nyomorú földművelőt; mert a középkor leáldozása, egy felhajnalló új kor annyi jelenségei, köztök az elsassi, a breisgaui, a württembergi parasztság mozgalmái, melyek már két évtized óta jelentkeztek, s melyek a „szegény Kunz” neve alatt épen most lángba borították a sváb földet, villámfényeket szükségkép Magyarországra is vetették.” *Szalay Magyarország története.* 1. m. III. k. 519. l.; *Flegler: Szalay László és munkái.* i. m. 156—157. l.

¹¹¹ „Az 1514. évi pórlázadás, annak okai és következményei.” *Tudománytár* 1841.

¹¹² *Thaly Kálmán: Magyar történetírók életéhez.* Sz. 1874. 53. l.

¹¹³ Thaly Kálmán levele Ráth Károlyhoz. Pest, 1867. jún. 18. *MTAK Kézirattár Tört.* 4 r. 163.

¹¹⁴ Chernel Ignác levele Thaly Kálmánhoz. Kőszeg, 1868. jún. 10. *OL. Thaly cs. lt. Levelezés.*

¹¹⁵ *Márki: Thaly Kálmán életrajza.* *MTAK Kézirattár Tört.* 314.

¹¹⁶ Országgyűlési beszéde 1889. jan. 26-án. *Országgyűlési Napló (ON.)* 1889. 8. k. 169. l.

¹¹⁷ Thallóczy Lajos, amikor Thaly életrajzához az adatokat gyűjtötte, Thaly öccsétől, dr. Thaly Lászlótól számos családi és személyi vonatkozású értesülést szerzett. Thaly László közölte vele, hogy bátyja homoszexszualis volt. Thallóczy jegyzetei *MTAK Kézirattár Tört.* 314. Vö. Thaly Kálmán levelei *OSzKK. Levelestár.*; Távol áll tőlünk, hogy Thaly érzelmi életének a történetírásában túlzott jelentőséget tulajdonítsunk. De aki Thaly életművének felmérésére vállalkozik, annak tudnia kell, hogy így van, mert nélküle munkáinak néhány vonatkozása és nem sok, de jelentős tudománypolitikai kérdés, amely Thaly személyével összefügg, homályban marad.

¹¹⁸ *AR. IV. k. Előszó.*

¹¹⁹ *Eötvös K. i. m.*

¹²⁰ *Thaly Kálmán*: „A nagyszombati harc. Hadtörténeti epizód a kuruczvilágból. Toldalékul a győrvári harcz.” Pest, 1869. 135. l. Bírálja: *Pauler Gyula*. Sz. 1870. 245. l. Úgy látja, Thaly írásművészete a Bottyán óta fejlődött, bár azokat a hibákat, amelyeket Gyulai megrótt benne, még nem vetette le. Helyteleníti a sok kitérést és okoskodást, azonkívül azt, hogy úgy ír, mintha Rákóczi hivatalos historikusa lenne. Thaly csataleírásaiban Thiers csataleírásaival rokon vonásokat vélt felfedezni. — Ism.: *Kápolnai* a Honvéd-, Katonai Közlöny- és a Hon-ban.

¹²¹ *Markó Árpád* hadtörténeti tanulmányaiban következetesen korrigálja Thaly tévedéseit. Véleményét Thaly hadtörténeti munkáiról a következőkben foglalja össze: „De legnagyobb tévedéseit, szándékos vagy jóhiszemű felületességét mint hadtörténetíró, a katonai események leírásánál, főleg a nagy csaták rekonstruálásánál állapíthattam meg igen gyakran. Tudom, hogy ez súlyos ítélet, ezért néhány pozitív adattal szeretném ezt a dolgot megvilágítani. Egy és ugyanarról a harcról néha több leírást közöl, amelyekben bizony lényeges eltéréseket látunk s ha későbbi leírásaiban valamit másként állít be, mint az előbbieken, nem tartja szükségesnek azt megindokolni. A hadműveletek leírásánál sajnos sokszor térkép és körző használata nélkül írja le lelkesen az eseményeket s a katonai terminológiában néha nagy járatlanságot mutat, pl. a stratégia és taktika fogalmait ismételten összekeveri, Bercsényi iránt határozottan elfogult. A nagyszombati csatában pl. Bercsényi előrelátásának tulajdonít egy hadmozzanatot, ami azért is lehetetlen, mert Bercsényi előre nem tudhatta és nem számíthatott egy olyan ellenséges hadmozdulatra, ami váratlanul és csak később következett be.

Thaly csataleírásaiban nem sokat törődik azzal, hogy hol volt pl. a harcrend jobb, vagy bal szárnya s emiatt összekeveri és a későbbi kutatókat, ha azok nem veszik maguknak a fáradságot, hogy az eredeti kuruc- és császári forrásokig visszanyúljanak, — kibogozhatatlan feladatok elé állítja. Példa erre a nagyszombati csatában a Scharudí ezrednek a küzdelem alatt való átpártolása folytán bekövetkezett katasztrófális helyzet Thaly-féle leírása. Az átpártolás helyét és időpontját két leírásában két különböző módon határozza meg. A másodikban azt állítja, hogy Heister a Fels dragonyosok élén az átpártolás

által a kuruc harcrendben keletkezett hézagba vágatva döntötte el a küzdelmet a császáriak javára. A Fels ezred, a Thalytól is hitelesnek elismert egykorú vázlat szerint a jobb szárnyon állott, Scharudi zászlóalja ellenben a kuruc vonal bal szárnyán volt beosztva, tehát az előbbi ponttól kb. 1000 lépésre lehetett. Teljesen elképzelhetetlen, hogy ez a dragonyosezred csata közben, amikor a két haderő már sűrű gomolyagban küzdött közelharcban a két ellenséges vonal között, ezen a rendetlenül kavargó tömegen keresztül vágathasson ferde irányban egy olyan hézag felé, amit éppen a kavargó harc miatt nem láthatott. Annál természetesebb, hogy ez a támadás a közvetlenül a szeme előtt, a kuruc jobb szárny lovasságának elszángulása folytán keletkezett hézagba rontott be, ami azután megmagyarázza a csata többi ezután bekövetkezett jelenetét, amik a Thaly-féle feltevések alapján katonailag megmagyarázhatatlanok. Ezt a jelenetet a hivatalos jelentésekből szerkesztett leírás, a Wienerisches Diariumban határozottan írja le, hogy Heister támadása... 'die rebellische Infanterie von der Cavallerie abgeschnitten...' Ezzel tehát meg van cáfolva Thaly állítása, hogy a támadás a Scharudi okozta elpártolás által megnyílt hézag felé történt." Markó Árpád levele a szerzőhöz. Markó Árpádnak, aki Thaly tudományos munkásságának bírálatában az elsők között áll hadtörténelmi tanulmányaival, aki munkám írása közben kutatásainak eredményeivel lelkesen támogatott, ezúton mondok hálás köszönetet. Markó Thaly egyes hadtörténelmi tanulmányainak bírálatát 1. I. fej. 10. j. Thaly K. hadtörténelmi cikkei, forrásközleményei, tanulmányai ld.: Thaly Kálmán munkái 1855—1909.

¹²² Thaly Kálmán levele Odescalchi Arturnak. Buda, 1873. jan. 8. OSzKK. Levelestár.

¹²³ Thaly levele Odescalchinak. Buda, 1873. febr. 7. OSzKK. Levelestár.

¹²⁴ Thaly levele Odescalchinak. Budavár, 1874. febr. 10. OSzKK. Levelestár.

¹²⁵ Thaly levele Odescalchinak. Bp. 1874. dec. 23. OSzKK. Levelestár.; Thaly már 1868-ban „dicsőbb időkbe menekül a pulya, romlott, szomorú századból”. Levele Szabó Károlyhoz. Pest, 1868. jan. 1. RNKt. EML.

¹²⁶ Thaly levele Odescalchinak. Bp. 1875. márc. 6. OSzKK. Levelestár.

¹²⁷ Thalynak a Honvédelmi Minisztériumban a honvédség megszervezésében végzett szerepét *Veszprém* eltűlozza. i. m. II. k. 3—35. l.; — *Kinevezése* 1869. márc. 30. OL. Thaly cs. lt. Rendezetlen; Bemutatása Andrásynak: Kerkapoly Károly levele. MTAK Kézirattár Tört. 314; — *Előléptetési*: 1870. febr. 1. Honv. min. 145. sz. OL. Thaly cs. lt. Rendezetlen; 1872. máj. 11. uo. Levele Odescalchinak. Buda, 1872. jún. 22. OSzKK. Levelestár; — *Képviselőjelöltsége*: Thaly levele Vargyasi Daniel Gábornak. Buda, 1872. ápr. 10. OSzKK. Levelestár; Vargyasi Daniel Gábor válasza, Székelyudvarhely, 1872. ápr. 21. OL. Thaly cs. lt. Levelezés. Bartha Miklós távirata Thalynak. 1873. jan. 10.; — *A kormányt bíráló levelei* Odescalchihoz: 1873. jan. 8-tól 1875. dec. 26-ig. OSzKK. Levelestár.; — *Felmentése majd nyugdíjazása*. Honv. min. Elnöki o. 34. sz. irat. OL. Thaly cs. lt. Rendezetlen.; Thaly cs. lt. Levelezés és OSzKK. Levelestár.

¹²⁸ Thaly Kálmán levelei Odescalchi Arturhoz. OSzKK. Levelestár.

¹²⁹ Odescalchi Artur (szerémi herceg) a főrendiház tagja, cs. kir. kamarás. Nagynénje Batthyány Lajosné, akinél az abszolutizmus idején, Svájcban sokat tartózkodott. 1878-tól 1887-ig megszakításokkal függetlenségi programmal országgyűlési képviselő. „A lángoló hazafiságon kívül, bizonyos romantikai hajlam az, a mi őt kiválóan jellemzi... Midőn somogyi birtokáról Szkcizóra költözött, ezt középkori lovagmodorban, szekereken, lóháton, csatlósok kíséretében tevé; kastélya is egészen középkori modorban vala berendezve vízárókkal, mellvédekkel körülvéve s van benne egy fegyverterem rendkívül gazdag fegyvergyűjteménnyel a legrégebb időből. A bástyaszerű mellvédtől két ágyú néz alá, melyek nevezetes vendég érkezéte mindig eldördülnek, mire az egész udvari cselédség középkori ősmagyar öltözetben siet a fogadására.” (*Szinnyei J.*: Magyar írók életrajza. IX. k. 1225—1227.)

¹³⁰ Thaly Kálmán levele Odescalchi Arturhoz: „Ez level kült Budan, Koronczi harcznak zszhetvenedik napiján, i. e. dje +III mensis júnij, 1874”.

¹³¹ *Viszonya az arisztokráciához*: levele Ráth Károlyhoz. Pest, 1867. júl. 25. MTAK Kézirattár Tört. 4 r. 163. és Odescalchi Arturral folytatott levelezése. 1867. júl. 25-től 1877. nov.

15-ig. OSzKK. Levelestár.; Thallóczy Thaly és Odescalchi viszonyáról: MTAK Kézirattár Tört. 314.

¹³² Thaly Kálmán levele Odescalchi Artúrhoz. Bp. 1875. máj. 2. OSzKK. Levelestár.

¹³³ A vita anyaga: A Hőn 1875. ápr. 2., 15., 28., máj. 12. sz. Fraknoi levele Thalynak. 1875. ápr. 7. OL. Thaly cs. lt. Levelezés.; Thaly levele Odescalchinak. 1875. máj. 2. OSzKK. Levelestár.

¹³⁴ Pauler Gyula levele Thalynak. Bp. 1875. jún. 25. és júl. 2. OL. Thaly cs. lt. Levelezés.

¹³⁵ Sz. 1875. 562—563. l. Lemondó levelét Fraknoi olvasta fel.

¹³⁶ Sz. 1875. 568. l.

¹³⁷ Thaly akadémiai tagságára vonatkozóan: Horváth Mihály és Ipolyi Arnold ajánlása. 1873. márc. 25-én. MTAK Kézirattár AL; Thaly levele Toldynak (?) 1873. máj. 18. és 24. uo. Irod. 4 r. 114. sz.; Thaly levele Odescalchi Arturnak. 1873. aug. 9. OSzKK. Levelestár.; — Fraknoi levele Thalynak 1873. máj. 18. OL. Thaly cs. lt. Levelezés.; Horváth Mihály ajánlása. 1875. OL. Thaly cs. lt. Rendezetlen.

¹³⁸ Gyámfiának származására, vagyonára, jellemére vonatkozóan ld. Thaly levelei Odescalchihoz 1876—1878. évekből. OSzKK. Levelestár.

¹³⁹ *Thaly Kálmán*: Dunántúli hadjárat 1707-ben. Sz. 1879—80. és Bp. 1880. VIII+228. l.; II. Rákóczi Ferenc szölmőmivélési szabályzata. Történelmi Tár. (TT.) 1879. 582. l. Egy antidemokratikus ének a kurucvilágból. F. 1878. 57. l.

¹⁴⁰ A tanulmány már 1877 elejére elkészült, de nem talált rá kiadót. Thaly levele Odescalchinak. Pozsony, 1877. márc. 1—2. OSzKK. Levelestár.; A Ludovica Akadémia Közölnye (LAK) 1877. évf.-ban megkezdte a tanulmány közlését, de minden magyarázat nélkül félbehagyta. Thaly azt írja Odescalchinak, hogy cikkének közlésétől azért álltak el, mert nem engedte, hogy a császári tábornokokat dicsőítő, a kurucvezetőket pedig elmarasztaló jelzőkkel illessék. A közlött részleteket összehasonlítottuk a későbbi teljes kiadással, de ilyen tendenciát nem fedeztünk fel bennük. A lap 1876-ban Thalynak „A magyar katonai irodalom a XVIII. század elején” c. tanulmányát közölte.; A tanulmány kiadásának nehézségeiről: az Athenaeum levele Thalynak (1877. okt. 24), melyben közlik vele, hogy tanulmányát nem tudják kiadni. OL. Thaly cs. lt. Leve-

lezés; Thaly levele Pesty Frigyeshez. Pozsony, 1878. jan. 16.; Pauler 1878. márc. 22-én értesíti, hogy a Történelmi bizottságnál a Dunántúli hadjárat kiadására most nincs kilátás. OSzKK. Levelestár.; — A tanulmány hadtörténelmi jelentőségét kiemeli *Perjés Géza*: Hozzászólása a Thaly vitán, *Benczédi* i. m.

¹⁴¹ *Thaly Kálmán*: Ocskay László II. Rákóczi Ferencz fejedelem dandárnoka és a felső-magyarországi hadjáratok 1703—1710. Bp. 1880. 828. l. Bevezetés 14. l.

¹⁴² „Béri Balogh Ádám” (i. h.):
Hajh! beborult csillaga a magyarnak...
Győződelmes napjaink hol vannak!

*

Perdül a dob Budavártt, az ormon,
Harsan a síp fenn a Csonkatornyon;
Pest piacszán áll a vérszín állvány;
Azon hal meg Béri Balogh Ádám!
Duna mellett, pesti part határán
Porlad régen Béri Balogh Ádám.
De hírét hant s kor el nem temette:
Hű utód meg lelkesül felette.

„Ocskay Lászlóruul való ének”. (Adalékok. II. k. 273. l.):
Kuruczok, kuruczok, hajh szegény kuruczok
Be megsötítédett ti fényes napotok!

*

Mikor rézdobokat megütték az vártán,
Mikoron az sípot megfújták az bástyán:
Akkor az piarczon álltak mind fegyverben, —
Kihozák Ocskait, vasakkal terhelten.
Ott felzöndülének vitézek, hogy látták:
„Öld meg az árulót! Hozzá!...” azt kiálták.
S ha fejét nagy-hamar hóhár el nem csapja:
Testét vitéztlő-rend ízekké szagatja.

A „Béri Balogh Ádám” c. vers a Kurucvilág c. kötetben jelent meg 1903-ban (123. l.) némi módosításával, korszerűsítésével az eredeti kéziratnak. — Thaly a Három dandárnok tervéről: levele Gyulaínak. Pozsony, 1877. dec. 26. OSzKK. Levelestár.

¹⁴³ *Thaly* : Ocskay László... i. m. 813. l.; — Thaly Tisza Kálmán árulásáról: levele Odescalchinak. Pozsony, 1877. dec. 18. OSzKK. Levelestár.; — A mű elkészüléséről: Pauler Gyula levele Thalynak. Bp. 1878. márc. 22. OL. Thaly cs. lt. Levelezés.; — Vélemények és bírálatok az Ocskayról: „Ebben a munkában megvan Thaly összes jó tulajdonságainak és hátrányainak foglalatja. Hellyel-közzel emelkedettség, amely olykor bizonyos drámai színezetet is nyer, továbbá a források teljes felhasználására való törekvés.” [*Thallóczy* : Jegyzetek. MTAK Kézirattár Tört. 314.] *Thallóczy* a Magyar Szemle 1881-i évf.-ban ismerteti; *Chernel Kálmán* túlzó elismeréssel ír Thaly jellembrázolásáról: „Ocskay jellemzése az 1-ső fejezetben oly magvas, kerekded, hogy annál jobbat Macaulay tolla sem adhatna” levele Thalynak. Kőszeg, 1886. okt. 26. OL. Thaly cs. lt. Levelezés.; A hivatalos vélemény *Mednyánszky Dénes* tollából, ugyancsak elismerő. Sz. 1881. 249. l.; Thaly az Ocskay 2. kiadásának Előszavában megjegyzi, hogy a 25 év alatt előkerült adatok felfogását „egy-től-egyig mind megerősítik.” *Thaly* : Ocskay László... 2. bővített és illusztrált kiadás. Bp. 1905. 4. l.

¹⁴⁴ *Angyal Dávid* : Ócskay László. BpSz. 1882. 30. k. 161—202. l. „Senkinek sincs oly határozott, oly biztos elvekre támaszkodó erkölestana, mint Thalynak. Neki majd minden ember annyit ér, amennyit ért Rákóczynak, meg Bercsényinek, kivéve Bottyánt, kire Bercsényi haragudott, de ki nem lévén közönséges ember, szokott mértékkel nem mérhető. Már pedig Ócskay sokat vétett Rákóczynak, tehát elvetemült gonosz, nem elég, valódi erkölcsi szörnyeteg. E tétel bizonyítására Thaly megmozgat mindent; kiragadja Ócskayt kora viszonyaiból, hogy ennek hibáiról egyedül őt vádolhassa, megmásítja a tényeket, elhisz minden rágalmat. Mindezt oly tudományos készültséggel teszi, hogy röviden meg nem czáfolható. Attól kellett hát tartanunk, hogy bírálatunk lajstrommá szárad, azért igyekeztünk megjegyzéseinket néhány életrajzi adathoz fűzni.” *Angyal* ezzel vezeti be bírálatát, amely Thaly felületes, sokszor egyoldalú megállapításait, pontatlan adatait veszi bonckés alá. Nem is kell nagy forrásapparátust felvonultatnia ellene, hiszen Thaly tudományos igényessége sok kívánnivalót hagy maga után s így lehetővé teszi, hogy *Angyal* az adathitelesség aprólékos vizsgálata során — amelyből mindig

ő kerül ki győztesen — elvi megállapításait is kellő tudományos csomagolásban tálalhasa.

¹⁴⁵ — *d* : Szeretve mind a vérpadig... BpSz. 1884. 38. k. 458—462. l. — *Esze Tamás* : A kuruc szabadságharc ábrázolása irodalmunkban c. cikkében mutat rá, hogy milyen káros hatással volt Thaly történetiszemlélete Jókaira. Csillag 1956. 349—350. l.

¹⁴⁶ Thallóczy megállapítása. MTAK Kézirattár Tört. 314.; *Gyulai*, i. m.; *Turóczi-Trostler József* : A Thaly pör és a kézzel rakott domb. (Képzettörténeti kísérlet.) Bp. 1947.

¹⁴⁷ *Thaly Kálmán* : Irodalom és műveltségtörténeti tanulmányok a Rákóczi korból. Toldalékul: Kurucvilági kiadatlan költemények tára. Bp. 1885. Új címkiadás. uo. 1889.; *Ism.*: *Barabás S.* : Sz. 1885. 165—167. l.; *Acsády Ignác* : PN. 1885. márc. 5. sz.; — Debrecen (Db.) 1885. márc. 12. sz.

¹⁴⁸ *Thaly Kálmán* : Az első hazai hírlap. Bp. 1879. 48. l. ÉTTK. 8. k. 4. f.; Forráselemző módszerére és tévedéseire *Esze Tamás* mutatott rá: „A Mercurius kérdés revíziója” ItK. 1953. 1—4. sz. 57—80. l.; — Thaly egyéb gazdasági és kultúrtörténeti vonatkozású közleményeit ld.: Thaly Kálmán munkái.

¹⁴⁹ *R. Várkonyi* i. m.

¹⁵⁰ OL. A Magyar Történelmi Társulat iratai (MTTI) Thaly Kálmán helyettes elnök megnyitó beszéde a MTT 1877. évi aug. 23—30-i pozsonyi kirándulásának záróülésén, Sz. 1877. 73. l.; Pozsonyvidéki Lapok (PvL.) 1877. szept. 1. sz.; *Thaly Kálmán* : A magyar nemzet „Rebellenhaufen”. Abauj-Kassai Közlöny 1882. márc. 23. sz.

Politika és történelem

¹ Thaly Kálmán levele Odescalchinak. Pozsony, 1877. szept. 3. OSzKK. Levelestár.

² Kossuth Lajos levele Helfy Ignác képviselőnek, 1878. ápr. OL. Kossuth turini hagyatéka I. 5786. — Thaly Kálmán levelei a török háborúról Odescalchinak. Pozsony, 1876. nov. 14., 23., 1877. jan. 16. Csep, 1877. máj. 8. OSzKK. Levelestár.

³ *Thaly Kálmán* : Az 1878-iki új évkor. PvL. 1878. jan. 2. sz.

⁴ Thaly Kálmán levele Odescalchinak. Pozsony, 1877. okt. 31. OSzKK. Levelestár.

⁵ Thaly Kálmán levele Odescalchinak. Pozsony, 1878. márc. 26. OSzKK. Levelestár.; Elhatározásában, hogy képviselőséget vállal, nyilván szerepet játszott az a körülmény is, hogy tudományos munkáira ebben az időben nehezen talált kiadót: „Az irodalmi viszonyok könyvek kiadására rendkívül mostohák” írja ugyanebben a levelében.

⁶ *Mérei Gyula*: Magyar politikai pártprogramok. Bp. 1934. 113. l.

⁷ *Madarász József*: Emlékirataim 1831—1881. Bp. 1883. 444. l.; A Függetlenségi Párt levele s rajta Thaly válaszának sajátkezű fogalmazványa. OL. Thaly cs. lt. Rendetlen.; A levél 1878. márc. 18-án kelt, meglehet, hogy a képviselő jelöltségével kapcsolatban nehézségek támadtak, mert május 12-én azt írja Odescalchinak, hogy ő egy pártnak sem köti nyakára magát és a képviselői állás után nincs oda. „Meggyőződéseim ugyan, mióta Tiszában oly keservesen csalódtunk s nemzetünk a világ szégyenpadjára lőn ültetve, határozottan ellenzék is név szerint Kossuth párti — de én azt magamban is tarthatom s elég, ha hazámnak az irodalmi téren használók...” Tisza máris figyelteti őt — írja — mióta nyíltan áttért az ellenzékhez, fél, hogy „ellenzéki kravalt” akar csinálni, ugyanis a „Pozsonyvidéki Lapok” a kezében van. Thaly levele Odescalchinak Pozsony, 1878. máj. 12. OSzKK. Levelestár. — A Pozsonyvidéki Lapok felügyelőbizottságának elnöke Thaly. A lap 1878-i előfizetési felhívásában, melyet még Thaly ír alá, így szabja meg programját: „A lap politikai iránya a jövőben is támogatni fogja a kormány és a szabadelvű párt azon törekvéseit, melyeket a haza javával megegyeztethetőnek tart, de politikai meggyőződését nem rendeli alá senkinek sem és az itteni magyarság független közlönye óhajt lenni.”

⁸ *Mérei* i. m. 292—294. l. Az országos 48-as párt programja. (1872.)

⁹ PVI. 1878. júl. 31. sz.; Thaly Kálmán levele Odescalchinak. Pozsony, 1878. jun. 30. OSzKK. Levelestár.

¹⁰ *Kákai Aranka*: Fény és Árnyképek a fővárosból. Thaly Kálmán. PH. 1879. jún. 8. sz.

¹¹ Thaly török barátságáról, melyet országgyűlési szereplése alkalmával is kifejezésre juttatott, Ortvay Tivadar így

emlékezik meg: „Hogy az egykori átok a nemzet ajkán áldássá változott, az egykori gyűlölet szeretetté a nemzet szívében, az nem kis részben Thaly Kálmán műve.” *Ortway Tivadar*: Emlékbeszéd a Genealogiai és Heraldikai Társaság nagygyűlésén. Turul 1911.

¹² Thaly Kálmán beszéde a válaszfelirati vita alkalmával. 1878. nov. 25. *Thaly Kálmán országgyűlési beszédei 1878—81*. Bp. 1881. 1. l. (Ob.); *Veszprém* i. m. II. k-ben (62. l.) hangsúlyozza azt a tényt, hogy Thaly „Magyarországra nézve... Oroszország felől” látott veszélyt s ennek aktualitását — a kötet 1931-ben jelent meg — külön kiemelte.

¹³ A magyar történelem tanítása iránt a népiskolákban. 1879. márc. 20. Ob. 40. l.; A magyar tannyelvről a népiskolában. 1879. máj. 6. uo. 79. l.; Beszéd a honosítási törvény tárgyalásakor, Kossuth Lajosról. I. k. 1879. nov. 4. uo. 115. l.; Az izraelita egyházi és iskolai alapok hova fordításáról szóló javaslat tárgyalásakor. 1880. márc. 11. uo. 149. l.; A budapesti egyetemi könyvtárépületről. 1880. ápr. 17. uo. 189. l.; A budapesti vakok intézetéről. 1880. ápr. 19. uo. 193. l.; A horvát egyezmény állítólagos megsértése ügyében. 1880. nov. 20. uo. 246. l.; Beszéd a nép és középiskolák tanrendjéről s a néptanítók országos szövetkezetéről. 1880. nov. 26. uo. 275. l. A magyar történelem tanításáról az algymnáziumokban. 1880. nov. 27. uo. 284. l.; Az ó-budai amphitheatrum kiásatásáról. uo. uo. 290. l.; A cím- és zászló-kérdésről. 1880. dec. 13. uo. 316. l.; A névmagyarosításról. 1881. febr. 24. uo. 343. l.

¹⁴ Beszéd az újoncmegajánlás ügyében. 1878. dec. 19. Ob. 16. l.; Beszéd a honvédelmi költségvetés tárgyalásakor. 1880. ápr. 24. uo. 202. l.; Beszéd az 1881-ik évi újoncjutalék megszavazásakor. 1880. dec. 15. uo. 318. l.; Beszéd a honvédelmi költségvetés tárgyalása alkalmával. 1879. márc. 22. uo. 43. l.; Beszéd a honvédelmi költségvetés részletes tárgyalásakor. 1879. márc. 23. uo. 65. l.; Beszéd az 1880-ik évi újoncjutalék megszavazásakor. 1879. nov. 27. uo. 121. l.

¹⁵ A ferencvárosi vasúttöltés tárgyában. 1879. márc. 7. Ob. 35. l.; A budapesti közigazgatási bizottság, mint iparhatóságról. 1879. márc. 29. uo. 76. l.; Beszéd a fővárosi bejelentési hivatal felállításáról szóló törvényjavaslat tárgyalásakor. 1879. máj. 17. uo. 87. l.; Beszéd a tekeasztal-adó eltörlése érdekében. 1879. dec. 2. uo. 135. l.; Beszéd a petróleum

megadóztatása ellen s a hazai kőolajforrások művelése ügyében. 1879. dec. 3. uo. 139. l.; Beszéd a kőbányai sertésüzlet emelése érdekében. 1880. ápr. 9. uo. 175. l.; A kőbányai sertésüzletről és vesztegzárról. 1880. nov. 25. uo. 270. l.; Beszéd a cukor-, kávé- és sörfogyasztási adó behozatala ellen. 1881. jan. 25. uo. 325. l.; Interpelláció az amerikai sertés-zsír kilitása érdekében. 1881. márc. 12. stb. uo. 346. l.

¹⁶ Az 1881-es választásoknál a függetlenségi párt már előre nagy harcra számított: „Ó ha mi most tudnánk valahol pénz t előteremteni! De honnan? Annyi sem lesz rendelkezésünkre, mint a múltkor, mert Mocsáry, Semberg st. nem hajlandók többé a jelöltek kötelezvényei alapján váltókat kibocsájtani, miután most is deficitben vannak”. Helfy Ignác levele Simonyi Ernőhöz. Bp., 1881. jan. 29. OSzKK. Levelestár.; Thaly ferencvárosi bukásáról: Kemény 27 szavazattöbbséggel győzött, a Thaly párt tartalék 30 embere két percel a leírás után érkezett meg. Mo. 1881. jún. 25. sz.; E. 1881. jún. 25. sz.; Thaly így számol be: „az óriási sokoldalú nyomás és képtelen etetésítés dacára is biztosnak látszott győzelmünk, egész a választás előtt 4—5 napig; ekkor kezdett a kormány pénzzel vásárolni: 2—300, sőt 700—800 f-tot is adtak egy-egy befolyásosabb szavazóért és sok istentelenséget követtek el... A hivatalnokok (468) közül tényleg leszavaztattak Keményre úgyszólván 402-t, s még így is győzünk; hanem este, midőn szám szerint 41 szavazóm (a tartalékból) berukkolt, a 27 többségüket végkép lenyomni, — ekkor látván bukásukat, *inscenirozták a zavargást, s 41 emberem szavazatát föl nem vévén*, az elnök bezárta a szavazást törvényellenesen, és szuronyokkal hajtatta el a polgárokat az urna elől.” Thaly levele Odescalchinak. Pozsony, 1881. júl. 16. OSzKK. Levelestár.

¹⁷ PVL. 1878. okt. 29. sz.

¹⁸ Pauler Gyula levele Thalynak. Bp. 1881. dec. 14. OL. Thaly cs. lt. Levelestár.

¹⁹ Thaly levele Ismeretlenhez. Szojka, 1881. aug. 29. uo.; Vargyasi Daniel Gábor levele Thalynak. Vargyas, 1881. okt. 22. OL. Thaly cs. lt. Levelezés.; Bartha Miklós levele Thalynak. Somlyó, 1881. nov. 3. uo.; Thaly levele Odescalchinak. Pozsony, 1881. nov. 10. OSzKK. Levelestár.; Csanády Sándor levele Thalynak. Nagykereki, 1881. nov. 15. OL. Thaly cs. lt. Levelezés.; Thaly levele Nyáry Jenőhöz. Pozsony, 1881. dec. 7.

OSzKK. Levelestár.; Kassai beszédjéről Thaly Odescalchinak írott levelében számol be (1881. júl. 16.) uo.

²⁰ *Thaly Kálmán*: Óda Szilágy-Somlyó város hölgyeihez az emlékalbum átadása alkalmából. Pozsony, 1882. 8. l.

²¹ Thaly debreceni képviselőválasztásáról: Függetlenség. 1882. ápr. 5. sz.; E. 1882. ápr. 11. sz.; Db. 1882. ápr. 13. sz.; Jeney Miklós levele Thalynak. Debrecen, 1882. ápr. 14.; Kis Albert levele Thalynak. Bagamér, 1882. május 8. az általános választási hangulatról és Jókai bukásáról számol be. OL. Thaly cs. lt. Levelezés.; Országgyűlési beszédei és felszólalásai: 1882. jún. 5 ON. 6. k. 198. l.; 1882. nov. 22. uo. 7. k. 183. l.; 1882. dec. 7. uo. 13. k. 78. l.; 1884. jan. 19. uo. 14. k. 110. l.; 1884. jan. 21. uo. 14. k. 132. l.; 1884. febr. 12. uo. 15. k. 59. l.

²² Beszéd a cukor-, kávé- és sörfogyasztási adó behozatala ellen 1881. jan. 25. Ob. 325—326. l.

²³ *Berzeviczy Albert*: A gentryről. Nemzet. 1884. szept. 28., okt. 2. sz. Beszédek és tanulmányok. II. k. 233—253. l.; *Pulszky Ferenc*: A gentryről. PH. 1884. dec. 30. sz.

²⁴ Országgyűlési beszédei: 1879. dec. 3. Ob. 139. l.; 1880. jan. 30. uo. 146. l.; 1880. márc. 15. uo. 154. l.; 1881. márc. 17. uo. 350. l.

²⁵ *Thaly Kálmán*: Gondolatok az új-évre. Db. 1885. dec. 31. sz.

²⁶ Thaly levele Odescalchinak. Pozsony, 1876. máj. 23. OSzKK. Levelestár.

²⁷ Beszéde a cukor-, kávé- és sörfogyasztási adó behozatala ellen. 1881. jan. 25. Ob. 325. l.

²⁸ *Thaly Kálmán*: Honvédlövasságunk. E. 1884. szept. 25. sz.

²⁹ Thaly levele Thaly Lászlóhoz. Pozsony, 1884. dec. 28. OL. Thaly cs. lt. Levelezés.; 1885. febr. 8-án azt írja öccsének, hogy nagy beteg, haja hull, keze reszket: végrendelkezik. uo.; Thaly K. levele Odescalchinak. Pozsony, 1855. jan. 9. OSzKK. Levelestár.; — „elveszésre, pusztulásra kárhoztatott faj vagyunk” levele Odescalchinak. Pozsony, 1885. márc. 19. uo.

³⁰ Thaly Kálmán levelei Szilágyi Sándornak. OSzKK. Szilágyi levelezés.; 1878. febr. 12-én írja Pozsonyból Odescalchinak, hogy a Századok szerkesztésében és a Történelmi Társulatban Szilágyi és Fraknói dominálják a helyzetet „Én az alapokat, azt hiszem, nem épen rosszul raktam vala le;

ha ők a művet másként építik tovább, — ők lássák.” uo. Levelestár.

³¹ Thaly Kálmán levele Odescalchinak. Pozsony, 1878. szept. 4. és okt. 13. OSzKK. Levelestár. Magán kívül Thaly a Társulatban Pulszkyt is az ellenzék exponensének számítja.— A Történelmi Társulat 1878. aug. 27-től szept. 1-ig kirándult Abauj vármegyébe és Kassára. A kiránduláson elhangzott beszédek: Sz. 1878.

³² A kassai kiránduláson csak Thallóczyról és Fejérpatakyról tudjuk bizonyosan, hogy részt vettek. Thalyra Márki Sándoron kívül ez időben Marczali Henrik is nagy tisztelettel tekintett. Marczali Henrik levele Thalynak. Bp. 1879. ápr. 5. OL. Thaly cs. lt. Levelezés.

³³ *Thaly Kálmán* : II. Rákóczi Ferenc fejedelem ifjúsága 1676—1701. Pozsony, 1881. VIII+308. 1.; 2. javított és bővített kiadás. Pozsony, é. n. 376. 1.

³⁴ Vö. *Thaly* : II. Rákóczi Ferenc ifjúsága. 2. kiad. i. m. 215—217. 1.-on közölt beszédet az eredetivel (közölte *Dvortsák Győző* : Üdvözlő beszéd II. Rákóczi Ferenchez. Régi Okiratok és Oklevelek Tára. 1906. 4. füz. ápr. 15. sz.) „ezen Méltósághoz Functio legyen nagyságodnak első zsengeje és Grádicsa, más nagyobb méltóságosh Dignitasoknak eléréssére s Consecutiojára, mely Eminentianak és el érendő Dignitasoknak az *Felsőghes Ausztriai Sasnak szárnyai alatt azaz, az hatalmas és Győzhetetlen Ausztriai Monarchianak Guberniuma s Protectioja alatt* napról-napra légyen nevedetté s öregbedetté és soha örökké ne légyen véghe.” A dölten szedett részt Thaly kihagyta, a latin szavakat feloldotta. Megmondja ugyan, hogy a beszédet „némi kihagyásokkal” közli, de hogy a jellegét megváltoztatta volna, arra nincs semminemű utalás.

³⁵ Sz. 1881. 777—782. 1.; „Thaly ist ein enthusiastischer Herold des Ruhmes seines Lieblingshelden; Unbefangenheit und Kritik darf man von ihm nicht sonderlich erwarten, aber seine Energie im Arbeiten auf diesem Felde ist immerhin anerkennenswerth; er verfügt über eine erstaunliche Stosskenntnis”. *Krones* : Die Jugend des Fürsten Franz Rákóczi II. *Historische Zeitschrift* 1883. 2. h. 350—351. s.

³⁶ *Thaly K.* : A magyar nemzet „Rebellenhaufen”. Abauj-Kassai Közlöny, 1882. márc. 23. sz.; — A Habsburg álláspont ellen emel szót „Észrevétel” címen is. Sz. 1883. 896. 1.

³⁷ Jelentések a Bay Ilona úrhölgy által kítűzött pálya-kérdésre beérkezett művekről. Sz. 1882. 265—272. l.; — *Lánczy Gyula* : Széchényi Pál, kalocsai érsek s a magyar nemzeti politika. (1642—1710) uo. 273—299. l.

³⁸ *Thaly K.* : Lánczy Gyula „Széchényi Pál kalocsai érsek” c. tanulmányáról. Sz. 1882. 479—492. l.

³⁹ *Lánczy Gyula* : Válasz Thaly Kálmánnak. Sz. 1882, 682—699. l.; Végszó u. o. 868—869. l.

⁴⁰ Gr. Szécheny Antal nyilatkozata. Sz. 1882. 609—610. l.

⁴¹ *Thaly K.* : Végszó Lánczy Gyula úr Válaszára. Sz. 1882. 789—790. l.; — Thaly Bethlen Ödön és Berzeviczy Albert által párbajra hívta ki Lánczyt, de Lánczy nyilatkozott, hogy nem akarta sérteni Thalyt.; — A vitát Thaly 1883. márc. 3-i országgyűlési beszédjében is folytatja, amikor kijelenti, hogy Rákóczi zászlójához ő minden támadás ellenére hű marad.; — A Századok szerkesztősége Lánczy Végszavával tekinti befejezetteknek a vitát, melyben a Szekfű vita számos motívuma megtalálható már. „Ezzel a vitát — írja a szerkesztő —, mely ügyis megszűnt tudományos értékkel bírni, részünkről befejezetteknek jelentjük ki.” Sz. 1882. 869. l.

⁴² *Bottyán János* vezénylő tábornok levelezése s róla szóló más emlékezetre méltó iratok (1685—1716). AR. IX. k. Bp. 1883. XXXII+849. l.

⁴³ A tanulmányt az Akadémia II. o.-nak 1883. okt. 8-i ülésén olvasta fel. Kiadva: ÉTKK. 11. k. 4 f. Bp. 1883. 45. l.

⁴⁴ i. m. 22. l.

⁴⁵ *Károlyi Árpád* : Tököli a legújabb világitásban. BpSz. 1883. 35. k.

⁴⁶ *Thaly Kálmán* : „Buda ostromának hőse.” E. 1884. jan. 19. sz.; *Uő.* „A magyar hadak, különösen gr. Batthányi Ádám dandára Buda visszafoglalásánál.” E. 1886. máj. 23. sz.; Előadása a Történelmi Társulat febr. 7. ülésén, „Petneházy Dávidról a budai hősről”. (1884); „Budavár visszafoglalása” címmel a *Budapesti Iparoskörben* is tartott előadást.; *Uő.* „Érdekes epizód Buda 1686-iki vivásának történetéből.” Sz. 1884. 604—608. l.

⁴⁷ *Thaly Kálmán* : „Buda ostromához” Reflexiók Knauz Nándor könyvére. Sz. 1886. 716. l.; *Knauz Nándor* : Válaszul Thaly Kálmán reflexióira. Sz. 1886. 827. l.; *Thaly K.* : Viszont-

válasz Knauz Nándornak. Sz. 1886. 832. l.; *Knauz N.* : Nyilatkozata. Knauz Analectái. OSzKK. Fol. Hung. 1156.

⁴⁸ *Flegler Sándor* : A magyar történetírás története. Bp. 1877. 264—265. l.

⁴⁹ *M. A. Аппатов* i. m.; *Lédever* i. m.; *Franz v. Wegele* : Geschichte der Deutschen Historiographie seit dem Auftreten des Humanismus. München und Leipzig, 1885. 1092. l. Geschichte der Wissenschaften in Deutschland. XX. k.

⁵⁰ Köpeczi és Pamlényi opponensi véleménye.; *R. Várkonyi* i. m.

⁵¹ „Én a társulat vezetőivel több éve szakítottam s nem is veszek többé részt gyűlésein s választásaiban” Ipolyi Arnold levele Pajor Istvánnak. Bp. 1881. dec. 21. OSzKK. Levelestár.

⁵² *Ipolyi Arnold* : A történelem s a magyar történeti szellem. A Magyar Történész Kongresszust megnyitó elnöki beszéd. A Magyar Történelmi Társulat 1885. júl. 3—6. napján Budapesten tartott Congressusának irományai (Szerk.: *Szilágyi Sándor*). Bp. 1885. 202. l.

⁵³ Ipolyi Arnold életrajzát *Pór Antal* írta meg. Pozsony, 1886.

⁵⁴ A történelmi kongresszus irományai.; Pamlényi Ervin opponensi véleménye.

⁵⁵ Károlyi Árpád és Fejérpataky László levelei Szilágyinak. OSzKK. Szilágyi levelezés. — *Tóth Zoltán* : Marczali Henrik emlékezete. Bp. 1947.

⁵⁶ Fejérpataky László levele Szilágyinak. Berlin, 1881. jan. 15.; Thallóczy Lajos levele Szilágyinak. 1886. nov. 22. OSzKK. Szilágyi levelezés.

⁵⁷ Márki Sándor levele Szilágyinak. 1898. ápr. 5. OSzKK. Szilágyi levelezés.

⁵⁸ Thaly levele Szilágyinak. Pozsony, 1885. márc. 9. OSzKK. Szilágyi levelezés; Pauler és Thaly közös bírálata. (Fogalmazvány.) 1885. febr. 5. OL. MTTL.

⁵⁹ A Történettudományi Bizottság jegyzőkönyvei és iratai. MTAK. Kézirattár AL.; Pulszky Ferenc elnöki záróbeszéde a Történelmi Társulat Segesvárott 1879. aug. 30-án tartott nagygyűlésén. Sz. 1879.; Szabó Károly levele Szilágyinak. Kolozsvár, 1884. júl. 12. OSzKK. Szilágyi levelezés.; Pauler Gyula levele Ismeretlenhez. Bp. 1885. dec. 21. OSzKK. Oct. Hung. 944.; „Nem vesz most a nemes publicum könyvet” Thaly

levele Odescalchinak. 1881. dec. 20. OSzKK. Levelestár.; *Ady Endre* : Amit a régi porták mesélnek. Budapesti Napló (BN.) 1904. 2. sz. Jóslások Magyarországról (Szerk.: *Féja Géza*). Bp. é. n. 19. l. — Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben. Szerk.: *György Aladár*. Bp. 1886. 615. l.; Magyarországon a történettudomány helyzete azonban még mindig jobb volt, mint a szomszédos országokban. Erre enged következtetni *Jindřich Vančura* ismertetése, aki a magyar történetírás társadalmi bázisát szélesnek tekinti és kiemeli magyar történettudomány szervezettségét. Časopis Českej H. 1895.

⁶⁰ *Berzeviczy Albert* : Fraknói Vilmos ig. és t. tag emlékezete. Bp. 1927. 45. l.

⁶¹ *Marczali* : A magyar történetírás fejlődése a XIX. században. i. m.

⁶² Szabó Károly levelei Szilágyi Sándornak. Kolozsvár, 1879-től 1888-ig. OSzKK. Szilágyi levelezés.; Salamon Ferenc Szilágyi Sándornak. Granada, 1886. aug. 27. OSzKK. Szilágyi levelezés.

⁶³ *Pesty Frigyes* : Száz politikai és történeti levél Horvátországról. Bp. 1885.; Pesty az 1868-as horvát kiegyezést „Deák Ferenc szerencsétlen öröksége”-nek mondja. „Nekünk magyaroknak ez a kiegyezés, a veszélyek e Pandora-szelencéje, már rég nem kell, mert az ország egységét, az alkotmány természet-szerű fejlődését sérti, a kormány működését megbénítja, a közrenddel meg nem fér és a föderalizmus kakuktojása.” i. m. 114. l.

⁶⁴ *Eötvös* i. m.

⁶⁵ *Thaly Kálmán* : A székesi gróf Bercsényi család 1525—1835. I. k. Bp. 1885. 354. l.; II. k. Bp. 1887. VII+547. l.; III. k. Bp. 1892. XII+823. l.

⁶⁶ Thaly Kálmán levele Toldy Ferenchez. Pozsony, 1875. nov. 18. MTAK Kézirattár. Toldy Ferenc levelezése.; Thaly Kálmán levele Nyáry Alberthez. Pozsony, 1876. okt. 6. OSzKK. Levelestár.

⁶⁷ *Thaly* : Bercsényi család. i. m. I. k. 4. l.

⁶⁸ *Thaly* : Bercsényi család. i. m. III. k. X—XI. l.

⁶⁹ —*r.* —*a.* : A székesi gr. Bercsényi-család. Sz. 1886. 68—73. l.

⁷⁰ *Thaly Kálmán* : A Bercsényiek politikai pártállása. Sz. 1886. 186—189. l.

⁷¹ Adatszerű tévedéseire és ferdítéseire rámutatott *Ben-
czédi László*: A hegyaljai kuruc felkelés 1697-ben. Bp. 1953.
128. l.

⁷² *Thaly*: Bercsényi család. i. m. II. k. 186. l.

⁷³ *Thaly*: Rákóczi ifjúsága. i. m. 252. l.

⁷⁴ *Thaly*: Bercsényi család. i. m. II. k. 190. l.

⁷⁵ Pesty Frigyes levele Thaly Kálmánnak. 1885. márc. 2.
OL. Thaly cs. lt. Levelezés.; Thaly Kálmán levelei Szilágyi
Sándorhoz. Pozsony, 1885. nov. 5., 1887. jan. 10. OSzKK.
Szilágyi levelezés.

⁷⁶ A Bercsényi-család II. kötetét a Sz. 1887. évfolyamában
L. B. ismertette. 355–361. l. A tárgyllagosság hiányát és az ideali-
zálást veti Thaly szemére: „oly vastagon rakja a festéket, hogy
a színek harmóniája disharmoniává válik és kétely szállja meg
az olvasót.” Ferdítések, pontatlanságok felsorolása után azon-
ban elismeréssel adózik a műnek.; Thaly miként csinál kis
adattól mesét, arra *Esze Tamás* II. Rákóczi Ferenc breznai
kiáltványa c. tanulmányában mutatott rá. Sz. 1952.

⁷⁷ *Thaly Kálmán*: gr. Bercsényi Miklós. VU. 1867. 51.,
52. sz.

⁷⁸ *Szalay László*: Magyarország története. VI. k. 112—
113. l.

⁷⁹ *Thaly*: Bercsényi család. i. m. III. k. 65–68. l.

⁸⁰ *Szalay L.*: i. m. VI. k. 193. l.

⁸¹ *Thaly*: Bercsényi család. i. m. III. k. 182. l.

⁸² *Thaly*: Bercsényi család. i. m. II. k. 291–292. l.

⁸³ II. Rákóczi Ferenc fejedelem Emlékiratai. 142. l.

⁸⁴ *Thaly*: Bercsényi család. i. m. III. k. 416. l.

⁸⁵ *Szalay L.*: i. m. VI. k. 272. l.

⁸⁶ *Thaly*: Bercsényi család. i. m. III. k. 423. l.

⁸⁷ *Szalay L.*: i. m. VI. k. 94. l.; *Thaly*: Bercsényi csa-
lád. i. m. III. k. 39. l.; uo. 108. l. — Károlyi szerepéről vallott
megállapításait *Takáts Sándor* cáfolja (*Szalai Bakóczy Krisz-
tina* Bp. 1910.), egyben Thaly történetírói módszerét is bírálja.
Thaly ebben a munkájában elítéli Károlyit, árulónak mondja,
ugyanakkor a szatmári békét változatlanul eredménynek
könyveli el. — *Markó Árpád* írja: „Több olyan iratot talál-
tam a Rákóczi-Aspremont levéltár kötegeiben, amelyekre az
ő ismert kék ceruzás írásával ezt írta. . . 'Ezt nem használtam
fel' S ha az ember ezekbe a levelekbe belenéz, látja, hogy azok-

ban olyan adatok vannak, amik nem illettek bele az ő előre megfogalmazott pro-kuruc elgondolásába.” Markó Árpád levele.

⁸⁸ Thaly a Bercsényi családról még számos kisebb közleményt ad ki. Sz. 1877. 1884. 1886.; VU. 1904. 47. sz. Turul. 1885. 1889. A Bercsényi család III. kötetéből a lapok — PN.; FővL., E., — közölnek részleteket.; A könyvről elhangzott kritikák közül figyelemre méltó *Acsády Ignác* bírálata (PN. 1893. jan. 17. sz., „A kuruevilág hőse”) Thaly bebizonyította — írja —, hogy a középnemesség „mely iránt Bécsben oly gyűlölettel voltak s melyet utóbb igazán barbár eszközökkel akartak egyenesen kiirtani” egyáltalában nem akart először felkelni. Thaly egyik főérdeme, — folytatja — hogy kétségbevonhatatlanul bebizonyította, hogy nem Bercsényi féktelensége hiúsította meg az udvarral kezdett kiegyezési tárgyalások sikerét”; *Thallóczy* véleménye szerint Thaly összes jó és hátrányos tulajdonságai nyilatkoznak meg a Bercsényi családban. Bercsényi jellemzése ugyan rendkívül részletes, de nincs meg benne az objectivitás, úgy hogy „tulajdonképen panegyris, ami Thaly természetéből folyik”. (*Thallóczy* jegyzetei. MTAK Kéziratár Tört. 314.) Pedig Thaly abban, hogy Bercsényi békülésre hajlamos politikáját írta meg, objectív volt, csak abban nem, hogy ennek Rákóczi politikájával szemben elsőbbséget s nagyobb jelentőséget tulajdonított. A harmadik kötet eseményleírásaiban uralkodó kronológiai zűrzavarra *Esze Tamás* mutatott rá: „II. Rákóczi Ferenc tiszántúli hadjárata” Sz. 1951.

⁸⁹ Thaly országgyűlési beszédei 1886—1888-ban.; ON. 1886. évf. 9. k. 154. l., 12. k. 35. l., 13. k. 233., 234. l.

⁹⁰ 1891. júl. 16. ON. 26. k. 64. l., 1900. nov. 7. ON. 30. k. 290. l.

⁹¹ 1897. dec. 23. ON. 11. k. 149. l.

⁹² *Thaly Kálmán*: Az ezredévi országos hét emlékoszlop története. Pozsony, 1898. 48+2 l. (Pozsonyi Toldy Körben 1897. márc. 15-ike előestéjén tartott előadása.)

⁹³ 1896. jún. 10. ON. 33. k. 236. l.

⁹⁴ Kis Albert levelei Thaly-nak. OL. Thaly cs. lt. Levelezés.; A Tiszántúli evang. ref. egyházkerület jegyzőkönyvei. Debrecen, 1884—1897.

⁹⁵ Thaly Kálmán levele Odescalchi Arturnak. Bp. 1883. febr. 21. OSzKK. Levelestár. Beszéde 1883. márc. 6. ON. 10 k. 337. l.

⁹⁶ E. 1893. máj. 20. sz.

⁹⁷ 1880. márc. 11. Ob. 149. l.

⁹⁸ *Thaly Kálmán* : A zircz-czisztercziek adminisztrátora a Rákóczi korban. Sz. 1881. 768—775. l.; *Uő.* Protestáns egyháztörténelmi kalászat II. Rákóczi Ferenc fejedelem cancelláriája 1703—1705-iki kiadvány jegyzőkönyvéből. MPiF. 1876. 44—48., 196—203. l.; II. Rákóczi Ferenc utasítása az egyházügyi biztosok számára 1707. uo. 1878. 259—264. l.

⁹⁹ *Mocsáry Lajos* : Néhány szó a nemzetiségi kérdéstről. Bp. 1886. 4. l.; Nézetei a nemzetiségi kérdéstről: Mocsáry Lajos válogatott írásai. A bevezető tanulmányt írta, a válogatást végezte és jegyzetekkel ellátta *Kemény G. Gábor*. Bp. 1958. 165—202. l.

¹⁰⁰ 1889. máj. 27. ON. 12. k. 267. l.

¹⁰¹ 1884. okt. 24. ON. 1. k. 211. l. A múlt század sajátos magyar nemesi liberalizmusáról: *Szekfű Gyula* : Három nemzedék. Bp. 1935. 318—320. l.

¹⁰² Thaly levele Pesty Frigyeshez. Pozsony, 1883. szept. 25. OSzKK. Levelestár.; Thaly levele Odescalchihoz. Pozsony, 1888. márc. 27. uo.; 1882. dec. 5. ON. 8. k. 31. l., 1883. okt. uo. 13. k. 18. l., 1890. febr. 15. uo. 24. k. 32. l., 1890. nov. 28. uo. 20. k. 185. l., 1895. dec. 4. uo. 27. k. 35. l. — A horvát kérdésben elfoglalt álláspontját Pesty Frigyes élesen bírálja és elveti. Véleménye szerint Thalyt bár jogérzet és hazafiság vezeti, féligazságra törekszik, többet kellene követelnie. 1884. dec. 11-én kelt levele az országgyűlésen december 9-én a horvát kérdéssel kapcsolatos viharos jelenet kommentálására, amelyet Thalynak a pénzügyminiszterhez intézett azon kérdése idézett elő, hogy igaz-e, hogy megróttá az eszéki pénzügyi igazgatóságot, mert a király születésnapján Gradiskában egy kincstári épületen kitűzte a magyar háromszínű zászlót. *Pesty* : Száz politikai és történelmi levél. i. m. 284., 287. l. — *Katus László* : A Tisza kormány horvát politikája és az 1883. évi horvátországi népmozgalmak. Sz. 1958—59.

¹⁰³ 1889. márc. 29. ON. 10. k. 282. l.; 1880. nov. 29. ON. 20. 227. l.; Thaly 1898-ban a lelkészi jövedelmek kiegészítéséről szóló törvényjavaslatot támadja s javasolja, hogy csak azok részesüljenek állami támogatásban, akik magyar állampolgárságukat igazolják. *Kemény G. Gábor* : Iratok a nemzetiségi

kérdés történetéhez Magyarországon. Bp. 1952., 1956. II. k. 711—717. l.

¹⁰⁴ Thaly a magyarosítást visszamagyarosításnak nevezi. Beszéde a belügyi költségvetés tárgyalásakor. 1879. márc. 4. Ob. 31. l. A névmagyarosításokról — 1881. febr. 24. Ob. 343. l., 1889. máj. 27. ON. 12. 262. l.; Az 1887-es „Mocsáry-ügy”-ben Mocsáry-val szemben a visszamagyarosítás mellett foglal állást. *Kemény* i. m. I. k. 719—724. l.; Thaly állásfoglalása a nemzetiségi tiltakozó akciókkal szemben. *Kemény* i. m. II. k. 656—657. l.; A Társulat jegyzőkönyvei a felvidéki helynév magyarosításokról. OL. MTTL.

¹⁰⁵ A „Pozsonyi Toldy Kör” harmincéves története. Pozsony, 1905. 576. l.; X. Y.: A közművelődési egyletek és a nemzetiségi kérdés. Bp. 1886. 64. l.

¹⁰⁶ *Mocsáry* i. m. 36. l.

¹⁰⁷ Sz. 1889. 3—9. l.

¹⁰⁸ A magyar uralkodó osztályok nemzetiségi politikája és a nemzetiségi mozgalmak: *Kemény G. Gábor*: Adalékok a magyar uralkodó osztályok nemzetiségi politikájához Erdélyben és Magyarországon az 1867 utáni évtizedben. (Magyar Történészkongresszus Bp. 1953. 244. l.); *I. Tóth Zoltán*: A nemzetiségi kérdés a dualizmus korában. (1867—1900) Sz. 1956. 3. sz.

¹⁰⁹ *Schönwitszky Bertalan*: Dr. Thaly Kálmán és a magyar nemzeti kultúrfeladatok. Nyugatmagyarországi Híradó (NymH) 1897. márc. 16. sz.; Thaly országgyűlési beszédei 1879. márc. 20. Ob. 40. l.; 1898. ápr. 26. ON. 15—16. k. 234—235. l.; 1901. jún. 25. uo. 36. k. 376. l.; 1902. dec. 11. uo. 9. k. 436. l.

¹¹⁰ *Pulszky Ferenc*: A millenium. PH. 1892. dec. 9. sz.

¹¹¹ Beregszászon 1893. máj. 22-én, Munkácson máj. 23-án Thaly néhány függetlenségi párti képviselő kíséretében tart előadásokat. „Szép napok” Bereg, 1893. máj. 28. sz.; „A millenium előkészítése.” Munkács, 1893. máj. 28. sz.

¹¹² Vörös Antal korreferátuma a Thaly vitán. *Benczédi* i. m.; 1891. dec. 10. ON. 27. k. 351. l.

¹¹³ A millenniumi ünnepségek és a nemzetiségek; *Kemény* i. m. II. k. 468 és köv. l.

¹¹⁴ *Thaly*: Az ezredévi országos hét emlékoszlop... i. m. 47. l.

¹¹⁵ 1889. márc. 12. ON. 9., 360. l.

¹¹⁶ *Thaly* : Az ezredévi országos hét emlékoszlop... i. m. 40—41. l.

¹¹⁷ Gróf Eszterházy Antal kurucz generális táborigénykönyve. 1706—1709. Függelék: Gróf Eszterházy Dániel tábornok jegyzőkönyve 1708. Közli: *Thaly Kálmán*. Bp. 1901. XVIII+1032. l.; *Lukinich* i. m. 17. l.

¹¹⁸ „Inkább tisztázná mint rontaná a mai parasztszocializmus terén uralkodó zavart” Márki Sándor levele Szilágyi Sándornak. Kolozsvár, 1898. ápr. 5. OSzKK. Szilágyi levelezés. — Mennyire más a századforduló történetíróinak gondolatvilága és öntudata, mint az 50—60-as évekbeli elődeiké, azt jól jellemzi az akkori „derékhad” „vezérének” tekinthető Thallóczy néhány sora: „Bizony kár nekünk historikusoknak lennünk, mily boldog az ki isteni tudatlansággal orálhat, nem ismerve a multat, nem törődve a jövővel. Historia est vitae maxima meretrix, ez a való. Fatum hajtja ezt a rövidlátó eszefogyott nemzedéket, hogy felidézze, a mit annyi vérrel sikerült kiegyenlíteni.” (Bécs, 1894. jún. 22.) — „egy uttal Pr. Ur bejelentem, hogy én s elvtársaim (ebben ki ki az) sem 30, sem 40 forintokért nem írunk többé, a minimum 50 flores... nem kis kérdés ez. Nem a pénz itt a dolog, de a munka tisztas honoralására irányzott akarat dolga.” (Bécs, 1897. aug. 10.) uo.

¹¹⁹ *Sándor Vilmos* : A nagyipar fejlődése Magyarországon. Bp. 1957. 590., 592., 594. l.

¹²⁰ *Simon Péter* : A századforduló földmunkás és szegény-paraszt mozgalmi. Bp. 1953. 275. l. — *Sándor Pál* : A XIX. századvégi agrárválság Magyarországon. Bp. 1958. 440. l.

¹²¹ *Sándor* i. m. 608., 634—636. l. — *Pach Zsigmond Pál*—*Sándor Pál* : Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon 1867—1918. Bp. 1956. 391. l. — *S. Vincze Edit* : A Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulása és tevékenysége a kilencvenes években. Sz. 1956. 1—2. sz. — *Ady Endre* : „Varrólányok.” Nagyváradi Napló (NN.) 1903. 74. sz. (Jóslások Magyarországról. 121. l.)

¹²² 1902. dec. 11. ON. 9. k. 438. l.

¹²³ 1895. febr. 12. ON. 23. k. 14., 1896. febr. 3. uo. 29. k. 153. l., 1901. márc. 5. uo. 34. k. 143. l., 1902. ápr. 4. uo. 5. k. 105. l.

¹²⁴ 1887. dec. 7. ON. 1. k. 298. l., 1897. dec. 23. uo. 11. k. 156. l., 1901. febr. 7. uo. 33. k. 67. l., 1901. márc. 5. uo. 34. k.

143. l., 1902. márc. 20. uo. 4. k. 404. l., 1902. ápr. 4. uo. 5. k. 105. l.

¹²⁵ 1883. ápr. 2. ON. 12. k. 284. l., 1886. máj. 3. uo. 11. k. 289. l., 1894. máj. 26. uo. 19. k. 76. l., 1895. febr. 12. uo. 23. k. 14. l., 1896. febr. 3. uo. 29. k. 153. l., 1897. aug. 5. uo. 9. k. 242. l., 1898. jan. 21. uo. 12. k. 12. l., 1901. márc. 6. uo. 34. k. 161. l.

¹²⁶ *Ady Endre*: „István király országa”. NN. 1902. 188. sz. Jóslások Magyarországról. 34. l.

¹²⁷ Helfy Ignác levele Thalynek benne Kossuth tiltakozása, amely szerint Thaly sürgősen vonja vissza javaslatát, mert ha megválasztanák, az az Akadémiát, ha pedig nem, az őt kompromittálná. (1882. márc. 27.) OL. Thaly cs. lt. Levelezés. — Thaly mentegetődő levele Kossuthhoz: (Pozsony, 1882. márc. 28.) OL. Kossuth turini hagyatéka, I. 6213. — Fraknói maliciózus válasza arra, hogy Thaly Kossuthot ajánló ügyiratát visszakéri: „hagy maradjon az az Akadémia levéltárában. Meglehet, hogy valamikor a historikusok keresni fogják. Ne tegyük ki őket azon csalódásnak, melyet magunk oly gyakorta érezzünk.” (1882. márc. 29.) Thaly ajánlólevelét ennek ellenére nem találtam meg.

¹²⁸ „Kossuth Lajos akkora egyénisége e századnak, oly nagy férfia a magyar nemzetnek, oly kivételes alakja történelmünknek, hogy mindenképen megérdemli a kivételes intézkedést.” — „Ne bántsd Kossuthot, ne bántások a nemzet apját. Ne közösiítsék ki önök őt, de adják vissza hazájának.” Parlamenti beszédei Kossuth honosságával kapcsolatban. 1879. nov. 4. Ob. 115. l.; 1890. máj. 21. ON. 18. k. 244. l. — Thaly 1890. okt. 17-, 18-, 19-, 20-án járt Kossuthnál. Utinaplója. OSzKK. Oct. Hung. 705. 4. — Kossuth 90 éves születésnapján pártküldöttség élén keresi fel és ő tartja az üdvözlő beszédet. Naplója 1892-i turini útjáról. uo. — „*Thaly Kálmán Kossuthnál.*” Db. 1890. okt. 25. — Thaly levelei Kossuthhoz 1891. márc. 5.; Budapest, 1892. nov. 8. OL. Kossuth turini hagyatéka I. 7235, 7862.; Kossuth Lajos levele Thalynek. Turin, 1892. nov. 14. OL. Thaly cs. lt. Levelezés.

¹²⁹ *Kossuth Ferenc* harminc parlamenti beszéde. Életrajzi adatokkal kíséri *Hentállér Lajos*. A beszédeket sajtó alá rendezte *Szatmári Mór*. Bp. 1906. — Thaly turini naplója. i. h. — Db. 1894. nov. 14. sz. — A debrecenvidéki függetlenségi párt

Kossuth Ferencet már 1875-ben tiszteletbeli tagjává választotta. A debrecenvidéki függetlenségi párt Kossuth Ferenchez 1875. okt. 3. OL. Kossuth turini hagyatéka I. 5433.

¹³⁰ *Hentdöller — Szatmári* i. m. 98—99. l.

¹³¹ Kossuth Ferenc a németürögi választókhöz. 1867; ld. III. 4. jegyzet.

¹³² *Krúdy Gyula*. A magyar sasfiók. Bp. 1941. 13—14. 15. l.

¹³³ Kossuth Ferenc programcikke. E. 1896. máj. 13. sz.

¹³⁴ *Jászi Oszkár* : Kossuth Ferenc. Huszadik Század (HSz.) 1914. 793. l.

¹³⁵ 1889. márc. 12. ON. 9. k. 362. l. *Ady Endre* : Magyar városok. NN. 1902. 173. sz., [Jóslások Magyarországról. 116—117. l.] — Kozma Andor levele Thalynak. Bp. 1899. máj. 10. és Thaly válasza Kozmának máj. 12. OL. Thaly cs. lt. Levelezés. — *Krúdy* i. m.

¹³⁶ *Komáromy András* : Kurucvilági emlékek Ugocsa vármegye levéltárában. 1681—1711. TT. 1901. — *R. Kiss István* : II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelemmé választása Sz. 1906. — *Gottreich László* : „Esze Tamás kuruc vitézek folyamodványai” c. instantia gyűjtemény bírálatában felveti, hogy Thaly kezén egy-két folyamodvány megfordult. Hdtk. 1956. 34. l.

¹³⁷ 1898. jan. 21. ON. 12. k. 12. l.

¹³⁸ Közjegyzői okirat az örökbefogadásról. Bp. 1900. máj. 10. OSZKK. Fol. Hung. 1391.; Thaly (Thalwitzer) Károly iratai uo.; Thaly Elek levele az örökbefogadás alkalmából. 1900. szept. 19. MTAK Kézirattár Tört. 314.; Pauler fölterjesztése az örökbefogadással kapcsolatos név és nemesség átruházásról. Bp. 1900. máj. 21. OL. Irattár 1900/808.; Thaly levele a katasztrófa után orvos barátjának Pávai Vajna Gábornak. 1902. VII. 15. MTAK Kézirattár Tört. 314.; Részvétlevelek Thalyhoz. OL. Thaly cs. lt. Levelezés.

¹³⁹ Thaly 1903. szept. 3-án tart előadást Kassán. — „Rákóczi-Album.” 1904. Egyetértés kiadása.

¹⁴⁰ *Thaly* : Kurucvilág. i. m. 166. l.; Thaly e kiadványára úgy szerződött még az Athenaeum Kiadó hivatalal, hogy a könyv 2000 példányban jelenik meg és a tiszta haszon a kassai Rákóczi szoborra fordíttatik.

¹⁴¹ *Lukinich* : A Magyar Történelmi Társulat. i. m. 100. l. — Bay Ilona — aki alapító tagja a Történelmi Társulatnak — „kis ajándékaival” 30—50 arany jutalmakkal, pályadíjakkal

sokat támogatja a Társulatot s a Századokat. Különös mecénás, akinek csak az a kívánsága, hogy a Thököly és Rákóczi korával foglalkozó munkákat illessék ajándékaival s e munkák többségének Thaly a szerzője.; Bay Ilona levelei Szilágyi Sándorhoz. OSzKK. Szilágyi levelezés.; Bay Ilona levelei Thaly Kálmánhoz. OL. Thaly. cs. lt. Levelezés.

¹⁴² *Márki Sándor* 1877-től levelezett Thalyval. Többször hivatkozik rá, hogy gimnazista korában Thaly bátorítására és biztatására fordult fokozott figyelemmel a történettudomány felé. Thaly fedezte fel, Thalynak köszönhette azt is, hogy az Akadémia levelező, majd rendes tagjává választották. Levelei a Thaly család levéltárának „Levelezés” c. gyűjteményében. A II. Rákóczi Ferenc c. munkájának elkészült részeit elküldte Thalynak bírálat végett. Thalynak a II. kötet nem tetszett. Sajnos Thalynak hozzá írott levelei nem kerültek elő. A nagy Márki hagyaték — Szeged, Egyetemi Könyvtár, Kézirattár — egy jelentéktelen levélén kívül több Thaly vonatkozású emléket nem tartalmaz. Márkinak a Thaly életrajza vonatkozó jegyzetei között is hiába kerestem ezeket a leveleket.

¹⁴³ PN. 1862. febr. 9. sz., Höf. 1862. 20. sz.

¹⁴⁴ Magyarok Konstantinápolyban. E. 1888. okt. 15. sz.; Rákóczi a Keleti kérdéstről. Rodostó, a Dardanellák és a suezai csatorna. PN. 1878 márc. 3. sz.; Kosztolányi Jávorka Ádám ezredes, s a gróf Forgách és Rákóczi-levéltár. Bp. 1888 (kny. Sz. 1888); Jaroslawi kutatások. Sz. 1888. 597—610. l.; Rodostó és a bujdosók sírjai. Bp. 1889. 132. l., Sz. 1889.; Konstantinápolyi újabb kutatások a Rákóczi emigráció korából. Sz. 1890. 1—19, 102—123. l., Rákóczi emlékek Törökországban és II. Rákóczi Ferenc fejedelem hamvainak föltalálása. 2. bőv. kiad. Bp. 1893. VII+235. l.; Thaly e munkáiban elsősorban a közönség megnyerésére törekedett: „Rodostón nagy buzgalommal dolgozom; remélem teljesen befejezve viendem le a kéziratot holnap vagy holnaputánhoz egy hétre. Biztosíthatlak, — olyan szája íze szerint való lesz a publikumnak, amilyet még a Századokban nem sokat olvastak.” Thaly levele Szilágyinak. Pozsony, 1889 ápr. 20. OSzKK. Szilágyi levelezés.

¹⁴⁵ Kossuth F. levele Thalyhoz. Bp. 1903. júl. 16. MTAK Kézirattár Tört. 314.; 1903. nov. 12. ON. 19., 24. l.; Thaly Kálmánról s a Függetlenségi Párt belső szakadásáról: Magyar

Nemzet 1903. júl. 19. sz.; NymH. 1903. júl. 21. sz. Aradi Közlöny 1903. dec. 5. sz.

¹⁴⁶ Thaly beszéde: 1904. márc. 10. ON. 23. 97. I. Közlik: Magyar Szó, Budapesti Napló, Független Magyarország, E. 1904. márc. 11-i számok. Magyar Hírlap, PN. A Neue Freie Presse (1904. márc. 14) szerint Magyarország ezzel visszanyerte politikai túlsúlyát a Monarchiában.; A béke értelmi szerzőjének Barta Ödönt tartották. Thaly hevesen visszautasítja, sőt Kossuthot is megvádolja, hogy ősz fejről le akarja tépni a babért.

¹⁴⁷ E. 1904. máj. 4. sz., NymH. 1906. dec. 20. sz.

¹⁴⁸ E. 1904. máj. 1—4. sz.

¹⁴⁹ Budapest, 1904. okt. 26. sz.; Kovács I. levele Thalynek. Debrecen, 1904. ápr. 20. OL. Thaly cs. lt. Levelezés.; NymH. 1904. ápr-i számok. — *Thaly Kálmán*: A Rákóczi kéziratról. Magyar Szó 1904. máj. 3. sz.; A várnegyék és városok ünnepélyes elismerő és köszönőlevelei Thalynek: Csanád, Békés, Liptó, Szepes, Ung, Kolozs megyék. OSzKK. Fol. Hung. 1389.

¹⁵⁰ OL. Miniszterelnökség 1906. 5361, 5362.; Thaly levele a miniszterelnöknek. Bp. 1904. nov. 1. OL. Miniszterelnökség 1904. 5246.; Károlyi Thallóczy és Tisza István érdemének tulajdonítja Rákóczi hazahozatalát. *Károlyi Árpád*: Thallóczy Lajos élete és működése. Bp. 1937. 7. l.; *Majzik Viktor*: Heves vm. alispánjának jelentése Heves vm. 1907. évi állapotáról. Eger, 1908. 24. l. OL. Miniszterelnökség XLI. 86. l. 3071. 3234.

¹⁵¹ A Történelmi Társulat levele a vallás és közoktatásügyi miniszterhez. 1904. máj. 14. OSzKK. Fol. Hung. 1623.; Tisza István levele Fraknóinak. 1904. jún. 18. uo. Fol. Hung. 1623.; Fraknói iratai. uo. Fol. Hung. 1748.; II. Rákóczi Ferenc hamvai hazaszállítása tárgyában tartott értekezlet jegyzőkönyve. 1904. jún. 22. uo. Fol. Hung. 1623.; Fraknói levele Thaly Kálmánnak. Bp. 1904. jún. 29. uo. Levelestár.; Tisza István előterjesztése a királynak a hamvak hazaszállításáról és Ferenc József jóváhagyása (másolat) 1904. júl. 11.; Tisza István levele a királynak (másolat). Bp. 1904. júl. 20.; Tisza István levele gr. Goluchowski külügyminiszternek. 1904. szept. 8., Thaly Kálmán levele Thallóczynak. Bp. 1904. dec. 7. uo. Fol. Hung. 1623.

¹⁵² *Gratz* i. m. II. k. 103—120. l. — Kossuth Ferenc Szeged választópolgáraihoz. Cegléd, 1905. jan. 24. OL. Kossuth Ferenc iratai 1851—1894. II. k. 8. l.

¹⁵³ Thaly levelei Thallóczynak. Bp. 1905 jan. 23., márc. 31. OSzKK. Fol. Hung. 1623.

¹⁵⁴ Fejérváry Géza levele Thalynek. 1905. jún. 28. OL. Thaly cs. lt. Levelezés.

¹⁵⁵ Kossuth Ferenc levele Kossuth Lajos Tivadarnak. 1905. okt. 11. OL. Kossuth Lajos Tódor iratai II. 10.

¹⁵⁶ Kossuth Ferenc levele — melyben az új kiegyezés kulisszatitkairól fivérének beszámol: Bp. 1906. ápr. 21.

„A kibontakozás még is azon coulisse-ok mögötti tárgyalásokból indult ki, melyekről itt léted alatt már említést tettem, s a melyek komolyságában, te is, én is kételkedtünk.

Mihelyt ezek kissé határozottabb alakot kezdtek öltetni és elutazásod után én is (bár nehezen) mozogni bírtam, üstökénél megragadtam az alkalmat a kibontakozás létrehozására, mert eljöttek már a 12-ik óra utolsó perczei a midőn oly kényuralom kezdődött volna, melynek kezdetét és természetét sejtettük, de tartalmát, fejlődését, nemét és végét előre nem láthattuk, úgy hogy egy két évtizedig is eltarthatott volna, mint a hogy ezt, maga Fejérváry, megegyezésünk után, katonás őszinteséggel bevallotta mondván hogy a küszöbön lévő alkotmány-felfüggesztés után, mihelyt még is összejött volna a vezérlő bizottság (a mit pedig megtennie elkerülhetetlen erkölcsi kötelesség lett volna), és ha ismét összejöttünk volna (a mi szinte elkerülhetetlen lett volna) azonnal lezártak volna mindnyájunkat.

Tekintve, hogy az ország sorsa (és saját magunké is) ily veszélyessé vált, nem adtam át többé Andrásynak a tárgyalások fonalát, hanem kezeimben tartottam meg — szerencsére, mert ha ismét deferalok azon korusban hangoztatott elvnek, hogy a kibontakozásnak a 67-es alapon kell megtörténnie, tehát Andrásynak, a 67-esek vezérének kell azt eszközölnie, ez esetben semmi esetre sem jött volna az létre.

Midőn Fejérváryval létesített előzetes megállapodásomról a vezérek értekezletét értesítettem, Andrásy egészen ki kelt magából és lassan beledolgozta magát a felháborodásba Zichy is. Apponyi támogatott, de hűdegen, látszott, hogy csak azért teszi, hogy velem ne jusson nyílt ellentétbe. Pártnak jelen lévő két alelnöke közül Tóth (mint régi ember tehát akkor hozzá szokott, hogy a párt ellenem sokszor frontot csinált) nyíltan ellene volt megegyezésemnek — most pedig magán kívül van

örömében (vallás és közoktatási államtitkárrá lesz az én ajánlatomra, a mely helyre igen alkalmas is). Polónyi kezdetben szinte, mint régi függetlenségi, ellene volt, kezdetben hevesen, de a hosszú vita alatt meggyőzve, mellém sorakozott, s ennek végén már teljes erejével támogatott, sőt szokott tevékenységével azonnal szolgálatra ajánlkozott, ha Bécsbe akarom küldeni — (most ő a legboldogabb, legbüszkébb miniszter, mindnyájan mosolygunk ezen nagytehetségű ember kitörő meglegedettségén és boldogságán).

Andrássyból a sértett mágnási büszkeség tört ki; mert a Fejérváry által előzetes megegyezésünket tartalmazta hogy a király velem akar érintkezni. Ezen már Fejérváryval való első találkozásom alkalmával iparkodtam segíteni, s ő rá is állt, hogy kieszközli, hogy a király velem együtt Andrássyt is hívassa, de természetesen a megállapodás szövegét, melyet Fejérváry hivatalosan készített, úgy a mint volt kellett a vezérek szűkebb bizottságának bemutatnom — Fejérvárynál azt is kikötöttem, hogy az egész koalícióval tárgyaljanak; de Andrássy és Zichy nagyúri büszkeségüket sértve érezvén, kötve hitték, hogy ezt én követeltem, — természetesen a kételyüknek nem adtak kifejezést, de néhány elejtett megjegyzésük vallott e felfogásra. E miatt küldtem Polónyit Bécsbe, hogy t. i. biztosítsa Fejérváry direkt sürgönnyel Andrássyt és hogy hívatják, és az egész koalíciót, hogy vele tárgyaljanak mint ilyenel. Polónyi szerepe könnyű volt, mert ebben Fejérváryval úgy is megegyeztem, de az amiben igen ügyesen járt el, az volt, hogy a megegyezés valószínűségének hírére, a Tisza párt metadorjai Bécsbe rohantak, és minden elképzelhető intrikát megkíséreltek azért, hogy meghiusítsák a kiegyezés létrejövetét. Polónyi az intriga nagy mestere, elemében volt, „a intriquant intriquant et demi” és diadalmasan legyűrte őket, s ebben komoly érdemet szerzett, mert másképpen e régi befolyású emberek talán mindent felforgathattak volna. Így szerezte meg magának Polónyi a miniszterségre a jogcímet!

Bécsben meg óriási nehézségek voltak Andrássyval — az egyik nap éjfél után 3 óráig kellett vele erősködnöm — elkerülhetetlenül szükséges volt, hogy ő is belépjen a kormányba, mert csak így számíthattunk arra, hogy az ország úgy fogja majd fel a kibontakozást, mint a koalíció győzelmét. . . pedig ez az állítólagos győzelem, csak annyiból az, hogy megmene-

kült az ország az abszolutizmustól és egy valóságos betörő banda uralmától.

Vége Andrásyval is megegyeztem, de akkor kezdődött az ostrom rám. A király követelte miniszterségemet, Wekerle az ő miniszterelnöksége *conditio sine qua non*-jává tett. Andrásy is ehhez kötötte belépését. Meg kellett tehát hoznom a *nagy igen nagy* áldozatot, mely feldúlja egész életem folyását és évi 10 ezer forint anyagi áldozatot mér rám, most, a midőn végre, oly szépen, sőt fényesen rendezve volt (bár sok munkával járó) anyagi helyzetem. A miniszteri fizetésből, (mely úgy sem nagy) mindenfélét vonnak le.

Azonban ahogy lett, így kellett lennie. Meggyőződésem szerint óriási szolgálatot tettem hazámnak — talán az utókor is elismeri majd ezt. Az egész ország örül a kibontakozásnak — Budapesten midőn haza jöttünk az öröm nem volt csak nagy, de vad volt.

Helyzetem igen nehéz és terhes, kivált most, hogy a választások is lesznek s a pártelnökséget is meg kell tartanom — *annyi teher* van rám halmozva, hogy félek hogy idegeim nehezen fogják elbirni, bár nagyon sokat elbírok megrongált egészségem daczára.

Wekerle sokkal jobb miniszterelnök rám nézve mint Széll — mert ez utóbbi önmagát fujja fel és béleli ki. . . folyvást beszél és semmit sem tesz; ellenben Wekerle, irántam igen nagy deferenciával van, és bennem keresi fő támaszát. Egyébb iránt én proponáltam őt az elnökségre.

A furcsaság az, hogy a király, aki (állítólag) igen örül a kibontakozásnak, minden más politikusnál engem *most* jobban szeret — (Wekerle híradása szerint) első sorban jövök én — azután egy nagy ür, s csak ekkor következik a többi. Furcsa világ és furcsa változások, *ha e hír igaz!* . . .

Egyszóval általános az öröm; . . . csak én a ki távolabb nézek orrom végénél, tekintek komoran aggódva a jövőbe, mikor az uborkafát, melyre fölmásztunk cibálni kezdi majd a forgó szél, s Apponyi a többivel nem hagyják abba a magyar vezényszót. Valahogy csak lesz azonban; mert *sehogy* soha sem volt; ha bírom addig s azután is tartom a hajó kormányrudját, ha egészségem letörik az baj lesz; mert a vizek veszélyesek s az emberek még nálamnál is gyalóbbak e nemzet hajóján.” OL. Kossuth Tódor iratai. II. k. 10.

¹⁵⁷ Kossuth Ferenc levele Kossuth Lajos Tivadarnak. 1906. máj. 25. Bp. (1906) jún. 12. OL. Kossuth Tódor iratai. II. k. 10. — Kossuth Ferenc levele Thalynek. 1906. febr. 7. OL. Thaly cs. lt. Levelezés.

¹⁵⁸ *Krúdy Gyula* : Gáspár Imre. Irói Arcképek. Bp. 1957. I. k. 368. l.; *Simon P.* — *Pölsöskei F.* — *Galántai J.* : Magyarország története 1900—1917 Bp. 1958.

¹⁵⁹ OL. Miniszterelnökség. XLI. 86 1766 (1906. márc. 18.).

¹⁶⁰ „A Rákóczi historia úgy látszik mégis nyélbe ütődik és nekem valószínűleg szept. végén le kell mennem Konstantinápolyba. Legalább az a hasznom lesz, hogy egy humorisztikus naplót szerkesztek”. Thallóczy levele Khuen-Hédervárynak, Bécs, 1906. szept. 13. OSzKK. Levelestár.

¹⁶¹ „Rákóczi és társai hamvaiból kell a mi függetlenségünk bő termésének kisarjadni.” Bakonyi S. levele Thalynek. Bp. 1906. okt. 10. OL. Thaly cs. lt. Levelestár. — *Hanák Péter* : Az 1905-ös orosz forradalom hatása Magyarországon. Magyar Történészkongresszus. Bp. 1953. 369. l.

¹⁶² *Hanák Péter* : A dualizmus válságának elmélyülése a XX. század első éveiben. Sz. 1955. — OL. Miniszterelnökség XLI. 86 4967.; VU. 1906. 44. sz.; PN. 1906. okt. 28. sz. (Rákóczi diadalútja.)

¹⁶³ „Nem volna teljes a jelentés, ha a román hatóságok tapintatos magatartását nem említeném fel dicsérettel... a hivatalos közegek részéről előzékenységgel és néma tisztelettel találkoztunk.” Thallóczy jelentése. OSzKK. Fol. Hung. 1654.

¹⁶⁴ Esze János levele Thalynek 1906. nov. 25. Thaly cs. lt. Levelezés. A tarpai Esze családdal Thaly régen kapcsolatot tart fenn: Thaly Kálmán levele Esze János földbirtokosnak. Pozsony, 1888. ápr. 2. Bp. 1907. XI. 29. Sárospatak. Ref. Koll. Kvt. Kézirattár 2930, 2931. sz.; Esze János levelei Thalynek. OL. Thaly cs. lt. Levelezés.; — *Esze Tamás* : Református prédikátorok folyamodványai II. Rákóczi Ferenchez. Bp. 1951.

¹⁶⁵ A magyarországi szakszervezeti tanács titkársága 1906. okt. 26-án, pénteken kimondja, hogy a villamosvasutások beszüntetik a munkát. A kormányt Rákóczi hamvainak küszöbönálló temetése arra ösztönzi, hogy a nagy nemzeti ünnepre hivatkozva szerelje le a sztrájkolókat. A sztrájkbizottság válaszul a következő közleményt adja ki:

„Villamosvasúti kartársak!

Azt mondják a mi ellenségeink, hogy *rossz magyarok* vagyunk. Hogy a nagy Rákóczi fejedelem hazatértének ünnepi hangulatát *rontjuk*.

Mutassuk meg, hogy *jobb magyarok* vagyunk, mint azok, akik *nemzetiszínű zászlóba csavarják önzésüket*. Elmegyünk mindnyájan a nagy fejedelem temetésére. *Testületileg vonulunk ki*. A jogos kenyérharc nem ölte ki belőlünk a kegyelet érzését.

Ott leszünk mindnyájan!"

Az intéző bizottság.

A sztrájkbizottság azonban — mivel megbírálták, hogy a kiáltvány hangja túl radikális — rövidesen bevonta. Népszava 1906. 253. és köv. számai.

¹⁶⁶ BpH. 1906. okt. 26. és köv. sz.; VU. 1906. 44—45. sz.; *Ady Endre* : La Barre—Dózsa György. BN. 1906. 313. sz. [Jóslások Magyarországról. 170—171. l.]

¹⁶⁷ *Thaly Kálmán* : Még egyszer a jezsuiták mérgezési ügyéről. Ho. 1875. máj. 12. sz.

¹⁶⁸ Rákóczi diadalútja. PN. 1906. okt. 28. sz.; Thaly beszéde Kassán. BpH. 1906. okt. 30. sz.

¹⁶⁹ Rákóczit újra temetjük. PN. 1906. okt. 28. sz.; — M. L. levele Apáthy Istvánnak. Felpertes, 1906. nov. 3. OSzKK. Fol. Hung. 1673.

¹⁷⁰ *Thaly Kálmán* : Ocskay László II. Rákóczi Ferenc brigadérosa és a felsőmagyarországi hadjáratok 1703—1710. Az Ocskay-kép változatlan. „Én amírt és amint Ocskayról a nevezett munkámban kétségtelen hitelű forrásokból merítve írtam: fentartom az utolsó betűig...” *Thaly K.* : Néhány új adat Ocskay László életéhez. Sz. 1901. 430. l.

¹⁷¹ *Mikes Kelemen* : Törökországi levelek. Bp. 1906. (Díszkiadás.)

¹⁷² *Thaly Kálmán* : Rodostói nemeslevél Rákóczitól 1728. Turul 1908. 11—14. l.

¹⁷³ Thaly tudományos tekintélyére jellemző Thallóczy véleménye: „pontos és a kort valóban jól ismeri”. Thallóczy Lajos levele K. Lippich Elek osztálytanácsosnak. Bécs, 1905. febr. 23. OSzKK. Levelestár.

¹⁷⁴ De Saussure Czézár : Törökországi levelei 1730—39-ből és feljegyzései 1740-ből. Közli —. Bp. 1909. 379. l.

¹⁷⁵ Várady Antal levele Apáthy Istvánhoz. Kolozsvár, 1906. dec. 16. OSzKK. Fol. Hung. 1673.; Jancsó György levele Apáthyinak. Előpatak, 1906. aug. 21. uo.; A Függetlenségi Párt elvfelelő politikáját a kortársak közül *Mocsáry Lajos* leplezi le legélesebben: A válság, vezényszópolitika, nemzetiségi kérdés. Eger, 1905; A Függetlenségi Párt. Bp. 1906; Mindent elárultak! A Nap 1907. dec. 21. sz.; Mocsáry Lajos levele Mezei Ernőhöz. Andornak, 1907. nov. 18. *Kemény G.* i. m. 581. 1.; *Zsilinszky Mihály*: A hazafiság és nemzetiség kérdéséhez. Bp. 1908. 20. 1.

¹⁷⁶ OL. Thaly cs. lt. Rendezetlen 1907. nov. 12.; Miniszterelnökség 1533, 197 (pl. ingyenes oktatás a szegénygyerekeknek, ingyenes jogvédelem, művészi, írói otthonok, nemzeti munkásműhelyek, országos intézet a munkanélküliek segélyezésére).

¹⁷⁷ Kossuth Ferenc levele Thalyhoz. Karlsbaad, 1907. aug. 25. OL. Thaly cs. lt. Levelezés.

¹⁷⁸ Wekerle levele Thalyhoz. 1909. jan. 4-én. OSzKK. Fol. Hung. 1389.

¹⁷⁹ Hoffmann Hugó altábornagy levele Thalyhoz. Wien, 1909. jan. 29. OL. Thaly cs. lt. Levelezés.

¹⁸⁰ *Benedek János*: Áruló kuruc. Debreceni Függetlenségi Ujság 1909. ápr. 11. sz.

¹⁸¹ Herman Ottó levele Thaly Kálmánnak. Bp. 1907. jan. 5. OL. Thaly cs. lt. Levelezés.

¹⁸² *Lukinich* i. m. 108—109. 1. A munkát Thaly 10—12 kötetre tervezte. A Történelmi Társulat 1912-ben pályázatot hirdetett a mű első kötetére: *Szabó Dezső* előterjesztése alapján őt bízta meg a Társulat az I-kötet kidolgozásával. Munkájával „*A magyar nemzet önállóságáért és függetlenségeért vívott küzdelmek története a rákosi országgyűléstől a mohácsi vészig*” (1505—1526), 1916-ra készült el. Ld: *Angyal Dávid, Csánki Dezső* és *Ortway Tivadár* bírálatát. Sz. 1916. 427—431. 1. A mű II. ill. III. kötetére hirdetett pályázatok eredménytelenek voltak.

¹⁸³ 1909. szept. 26-án Zabláton Polyák Béla barátjánál. — Haláláról Thallóczy Lajos följegyzése: „1909 szept. 26. Most veszem Thaly Kálmán halála hírért, Zabláthon Polyák Bélánál halt meg ma éjjel. Még láttam ez előtt két héttel. Ifjúkori felfedezőm volt a ki a tört. írási magyar körökbe bejuttatott

s mindig igaz szeretettel viseltetett irányomban, melyet noha tanítói hatását nem éreztem, vele egy politikai nézetem nem voltam, teljes mértékben viszonztam s hálás leszek iránta még a síron túl is. Ennyi önéletrajzi adatot megjegyzek igaz részvétem és fájdalmas érzeteim közepette. Igazi dunántúli kuruc kálomista volt tele igaz és magába beledisputált lelkese-
dással, tele előítéletekkel s bizonyos poetai vonással. Költő, burocrata és krónikás. Hogy tele volt hiúsággal, hogy szerette a fényességet s hogy egyéb hibái is voltak, azokat jól tudom, de Thaly azon emberek közé tartozik, a hol subjective kell ítélnem. Csak ez vigasztal, hogy vele szemben hálámat leróttam, illetőleg abban a helyzetben voltam, hogy megbizonyíthattam.” (Tömöry M. szíves közléséből.) — Halálának körülményei nem tisztázhatóak megnyugtatóan. Polyák szerint szívészélhűdésben halt meg. A hivatalos értesítés előtt azonban olyan hír támadt, hogy önkezével vetett véget életének. Krónikussá váló betegsége az ideges álmatlanság és fejfőrcs miatt állítólag már több ízben akart a halálba menekülni. Thaly László nyilatkozata ugyancsak sok szóbeszédre adott okot: „Az utóbbi időben sehogyan sem tudott aludni és az álmatlanság ellen mindenféle mérget szert, de különösen veronált használt. Mi kértük őt hogy dobja el ezeket a mérgeket, és inkább menjen szanatóriumba, de ő a szanatórium iránt nagy ellenszenvvel viseltetett. — Mégis sikerült annyira rábírunk, hogy egy külföldi szanatóriumba menjen. Az utazásnak idejét erre a hétre állapították meg.” A PH., BpH., Népszava, A Nap, Db., Független Debrecen 1909. szept. 28 és köv. számai.; Az egész ország gyászolta, Budapest házaira gyászlobogókat tűztek, táviratban fejezte ki részvétét a király, temetésére városok, tudományos és irodalmi egyesületek küldték el képviselőiket. Thaly Kálmánt kívánsága szerint Pozsonyban temették el családi kriptájába, melyet magának és nevelt fiának csináltatott.

¹⁸⁴ Szekfű Gyula levele Odescalchi Arturhoz. Bécs, 1917. nov. 3. OSzKK. Levelestár.

- ¹ Szekfű Gyula levele Takáts Sándornak. Bécs, 1913. jan. 17. OSzKK. Levelestár.
- ² Szekfű Gyula levele Takáts Sándornak. Bécs, 1913. febr. 6. OSzKK. Levelestár.
- ³ *Szekfű Gyula*: Adatok Szamosközy István történeti munkáinak kritikájához. Bp. 1904. 86. l.
- ⁴ *Pethő Sándor*: Szekfű Gyula történetírása. Bp. 1933. 32. l.
- ⁵ Szekfű Gyula levelei Takáts Sándornak. Bécs, 1911. okt. 31., 1912. júl. 20. OSzKK. Levelestár.
- ⁶ Szekfű Gyula levele Schöpflin Aladárnak. Bécs, 1914. febr. 7. OSzKK. Levelestár.
- ⁷ Szekfű Gyula levele Takáts Sándornak. Bécs, 1912. ápr. 18. OSzKK. Levelestár.
- ⁸ Szekfű Gyula levele Schöpflin Aladárnak. Bécs, 1914. febr. 22. OSzKK. Levelestár.
- ⁹ Szekfű Gyula levele Takáts Sándornak. Bécs, 1913. febr. 1. OSzKK. Levelestár.
- ¹⁰ *Marczali Henrik*: Rákóczi és a nép. BpSz. 1907. 129. k. 1—9. l.; R. Kiss István: Adalékok . . . Sz. 1904. 696. l.
- ¹¹ *Ady Endre*: Ünnepek a dombon. Világ 1914. márc. 15. sz. Ady Endre összes versei. 1954. II. k. 325—328. l. *Czine Mihály*: Móricz Zsigmond útja a forradalmakig. Bp. 1960.
- ¹² *Szekfű Gyula*: A száműzött Rákóczi. Bp. 1913. nov. 1.; — „az állandó munka . . . melankólikussá teszi az embert” levele Takáts Sándornak. Bécs, 1913. júl. 12. OSzKK. Levelezés.
- ¹³ *Kemény G.*: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez II. k. 369—375. l.
- ¹⁴ *Domanovszky Sándor*: A száműzött Rákóczi. Magyar Figyelő (MF.) 1914. I. k. 374—384. l.
- ¹⁵ Schöpflin Aladár levele Takáts Sándornak. Bp. 1914. febr. 4. OSzKK. Levelestár.
- ¹⁶ *Schöpflin Aladár*: Thaly Kálmán revisiója. Nyugat (Ny.) 1914. febr. 1. sz.
- ¹⁷ Szekfű Gyula levele Schöpflin Aladárnak. Bécs, 1914. febr. 7. OSzKK. Levelestár.
- ¹⁸ „Der entgötterte Rákóczi.” PLI. 1914. márc. 7. sz.

¹⁹ 1914. márc. 18. ON. 1910—15. 23. k. 97—99. l. — 1914. márc. 19. uo. 1910—15. 23. k. 152—153. l.

²⁰ Ballagi Aladár — a Rákóczi-gyalázó könyvről. Mo. 1914. márc. 11. sz.

²¹ „Az 'elzüllött' Rákóczi”. Mo. 1914. márc. 17—18. sz.; „Rákóczi Judása” vers. uo.; „Hiéna a fejedelem sirján” Pólya Tibor rajza. Mo. 1914. márc. 22. sz.; „Rákóczi rágalma-zói osztrák kémek voltak.” Mo. 1914. márc. 24. sz.; „A kirab-lott és elárult Rákóczi.” Mo. 1914. márc. 27. sz.; „Rákóczi és a Tisza rendszer.” Mo. 1914. márc. 27. sz.; „A megtámadott Thaly Kálmán.” Mo. 1914. márc. 29. sz.

²² Mo. 1914. márc. 13. sz.

²³ BpH. 1914. márc. 29. sz.

²⁴ A kérdéseket Riedl állította össze — úgy látszik, ő szerve-zte a nyilatkozat aláírását. Riedl levele Takáts Sándornak s. d. OSzKK. Levelestár. — „Akadémikusok nyilatkozata Szekfű könyvéről” Az Est 1914. márc. 29. sz.; — Terjesztéséről — Riedl levele Takátsnak. 1914. ápr. 2. OSzKK. Levelestár.

²⁵ „Szekfű lord protektorai.” Mo. 1914. márc. 31. Kigu-nyolja a nyilatkozatokat.

²⁶ Márki Sándor : A száműzött Rákóczi. Élet 1914. 388—392. l.; — *Uő.* Rákócziról és Thalyról. Mo. 1914. márc. 28. sz., márc. 31. sz.; *Uő.* A Rákóczi hagyomány. Mo. 1914. sz.; *Uő.* A száműzött Rákóczi. BpSz. 1914.

²⁷ „A művelt magyar közönséghez.” Világ 1914. ápr. 29. sz.; — A kollektív nyilatkozat létrejöttére a körülötte fel-merülő nézeteltérésekre vonatkozó levelezés: Károlyi Árpád Takáts Sándornak. Bécs, 1914. ápr. 7. OSzKK. Levelezés. Riedl Frigyes Takátsnak. Bp. 1914. ápr. 7. uo.; Szekfű Gyula Takátsnak. Bécs, 1914. „Nagypéntek” uo.; Szekfű Takátsnak. Bécs, 1914. ápr. 14. uo.; Károlyi Árpád Takátsnak. Bécs, 1914. júl. 11. uo.; Károlyi Takátsnak. Bécs, 1914. ápr. 25. uo.; Ká-rolyi Takátsnak. Bécs, 1914. nov. 24. uo.; — Ballagi akadémiai előadásáról: „Amit mond abban lesz bizonyára egy jó csomó okos dolog, de lesz egy csomó sületlenség és egy nagy csomó túlzás is!” Károlyi Árpád Takáts Sándornak. Bécs, 1914. ápr. 18. OSzKK. Levelestár.

²⁸ Thallóczy szerepe az egész vitában nagyon homályos. A könyvről az a véleménye, hogy Szekfű „kissé zöldül, de objectiv önállóságra törekszik”. (OSzKK. Fol. Hung. 1677.

II. k. 735—6. 1.) A személyét érő támadásokra vállrándítással felel; „Amit a lap ír, szemenszedett ostobaság és hazugság, de ez nekem mindegy.” de kijelenti, „Én, aki ezt a tehetséges, de félszeg alakot protegáltam, nem akarok kibújni ó a t. (tisztelt) tanditák (! sic) támadása elől” s nem szeretné ha Tiszának vagy a munkapártnak kellemetkednének. uo. 737. 1. Polónyi parlamenti támadására s Berzeviczy védelmére megjegyzi, „Bánom is én” uo. 742. 1. Szekfűnek viszont az a véleménye: hogy, ha Thallyóczy szót emel érdekében, akkor elveszett s később örökre megharagszik rá, mivel a „politikát elébe helyezte a tudománynak”.

²⁹ PN. 1914. márc. 26. sz.

³⁰ *Szekfű Gyula*: Felelet a száműzött Rákóczi dolgában. Bp. 1914.; Márki nyilatkozatára és Ballagi kritikájára válaszol: Ujabb válasz bírálóiinnak. T.Sz. 1914. Kny. Bp. 1914.

³¹ „Károlyi uralal megbeszélés alapján 5—6 lapos *objectiv* cikket írok összefoglalva a dolgokat.” Szekfű levele Takáts Sándornak. 1914. márc. 25.

³² *Lakatos László*: Szekfű és a radikalizmus. Szociálpolitikai Szemle. 1914.; *Egy radikális*: A radikalizmus és a Szekfű ügy. Uj Nemzedék, 1914. 16. sz.

³³ *Laczkó Géza*: A Rákóczi-irodalom revíziója felé. HSz. 1914. 533. 1.

³⁴ „Szekfű és Andrássy Gyula gróf” Uo. 687—686. 1.

³⁵ „A radikalizmus és a Szekfű ügy.” Uj Nemzedék 1914. 16. sz.

³⁶ *Andrássy Gyula*: A száműzött Rákóczi. 1914. OK.

³⁷ Szekfű levele Takáts Sándornak. Bécs, 1914. aug. 29. OSzKK. Levelestár.

³⁸ „A hazaáruló hírt semmi le nem mossa.” Szekfű levele Takáts Sándornak. Bécs, 1914. aug. 7. OSzKK. Levelestár. „A Pesti Hírlap 70.000 olvasója mindvégig meg lesz győződve arról, hogy a Száműzött Rákóczi szerzője valami kamarillái parancsra, vagy Tisza István utasítására árulta el a hazát.” „Nem fogok csodálkozni, ha esetleg 20—30 év múlva is itt ott fel fog bukkanni a hazaárulás eltemetettnek vélt kísértete.” Szekfű levele Odescalchinak. Bécs, 1917. szept. 21. uo.

³⁹ Szekfű levele Schöpflin Aladárnak. Bécs, 1914. ápr. 17. OSzKK. Levelestár. Szekfű levele Odescalchi Arturnak. Bécs,

⁴⁰ Jellemző Odescalchnak írott néhány sora: „az én kis német munkámat... a nagy stuttgarti cég elfogadta kiadásra s megküldte nekem Erich Marcksnak a Bismark biografus újkori történésznek róla a cég számára írt bírálatát, mely nekem nagyobb elégtétel, mintha az Akadémia, most hogy előbb megtagadott, utólag megjutalmazza.” Bécs, 1917. szept. 21. OSzKK. Levelestár.

⁴¹ *Szekfű Gyula*: Mit vétettem én. Bp. 1916. 128. l.

⁴² *Ballagi Aladár*: Az igazi Rákóczi. Bp. 1916. Thaly közelebb jár Rákóczi egyéniségének megértéséhez, mint Szekfű — írja — „mert az életíró mindenkor a szellemidézés egy nemét végzi”. 39. l. Thaly történetíró nagyságát azzal véli igazolhatónak, hogy az Akadémia 1909-ben a kuruc korral foglalkozó munkásságáért megjutalmazta.

⁴³ *Szekfű* i. m. 131. 142. l.

⁴⁴ *Ady Endre*: „Két kuruc beszélget.”

⁴⁵ *Mocsáry Lajos*: A régi magyar nemes, észrevételek Grünwald Béla „Régi Magyarország” című munkájára. Bp. 1889. 12—13. l.

⁴⁶ A vita miatt Thallóczyval elromlott viszonyát sajnálja, amely — Thallóczy váratlan halála következtében most már jövátéhetetlen. „De nem először esik meg, hogy csak későn látom be, hogy meleg érzelmekkel és azok kimutatásával nem kellett volna takarékoskodnom.” Szekfű Gyula Takáts Sándornak. Bécs, 1916. dec. 8.

⁴⁷ *Émile Pillias*: Le jeu à l'Hôtel de Transylvanie. Revue des Études Hongroises 1934.; *Köpeczi Béla* a Francia Külügyminisztérium Levéltárának Rákóczi korra vonatkozó anyaga és az egész Magyarországon föllelhető az emigrációra vonatkozó források alapján cáfolja meg Szekfű könyvének alapgondolatát, koncepcióját és részletmegállapításait. *Köpeczi—R. Várkonyi* II. Rákóczi Ferenc. i. m. Bp. 1955.

⁴⁸ A Szekfű vita teljes bibliográfiája: *Hellebrant Árpád*: A magyar történeti irodalom. Sz. 1914—17. — Szekfű történetírói szerepének megítélésében — véleményünk szerint — a Rákóczi vitát, fejlődésére gyakorolt hatásában kellene felmérni és elemezni. A Száműzött Rákóczi és a Három nemzedék írója között a nagy, évekig húzódó Rákóczi botrány áll.; Thaly történetírásának megítélésében Szekfű Rákóczi könyve ezen túl döntő szerepet kap s javítja, stilizálja a Thalyról alkotott

összképet (*Németh László* : *Szekfű Gyula*). — Thaly jobboldali védelmezőjéhez: *Király Aladár* : *Harc Rákóczi* becsületéért. Bp. 1931. 31. 1.; *Koroda Pál* : *Rákóczi élő tábora és az ellen-tábor*. Bp. 1933. 17. 1.; *Kertész Dániel* : *Egy elfelejtett magyar nemzetnevelő*. Bp. 1944. „A nemzeti élet iskolája”.

⁴⁹ *Tolnai Vilmos* : *Kuruckori irodalmunk szövegeiről*. Egyetemes Philologiai Közlöny (EPhK.) 1913. — A kuruc balladák hitelességéről. uo. 1914. 8—9. sz.

⁵⁰ *Riedl Frigyes* : *A kuruc balladák*. It. 1913. II. k. 417. 1.; Minden tudós, minden igazságszerető ember hálás lehet Riedl Frigyesnek e nagy cselekedetéért. „célja nem gúnyoros legenda oszlatás, hanem — minden érzékenységet gondosan kimélve — egyedül a valóság megállapítása s egy tudós feladat teljesítése volt”. *Horváth János* : *Riedl Frigyes* 1. tag emlékezete. Bp. 1928. 28. 1.

⁵¹ *Harsányi István, Gulyás József, Simonfi János* : *A kuruc balladák hitelessége*. Riedl professzor érveinek cáfolata. Sárospatak, 1914. 100 l. (A Sárospataki Ref. Lapok 1913—14-es évfolyamában megjelent cikkek összefoglalása.) — *Vértes Sándor* : „A Bujdosó Rákóczi” c. költemény. EPhK. 1913. 441. 1. — *Simonyi Zsigmond* : *A kuruc balladák*. Magyar Nyelvőr (MNyő.) 1913. 423. 1. — *Simai Ödön*: *Siktség*. Magy. Nyelv. [MNy] 1914. 230—232. 1. — *Kovács Márton, Beke Ödön* : *A kuruc balladák*. MNyő. 1914. 1. sz. — *Fehérváry Dezső* : *A kuruc balladák szövegkritikájához*. It. 1914. 253. 1. — *Réthei Prikkel Marian* : *A kuruc balladák vitájához*. EPhK. 1915. 71. 1.

⁵² *Harsányi István—Gulyás József* : *Néhány szó a kuruc balladák kérdéséhez*. Sárospataki Ref. Lapok. 1914. 1. sz. — *Katolikus Szemle* 1913. 9. füz. 994—996. 1. — *Veszprémy Dezső* : *Thaly Kálmán védelme a tíz kuruc ballada hitelessége kérdésében*. Eger, 1931.

⁵³ *Ignotus* : *Kurucballadák*. Nyugat. 1913. 591. 1.: Azt el lehet hinni, hogy a kuruc balladák nem kuruc balladák, de Thalyról nem lehet elhinni, hogy ezek a balladák Tőle valók.

⁵⁴ *Horváth János* : *Kuruc dalpör*. MFi. 1913. II. 223. 1.

⁵⁵ *Komlós Aladár* viszont elveti a költői érték kérdésének perdöntő voltát, mivel szerinte — ez subjectív és az olvasótól függ s Thaly, ha nem is zseniális, de tehetséges költő, akinek tehetsége az utánérzésben, stílusutánzásban nyilatkozott meg.;

416 *Komlós Aladár* : *A Thaly ügy, vagy a filologia dicsérete*. Május

1913. 2. sz.; *Maitre Jacques* : Hamis kurucok. A Hét 1913. 15. sz.

⁵⁶ *Király György* : A kuruc balladák hitelességének kérdése. BpSz. 1915. 138. l.

⁵⁷ *Ady Endre* : Thaly Kálmán regénye. OSzKK. Quart Hung. 2163.

⁵⁸ *László Zsigmond* : Nyelvmelódia és hangerősség. EPhK. 1915. 7. sz.

⁵⁹ *Riedl Frigyes* : A „Kölesdi harcrul” c. ballada. It. 1918. 128. l.; A balladák költői értékének megítélésében véleménye Király Györgyével nem egyezik: „E balladák valódiak, amennyiben a költészet bennük valódi színarany.” — *Kardos Lajos* hasonlóképpen — új szempontot vitt a kutatásba azzal, hogy rámutatott: Thalyt Ocskay érdekelte legjobban. Az Ocskai-ballada. It. 1926. 245. l.

⁶⁰ *Turóczi-Trostler József* : A Thaly pör s a kézzel rakott domb. (Képzettörténeti kísérlet.) Bp. 1947. Kétségbevonja azt, hogy Thaly tudatosan és valamilyen céllal csempészte volna kuruc verseit az eredetiek közé. „A történetíró és régiségértő iskolázottságával — írja Thalyról — ritka forrásokból merítve, hol tudatosan, hol felelőtlenül vegyítve egymással régít és újat, kezdetleges és fejlett technikát. Jóhiszeműségét két nemzedék szentesítette, s e jóhiszeműség tudatában maga is feleslegesnek tartotta, hogy leleplezze magát, ahogyan pl. az angol James [! John] Pinkerton tette.” — *Esze Tamás* : A kuruc költészet problémái. It. 1951.; *Esze Tamás* a Thaly vitán felvetette, hogy a balladakérdésben Thaly forrásgyűjtésének fokozott figyelembevétele hozhat még új eredményeket. A szerző ennek alapján vizsgálta meg a rendelkezésére álló anyagot s eredményeit — a Csinom Palkó, Dálnoki Veres Gerson verses krónikája stb. föllelésének időpontját tanulmányában rögzítette is. Véleménye szerint a Szabó Károly hagyaték (RNKt. EML.) gondos átvizsgálása még hozhat eredményt e tekintetben.

⁶¹ *Perjés Géza* : Új szempontok és adatok a kuruc balladák vitájához. ItK. 1957. 4. sz. — *Bakos József* : Adatok a Thaly vitához. Egri Pedagógiai Főiskola évkönyve. Eger, 1957. 541. l.

⁶² *Benczédi, Esze, Heckenast, Köpeczi*, i. m.; *Benda, Esze, Maksay* : Ráday Pál iratai 1703—1706. Bp. 1955. Jegyzet-

tek.; *Esze Tamás*: A kuruc szabadságharc ábrázolása irodalmunkban c. tanulmányában vetette fel Thaly káros hatását a Rákóczi-szabadságharc történetével foglalkozó szépirodalomban. kimutatta a társadalom történeti tudatában e tekintetben végbement torzulásokat.; *Benczédi László* ismertetése (Köpeczi-R. Várkonyi: II. Rákóczi Ferenc. Sz. 1956. 4—6. sz.) felveti Thaly egész történetírói munkássága értékelésének és politikai szerepének kérdését.; Thaly romantikus szemléletéhez hoz adatokat *Gottreich László*: Kuruc vitézek folyamodványai c. instantiagyűjtemény ismertetése. HdtK. 1956. 3—4. sz.; Még a hamis kuruc romantika szellemében emlékezik meg a szabadságharc 250 éves évfordulója alkalmával Thalyról *Rónai Mihály András*, akit a fejedelem legjobb kurucának, az igazi Rákóczi hagyomány megteremtőjének tart s kuruc verseit Ady kuruc versei közvetlen elődjének nevezi: „Thaly negyvennyolcassága Ady radikalizmusában folytatódik.” („Egy nagy költőről, Rákóczi esztendejében.” Thaly Kálmán emlékezete. Magyar Nemzet 1953. aug. 8. 185. sz.)

⁶³ *Marx*: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. Bp. 1949. 9. l.

⁶⁴ Szabad György felszólalása a Thaly vitán. *Benczédi* i. m.

THALY KÁLMÁN MUNKAI

Thaly életművének összeállítására e bibliográfia az első kísérlet. Történeti, tudományos és népszerűsítő munkáin és forrásközleményein kívül, mivel történetírói munkássága költészetétől és politikai működésétől elválaszthatatlan, a lehetőség szerint összegyűjtöttük verseit és újságcikkeit is. A bibliográfia összeállításánál felhasználtuk Thaly feljegyzését verseiről: „Lapok-Albumok Folyóiratok-Gyűjtemények — s Naptárakban idő szerint megjelent *Költeményeim jegyzéke*. II-ik folytatólagos füzet, 1859. szept. 17-kétől fogva.” (OSzKK. Oct. Hung. 704.) A jegyzéket Thaly 1882-ben végzi ezzel a megjegyzéssel. „Hos ego versiculos feci... Thaly Kálmán: Elég volt ebből ennyi, talán sok is!... többet alig írok, — minek s kinek?!... Prózai világ, szomorú az idő.” Egyes adatait, ahol erre lehetőség nyílt, helyesbítettük. Felvettük Bujdosó Bálint, Bujdosó Palotás Miklós, Eördarmay Zsolt, Valentinus Bujdosó, T. K., T—y K—n aláírásokkal jelzett vagy név nélkül megjelent cikkeit, verseit és vitairatait is.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

AH	= Aradi Híradó
Ak	= Akadémia évkönyve
AKÉt	= Akadémiai Értesítő
AKK	= Abaúj Kassai Közlöny
AR	= Archivum Rákócianum. II. Rákóczi Ferenc levéltára, bel- és külföldi irattárakból bővítve I. osztály had- és belügy. Szerk.: Thaly Kálmán
ArchÉ	= Archeologiai Értesítő
Ath	= Athenaeum
AZvT	= Adalékok Zemplén vármegye történetéhez
Be	= Bereg

BH	= Békésmegyei Híradó
BKu	= Budapesti Képesújság
BM	= Bolond Miska
BpV	= Budapesti Visszhang
BRMTÉK	= Békés vármegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat Évkönyve
BvRTK	= Bihar vármegyei Régészeti és Történelmi Egylet Közlönye
CsK	= Családi Kör
D	= Divatcsarnok
Db	= Debrecen
E	= Egyetértés
Ell	= Ellenőr
Elz	= Ellenzék
ÉTTK	= Értekezések a Történelem Tudományi Osztály köréből
F	= Figyelő
FH	= Független Hírlap
FövL	= Fővárosi Lapok
Fü	= Függetlenség
FüM	= Független Magyarország
Fv	= Fekete Leves
G	= Gombostű
Ga	= Garabonciásdiák
GyK	= Győri Közöny
H	= Hazánk
Hákl	= Hazánk és a Külföld
HKt	= Házikincstár
Hn	= Honi Közöny
Ho	= A Hon
Höf	= Hölgyfutár
Ht	= Hortobágy
Ka	= Kalauz
KgU	= Kétgarasos Ujság
KK	= Kolozsvári Közöny
Ko	= Koszorú
KU	= Képes Ujság
KV	= Képes Világ
LAK	= Ludovika Akadémia Közlönye
MH	= Magyar Honpolgár

MN	= Magyar Néplap
MoK	= Magyarország Képekben
MoNv	= Magyarország és a Nagyvilág
MPiF	= Magyar Protestáns Egyházi és iskolai Figyelmező
MSz	= Magyar Szó
MSzL	= Magyar Színházi Lap
N	= Nefelejts
NH	= Nemzeti Hírlap
NKU	= Nemzeti Képes Ujság
Nó	= Nővilág
Np	= Napkelet
NPJ	= Neue Pester Journal
Nu	= Népújsága
Ot	= Otthon
OT	= Ország Tüköre
OV	= Ország-Világ
ÖN	= Ördög Naplója
PEL	= Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok
PH	= Pesti Hölgydivatlap
PHr	= Pesti Hirnök
PLl	= Pester Lloyd
PN	= Pesti Napló
PvL	= Pozsonyvidéki Lapok
Rf	= Reform
RT	= Rákóczi Tár
Sz	= Századok
SzH	= Szegedi Híradó
SzF	= Szépirodalmi Figyelő
SzK	= Szépirodalmi Közlöny
T	= Turul
TL	= Temesi Lapok
TT	= Történelmi Tár
UR	= Ungarische Revue
Űs	= Űstökös
V	= Virágcsokor
VU	= Vasárnapi Ujság
Z	= Zemplén
ZSH	= Zala-Somogyi Híradó
ZSK	= Zala-Somogyi Közlöny
m. l. i.	— megjelenési helye ismeretlen

1855

- A bujdosó lélek. [vers]
BpV. 1855 I. 2. sz.
- Átölelem... [vers]
BpV. 1855 I. 14. sz.
- Az őrült. [vers]
BpV. 1855 II. 12. sz.
- Elismerem. [vers]
BpV. 1855 I. 3. sz.
- Elment a képzelet bolyongani. [vers]
BpV. 1855 I. 11. sz.
- Esik eső... [vers]
BpV. 1855 II. 11. sz.
- Eszme-töredék. [vers]
BpV. 1855 I. 23. sz.
- Juranich (Történeti év 1566) [vers]
VU. 1855 52. sz.
- Kis vitorla... [vers]
BpV. 1855 I. 7. sz.
- Legyen áldott... [vers]
BpV. 1855 II. 27. sz.
- Összetöröm lantom. [vers]
D. 1855 51. sz.
- Petőfi emlékezete. [vers]
BpV. 1855 II. 24. sz.
- R. I.-hoz (júl. 12. 1855) [vers]
BpV. 1855 II. 7. sz.
- Sárkány Péter. [vers]
BpV. 1855 II. 6. sz.
- Száll, repül a lelkem... [vers]
BpV. 1855 II. 4. sz.
- Tarlott mezőn... [vers]
BpV. 1855 II. 8. sz.
- Téli kép. [vers]
BpV. 1855 I. 5. sz.
- Vágtat a zivatar. [vers]
BpV. 1855 II. 2. sz.
- Virágoshalom. [vers]
BpV. 1855 II. 10. sz.

1856

- Longínus. [vers]
Höf. 1856 280. sz.
A zultán szolgálja. (Történeti kép) [vers]
MN. 1856 36. sz.
Zákány István. Történeti költői beszély. [vers]
VU. 1856 38. sz.
Zápolya. [vers]
VU. 1856 11. sz.

1857

Ne bántsod a magyart! Költői beszélyek, regék és balladák.
Pest, 1857 188. l.

- „Este van már.” [vers]
Np. 1857 33. sz.
Lajos király. [vers]
Ka. 1857 3. sz.
Szomjas malom. [vers]
Ka. 1857 6. sz.
Édes szülőföldem. [vers]
Ka. 1857 12. sz.
Szentmihályi híres kutyakaparó. [vers]
Ka. 1857 18. sz.
Esteledik. [vers]
Ka. 1857 22. sz.
Karácson éjjelén. [vers]
Ka. 1857 26. sz.
Az én ideálom. [vers]
Nö. 1857 46. sz.
Szép napok... [vers]
GyK. 1857 4. sz.
Emléksorok egy barátomnak. [vers]
GyK. 1857 6. sz.
Nő még virág... (Koronczón 1857 júl. 13-án) [vers]
GyK. 1857 16. sz.

- Megbocsáss óh szép hazám... [vers]
 GyK. 1857 21. sz.
 1855 október 14-kén. [vers]
 D. 1857 7. sz.
- Az őszi tájék. [vers]
 D. 1857 11. sz.
- Agata (Történeti év: 1565) [vers]
 VU. 1857 45. sz.
- Hún utódok. (Régi hún mondák után) [vers]
 VU. 1857 20. sz.
- Ördög-útja. (Néprege)
 VU. 1857 2. sz.
- Kósza betyár. (Néprománcz)
 MN. 1857 25. sz.
- Három Opor. (Költői beszély)
 MN. 1857 34. sz.
- Vérbokrok. (Néprege)
 MN. 1857 55. sz.
- Jaj de búsan... [vers]
 MN. 1857 94. sz.
- Most látom még csak át... [vers]
 MN. 1857 100. sz.
- A nap immár fölkelőben... [vers]
 Höf. 1857 253. sz.
- Föllegek szállása... [vers]
 Höf. 1857 253. sz.
- Talán ezért. [vers]
 Höf. 1857 169. sz.
- Esküllő. [vers]
 Höf. 1857 50. sz.

1858

- Közlemény az ó-svéd balladákról.
 SzK. 1858 jún. 20, jún. 24. sz.
- Ágosbogas diófának. [vers]
 SzK. 1858 aug. 8. sz.
- Az elátkozott lovag. (Ballada)
 SzK. 1858 aug. 15. sz.

- Catalauni éj. [vers]
VU. 1858 24. sz.
- Dévai harc. [vers]
VU. 1858 30. sz.
- Dezső vitéz (1330) [vers]
VU. 1858 5. sz.
- Elváljunk hát?! [vers]
Höf. 1858 43. sz.
- Én szép időm. [vers]
SzK. 1858 máj. 23. sz.
- Geszte lovag. (ballada)
SzK. 1858 máj. 6. sz.
- Ha a könnyek... [vers]
Höf. 1858 281. sz.
- Ha a világ eltántorit... [vers]
Nő. 1858 30. sz.
- Hárfás leány. [vers]
SzK. 1858 júl. 15. sz.
- Hosszú éjjel. [vers]
1858 m. h. i.
- Hulló levelek. [vers]
GyK. 1858 20. sz.
- Hulló levélkék. [versek]
GyK. 1858 30, 32, 34, 39, 40, 58, 61, 88, 90, 93, 95, 97. sz.
- Január 3-kán. [vers]
GyK. 1858 1. sz.
- Megvirrad még!... [vers]
GyK. 1858 5. sz.
- Merre vágysz. [vers]
Nő. 1858 45. sz.
- Oh a gyötrő hervadásnak... [vers]
Höf. 1858 227. sz.
- Oh úgy gyötör. [vers]
Höf. 1858 109. sz.
- Őszi reggel. [vers]
VU. 1858 43. sz.
- Salamonnak (midőn a román dalokat játsza) [vers]
Höf. 1858 165. sz.
- Szeretsz-e még? [vers]
Nő. 1858 49. sz.

- A bú hatalma (Ó-svéd ballada) [ford.]
 SzK. 1858 aug. 15. sz.
- A kasztíliai lovag (Uhland balladája) [ford.]
 Höf. 1858 83. sz.
- Boldogság és boldogtalanság. (Gongora spanyol románcsaiból)
 [ford.]
 Höf. 1858 138. sz.
- Haldokló hősök. (Uhlandból) [ford.]
 SzK. 1858 ápr. 8. sz.
- Hillebrand. (Ó-svéd ballada) [ford.]
 SzK. 1858 jún. 24. sz.
- Hulló levélek. (Spanyol daltöredék) (Goethe) (Herder) [ford.]
 GyK. 1858 64, 70, 74, 77. sz.
- Panaszkodó halász. Gongora spanyol románcsaiból. [ford.]
 Höf. 1858 179. sz.

1859

Zengő liget. — lyrai és újabb elbeszélő költeményei.
 I—II. k. Pest 1859 183, 228. 1.

- A csobánci rózsák. [vers]
 KU. 1859 1. sz.
- A csobánci várkert. [vers]
 Höf. 1859 4. sz.
- A kedves sírja. [vers]
 MN. 1859 99. sz.
- A merre én... [vers]
 Höf. 1859 72. sz.
- A mezei rom. [vers]
 GyK. 1859 25. sz.
- A nyomorék. [vers]
 GyK. 1859 21. sz.
- A pásztorfurulya. [vers]
 KGU. 1859 17. sz.
- Áttekintek gyakran a világon. [vers]
 Nö. 1859 16. sz.
- A vén körtefáról. Néprege. [vers]
 VU. 1859 39. sz.

- A vérző cser. — Néprege. [vers]
 KU. 1859 15. sz.
- Az erdő vihar előtt. [vers]
 VU. 1859 32. sz.
- Bánffy sírja 1674. [vers]
 VU. 1859 6. sz.; KU. 1859 11. sz.
- Büntet az ég. [vers]
 Nu. 1859 11. sz.
- Búzavirágok. [vers]
 VU. 1859 29. sz.
- Dalok Zsobri Jósikáról. [vers]
 Np. 1859 49. sz.
- Egy másodvirágú fához. [vers]
 VU. 1859 47. sz.
- Emeld reám. [vers]
 1859 m. h. i.
- Én angyalom... [vers]
 Nő. 1859 46. sz.
- Gr. Nádasdy Ferencnek. [vers]
 N. 1859 38. sz.
- Hervad, hervad ifjúságom. [vers]
 KGU. 1859 2. sz.
- Hullong a fáknak... [vers]
 N. 1859 34. sz.
- Hunyadi fohásza a várnai vész után. [vers]
 KGU. 1859 14. sz.
- Jó éjszakát. [vers]
 GyK. 1859 99. sz.
- Kazay Lajos emlékezete. [vers]
 Höf. 1859 132. sz.
- Kemény János. Ballada.
 VU. 1859 23. sz.
- Két huszár. [vers]
 KU. 1859 3. sz.
- Kifakadás. [vers]
 Höf. 1859 80. sz.
- Megtört szív átka. [vers]
 GyK. 1859 2. sz.
- Mi fáj a holtinak. [vers]
 Nő. 1859 4. sz.

- Miklós napra. (Konkoly Thege Miklós barátomnak) [vers]
Höf. 1859 145. sz.
- Misemulasztó. [vers]
Nagy Naptár 1859 116. 1.
- Nem érdemlém. [vers]
AH. 1859 50. sz.
- Réka köve. Néprege. [vers]
VU. 1859 18. sz.
- Siralmas ének a sajtóhibákról. [vers]
Űs. IV. k. 1859 16. sz.
- Sok vármegye... [vers]
Höf. 1859 61. sz.
- Szomorú ballada, szomorú időkből. 1526 [vers]
SzK. 1859 ápr. 7. sz.
- Szőkénél kezdettem. [vers]
Nő. 1859 28. sz.
- Távolból. [vers]
KU. 1859 7. sz.
- Télen. [vers]
KGU. 1859 9. sz.
- Természet és művészet. [vers]
Höf. 1859 119. sz.
- Titkos szerelem. [vers]
D. 1859 4. sz.
- Vidám tavasz. [vers]
AH. 1859 49. sz.
- Aljama. (Ó-spanyol ballada) [ford.]
SzK. 1859 márc. 27. sz.
- Az ó torony — Longfellow után, angoltól. [ford].
Höf. 1859 126. sz.
- Az Ushers Welli nő. Skót ballada [ford.]
Höf. 1859 96. sz.
- Donna Alda. Spanyol románc. [ford.]
Höf. 1859 87. sz.
- Don Diaz de Antiquerra [ford.]
N. 1859 25. sz.
- Lord Ronald. (The ballads of Scotland. Edinburgh, Black-
wood) [ford.]
Höf. 1859 65. sz.

Madre, un caballer... [ford.]

Höf. 1859 24. sz.

Ó-svéd ballada. A leány a kék erdőben. (Jungfrau i beâ skogen)
[ford.]

SzK. 1859 2. sz.

Romance del rey moro, que perdió Alhama. (Románc a mór
királyról, a ki Alhámát elveszté) spanyolból [ford.]

Höf. 1859 155. sz.

Tideman és a kis Rózsa. (Tideman och lilla Rosa) Ó-svéd bal-
lada. [ford.]

SzK. 1859 márc. 20. sz.

Tündér király. Goethe „Erkőnig”-je. (Ballada) [ford.]

Höf. 1859 34. sz.

1860

Az ó-budai Fejéregyház, mint Árpád temetkezési helye (Ifj.
gróf Nádasdy Ferencsel)

Pest, 1860 24 1. [Előbb: PN. 1860 júl. 17—19. sz.]

Adatok Petőfi halálához.

VU. 1860 49. sz. és Höf 1860 146. sz.

Néhány szó Szász Károlynak

SzF. 1860 8. sz.

Kárpáti kürt, Költemények...

Pest, 1860 241+5 l.

2. bővített kiadás uo. 1861 246+4 l.

A hangversenyek korszakában. [vers]

Np. 1860 1. sz.

A roskadó ház. [vers]

KU. 1860 34. sz.

Árpád apánk. [vers]

N. 1860 42. sz.

A Széchenyi hegy elnevezésekor. [vers]

Np. 1860 47. sz.

Bethlen Gáborról. [vers]

VU. 1860 34. sz.

- Búcsúzásakor. [vers]
 Nő. 1860 48. sz.
- Bujdosásban. A-d okt. 13. 1860 [vers]
 Höf. 1860 154. sz.
- Cantate Garibaldihoz. [vers]
 BM. 1860 22. sz.
- Csaba vezér (Székely ősrége) [vers]
 VU. 1860 9. sz.
- Csöndes éjjel... [vers]
 AH. 1860 1. sz.
- Dal az orgoványi pusztáról. [vers]
 Np. 1860 8. sz.
- El kell válnunk... [vers]
 CsK. 1860 22. sz.
- Egri Dobó paripája. [vers]
 Np. 1860 19. sz.
- Fehérrózsa levelek. [vers]
 D. 1860 22. sz.
- Gr. W. Ottilia emlékkönyvébe. [vers]
 Höf. 1860 31. sz.
- Hajnal felé! (Július elején 1860.) [vers]
 VU. 1860 50. sz.
- Hajnali hangok. [vers]
 AK. 1860 93. 1.
- Hegedősök bordala a XVI. században. [vers]
 MSzL. 1860 18. sz.
- Itt hagysz tehát... [vers]
 D. 1860 4. sz.
- Kaland a gőzhajón. [vers]
 Höf. 1860 76. sz.
- Kedves szomszédság. [vers]
 Űs. 1860 III. k. 5. sz.
- Kikeletre jár az idő... [vers]
 MSzL. 1860 14. sz.
- Kisfaludy S. szobra leleplezésekor. [vers]
 Np. 1860 26. sz.
- Magyarok hattyúdala. [vers]
 Nu. 1860 7. sz.
- Magyarok virradása. [vers]
 Nu. 1860 17. sz.; Szigeti Album 1860 203. 1.

- Nóták az öreg Bakonyról. [vers]
 AK. 1860 129. 1.
- Ó költészet sziklavárom. [vers]
 GyK. 1860 27. sz.
- Piros rózsá levelek. [vers]
 D. 1860 22. sz.
- Pekry Lőrincz. [vers]
 CsK. 1860 11. sz.
- Som Gerő. (Ballada, ó-magyar modorban)
 MSzL. 1860 4. sz.
- Szegény Barna Péter nótái. [vers]
 Nagy Naptár 1861-re, 1860 65. 1.
- Vitéz Thúri György dala. (1156) [vers]
 MSzL. 1860 8. sz.
- Arthur király halála. (Percy: Reliques of ancient English
 poetry.) [ford.]
 Höf. 1860 103. sz.
- Con Dos Cuidados Querro (Spanyolból Altamina után) [ford.]
 Nő. 1860 6. sz.
- Heineből. [ford.]
 Höf. 1860 15. sz.; GyK. 1860 11. sz.
- Juanilla. [ford.]
 N. 1860 51. sz.
- Piros-rózsá levelek. Fehér-rózsá levelek. (Uhland után) [ford.]
 D. 1860 22. sz.
- Proud lady Margaret. (Skót ballada) [ford.]
 MSzL. 1860 35. sz.
- Rinnó con Juanilla. . . Spanyolból, Cristobal de Castilejo után
 [ford.]
 Nő. 1860 6. sz.
- Romancero. [ford.]
 GyK. 1860 1. sz.
- Romped. Peusamentos [ford.]
 Nő. 1806 6. sz.
- Spanyol románc. [ford.]
 SzF. 1860 8. sz.

1861

Szabadság hajnala. Politikai költemények a magyar nemzet újra-ébredése óta.

Pest, 1861 72 l.

Székely-kürt. Erdélyi regék, mondák, balladák és dalok.

Pest, 1861 190+(1) 1.

Gr. Nádasdy Lipótné... [Komárom vm. levele Nádasdynéhez, közli —]

PN. 1861 ápr. 5. sz.

E lapok... [Gr. Nádasdy Lipótné gr. Forray Julia levele Komárom vm.-hez. Közli —]

PN. 1861 ápr. 17. sz.

A földvár romja. [vers]

N. 1861 26. sz.

A Hargita. [vers]

N. 1861 48. sz.

A görgényi rózsza. [vers]

PH. 1861 4. sz.

A romhányi csatatéren. [vers]

HKt. 1861 2. sz.

A szent-imrei templom. [vers]

VU. 1861 13. sz.

A székely nemzet pohara. [vers]

Höf. 1861 8. sz.

A Teleki érem felirata. [vers]

Höf. 1861 69. sz.

Az 1862-iki új évre. [vers]

CsK. 1861 52. sz.

Az ó harang (Egy hang a „Székely kürt”-ből) [vers]

VU. 1861 3. sz.

Csatári bor. [vers]

Fv. 1861 19. sz.

De gustibus. [vers]

BM. 1861 6. sz.

Édes szülőföldem. [vers]

N. 1861 114. sz.

- Erdély határán. [vers]
N. 1861 44. sz.
- Emlékezés... [vers]
HKt. 1861 5. sz.
- Én vagyok a kuruc gyerek. [vers]
CsK. 1861 28. sz.
1861. [vers]
Ga. 1861 1. sz.
- Forinyák Géza temetésén. [vers]
D. 1861 33. sz.
- Hallja minden háznak ura! [vers]
ÖN. 1861 4. sz.
- Kandallómnál. [vers]
Höf. 1861 39. sz.
- Klapka induló. [vers]
PHr. 1861 38. sz.
- Magyarország. [vers]
Nagy-Naptár 1862-re, 1861 63. l.
- Meghasonlás. [vers]
D. 1861 4. sz.
- Moldovában. [vers]
CsK. 1861 6. sz.
- Nyári kép. [vers]
VU. 1861 3. sz.
- Radnóth. [vers]
BKu. 1861 2. sz.
- Reményi albumába. [vers]
Höf. 1861 69. sz.
- Sóhaj fecskéink után. [vers]
Ga. 1861 2. sz.
- Sírhatsz, sírhatsz szőke lányka. [vers]
PH.. 1861 17. sz.
- Trójai dal. [vers]
Höf. 1861 31. sz.
- Abenamár. — Spanyolból — [ford.]
Höf. 1861 100. sz.
- A hegylakónő. (La serrana) [ford.]
Thalia zsebkönyv, 1861.

- I. Károly. (Heine után.) [ford.]
 SzF. 1861 27. sz.
- Harald Harfagar király. Heine után — [ford.]
 Höf. 1861 37. sz.
- Helmer lovag. Svéd ballada. [ford.]
 SzF. 1861 17. sz.
- Jeszce Polska nie zginiela!... (A lengyelek híres csatadala)
 [ford.]
 VU. 1861 18. sz.
- La Hermita de San Simon. — Spanyolból — [ford.]
 Höf. 1861 105. sz.
- La vuelta. [ford.]
 SzF. 1861 50. sz.
- Madár-mythologia. Heineből. [ford.]
 Höf. 1861 149. sz.
- Parisienne. [ford.]
 Höf. 1861 66. sz.
- Salome. Heineből. [ford.]
 Thalia zsebkönyv 1861.

1862

- Történelmi kalászok. 1603—1711. A Vargyasi Daniel család irattárában levő legnagyobbrészt eredeti kéziratok után kiadá Daniel Gábor. [Szerk.: —]
 Pest, 1862 XII+(2)+273 l.
- II. Rákóczi Ferencz és a többi magyar bujdosók sírjai Stambulban.
 PN. 1862 ápr. 15. sz.
- Érdekes református egyházi irodalmi régiségek.
 PEL. 1862 1560—1566. l.
- Két régi költemény.
 SzF. 1862 289—292. l.
- Kirándulás a tengerre.
 PN. 1862 jún. 25—27. sz.
- A bujdosó... (K...i.) [vers]
 ZSH. 1862 115. sz.

- A majki zárdarom. [vers]
CsK. 1862 35. sz.
- A szél. [vers]
CsK. 1862 22. sz.
- Az ó-földsáncz. [vers]
Nagy Naptár 1863-ra, 1862.
- Epedő szerelem. [vers]
CsK. 1862 47. sz.
- Fogaras vidékén. [vers]
N. 1862 14. sz.
- Görgetegi faluvégen [vers]
ZSK 1862 12. sz.
- Hulladoz a hársfavirág [vers]
CsK. 1862 mell.
- Husvéti meglepetés. [vers]
Höf. 1862 50. sz.
- Kont megdicsőülése. (Ballada)
CsK. 1862 1. sz.
- Kerényi. [vers]
1862 m. h. i.
- Már azt sohsem hittem volna... [vers]
N. 1862 9. sz.; G. 1862 febr. 1. sz.
- Mátyás hollója Fehérvárott. [vers]
VU. 1862 28. sz.
- Miért szeretlek oly nagyon. [vers]
D. 1862 28. sz.
- Szent György lovagja. [vers]
Höf. 1862 43. sz.
- Szerelem halottai. [vers]
G. 1862 ápr. 9. sz.
- Szerelem törvénye. [vers]
V. 1862 2—3. sz.
- Szeretem én hallgatni a szelet. [vers]
1862 22. sz.
- Szilágyi Mihálynak szomorú dalai török rabságban. [vers]
VU. 1862 19—20—21. sz.
- A három pálma. (Keleti monda Lermontoftól) [ford.]
VU. 1862 35. sz.

- Az ifjú, Don Antonio Trueba [ford.]
 PN 1862 dec. 22. sz.
- Bienaventurados los que creen. (Boldogok akik hisznek) (Don Antonio Trueba után) [ford.]
 N. 1862 43. sz.
- Don Alonso „A Hű.” Románcz. Spanyol eredetiből. [ford.]
 SzF. 1862 22. sz.
- Három dal. Románc. Uhlandból. [ford.]
 Höf. 1862 119 sz.
- Lermontoffból. [ford.]
 SzF. 1862 15. sz.
- Muy graciosa es la doncella... Spanyolból Gil Vicente után.
 [ford.]
 Höf. 1862 25. sz.
- Romance del conde, Nillo... [ford.]
 D. 1862 52. sz.
- Szent György lovagja. — Ballada Uhland után. [ford.]
 Höf. 1862 43. sz.
- Tamara Királynő. — Kaukázusi rege, Lermontoff után. —
 [ford.]
 Höf. 1862 87. sz.

1863

- A tatai vár és főtemplom.
 NKU. 1863 5. sz.
- Csáki Endre. (1735)
 NKU. 1863 9. sz.
- II. Rákóczi Ferenc.
 NKU. 1863 12. sz. [lefoglalt szám]
- I. Rákóczi György erdélyi fejedelem.
 NKU. 1863 5. sz.
- Zrinyi Péter.
 NKU. 1863 7. sz.
- Károlyi Sándor pátense a zsibói csata után. (1705 nov. 12)
 NKU. 1863 17. sz.
- Mutatványos Bottyán János kuruc főtábornok eredeti leveleiből.
 NKU. 1863 1. sz.

- Gróf Károlyi Ede.
NKU. 1863 21. sz.
- Látogatás Langiewicznél.
NKU. 1863 10. sz.
- Szalay László.
NKU. 1863 1. sz.
- Szaid basa.
NKU. 1863 febr. 4. sz.
- Töredék útinaplómból (1860)
NKU. 1863 2—4. sz.
- Audiatur et altera pars! (Csizmapolemia historicummal vegyítve)
NKU. 1863 4. sz.
- Hogyan rontják nálunk a történetet.
NKU. 1863 8. sz.
- Két kuruc vers: „Bujdosó éneke”, „A katona jó paripán.”
NKU. 1863 12. sz. [lefoglalt sz.]
- Költészeti ereklye 1657-ből. (Tatár rabságban lévő erdélyi magyarok éneke)
NKU. 1863 1. sz.
- Költészeti ereklyék. (Fogarasi bajnok bús éneke, Balogh Zsigmond szomorú éneke. Rákóczi László története. Nemes Jászság, híres kúnység. Szerelmi búcsúdál a XVII. sz.-ből. Hungária. Bethlen Gábor idejéből.)
NKU. 1863 3, 7, 11, 15. sz.
- Az erdei forrás (1859). [vers]
VU. 1863 2. sz.
- A kuruc. [vers]
NKU. 1863 12. sz.
- Arra hol a Ságheje. [vers]
N. 1863 19. sz.
- Csáki Endre. [vers]
NKU. 1863 9. sz.
- Ex desperatione. [vers]
Űs. 1863 25. sz.
- Gyakran szóltak. [vers]
Ht. 1863 7. sz.
- Harangod mezején. [vers]
Höf. 1863 II. 23. sz.

Rákóczi keserve Bercsényi halálán. [vers]

NKU. 1863 1. sz.

Tököli bujdosó hive. [vers]

Ko. 1863 9. sz.

Unghvári segélydal. [vers]

CsK. 1863 19. sz.

Változatosság. [vers]

Űs. 1863 1. sz.

1864

Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok. XVI., XVII. és XVIII. századbéli eredeti kéziratokból és régi szét-szórt nyomtatványokból — egybegyűjté és jegyzetekkel ellátta. . .

I—II. k. Pest, 1864 436, 428. l.

Magyar Tudományos Akadémia (részlet Bottyán János c. székfoglaló értekezéséből).

PN. 1864 jún. 4. sz.

A kölesdi harcról (1708).

VU. 1864 30. sz.

A trencsényi harc 1708. (Történeti rajz.)

FővL. 1864 252—262. sz.

Az 1705-ki Dunántúli őszi és téli hadjárat. (Történeti rajz.)

PN. 1864 aug. 5, 10, 13, 24—25. sz.

Dalokról. (Régi magyar-)

FővL. 1864 38, 39. sz.

Hogy fogták el a kuruczok Stahremberget? Történeti kép 1708-ból.

VU. 1864 34. sz.

A Magyar Nemzeti Múzeumról.

PN. 1864 nov. 11. sz.

Önigazolásul.

Ko. 1864 8. sz.

Szalay László halálára. [vers]

PN. 1864 júl. 19. sz.

Szép szőke leányka. [vers]

Csk. 1864 2. sz.

Trombita szó harsan. [vers]

FövL. 1864 22. sz.

Veer Anna. [vers]

FövL. 1864 143. sz.

La quettreadora (A bajnoknő) Spanyolból. [ford.]

Föv L. 1864 51. sz.

1865

Bottyán János II. Rákóczi Ferenc fejedelem vezérlő tábornoka.

Történeti életrajz a kuruczvilág hadjárataival.

Pest, 1865 509+(2) 1.

A régi egri vár.

OT. 1865 36. sz.

Béri Balogh Ádám fája. Történeti kép, egy hagyomány a kuruczvilágból.

OT. 1865 11. sz.

Béri Balogh Ádám kardja.

VU. 1865 25. sz.

Csejte vára.

OT. 1865 8. sz.

Költői ereklye Zrinyi Ilonáról.

VU. 1865 27. sz.

Munkács vára II. Rákóczi Ferenc korában.

OT. 1865 29. sz.

Simontornya szerepe a kuruczvilágban. Történeti rajz.

VU. 1865 14—18. sz.

Kuruczvilági adomák.

Üs. 1865 aug. 12, 19. sz.

A bujdosó kurucz. [vers]

HaKl. 1865 12. sz.

Bakonyi dal. [vers]

VU. 1865 12. sz.

Lemondás. [vers]

CsK. 1865 51. sz.

Som Józsa (Ballada)

OT. 1865 4. sz.

1866

II. Rákóczy Ferenc fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról 1703-tól végéig (1711) [Közlik: Ráth Károly —] 2. kiad. Pest, 1866 376. l.

Rákóczi imádsága. Beniczky Gáspár, — Szathmári Király Ádám, — és Ráday Pál naplók. — A szécsényi országgyűlés diáriuma s törvénycikkei. [Közli: —] Pest, 1866 448. l. RT I. k.

A francia-magyar huszárokról.

FővL. 1866 157. sz.

Nyomtatott hírlapok a kuruczvilágban. 1705—1708. Történeti értekezés.

VU. 1866 11, 12. sz.

Báró Zay András kurucz ezredes (1685—1734).

VU. 1866 47. sz.

II. Rákóczy Ferencz fejedelem végrendelete. Az 1739-ki francia kiadás után közli —

HáKl. 1866 11, 12. sz.

A „Pesti Napló” jan. 19-ki számába... [vitacikk]

PN. 1866 jan. 26. sz.

A „Pesti Napló” múlt vasárnapj számának... [vitacikk]

PN. 1866 jan. 17. sz.

A dervis ezredes. [vers]

Űs. 1866 15. sz.

A kuruczok tánca. [vers]

CsK. 1866 2. sz.

A szerelem martyrja. [vers]

Gombos Naptár 1867-re, 1866 97. l.

A zsibói csatamezőn. [vers]

FővL. 1866 4. sz.

Tököli bujdosói (Éneklí egyik lantos II. Rákóczi Ferenc táborában). [vers]

VU. 1866 49. sz.

Tökölyi Bithyniában. [vers]

VU. 1866 10. sz.

1867

Bottyán János II. Rákóczi Ferenc fejedelem vezénylő tábornoka. Történeti életrajz a kurucvilág hadjárataival.

2. jutányos kiad. Pest, 1867 509. l.

Dunántúli levéltárak ismertetése, különös tekintettel II. Rákóczi Ferenc korára.

Pest, 1867 46. l. ÉTTK I. k. 3. f.

Bottyán tábornok haláláról s temetőhelyéről. [Újabb adatok nyomán.]

Sz. 1867 167—175. l.

Károlyi Sándor hadi előterjesztése és észrevételei az 1717-iki tatárjárásról.

Sz. 1867 55—68. l.

Gr. Bercsényi Miklós.

VU. 1867 51, 52. sz.

Csábrág.

MoK. 1867 I. k. 46—49. l.

Csábrág vára. (Történeti rajz)

MoNv. 1867 3, 4. sz.

Kurucz csákósüveg-czímer.

VU. 1867 18. sz.

II. Rákóczi Ferenc.

MoK. 1867 II. 72—76. l.

II. Rákóczi Ferenc. (1676—1735)

VU. 1867 1. sz.

Unghvár Bercsényi korában.

MoNv. 1867 48. sz.

Bercsényi levelezése Károlyival. [Az MTA 1867 okt. 14-i ülésén tartott felolvasásának kivonata.]

AKÉt. 1867 227—229. l.

Komáromi János törökországi diáriuma. [Bemutatja az MTA 1867 júl. 1. ülésén.]

AKÉt. 1867 185. l.

Oklevélmásolatok a modenai Este hercegi levéltárból. [Bemutatja az MTA 1867 júl. 1. ülésén]

AKÉt. 1867 185—186. l.

II. Rákóczy Ferencz levéltára. [Felolvasás az MTA 1867 márc.
18-i ülésén.]

AKÉt. 1867 120—121. l.

II. Rákóczy Ferencz levéltára.

VU. 1867 12, 13. sz.

Bocskay halálát sirató énekek a XVII. századból.

Protestáns Képes Naptár XVII. 1867.

A Magyar Történelmi Társulat keletkezése.

Sz. 1867 1—3. l.

A koronázási menetről még egyszer. (Iratott a koronázás utáni
napokban)

FővL. 1867 182, 183, 185, 187. sz.

Kornéta — Történelmi helyreigazítás.

HáKl. 1867 6. sz.

A kurucz. [vers]

HáKl. 1867 33. sz.

Az aleppói sír. [vers]

FővL. 1867 230. sz.

Bercsényi indulója. [vers]

Nagy Képes Naptár 1868-ra, 1867.

Bezerédy, Balogh Ádám. (Románcz)

VU. 1867 15. sz.

Bujdosó kurucz dala. — 1711. — [vers]

FővL. 1867 149. sz.

Éljen Fiume... [vers]

FővL. 1867 49. sz.

Kurucz Lantosnak. — 1863-ból — [vers]

FővL. 1867 295. sz.

Óh ne mond, hogy... [vers]

CsK. 1867 2. sz.

Trencsény, Zsibó, Koronczó. [vers]

HáKl. 1867 13. sz.

Thököly sírja. [vers]

FővL. 1867 104. sz.

Ciego que apuntas. (Gongora) [ford.]

CsK. 1867 29. sz.

Késmárki Thököly Imre és némely főbb hiveinek naplói és emlékezetes írásai. 1686—1705. [Közli: —]

I. k. Pest, 1868 XXXII+784 l.

MHHS. 23. k.

Székesi gróf Bercsényi Miklós levelei Károlyi Sándorhoz. 1703—1711. A gr. Károlyi-nemzetség levéltárában levő eredetiek után közli . . .

Pest, 1868 376 l. RT. II. k.

II. Rákóczy Ferenc fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról 1703-tól végéig (1711). [Közli: Ráth Károly és —] 3. átdolgozott s jegyzetekkel, Rákóczy tartózkodási helyeivel, végrendeletével és a bujdosók sírfelirataival bővített jutányos kiad.

Pest, 1868 376. l.

A Bercsényi grófok címere.

Sz. 1868 270—271. l.

Bessarábiai magyarok.

Sz. 1868 582—583. l.

Bottyán vára. (Helytörténelmi rajz)

MoNv. 1868 27. sz.

Egy magyar főúr másfél száz év előtt.

HáKl. 1868 22. sz.

Esze Tamás (+1708).

VU. 1868 27. sz.

Kurucz vezényszavak.

Sz. 1868 740—742. l.

Magyar követ Oroszországban. (Nedeczky Sándor követsége Rákóczi részéről Nagy Péter csárhoz 1707—1709.)

H. 1868 40—41. sz.

Névcseré [Bottyán és Batthyány]

Sz. 1868 138—141. l.

III. Rákóczi György 1742-ben még élt.

Sz. 1868 586—587. l.

Régi magyar községi pecsétek.

Sz. 1868 210—211. sz.; 507—509. l.

Régi magyar községi pecsétek.

HáKl. 1868 47. sz.

Megint három magyar köriratú községi pecsét.

Sz. 1868 663—665. 1.

Tizennégy ismeretlen magyar községi pecsét.

Sz. 1868 734—737. 1.

Rozsnyai Hédervárott.

Sz. 1868 345—347. 1.

Almády István naplójának ismertetése. [Az MTA 1868 jún. 8-i ülésén]

AKÉt. 1868 219—222. 1.

Ráday Pál emlékirata. (1705-ből)

Ho. 1868 szept. 4—11. sz.

Zrínyi Miklósnak egy ismeretlen levele.

Sz. 1868 447—448. 1.

Gr. Zrínyi Miklós emlékirata II. Rákóczi György fejedelemhez. 1653.

Sz. 1868 631—648. 1.

Titkári jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1868 május 14-ki közgyűlésén.

Sz. 1868 365—375. 1.

Titkári jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1868 szept. 21-én Kolozsvárott tartott első kirándulási közgyűlésén.

KK. 1868 szept. 24—26. sz.

Muoni Dömjén, milánói országos levéltárnok.

NoNv. 1868 16. sz.

Nemeslevél és — „Magyar Ujság”

Sz. 1868 669—670. 1.

A fehérvári sírboltból. [vers]

MoNv. 1868 13. sz.

Áldomás egy ókancsóból. [vers]

Nagy Naptár 1869-re, 1868 59. 1.

Bujdosók siralma. [vers]

CsK. 1868 14. sz.

Két névnap (Leopold napja 1704, Ferencz napja 1708). [vers]

VU. 1868 2. sz.

Kurucz feljajdulás. [vers]

MoNv. 1868 2. sz.

Szuhay Mátyás nótája. [vers]

HáKl. 1868 25. sz.

A három cigány — Lenau után. [ford.]

KV. 1868 1. f.

Boże coż Polskil. [ford.]

MoNv. 1868 24. sz.

1869

A nagyszombati harc. Hadtörténeti epizód a kurucvilágból.

Toldalékul: A győrvári harc.

Pest, 1869 135. l. + térképmell.

A nagyszombati harc 1704 (Előadás az MTA 1869 febr. 15-i

és márc. 1-i ülésén) [kivonat]:

AKÉt. 1869 45—46. l.

A bujdosó vezérek bizonyságlevele Apafi ellen, 1685.

Sz. 1869 266—269. l.

A b. Nyáry-család kurucvilági serlege.

Sz. 1869 673—675. l.

A régi Rákócziak, különösen Rákóczi Zsigmond történetéhez.

Sz. 1869 197—200. l.

„A székely székek szokása.”

Sz. 1869 125—127. l.

Gróf Bercsényi Miklós.

HáKl. 1869 30. sz.

Gyürky Ádám temetési zászlaja 1704-ből.

Sz. 1869 133—134. l.

Lengyel képmű Magyarországon a kurucvilágban és gr. Ber-

csényi László zenemestere.

Sz. 1869 744—745. l.

Szatmári Király Ádám, Rákóczi bujdosó társa.

VU. 1869 24. 25. sz.

Nagy-Kőrös pecsége 1687-ből.

Sz. 1869 499. l.

Régi magyar községi pecsétek.

Sz. 1869 270—271; 571—575. l.

Öt magyar községi pecsét a XVI. és XVII. századból.

Sz. 1869 64—66. l.

Régi ház- és harangfeliratok.

Sz. 1869 269—271. l.

- A Szent-antál-selmec-korponai bizottság jelentése. [Hann La-
jossal közösen]
Sz. 1869 608, 625, 679. l.
- Titkári jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1869-dik évi
május 30-án tartott nagy-gyűlésén.
Sz. 1869 353—360. l.
- A Budapesti Közlöny szerencsétlen álorczás lovagját... [vita-
cikk].
Sz. 1869 425—426. l.
- Salamon Ferenc... [vitacikk]
Sz. 1869 509—510, 580—583. l.
- A „Budapesti Közlöny”. [vitacikk]
Sz. 1869 337—340. l.
- Bujdosó éneke. (ó-magyar modorban) [vers]
FővL. 1869 244. sz.
- Dánia rózsája. [vers]
FővL. 1869 13. sz.
- Kurucz honvéd. [vers]
FővL. 1869 62. sz.

1870

- Adalékok az 1735-ki Péro-, s 1754-ki Törő-, Pethő és Bujdosó-
féle népforrongás történetéhez. [Zsilinszky Mihállyal
közösen.]
Sz. 1870 30—36. l.
- Adalékok Koháry István fogságának történetéhez.
Sz. 1870 649—653. l.
- Istvánffi és Apor Péter kéziratai az erdélyi ősvadakról Péter-
várrott.
Sz. 1870 654. l.
- Ki indítványozta a Magyar Tudományos Akadémia alapítását?
Sz. 1870 409. l.
- Régi ágyúnevek és föliratok.
Sz. 1870 415—419. l.
- Steinville tábornok ágyúí.
Sz. 1870 257—258. l.

- Három ismeretlen levél Gyöngyösi Istvántól.
Sz. 1870 123—127. l.
- Magyar levél 1542-ből.
Sz. 1870 489—490. l.
- Még egy levél Rimay Jánostól.
Sz. 1870 333—334. l.
- Rimay János levele Koháry Péterhez.
Sz. 1870 195—196. l.
- Az 1705-iki szécsényi magyar országos szövetséglevél.
Sz. 1870 135—136. l.
- A szécsényi országos szövetséglevél. (közli: —)
Sz. 1870 337—348. l.
- Ráday Pál sírírata.
Sz. 1870 258—259. l.
- Nagy-Kőrös pecsége.
Sz. 1870 731—732. l.
- Régi magyar községi pecsét.
Sz. 1870 204. l.
- Régi magyar községi pecsét s új adat Bercsényi meneküléséhez.
Sz. 1870 567—568. l.
- Törökverő Thúry György ingóságai.
Sz. 1870 721—727. l.
- Jelentése Komárom vármegye levéltáráról.
Sz. 1870 608—613. l.
- Jelentése a Rákóczi—Aspremont—Erdődy levéltárról.
Sz. 1870 581—604. l.
- A „Budapesti Szemle” megszűnt.
Sz. 1870 201—202. l.
- Bocsor István.
Sz. 1870 426—427. l.
- Lecky és Laboulaye magyarul.
Sz. 1870 495—496.
- Híres hadvezérek emlékszobrai.
Sz. 1870 349. l.
- A „Budapesti Közlöny” pokróczgyára. [vitacikk]
Sz. 1870 131—134; 204—206. l.
- „Kende Klára esete.” [vitacikk]
Sz. 1870 67—68. l.

- Dr. Kronos F. [Zur Geschichte Ungarn im Zeitalter Franz
Rakoczi's II. c. munkájának bírálata]
Sz. 1870 574—576. 1.
Aus vier Jahrhunderten. [ismertetés]
Sz. 1870 102—114, 168—185. 1.

Budavári magas bástyán. [vers]
FővL. 1870 126. sz.

1871

- Ismeretlen históriás énekek a XVI. és XVII. századból.
Sz. 1871 31—43, 94—130, 256—271, 310—329, 399—
417, 478—491, 712—718. 1.
- Adalékok a váradi ostromzárlat történetéhez 1703—1710.
BvRTK. 1871 1, 2, 5. sz.
- Adalék a Ságghfai Sándor-család nemzedékrendjéhez.
Sz. 1871 140—150. 1.
- Toldalékul a Ságghfai Sándor-család nemzedékrendjéről közlött
cikkhez.
Sz. 1871 355—357. 1.
- Adalék az 1632-iki nyírségi és Kassa táji pórlázadás történe-
téhez.
Sz. 1871 436—439. 1.
- Adalék az első oláh biblia történetéhez.
Sz. 1871 718. 1.
- A Rákóczi-nóta.
Rf. 1871 332, 333. sz.
- Boldog ünnepek kívánása a régi magyaroknál.
Sz. 1871 357—358. 1.
- „Egy Bercsényi-okmány.”
Sz. 1871 225. 1.
- Helyes értelmezés, Székely István krónikájára alkalmazva.
Sz. 1871 69—70. 1.
- Hunyady Jánosnak egy fegyvertársa.
Sz. 1871 519. 1.
- Még egy levél Gyöngyösi Istvántól.
Sz. 1871 281—284. 1.

Szólnoki rabság levele, Koháry Istvánhoz.

Sz. 1871 214—216. l.

Vitnyédy István levelei.

Sz. 1871 590—591. l.

XVI-ik századi leltár a Szelestey-család levéltárából.

Sz. 1871 62—63. l.

Ingóságok leltárai 1615- és 1635-ből.

Sz. 1871 150—152. l.

Régi magyar községi pecsétek a Koháry-levéltárban.

Sz. 1871 585—587. l.

Hernád-németi pecsét.

Sz. 1871 153—154. l.

Koháry-műemlékek a szent-antali kastélyban.

Sz. 1871 56—61. l.

Jelentése a pálóczi levéltárról.

Sz. 1871 664—667. l.

Bujdosók hamvai.

Sz. 1871 220—221. l.

Államlevéltár.

Sz. 1871 725—726. l.

Az állam levéltár ügye...

Sz. 1871 154—157, 588—589. l.

A történelem veszteségei...

Sz. 1871 365—366. l.

Debreczen város történetének —

Sz. 1871 446—447. l.

„A magyar műtörténelem ügyében.” [vitacikk]

Sz. 1871 523—525. l.

Zrínyi Péter, Nádasdy és Frangepán Ferenc. [Felhívás kivégzésük kétszázados évfordulójának megünneplésére.]

Sz. 1871 290—291. l.

A Magyar királyság Alkotmánytörténete [Irta: Ladányi Geodeon. Ismertetés.]

Sz. 1871 591—592. l.

„1849—1866. Adalékok a kényuralom ellenes mozgalmak történetéhez.” [bírálat]

Sz. 1871 446. l.

Krones... [bírálat]

Sz. 1871 68, 158—160. 1.

Végvidéki történelem. (Ismertetés: Orthmayr T: A határörvidék kifejlődésének logicája)

Sz. 1871 221—223. 1.

Győzelmi ének a szomolányi ütközet után [vers]

Hn. 1871 1. sz.

Hej egriek, újváriak! [vers]

OV. 1871 14. sz.

1872

Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez
I—II. k. Bp. 1872 360, 452. 1.

Új kiad. u. o. é. n. Magyar Nemzet Családi Könyvtára
90, 91. k.

II. Rákóczy Ferenc fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról 1703-tól végéig (1711). [közlik: Ráth Károly és —]

4. kiad. Pest, 1872 376. 1.

5. javított, történelmi jegyzetekkel kísért, s Rákóczy végrendeletével és a bujdosók sírfelirataival bővített jutányos kiad. u. o. u. a. VIII+335. 1. Magyar Nemzet Családi Könyvtára XLIII. k.

Adalék a debreceni könyvtár és nyomda, továbbá a nagyenyedi főtanoda történetéhez.

Sz. 1872 121—123. 1.

A „Névtelen Labancz Napló” többé nem névtelen.

Sz. 1872 125—126. 1.

„A bujdosó vezérek bizonyoságlevele Apafi ellen 1685.”

Sz. 1872 123—125. 1.

Károlyi Zsuzsánna, magyar királyné.

Sz. 1872 126—127. 1.

Koháry István rabsága történetéhez. (Újabb adatok.)

Sz. 1872 238—259. 1.

„Nova Posoniensia.”

Sz. 1872 427—428. 1.

- Újabb adalékok Gyöngyösi István életéhez.
Sz. 1872 199—202. l.
- Az egri vár ágyúí és löszerei.
Sz. 1872 337—341. l.
- Aszaló város, Sáros-Kis-Patak és Nagy-Bári faluk XVII-ik századi magyar pecsétei.
Sz. 1872 53—54. l.
- XV-ik századi magyar történeti ének Mátyás királyról.
Sz. 1872 8—22. l.
- Draskovich Miklós országbíró levele Thököly dunántúli biztosaikhoz.
Sz. 1872 483—487. l.
- Wesselényi Pál kuruczos levele Barkóczy Ferenczhez.
Sz. 1872 273—276. l.
- Egykorú jelentés a kassai citadella megvétéléről, 1682.
Sz. 1872 416—419. l.
- Jelentése szab. kir. Lőcse városa levéltárának Rákóczi-kori okmányairól, különös tekintettel a város 1709—1710-ediki ostromára.
Sz. 1872 579—622. l.
- Jászón a premontreiek levéltárában...
Sz. 1872 495—496. l.
- A bujdosók sírjai és a Héttorony.
Sz. 1872 569—570. l.
- Retificatio. [vitacikk]
Sz. 1872 211. l.
- A lomniczi csúcson (1855) [vers]
AKK. 1872 11. sz.

1873

- II. Rákóczi Ferencz fejedelem leveleskönyvei, levéltárának egykorú lajstromaival 1703—1712. [közli: —] I. k. (1703—1706) Pest, 1873 XXVIII+688. l. II. k. (1707—1709) Bp. 1873 656. l. AR. I—II. k.
- Késmárki Thököly Imre és némely híveinek naplói és emlékezetes írásai 1686—1705. [közli: —]
II. k. Bp. 1873 XVI+707. l. MHHS. 24. k.

- Láthatatlan emberek Murányon, 1709-ben.
Sz. 1873 516—159. 1.
- Fejedelmi ajándék, könyvajánlásért. 1645.
Sz. 1873 141. 1.
- I. Rákóczi Ferenc halála és temetése.
Sz. 1873 661—687. 1.
- „Bezerédy árulásáról” 1708 szept. 5. [közli: —]
A Magyar Polgár Nagy naptára IV. 1873.
- Károlyi Sándor versei az „ál-Károlyiról”. —
Sz. 1873 513—516. 1.
- Bay Mihály és Pápay Gáspár naplója tatárországi követségéről.
Sz. 1873 538—552, 603—618. 1.
- Báthory Zsófia levele Zrínyi Ilonához.
Sz. 1873 72—73. 1.
- Zrínyi Ilona válasza Báthory Zsófiához.
Sz. 1873 216—217. 1.
- Zrínyi a költő levele Szepes vármegyéhez, a Széchy-pörben.
(1659)
Sz. 1873 133—136. 1.
- Három újabb levél Gyöngyösitől.
Sz. 1873 506—510. 1.
- Károli Gáspár levele, 1575.
Sz. 1873 295—96. 1.
- Régi magyar községi és csehpecsétek.
Sz. 1873 361—363. 1.
- II. Rákóczi Ferencz kora a gr. Csákyak, Szepesvármegye és
a b. Palocsay-család levéltáraiban.
Sz. 1873 9—39, 100—114, 172—184. 1.
- A Rákóczi-levéltár története.
Ath. 1873 5, 6. sz.
- Rákóczi hamvai.
Sz. 1873 519. 1.; 651—652. 1.
- II. Rákóczi Ferencz és bujdosó társai hamvainak hazaszállítása.
Sz. 1873 446—447. 1.
- II. Rákóczi Ferencz földi maradványainak hazaszállítása.
Sz. 1873 731—732. 1.

Thierry Amade.

Sz. 1873 290—295. 1.

Egy történelmi nemzetség kihalása.

Sz. 1873 370—371. 1.

Acta conjunctionem Bani Petri a Zrinio et Com. Fr. Frangepani
illustrantia. [Szerk: Racski] [bírálat]

Sz. 1873 448—449. 1.

Szomorú ének szegény kuruczokrúl. [vers]

Ath. 1873 13. sz.

1874

II. Rákóczi Ferencz fejedelem leveleskönyvei, levéltárának egy-
korú lajstromaival. 1703—1712. [közli: —]

III. k. (1710—1712) Bp. 1874 X+747. 1. AR. III. k.

Gr. Bercsényi Miklós mint magy. kir. udv. cancellár. (1704—
1705)

Sz. 1874 709—715. 1.

Báró Petrőczy Kata Szidónia, gróf Pekry Lőrincné élete és
versei (1658—1708)

Ath. 1874 27—29, 40—42. sz.

Adalék Mányoki Ádám híres magyar képviselő életéhez, és Rá-
kóczi mint műbíráló.

Sz. 1874 512—513. 1.

Adalék a magyar háziipar történetéhez 1552-ből.

Sz. 1874 513—514. 1.

Thököly Imre codicillusa.

Sz. 1874 582—584. 1.

Magyar történetírók életéhez.

Sz. 1874 53—56, 126—132, 213—217. 1.

Vay Ádám síremléke, és a Meskó-család Poroszországban.

Sz. 1874 429—431. 1.

Magyar ágyúk a bodoki várban.

Sz. 1874 428—429. 1.

Hunyady-czímeres pluviale Boszniában.

Sz. 1874 145—146. 1.

- Bocskay István leveleskönyve 1605 mártius 20-tól ápril 29-ig.
TT. 1874 63—120. l.
- Bethlen Gábort urául, királyául elismerő magyar levél Radul
moldvai vajdától, 1623.
Sz. 1874 59—61. l.
- Magyar levelek a XVI-ik század első feléből. (1527—1550)
Sz. 1874 346—353. l.
- A Carafa által kivégeztetett Keczer Gábor és Véber Dániel
elkobzott ingóságainak leltárai.
Sz. 1874 137—140. l.
- Solt község 1710-iki és Bakony-Szent-I.ászló 1695-ki pecsége.
Sz. 1874 220—221. l.

A gr. Andrássy-család levéltárai.
Sz. 1874 248—272. l.

Rákóczi hamvai.

Sz. 1874 363—364. l.

Az utolsó Héderváry és a hagyományos Kont-fa.

Sz. 1874 68—69. l.

A francia külügyminisztérium levéltára.

Sz. 1874 222—224. l.

Történetirodalmunkról. [vitacikk]

Sz. 1874 295—297. l.

„Történeti Lapok.” [vitacikk]

Sz. 1874 293—295. l.

Magyarország oknyomozó történelme.

Sz. 1874 666—667. l.

Archívum Rákóczianum. [ismertetés]

Sz. 1874 65—68. l.

Kegyetlen szél... [vers]

Ath. 1874 34. sz.

A rab (ó spanyol romác) [ford.]

Ath. 1874 34. sz.

1875

- Történelmi naplók 1663—1719. [közli: —]
 Bp. 1875 XXXII+607 l.
 MHHS. 27. k.
- A székelyeket 1706-ban Napra, Holdra, Csillagokra esketik.
 Sz. 1875 62—63. l.
- Az egri vár feladása 1687-ben.
 Sz. 1875 287—288. l.
- Az 1566-ik év történetéhez.
 Sz. 1875 422—423. l.
- Búbereki rectius Bubenkius, alias Dabos.
 Sz. 1875 219—220. l.
- Ki hozta vissza hazánkba Mikes Kelemen kéziratait?
 Sz. 1875 573—575. l.
- Magyar történetírók életéhez. [Bél Máttyás]
 Sz. 1875 282—284. l.
- Meteorokő-hullás 1705-ben a Vág—Duna mellett.
 Sz. 1875 420—421. l.
- A jezsuiták mérgezési terve Bercsényi ellen s a szécsényi országgyűlés VI-ik articulusa.
 Ho. 1875 ápr. 15. sz.
- Mégegyszer a jezsuiták mérgezési ügyéről. (Nyílt válasz Fraknói Vilmosnak)
 Ho. 1875 máj. 12. sz.
- I. Rákóczi György és Bánffy Dénes ágyúi.
 Sz. 1875 347—348. l.
- Régi magyar helynevek.
 Sz. 1875 348—350. l.
- Balassa Bálint és újon fölfedezett versei.
 Sz. 1875 1—33. l.
- Gr. Gyulay Lajos naplótöredékei.
 Sz. 1875 141—142. l.
- Magyar levél a Fekete-tenger mellől, 1562
 Sz. 1875 572—573. l.
- Körössy György történelmi és nemzedékrendi följegyzései a XVII-dik században.
 Sz. 1875 311—322. l.

- Magyar céhszabályzat a XVI. századból.
Sz. 1875 736—739. 1.
- Gr. Nádasdy Ferenc országbíró vadászdiplomája és utasítása
fővadászmeistere számára. 1660
Sz. 1875 498—502. 1.
- I. Rákóczi György szabályzata udvari bejárói számára.
Sz. 1875 341—345. 1.
- II. Rákóczi Ferenc fejedelem a szolnoki reformátusoknak
templomhelyet és paplakot rendel adatni.
MPIF. 1875 102—103. 1.
- Istvánffy István sírverse, temetése és hagyatékai, 1545.
Sz. 1875 202—211. 1.
- Szent-Gál nemes község magyar pecsége 1662-ből.
Sz. 1875 418—419. 1.
- Jelentése a Radvánszky és gr. Csáky (szepesmindszenti) levél-
tárak Rákóczi-kori adatairól.
Sz. 1875 83—102. 1.
- Világtörténelmi szempontból.
Sz. 1875 358. 1.
- Történelmi cikkek hirlapjainkban.
Sz. 1875 142—144. 1.
- Szilágyi Sándor...
Sz. 1875 138—140. 1.
- Strommer Lajostól...
Sz. 1875 425—426. 1.
- Jókai Mór
Sz. 1875 286—287. 1.
- Magyar Történelmi Tár.
Sz. 1875 354—355. 1.
- Morgenstern Henriktől.
Sz. 1875 288—289. 1.
- II. Mehemet élete. [ismertetés]
Sz. 1875 355—356. 1.
- „A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése.” [ismer-
tetés]
Sz. 1875 216—217. 1.
- Egy ó dal hallatára. [vers]
PvL. 1875 91. sz.

Székesi gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez. 1704—1712. Az eredeti kéziratokból a titkos jegyek fölfejtésével közli: —; I. k. (1704—1705)
Bp. 1876 XII+764 l. AR. IV. k.

II, Rákóczi Ferenc korában [a pozsonyi Toldy-körben tartott előadásából a gazdasági, kereskedelmi, tudományos és közművelődési viszonyokra vonatkozó részletek].

TL. 1876 84—86, 90. sz. ápr. 12—14, ápr. 20. sz.

A munkácsi pénzverderől. (1705—1711)

Arch.É. 1876 301—307. l.

II. Rákóczi Ferenc ágyúí.

Arch.É. 1876 56. l.

Adalékok a hazai festészet történetéhez Thököly és Rákóczi korában, különösen a zászlófestészet.

Arch.É. 1876 69—77. l.

A magyar katonai irodalom a XVIII-ik század elején.

LAK. 1876 827—843, 903—924. l.

Pár Mihály lőcsei képiró a Rákóczi korban.

Arch.É. 1876 286—287. l.

Gábor király; Zsuzsánna királyné, 1632.

Sz. 1876 169—171. l.

Balassa kiadatlan költeményeiből.

FI. 1876 53—54. l.

Még egy virágének Balassától.

FI. 1876 300—302. l.

Protestáns egyháztörténelmi kalászat, II. Rákóczi Ferenc fejedelem cancelláriája 1703—1706-iki kiadványi jegyzőkönyvéből.

MPIF. 1876 44—48, 196—203. l.

Koháry István tanuló-kori leveleiből.

Sz. 1876 384—395. l.

Bezzegh Gábor sírírata, 1706.

Sz. 1876 257—258. l.

II. Rákóczi Ferenc Önéletrajza. [ismertetés]

Sz. 1876 316—322. l.

Irodalmunk története 1711—1772. [ismertetés]
Sz. 1876 640—648. 1.

Toldy Ferenc elhúnytára. [vers]
PvL. 1876 jan. 13. sz.

A braganzi herceg. (ó-spanyol románc) [ford.]
PvL. 1876 ápr. 13. sz.; PN. márc. Ot 1876 márc. 1.

1877

Székesi gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez — 1704—1712. Az eredeti kéziratokból a titkos jegyek fölfejtésével közli: —. II. k. 1706—1708. Bp. 1877 IV. 672. 1.
AR. V. k.

Dunántúli hadjárat 1707-ben.

LAK. 1877 77—91, 171—184, 371—381. 1.

A gr. Bercsényi-család nemzedékrendje.

Sz. 1877 679—680. 1.

Bacsányi sírja és emlékezete Linzben.

F. 1877 III. k. 241—255. 1.; AZT. IV. k. 5 f.

Mária Theresia és udvara gr. Mígazzy bibornoknál.

PvL. 1877 jan. 2. sz.

Még egyszer, Palatich Györgyről.

F. II. 1877 218—219. 1.

Utóhang Abafi Mikes Kelemenéhez.

F. IV. 1877 151—155. 1.

Magyar felíratos ágyú a Szapolyay-korban.

ArchÉ. 1877 21—22. 1.

Érem és pecsétani adalékok a Rákóczi-korból.

ArchÉ. 1877 317—323. 1.

Rákóczi forgója.

ArchÉ. 1877 265—266. 1.

Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez.

F. 1877 III. k. 18—29. 1.

Két költemény a XVII. századból. I. Levelet küldenék 1675.

II. Ó kegyes szem . . . 1675

F. II. 1877 152—154. 1.

- Protestáns egyháztörténelmi kalászat II. Rákóczi Ferenc fejedelem udvari cancelláriája kiadványi jegyzőkönyveiből.
MPiF. 1877 142—153. l.
- II. Rákóczi Ferencz a tólcsvai malmot átadja a pataki kollégiumnak.
MPiF. 1877 288—289. l.
- A Jerney-kéziratgyűjtemény.
Sz. 1877 347—360. l.

- Bem apó. [vers]
PN. 1877 okt. 16. sz.
- Ha Petőfi feltámadna . . . ! [vers]
PvL. 1877 okt. 18. sz.; PN. 1877 okt. 23. sz.
- Szepes vár romjain. [vers]
Ath. Képes Nagy Naptár 1877-re 20. l.
- Török isten, magyar isten . . . [vers]
PN. 1877 dec. 28. sz.

1878

- Székesi gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez 1704—1712. Az eredeti kéziratokból a titkos jegyek fölfejtésével közli: —
III. k. 1708—1711. Bp. 1878 IV+726. l.; AR. VI. k.
- Művészeti és pénzverési adatok a Rákóczi-korból.
ArchÉ. 1878 240—246. l.
- Ötvösművészeti és skófiium-hímzési adatok 1709- és 1710-ből.
ArchÉ. 1878 161—168. l.
- Egy címerész nő a XVI. század elején.
ArchÉ. 1878 348—349. l.
- Konstantinápolyi magyar tudósítás, 1555.
TT. 1878 188. l.
- Kossuth egyik őseről.
E. 1878 jan. 1. sz. PvL. 1877 dec. 29. sz.
- Ágyúk költészete.
E. 1878 102. sz.
- Rákóczi a keleti kérdésről, Rodostó, a Dardanellák és a suezai csatorna.
PN. 1878 márc. 3. sz.

- Pótlék a gr. Bercsényi-család nemzedékrendjéhez.
Sz. 1878 847—852. 1.
- Pesty Gábor életéhez.
F. 1878 V. 394—396. 1. árvette a PVL. 1878 291. sz.
- Egy anti-democraticus ének a kurucvilágból 1675.
F. 1878 V. 57—59. 1.
- Költészeti gyöngyök a XVII-ik századból. I. A vigasztal-
hatatlan. II. Mindenek mulandók.
F. 1878 V. 154—155. 1.
- II. Rákóczi Ferencz utasítása az egyházügyi biztosok számára.
MPiF. 1878 259—264. 1.
- I. Rákóczy György a nagyszombati ref. templom építésére
gyűjtést engedélyez.
MPiF. 1878 37—38 1.

- Ali Arszlán. (ballada)
Hunyadi Album 1878.
- A Rákóczi-nóta [vers]
FövL. 1878. 242. sz.
- Az 1878-iki új évkor. [vers]
PvL. 1878. jan. 2. sz.
- Boldvai vár. [Románcz]
FövL. 1878. 212. sz.

1879

- Székesi gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi hely-
tartó levelei Rákóczi fejedelemhez 1704—1712. Az
eredeti kéziratokból a titkos jegyek fölfejtésével közli: —
IV. k. 1711—1712 Bp., 1879 IX+226. 1. AR. VII. k.
- Az első hazai hírlap 1705—1710.
Bp. 1879 48. 1. ÉTK. 8 k. 4 f. [Az MTA 1879 márc.
10-én hasonló címmel tartott felolvasásának kivonata:
AKÉt. 1879 47—48. 1.] E. 69 sz.; ELL. 126. sz.; Ho.
61 sz.; Mo. 70 sz.; FövL. 59 sz. NH. 71—72 Sz.

- A szent-andrási csata és Gyula ostroma 1705-ben.
BRMTÉK 1879—80.

- Gyula vára az 1705-iki ostrom alatt.
BH, 1879 11. sz.
- „Érmészet, ötvösség és pecsétmetszés a Rákóczi-korban 1707.
ArchÉ. 1879 93—103. 1. 137—141. 1.
- A régi magyar hímzőművészetről 1707—1708.
ArchÉ. 1879 344—350. 1.
- Berthóty Ferenc ezüstművei, 1687.
ArchÉ. 1879 318—319. 1.
- Mikes Kelemen ifjúkorához.
F. VII. 1879 76—77. 1.
- Néhány XVII-ik századi ismeretlen történetirodalmi mű
nyoma.
TT. 1879 399. 1.
- A pesti Magyarországon 1708—1711-ben.
PN. 1879 jan. 29—30. sz.

- Néhány latin vers a kurucvilágból.
F. 1879 VII. k. 210—221. 1.
- II. Rákóczi Ferenc szőlőművelési szabályzata 1700-ból.
TT. 1879 582—592. 1.
- Zrínyi Ilona és II. Rákóczi Ferenc-féle ingóságok jegyzékei.
TT. 1879 171—179. 1.
- II. Rákóczi Ferenc dr. Kochanszky Mihály krakkai egyetemi
tanárnak naptárkiadási engedélyt ad Magyarországon.
TT. 1879 399—400. 1.
- Öt ismeretlen magyar nyomtatvány a Rákóczi-korból.
TT. 1879 806—808. 1.
- Egykorú tudósítás I. Károly angol király kivégeztetéséről 1649.
TT. 1879 396—398. 1.

Chernel: Kőszeg sz. kir. város jelene és múltja.[ismertetés]
Sz. 1879 598—607. 1.

Az elátkozott lovag [vers]

MH. 1879 2. sz.

„Hajnal hasadása”. (kuruc ballada 1703) [vers]

E. 1879 jún. 22. sz.

Nyakas kuruc. [vers]

Fü. 1879 dec. 26.

- Amarado al duro banco, A la vista de Tarita . . . La hermita de San Simon. [ford.]
 PN. 1879 szept. 17. sz.
- A Roma sepultada. [ford.]
 PN. 1879 dec. 25. sz.
- De la florida falda. (Don Luis de Góngora) [ford.]
 FővL. 1879 270. sz.
- Három ó spanyol románc. I. Abenámar. II. Romance de Blanca-Niña. III. Romance de Julianesa. [ford.]
 FővL. 1879 206. sz.
- Két spanyol sonett. — Don Luis de Góngora — I. Madrid. II. Cordoba (Kordova). [ford.]
 E. 1879 okt. 12. sz.
- Ó spanyol románc. De los siete infantes de Lara (A két Lára-hercegfiról) — Spanyol hangrímeléssel. — [ford.]
 PN. 1879 nov. 16. sz.
- Romance de Don Garcia. ([ford.]
 FH. 1879 okt. 11. sz.
- Romance de Rico Franco. [ford.]
 FH. 1879. nov. 14. sz.
- Una vida bestial. (Madrid); A la cindad de Cordoba. [ford.]
 E. 1879 okt. 12. sz.

1880

- Dunántúli hadjárat 1707-ben. Hadtörténelmi tanulmány.
 Eredeti, kézirati kútfőkből merítve.
 Bp. 1880. VIII+228. l. [Kny. Sz. 1879—80]
- Ocskay László, II. Rákóczi fejedelem dandárnoka és a felsőmagyarországi hadjáratok. 1703—1710.
 Bp. 1880 828. l.
- Ocskay László átpártolása. [Az MTA 1880 márc. 8-i ülésén tartott felolvasásának kivonata.]
 AKÉt. 1880 33—35. l.

Adalék a magyar cigányok történetéhez.

TT. 1880 607—608. 1.

Thököly Imre és iskolatársai, mint színjatszók.

Sz. 1880 411—417. 1.

Egy francia kuruc ezredes temetése és hagyatéka.

TT. 1880 181—189. 1.

Bertóthy Ferencz kuruc generális, mint régész.

Sz. 1880 486. 1.

II. Rákóczi Ferenc fejedelem udvartartási szabályzata.

TT. 1880 571—581. 1.

Nagy Ivánnak „Fáy István murányi várkapitányhoz intézett levelek” című közléséhez. (Helyreigazítás és pótlék)

TT. 1880 780—788. 1.

Svájcból, de másról is. ([Lotz Károly „Hunyadi Mátyás hazatér” című festményéről.]

PN. 1880 aug. 17. sz.

A kölesdi harczról. [vers]

FővL. 1880 83. sz.

Béri Balogh Ádám. [vers]

E. 1880 febr. 29. sz.

Bús Bertók éneke. (1702.) [vers]

FővL. 1880 282. sz.

Recrudescunt . . . II. Rákóczi Ferenc szózata a lengyel határról 1703— [vers]

E. 1880 dec. 31. sz.

Emlékszel pajtás a sz. gotthárdi . . . [vers]

Elz. 1880 dec. 14. sz.

Las dos hermanos. (ó-spanyol románc.) [ford.]

PN. 1880 febr. 13. sz.

O Valencia, o Valencia! . . . [ford.]

PN. 1880 dec. 16.

Sobre unas altas rocas. (Spanyol románc)[ford.]

FővL. 1880 45. sz.

1881

II. Rákóczi Ferenc fejedelem ifjúsága. 1676—1701 Történelmi tanulmány. Eredeti levelek s más egykorú följegyzések nyomán.

Pozsony, 1881 VIII+308. 1.

2. javított és bővített, jutányos kiadás u. o. é. n. XII+376 1.

Országgyűlési beszédei 1878—1881. A hivatalos gyorsírói jegyzetek után.

Bp. 1881. VII, 259. 1.

A hegyallyai zendülés. [mutatvány II. Rákóczi Ferenc fejedelem ifjúsága c. művéből]

Fü. 1881 máj. 26— és jún. 3. sz. és Z. 1881 27—38. sz.

Die Jugendzeit Rákóczys II. [Az MTA 1881 máj. 5-i ülésén elhangzott felolvasásának kivonata.]

UR. 1881 678—679. 1.

A zircz-ciszterciak adminisztrátora a Rákóczi korban.

Sz. 1881 768—775. 1.

Gróf Bercsényi Miklós könyv- s kéziratára.

MKsz. 1881 275—289. 1.

Ényingi Török Imre. — Adalékul Corvin János magyar leveléhez.

Sz. 1881 67—68. 1.

Éremtani adalék a rézpolturák és libertások érczanyagához.

Sz. 1881 770. 1.

Heves-megye igaz hazafisága. — Történeti rajz —

E. 1881 jan. 26. sz.

Jóslatok és babonás hiedelmek a Rákóczi-korban. [Cultúr-történeti tanulmány]

Sz. 1881 40—60, 114—132. 1.

Képek Kassa múltjából a XVII. sz. közepéről.

AKK. 1881 aug. 18— okt. 13. sz.

Ki volt Csobáncz megvédője Rabutin ellen 1707-ben?

Sz. 1881 65—67. 1.

Adalékok I. Rákóczi Ferenc és Zrínyi Ilona lakodalmi ünnepélyéhez.

TT. 1881 585—589. 1.

- Levél Bocskaytól és Homonnai Bálinttól.
TT. 1881 583—585. 1.
- Károlyi Sándor jelentése a szent-gotthárdi harcokról.
TT. 1881 590—592. 1.
- II. Rákóczi Ferenc utasítása bánya- és pénzverő-házi-inspectora számára.
TT. 1881 371—377. 1.
- II. Rákóczi Ferenc udvartartási szabályzata.
TT. 1881 158—173. 1.
- Felhívás Borsod és Gömör megye történet kedvelőihez.
Sz. 1881 712—714. 1.
- Kirándulás egy ős székely várromra.
PN. 1881. aug. 28. sz.
- „Bujdosó Rákóczi”. (Régi népballada)
PN. 1881 dec. 25. sz.
- Las flores del romero — Don Luis de Góngora. (spanyol hangrimeléssel) [ford.]
FővL. 1881 70. sz.

1882

- Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó leveleskönyvei s más emlékezetre méltó iratai 1705—1711.
Az eredeti kéziratokból közli: —
Bp. 1882 XI. + 448. 1. AR. VIII.
- A hazai képzőművészet, műipar, nemzeti viselet, fegyvergyártás és háztartás történetéhez II. Rákóczi Ferenc udvarában s korában. (1706—1711)
TT. 1882 555—576, 745—768. 1.; 1883 184—198, 375—406. 1.
- A Rákóczi-ház és Árpád vére. (Genealógiai vázlat).
Sz. 1882 239—242. 1.
- Ghymeszi gróf Forgách Simon, mint író.
Sz. 1882 529—556, 617—634. 1.

- Gyöngyösy István életéhez és Beniczky Péterről.
F. XIII. 1882 74—76. 1.
- Négy ismeretlen magyar naptár 1683—1708-ból.
MKsz. 1882 255—256. 1.
- Tüzes Gábor valódi neve.
Sz. 1882 852—853. 1.
- Villongások elintézése a kassai polgárság és vitézlő rend között.
(1560—1570)
TT. 1882 368—373. 1.
- I. Rákóczi Ferenc fejedelem utasítása sárospataki várnagyi számára. (1666)
TT. 1882 374—380. 1.
- Szilágy—Somlyó várának leltára.
TT. 1882 178—188. 1.
- Tompa Mihályról.
F. XIII. 1882 76—78. 1.
- Lánczy Gyula „Széchényi Pál kalocsai érsek” című tanulmányáról.
Sz. 1882 479—492. 1.
- Végszó Lánczy Gyula úr „Válasz”-ára.
Sz. 1882 789—790. 1.
- A magyar nemzet „Rebellenhaufen”. [Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen” c. mű bírálata]
AKK. 1882 márc. 23. sz.
- Bajorországon keresztül.
E. 1882 aug. 26.sz.
- Nürnberg és a bajor országos kiállítás.
PN. 1882 szept. 22. sz.
- Pozsonynak egy igen régi s mégis új kincse.
PvL. 1882 jún. 25. sz.
- Szende Béla rendjel históriái.
Fü. 1882 aug. 27.sz.
- Óda Szilágy-Somlyó város hölgyeihez az emlékalbum átadása alkalmából. [vers]
Pozsony, 1882 8. 1.
- El adolescente. Spanyolból. Trueba. [ford.]
PN. 1882 dec. 22. sz.

1883

Bottján János vezénylő tábornok levelezése, s róla szóló más emlékezetre méltó iratok (1685—1716) [közli: —]

Bp. 1883 XXXII+849. 1.; AR. IX. k.

Az 1683-iki táborozás történetéhez. A kétszázados évfordulat alkalmából hg. Esterházy Pál nádor kiadatlan kéziratái és levelezései nyomán.

Bp. 1883 45. 1.; ÉTTK. 11. k. 4. f.

Adalékok Zrinyi, a költő életéhez.

Sz. 1883 59—62. 1.

Gyógyítások ráolvasás és babonáság által.

Sz. 1883 363—366. 1.

Két vitéz kuruc poéta.

F. XV. 1883 236—237. 1.

Kurucz hírlapok 1705-ből Berlinben.

MKsz. 1883 229—245. 1.

Der Türkenkrieg von 1683. [Az MTA 1883 okt. 8-i ülésén elhangzott felolvasás kivonata.]

UR. 1883 792. 1.

Rákóczi Zsigmond fejedelem emlékezete.

Z. 1883 31—32. sz.

Gr. Eszterházy Miklós kincstára (1645).

TT. 1883 755—767. 1.

Montecuccoli Zrinyiről.

Sz. 1883 687—688. 1.

Észrevétel. [válasz Nilles bírálatára]

Sz. 1883 896—897. 1.

A müncheni nemzetközi műkiállítás.

PN. 1883 aug. 23—25. sz.

Aratás előtt.

Db. 1883 jún. 20. sz.

1884

- A Bottyán család nemeslevele Bars és Nógrád megye levéltárában.
T. 1884 84—85. l.
- A cseszneki vár czigányai.
TT. 1884 568—578. l.
- A lőcsei nyomda történetéhez s a Pápai Páriz Ferencz életéhez adalék 1709-ből.
Sz. 1884 903—904. l.
- A Petneházy-család származékrendje.
T. 1884 49—53. l.
- A Rákóczi-ház utolsó tagjairól és kihalásáról. (Adalékokkal a Felső-Vadászi Rákócziak régibbkori genealogiájához)
T. 1884 89—96. l.
- Buda ostromának hőse.
E. 1884 jan. 19. sz.
- Érdekes episod Buda 1686-iki vívásának történetéből.
Sz. 1884 604—608. l.
- Székesi Bercsényi Imre (1589—1639).
Sz. 1884 193—224, 289—323, 385—425. l.
- Schiessler Gáspár kassai polgár naplója a Rákóczi-korból (1703—1713).
TT. 1884 740—749. l.
- Munkácsi fegyverek és lőszeresek lajstroma 1704-ből.
TT. 1884 151—161. l.
- Gróf Bercsényi Miklós utasítása gr. Eszterházy Dániel altábornagy, mint kassai generális részére 1710.
TT. 1884 347—359. l.
- Honvédlövasságunk.
E. 1884 szept. 25. sz.

1885

- A székesi gróf Bercsényi család. 1470—1835. Eredeti kézirat kútfőkből.
I. k. Bp. 1885 354. l.

Irodalom- és műveltség-történeti tanulmányok a Rákóczi-korból. Toldalék: Kuruczvilági kiadatlan költemények tára.
Bp. 1885 VIII+412. 1.

Új címkiadás u. o. 1889 VII+412. 1.

A székesi gróf Bercsényi-család nemzedékrendje.

T. 1885 60—62. 1.

Az utolsó Rákóczi herceg haláláról. (Pótlékul „A Rákóczi-ház utolsó tagjairól s kihalásáról” c. közleményhez.)

T. 1885 187—188. 1.

Kocsi Csergő Bálint.

Sz. 1885 65—68. 1.

Magyar borok kivitele külföldre, különösen Angliába, a múlt század elején.

E. 1885 ápr. 2, 3. sz.

Magyar emlékek a Rajna mellékén.

E. 1885 aug. 28, szept. 2. sz.

Nyílt levél Deák Farkashoz. (Turkoly Sámuel kuruc tisztről)

Sz. 1885 683. 1.

Báró Koháry István hagyatéki leltára 1664-ből.

TT. 1885 600—608. 1.

Gr. Csáky László tudósítása a müncheni fejedelmi palotáról és a Wittelsbach-ház kincseiről. 1685.

Sz. 1885 345—348. 1.

Sámbokréti Mihály 1683-i diáriuma.

TT. 1885 391—397. 1.

Az Rába rectificatiójáról való determináció. (1699)

TT. 1885 154—164. 1.

Gondolatok az új-évre.

Db. 1885 dec. 31. sz.

1886

Attila paizsa.

Sz. 1886 441—443. 1.

Adalékok hazai pecsétvéseteink történetéhez.

ArchÉ. 1886 242—243. 1.

- A Bercsényiek politikai pártállása.
Sz. 1886 186—189. 1.
- A magyar hadak, különösen gr. Battyhányi Ádám dandára
Buda visszafoglalásánál.
E. 1886 máj. 23. sz.
- Kossuth őse, mint bujdosó kurucz.
Szabadság (Nagy-Várad) 1886 64. sz.
- Könyvtári és képzőművészeti adalékok.
Sz. 1886 912—913. 1.
- Kuruc katonai érdemjel.
Sz. 1886 345—346. 1.
- Mégegyszer a kurucz hadi érdemjéről.
Sz. 1886 544—545. 1.
- Szőnyegek, gobelinek, zászlók, fegyverek és egyéb ritkaságok
Ecsed várában.
ArchÉ. 1886 134—143. 1.
- Vitam et sangvinem.
Sz. 1886 913. 1.
- Adalékok Bottyán tábornok levelezéséhez.
TT. 1886 536—552. 1.
- A Rákóczi-árvák 1688-ban Munkács várában maradt és Patakra
vitt ingó értékeinek lajstromai.
TT. 1886 769—789. 1.
- Gróf Eszterházy János győri vice-generálisnak és fiának
Ferencznek fegyverei, hadi felszerelése és ládabeli
egyéb portékái. (1700—1704)
TT. 1886 181—195. 1.
- Hagyományos ősmagyar emlékek régi nagy családaink kincs-
táraiban.
Sz. 1886 1—9. 1.
- „Buda ostromához”. (Reflexiók Knauz Nándor könyvére.)
[vitacikk]
Sz. 1886 716—720. 1.
- Viszonváltás Knauz Nándornak.
Sz. 1886 832—833. 1.

A székesi gróf Bercsényi család 1470—1835. Eredeti kézirati kútfőkből.

II. k. Bp. 1887 VII+547. 1.

Bercsényi ismeretlen emlékirata XIV. Lajoshoz 1701.

Sz. 1887 1—13. 1.

Gróf Bercsényi család életrajza. [Bercsényi Lengyelországban. Kelepcze Bercsényinek. Bercsényi találkozása Rákóczi-val. Egy lengyel hercegnő. Követség Rákóczinál. A fölkelés előkészítése. A manifesztum. Rákóczy és Radziwil herceg. A fölkelés kitörése.]

Db. 1887 febr. 22—24; 26; márc. 1—3. sz.

Gróf Bercsényi Miklós. [Részlet A székesi gróf Bercsényi család c. műből.]

PN. 1887 márc. 16. sz.

Graf Nikolaus Bercsényi und die Diplomatie Ludwig's XIV. 1701—1703. [Az MTA 1887 márc. 7-i ülésén elhangzott felolvasás kivonata.]

UR. 1887 412—413. 1.

Gróf Csáky Krisztina. [A gr. Bercsényi-család történetéből.] FővL. 1887 36—44. sz.

Egy főúri várpalota a kuruc világban.

E. 1887 febr. 8—13. sz.

A szatmári béke történetéhez.

Sz. 1887 465—467. 1.

Kiktől tanulták el a magyarok a dohányzást?

E. 1887 szept. 21. sz.

Adalékok Bottyán tábornok levelezéséhez.

TT. 1887 472—475. 1.

Az 1683-iki táborozás történetéhez. Batthyány Kristóf és Ádám dunántúli tábornokok levelezéseiből.

TT. 1887 102—128, 293—318. 1.

Gróf Tournon. [Kiegészítés Iványi István: „Az új Bodrog vármegye” c. művéhez]

Sz. 1887 729—731. 1.

A styavniki várkastély. [Bírálat Weber Samu: Savnik c. monográfiájáról]
Sz. 1887 727—729. 1.

Régi kuruc ezredes főkapitánynak gr. Teleki Sándornak.
[verses levél]
Db. 1887 jan. 10. sz.

1888

Kosztolányi Jávorka Ádám ezredes, s a Gróf Forgách- és Rákóczi-levéltár. Vázlat a Rákóczi-emigráció történetéből.
Bp. 1888 94+(1) 1. [Kny. Sz. 1888]

II. Rákóczi Ferencz hadserege.

HdtK. 1888 12—23. 1.

Pótlékul Jávorka Ádám életrajzához.

Sz. 1888 468—769. 1.

Jaroslawi kutatások. (Pótlékul)

Sz. 1888 597—610. 1.

Az ináncsi Ebeczky-család nemzedékrendjéhez.

T. 1888 89—91. 1.

A galánthai Eszterházyak fraknai vonalának nemzedékrendjéhez.

T. 1888 61—65. 1.

Adalékok II. Rákóczi Ferenc tüzérsége történetéhez.

HdtK. 1888 343—354. 1.

Műveltség-történeti adalékok a Rákóczi-korból. — Néhai id. Kubinyi Ferenc okiratgyűjteményéből.

TT. 1888 789—797. 1.

Megfejtés. [„A vallonok lázadása, Pápán 1600-ban” c. cikkhez]
HdtK. 1888 648. 1.

II. Rákóczi Ferenc fejedelem tábori őrszabályzata. 1705.

HdtK. 1888 308—311. 1.

Rákóczi-féle dátum nélküli hadi czikkek.

Edicta Militaria.

HdtK. 1888 651—653. 1.

Kőrös György följegyzéseiből.

Sz. 1888 42—56, 156—161. 1.

- A szuezi csatorna magyar tervezője a múlt században. [Báró
Tóth Ferencz]
E. 1888 ápr. 5. sz.
- Magyarok Konstantinápolyban
E. 1888 okt. 15. sz.
- Alkalmi dal. [Politikai vers Tisza Kálmán ellen.]
Db. 1888 dec. 25. sz.

1889

- Pótlékok s betűrendes név- és tárgymutató II. Rákóczi Ferencz
levéltára első osztály I—IX. köteteihez. Bp. 1889 250. l.
AR. X. k.
- Rodostó és a bujdosók sírjai. Történelmi kutatások a hely-
színen.
Bp. 1889 132. l.; Sz. 1889 457—514; 561—633. l.
- Rákóczi féle unicum a Bosporus partjáról.
Sz. 1889 767—771. l.; UR. 1890 222—227. l.
- Rodosto und die Emigranten-Gräber.
UR. 1889 297—298. l.
- Rodostó. [— felolvasása az iparos-körben]
E. 1889 febr. 22. sz.
Mégegyszer Rodostó [helyreigazítások, kiegészítések
előadásához] uo. febr. 23. sz.
- A dalmadi Dalmady család leszármazása.
T. 1889 42—45, 88—83. l.
- Gróf Bercsényi ivadékok Franciaországban.
T. 1889 39—41. l.
- Ősmagyar fegyverek és hadi szokások maradványai a kurucz-
világban.
HdtK. 1889 155—158. l.
- A huszti vár leltárai 1704—1706-ból.
TT. 1889 193—198. l.
- Érsekújvár utolsó magyar várparancsnokának utasítása.
HdtK. 1889 20—48. l.
- Kővár tartózkodásainak leltára (1705).
TT. 1889 387—392. l.

- Megnyitó beszéde a MT Társulat Máramarosszigeten 1889 aug. 25-én tartott vidéki nagygyűlésén. Sz. 1889
 A MTT. vidéki kirándulása Máramaros vármegyébe és Nagybánya városába. Bp. 1889 3—9. l.
 Fölkérés t. bibliographjainkhoz.
 MKsz. 1889 359—360. l.
 Nyilatkozat. [A „Jász-Nagykun-Szolnok” c. lap 1889 márc. 31. számában megjelent neve alatt közölt cikket nem ismeri el magáénak]
 Sz. 1889 355. l.

1890

- Az utolsó erdélyi trónjelölt történetéhez.
 TT. 1890 401—423. l.
 Balassa Bálint életéből.
 Sz. 1890 689—695. l.
 Konstantinápolyi újabb kutatások a Rákóczi emigráció korából.
 Sz. 1890 1—19, 102—123. l.
 Bericht über seine Forschungen zur Geschichte Rákóczy's in Konstantinopel.
 UR. 1890 74—76. l.
 Még valami Thököly és a bujdosók sírjairól.
 Izmidben és Izmid táján.
 Sz. 1890 366—367. l.
 Rodostó.
 VU. 1890 27. sz.
 Családtörténeti és genealógiai kalászatok I. Gróf Bercsényi-család. II. Báro Deölgyi-család.
 T. 1890 148—151. l.
 Bercsényi László gróf ifjúkori magyar leveleiből.
 HdtK. 1890 408—413. l.
 Gr. Bercsényi László francia marechal magyar levele 1740-ből.
 HdtK. 1890 413—417. l.
 Egykorú jelentések a koronczai csatáról. 1704.
 HdtK. 1890 445—458. l.
 Egykorú levél a lengyel örökösödési háborúról. 1734.
 HdtK. 1890 709—710. l.

II. Rákóczi Ferencz hadi utasítása gr. Forgách Simon tábornok számára. 1706.

HdtK. 1890 109—111. 1.

Az ezredéves emlékünnap.

E. 1890 jún. 1. sz.

1891

A kard-, kézi lőfegyver- és tölténygyártás történetéhez hazánkban.

HdtK. 1891 132—135. 1.

Tényleges létszámok és hadi felszerelés Rákóczi hadseregének ezredeiben.

HdtK. 1891 7—26, 153—179. 1.

Még egyszer a koronczi csatáról s gr. Forgách Simon tábornokról. HdtK. 1891 433—461. 1.

Gróf Eszterházy Antal török fogsága, 1648.

HdtK. 1891 704—707. 1.

A kis kurucz Bandika. — Történeti rajz —

E. 1891 jan. 6. sz.

Rákóczi Erzsébet síremléke Horvátországban.

Sz. 1891 764—765. 1.

Ismeretlen régi hadtudományi munka a XVII. századból.

HdtK. 1891 273—274. 1.

1892

A székesi gróf Bercsényi család 1470—1835. Eredeti kézirati kútfőkből.

III. k. Bp. 1892 XII+823. 1.

A szomolányi ütközet. 1704 május 28. [Mutatványul a gr. Bercsényi-család c. kötetből]

HdtK. 1892 1—27. 1.

Gróf Bercsényi Miklós jellemzése. [Részlet „A székesi gróf Bercsényi család” c. kötetből.]

HdtK. 1892 577—585. 1.

- Vendôme marsall és a kuruczok. [Részlet „A székesi gróf Bercsényi család” c. kötetből.]
E. 1892 márc. 31, ápr. 1. sz.
- Adalékok a Rákóczi-ház nemzedékrendjéhez.
T. 1892 153—156. 1.
[A Genealógiai és Heraldikai Társaság 1892 nov. 24-i ülésén elhangzott előadás kivonata: Daten zur Genealogie des Hauses Rákóczi. UR. 1892 735. 1.]
- Érsek-Újvár megvétele 1704-ben.
HdtK. 1892 231—236. 1.
- Költészet és érmészet.
TT. 1892 170—173. 1.
- II. Rákóczi Ferencz hadiparancsa, 1710
HdtK. 1892 273—277. 1.

1893

- Rákóczi- emlékek Törökországban és II. Rákóczi Ferenc fejedelem hamvainak föltalálása.
2. bőv. kiad. Bp. 1893 VII+235. 1.
- További pótlékok a Rákóczi-ház nemzedékrendjéhez.
T. 1893 35—36. 1.
- A poroszai csatában elnyert zászlókról.
T. 1893 92—93. 1.
- Bujdosó kuruczok paprikás levele a kőszegi bíróhoz.
HdtK. 1893 718—719. 1.
- Forgách Simon gr. 1706-ik évi hadrendje.
HdtK. 1893 274. 1.
- Über die Schriften des Grafen Marsigli in den Bologneser Archiven.
Siebenbürgische Kostümbilder der XVII. Jahrhunderts aus der Marsiglichen Sammlung in Bologna.
[Az MTA 1893 máj. 8. és okt. 9-én tartott felolvasásának rövid kivonata. AKÉt 1893 659—661. 1.]
UR. 1893 423 540. 1.
- Negyedszázad évfordulója.
Db. 1893 márc. 15. sz.

1894

Bercsényi házassága. Történeti ének 1695-ből. Irta: Kőszeghy Pál. A Varsóban levő eredeti kéziratból közli: — Tol-dalékul „Actio Curiosa”. Magyar történeti színjáték 1678-ból.
Bp. 1894. 200. l. [Kny: a TT. 1894 193—354. l.; Az MTA márc. 2-i ülésén az „Actio Curiosa”-ról tartott fel-olvasásának német kivonatát közli: UR. 1894 388. l.]

Három irodalomtörténeti adalék a Rákóczi-korból. I. XVII-ik századbeli elveszett irodalmi művek emléke. II. Az utolsó két török diák. III. Rákóczi és Páriz-Pápai. Sz. 1894 904—907. l.

Kossuth Lajos három vitéz őse és a család címerlevele. — [Adalékok az udvardi Kossuth család történetéhez.] T. 1894 153—163. l.

Kőszeg város könyveinek lajstroma 1614-ből.

MKsz. 1894 114—120. l.

Die Politische Correspondenz Péter Pázmán's [A MTA 1894 dec. 10-i ülésén tartott előadás rövid kivonata.] UR. 1894 238. l.

Magyarok virradása [vers]

Bp. 1894.

1895

A gróf Klobusiczkyak zétényi levéltára.

TT. 1895 1—31. l.

Der Ónoder Reichstag.

PLl. 1895 dec. 21, 22, 23, 28, 29, 31. sz.

Diplomatia versekben 1710.

Sz. 1895 772—775. l.

Gr. Bercsényi Miklós születésnapja.

T. 1895 135—136. l.

Heraldikai és sphragistikai adatok a Rákóczi-korból. I. Czímeres nemeslevél II. Rákóczi Ferencztől. II. Két ismeretlen Rákóczi-pecsét.

T. 1895 49—54. l.

Katonadolgok a kuruczvilágból. [Egy generális tábori készlete, 1703; II. Rákóczi Ferencz tábororségi utasítása, 1704; Adalék Érsek-Újvár elfoglalásához, 1704.; Szolnok vára 1705-ben; Új adatok a győrvári diadalról, 1706; Károlyi Sándor tbk. általános nagy haditerve az 1707-ik évi hadjáratokról; A fejedelem saját táborának hadrendjei, 1708; Gr. Bercsényi fővezér a dunántúliak megsegítése iránt intézkedik, 1709; Érsekújvár katonai el látása 1710 tavaszán; Gr. Pálffy János cs. tbgy. s meghatalmazott békebiztos levele Rákóczi fejedelemhez, 1711.]
HdtK. 1895 285—338. 1.; 413—453. 1.

Könyvvizsgálat a Rákóczi-korban.

MKsz. 1895 370—371. 1.

Magyarországi három címereslevél II. Rákóczi Ferentctől.

T. 1895 199—202. 1.

Még valamit Páriz-Pápairól.

Sz. 1895 178. 1.

II. Rákóczi Ferencz védőlevele a kassai könyvkötő-czéh számára.

MKsz. 1895 190—191. 1.

Rákóczi kehely Gömörben.

Sz. 1895 564—565. 1.

1896

Thököly Imre fejedelem 1691—92-i leveleskönyve. Az eredetiből közli: —

Bp. 1896 IX+399. 1. MHHS. 34. k.

Az ónodi országgyűlés történetéhez.

Sz. 1896 1—22, 97—113. 1.

Az erdélyi kurucz haderő létszáma 1704-ben.

HdtK. 1896 4—10. 1.

A budai mufti könyvtára az 1684. és 1686. években.

MKsz. 1896 338—340. 1.

Egy kuruc tábornok hagyatéka 1710.

HdtK. 1896 141—160. 1.

Gr. Erdődy Sándor vasi főispán naplója az 1708-iki országgyűlésről.

TT. 1896 385—400. 1.

Trencsénvári Napló a kuruczvilágból 1704.

TT. 1896 1—24. 1.

Lehel kürtje és még holmi Észrevételek dr. Szendrei János kiállítási könyvéről.

Sz. 1896 773—777. 1.

Levele a kolozsvári egyetemhez.

Sz. 1896 758—759. 1.

A munkácsi vár a jövőben.

Db. 1895 dec. 24. sz. és Be. 1896 jan. 5. sz.

1897

A trencsényi csatáról, 1708 (újabb adatok).

HdtK. 1897 145—159, 313—331. 1.

A Maros-Vásárhelyi trónbeiktató országgyűlés törvénycikkei. (1707)

TT. 1897 577—606. 1.

Lehel kürtje. (Válasz dr. Illésy János úrnak)

Sz. 1897 372. 1.

III. Béla I. Ferenc József egyenes őse.

E. és PLl. 1897 jún. 3. sz. más napilapok jún. 4. sz. és

Sz. 1897 568—570. 1.

1898

Az ezredévi országos hét emlékoszlop története.

Pozsony, 1898 48+(2) 1.

A báró Orlay- és gróf Serényi-család zabláthi levéltárából 1566—1718.

Bp. 1898 136. 1. [Kny: TT. 1898 193—292. 1.]

A b. Orlay s gr. Serényi család.

Sz. 1898 200—229. 1.

Rákóczi tüzérsége történetéhez.

Sz. 1898 806—813. 1.

Három Zákány István (apa, fiú, unoka) 35 év alatt.
T. 1898 68—71. l.

Gyöngyösi István a költő életéhez.
Sz. 1898 15—19. l.

Báró Károlyi Sándor kurucz-generális levelei.
Hk. 1898 253. sz.

Károlyi Sándor két levele a zsidói csatáról.
Sz. 1898 732—735. l.

Egykorú jellemzés Mikes Kelemenről.
Sz. 1898 490—493. l.

1899

A b. Orlay család történetéhez.
Sz. 1899 108—114. l.

Az ónodi Zákány családról.
T. 1899 40—41. l.

A szécsényi országgyűlésen létesített Nemzeti Szövetség okmánya s egy kurucz hadi szabályzat kinyomatása
1705-ből.
MKsz. 1899 318—319. l.

Dunántúli vármegyék gyűlése Sümegen 1708.
TT. 1899 193—234. l.

1900

Gr. Rákóczi Erzsébet mint költő.
Sz. 1900 481—494. l.

Munkácsi leltárok s udvartartási iratok (1680—1701)
TT. 1900 321—384. l.

1901

Gróf Eszterházy Antal kurucz generális táborigénykönyve. 1706—
1709. Független: Gróf Eszterházy Dániel tábornok
jegyzőkönyve, 1708.
Bp. 1901 XVIII+1032. l.

Néhány új adat Ocskay László történetéhez.
Sz. 1901 430—436. l.

1903

Kurucvilág. A Rákóczi-szabadságharc kétszázados évfordulója alkalmából saját régi költeményeiből egybegyűjté . . .

Bp. 1903 VIII 168. l.

II. Rákóczy Ferenc házassága.

FüM. 1903 márc. 15. sz.

Rodostó.

E. 1903 máj. 10. sz.

Ünnepi beszédek, melyek a II. Rákóczi Ferenc emlékezete s a kuruc szabadságharc kezdete két századik évfordulójának megünneplésekor elmondattak (Dicsőfi József, Puky Gyula és . . .)

Debrecen, 1903 35. l.

Bujdosó kuruc dala (1711 után). [vers]

FüM. 1903 dec. 25. sz.

Szomorú ének szegény, kurucokról. [vers]

E. 1903 máj. 17. sz.

1904

Kurucvilág. Kuruczdalok gyűjteménye. Dallamát szerzé Kálmán Farkas. Iskolai használatra alkalmazta Bruckner Frigyes.

Bp. 1904 24. l.

A kurucvilág előzményei és kezdete.

Rákóczi-Album 1904. [Egyetértés]

A Rákóczi-kéziratról.

MSz. 1904 máj. 3. sz.

Gróf Bercsényi Miklós családja Franciaországban.

VU. 1904 47. sz.

1905

Ocskay László, II. Rákóczi fejedelem brigadérosa és a Felsőmagyarországi hadjáratok. 1703—1710.

2. bőv. és illusztrált kiad. I—II. k.

Bp. 1905 400 (1), 392+(1) l.

A Rákóczi-ház kihalásának időpontja és egy újabb nemeslevél II. Rákóczi Ferenc fejedelemtől.

T. 1905 49—52. l.

1906

Wie ich die Asche Franz Rákóczi's II. fand.

NPJ. 1906 okt. 25. sz.

Történelmi bevezetés. (Zágoni Mikes Kelemen Törökországi levelei. A Magy. Kir. Kormány támogatásával, II. Rákóczi Ferenc hamvainak hazaszállítása alkalmából készült emlékkiadás.) Bp. 1906 XXIV—XXXIV. l. és kny.

Rákóczi beszéde Kassán. [1906. okt. 29. és]

BpH. 1906 okt. 30.; AZvT 1906 9—110. sz.

A bujdosó kuruc 1711. [vers]

Rákóczi album 1906.

[PN. kiad.]

1907

Árpád és az Árpádok. Történelmi emlékmű. Árpád vezér halálának ezredik évfordulója alkalmával — — — kezdeményezésére és támogatásával. Szerk: Csánki Dezső.

Bp. é. n. 396. l.

1908

Kurucz hadjárat Liptóban 1709.

TT. 1908 400—431. l.

Rodostói nemeslevél Rákóczitól. (1728)

T. 1908 11—14. l.

1909

Saussure Czesar de: Lettres de Torquie (1730—39) et notices (1740.) ... Törökországi levelei 1730—39-ből és feljegyzései 1740-ből. A fejedelem utolsó éveiről... Eredeti francia szövegben és magyar fordításban, bevezetéssel... közli...

Bp. 1909 379. l. 1. .

A lőcsei fehér asszony [a Tört. Társulat 1909. máj. 6-i ülésén elhangzott előadásának gyorsírói lejegyzése után]

Sz. 1909 449—471. l.

Kéziratban

Válogatott versek (160 részben már megjelent, de átjavított vers válogatása Thaly bő jegyzeteivel).

OSzKK. Quart Hung. 2051.

Kuruckori okmány- és másolatgyűjteménye (Számos jegyzettel, glosszával, megjelent cikkek, közlemények kéziratával)

OSzKK. Fol. Hung. 1389 I—XXXII. fasc.

NÉVMUTATÓ

- Abafi Lajos I. Aigner Lajos
Acsády Ignác 229, 230, 387,
397.
Ady Endre 42, 232, 268, 270,
274, 295, 298, 313, 314,
325, 330, 331, 349, 395,
400, 401, 402, 409, 412, 415,
417, 418.
Aigner Lajos 50, 150, 151, 236,
353.
Alapi Gyula 65, 341, 342,
343, 359.
Alpatov, Mihail A. 378, 394.
Ambrózy János 342.
Ampringen János Gáspár 23.
Amurat, IV., szultán 353.
Andrássy Gyula gróf 161, 162,
180, 193, 197, 325, 383.
Andrássy Gyula gróf, ifj. 288,
320, 323, 405, 406, 407,
414.
Angyal Dávid 181, 182, 320,
355, 386, 410.
Anonymus 47, 53.
Ányos Lajos 363.
Apafi Mihály, I., 62, 116, 371.
Apáthy István 296, 409, 410.
Apponyi Albert gróf 259, 276,
288, 339, 405, 407.
Arany János 26, 32, 33, 39,
40-41, 42, 63, 64, 70, 71,
72, 73, 77, 130, 133, 330,
342, 358, 363.
Árpád fejedelem 253, 301,
346, 364.
Attila 135.
Badics Ferenc 133.
Bajza József 20.
Bakonyi Samu 408.
Bakos József 417.
Balassa Bálint 70, 72.
Balássy Ferenc 170.
Balázs Sándor 70.
Ballagi Aladár 318, 321, 324,
363, 375, 413, 414, 415.
Ballagi Mór 23.
Bánffy Dezső 265, 288.
Barabás Samu 387.
Baráth Tibor 378.
Barkóczy Krisztina 396.
Barta Ödön 404.
Bartha Miklós 383, 390.
Barthaloss Katalin 20-21,
342.
Barthos Kálmán 364, 368
Bartók Béla 331.
Básta György 49.

- Batthyány Ádám gróf 393.
 Batthyány Lajosné grófné 383.
 Bay Ilona 160, 213, 277, 393,
 402, 403.
 Beke Ödön 416.
 Békefi Remig 320.
 Bem József 34, 44.
 Benczédi László 348, 385, 396,
 399, 417, 418.
 Benda Kálmán 417.
 Benedek János 410.
 Beniczky Emil 75.
 Beniczky Gáspár 126.
 Beöthy Zsolt 133, 356, 364.
 Bercsényi Imre (I.) 241,
 242.
 Bercsényi Imre (II.) 241.
 Bercsényi László 286.
 Bercsényi Miklós id. 241.
 Bercsényi Miklós ifj. 61, 69,
 107, 125, 127, 129, 139, 140,
 159, 161, 165, 179, 217, 218,
 221, 238-240, 242-250,
 340, 374, 377, 381, 386, 396,
 397.
 Béri Balogh Ádám 68, 69,
 85, 132, 178, 179, 200, 359,
 361, 375, 385.
 Berzeviczy Albert 318, 339,
 345, 359, 391, 393, 395,
 414.
 Berzsenyi Dániel 28.
 Beszédes Sándor 375, 376.
 Bethlen Gábor 34, 49, 51, 56,
 156, 241, 353.
 Bethlen Ödön 393.
 Bezerédy Imre 68, 79, 85,
 132, 178, 200, 360, 361, 365,
 375.
 Bezerédy Miklós 365.
- Bicskey Kálmán 345.
 Bismarck, Otto 415.
 Boeckay István 135, 156, 371,
 376.
 Boeckor János 130.
 Boecor István 23, 146, 304,
 343.
 Bonaparte, Louis 143, 418.
 Borbély Margit 340, 344, 349,
 361.
 Botka Tivadar 50, 146, 357,
 358.
 Bottyán János 17, 68, 79, 80, 84,
 85, 86, 87, 88-89, 90, 104,
 107, 128, 132, 175, 176, 218,
 219, 220, 221, 254, 286,
 296, 340, 364, 365, 366, 368,
 381, 386, 393.
 Briccius György, Vízaknai 51.
 Brunner, Heinrich 226.
 Buckle, Henry Thomas 146,
 147, 148, 150, 154, 156, 187,
 226.
 Bújdosó Bálint = Thaly Kál-
 mán.
 Bújdosó (Nagy) György 135,
 154, 376.
 Byron, George Noel Gordon
 344.
 Chernel Ignác 159, 380.
 Chernel Kálmán 362, 386.
 Comte, Auguste 144, 145, 147,
 148, 154, 155, 378.
 Csajághy Sándor 57, 350.
 Csanády Sándor 390.
 Csánki Dezső 410.
 Csapó Kálmán 363.
 Csapó Vilmos 365.
 Csatári Dániel 347, 348.

- Csengery Antal 47, 48, 52, 75, 109, 111, 137, 350, 351, 352, 353, 355, 361, 362, 368, 370, 376.
- Csepely Sándor 24, 344.
- Czine Mihály 412.
- Dalmady Győző 75.
- Dálnoki Veres Gerzson 131, 375, 417.
- Dani János 360.
- Daniel Gábor, Vargyasi 34, 43, 130, 163, 164, 347, 349, 383, 390.
- Darányi Ignác 288.
- Deák Ferenc 33, 57, 64, 162, 214, 285, 325, 365, 367, 395.
- Delescluz, Louis Charles 156.
- Dobsa Lajos 345.
- Domanovszky Sándor 315, 412.
- Dózsa György 156, 157, 229, 267, 379, 380, 409.
- Draper, John William 146, 147, 148, 150, 156.
- Dvortsák Győző 392.
- Eckhart Ferenc 311.
- Engels, Friedrich 142, 225, 378.
- Eör-Darmay Zsolt = Thaly Kálmán.
- Eötvös József 41, 55, 58, 70, 75, 81, 161, 171, 252, 325, 355, 356, 357.
- Eötvös Károly 162, 237, 253, 255, 288, 343, 357, 359, 376, 380, 395.
- Erdélyi János 131.
- Erdődy György gr. 353.
- Esterházy Pál, hg. 222.
- Esze János 408.
- Esze Tamás (kuruc brigadéros) 129, 263.
- Esze Tamás 330, 341, 387, 396, 397, 402, 408, 417, 418.
- Eszterházy Antal gróf 159, 176, 218, 266, 296, 400.
- Eszterházy Dániel gróf 400.
- Falk Miksa 75.
- Fáy András 346, 358.
- Fehérváry Dezső 416.
- Féja Géza 395.
- Fejérpataky László 209, 228, 229, 320, 392, 394.
- Fejérváry Géza 288, 292, 405, 406.
- Felméri Lajos 155.
- Ferdinánd, I., császár és magyar király 242.
- Ferdinánd, II., császár és magyar király 241.
- Ferenczi Zoltán 133, 134, 376.
- Ferenc József, I., császár és magyar király 95, 285, 301, 404.
- Fessler Ignác Aurél 211.
- Feuerbach, Ludwig 378.
- Flegler Sándor 224, 231, 350, 355, 357, 380, 394.
- Forgách Simon gróf 218.
- Forinyák Géza 33, 347.
- Forray Júlia 364.
- Forster Gyula 285, 292.
- Fourier, Charles 58.
- Fraknoi Vilmos 50, 76, 84, 115, 156, 170, 208, 209, 223, 233, 254, 279, 286, 294, 296, 352, 360, 363, 374, 379, 384, 391, 395, 401, 404.

- Frangepán Ferenc gróf 353.
 Frangepán Kristóf gróf 353.
 Frankl Vilmos I. Fraknoi Vilmos
 Freeman, Edward Augustus 225.
 Fuchs Albert 343.
 Fustel de Coulanges, Numa Denis 225.
 Gábor Áron 34.
 Galántai József 408.
 Garibaldi, Guisepe 348.
 Gáspár Imre 408.
 Gélich Richárd 162, 163.
 Gervinus, Georg Gottfried 154.
 Ghyczy Kálmán 84, 363, 364.
 Goethe, Johann Wolfgang 21.
 Goluchowski, Agenor gróf 404.
 Gottreich László 402, 418.
 Görgey Artúr 31.
 Gratz Gusztáv 367, 404.
 Grünwald Béla 415.
 Guizot, François Pierre Guillaume 142, 143, 378.
 Gulyás József 416.
 Guthy Zsigmond 365.
 Gyárfás István 353.
 Gyöngyösi István 70.
 György Aladár 151, 154, 155, 156, 158, 379, 395.
 Gyulai Pál 33, 86, 87, 91, 183, 351, 355, 356, 359, 360, 361, 363, 365, 366, 381, 385, 387.
 Halász Gábor 365.
 Hanák Péter 345, 408.
 Harsányi István 416.
 Haynau, Julius Jakob 20, 341.
 Heckenast Gusztáv (könyvkiadó) 351.
 Heckenast Gusztáv 341, 361, 417.
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 23, 155.
 Heinrich Gusztáv 340.
 Heister, Siegbert 381, 382.
 Helfy Ignác 387, 390, 401.
 Hellebrant Árpád 415.
 Hellenbach Godofred 186.
 Hengelmüller László 320.
 Henszlmann Imre 109.
 Hentállér Lajos 301, 302, 401, 402.
 Herbert, Edward 155.
 Herczeg Ferenc 177.
 Herman Ottó 256, 304, 410.
 Hoffmann Hugó 410.
 Hóman Bálint 378.
 Hornyik János 365.
 Horvát Árpád 28, 100, 368.
 Horváth Elek 363.
 Horváth János 312, 317, 320, 328, 360, 416.
 Horváth Károly 379.
 Horváth Kozma 58.
 Horváth Mihály 33, 45, 48, 50, 98, 99, 108, 109, 115, 119, 121, 122, 123, 124, 131, 146, 155, 158, 170, 171, 172, 173, 208, 211, 218, 350, 354, 367, 373, 384.
 Hubaffy Mihály 345.
 Hugo, Victor 134.
 Humboldt, Alexander 228.
 Hunyady János 23, 63, 197.
 Huszár Imre 150, 345.

- Ignotus (Veigelsberg Hugó) 416.
 Inczédi Pál 51.
 Ipolyi Arnold 109, 110, 147, 170, 208, 209, 213, 226, 227, 228, 350, 351, 354, 384, 394.
 István, I., magyar király 253, 270.
 Istványi Géza 378.
 Jakab Elek 115, 371.
 Jancsó György 410.
 Jászi Oszkár 321, 329, 402.
 Jávorka Ádám 403.
 Jenei Miklós 391.
 Jókai Mór 21, 22, 23, 24, 48, 64, 75, 79, 135, 177, 183, 201, 387, 391.
 Jókay Józsefné 21.
 József, I., császár és magyar király 96, 97, 240.
 József, II., császár és magyar király 22, 215.
 József főherceg 302.
 Jullian, Camille 149.
 Justh Gyula 253, 273, 290.
 Kaas Ivor 30.
 Kákai Aranka [Balogh Pál] 388.
 Kállay Béni 146, 155.
 Kápolnai István 381.
 Karácsonyi Imre 310.
 Kardos Lajos 417.
 Karejev, Nyikolaj Ivanovics 225.
 Károlyi Árpád 209, 222, 229, 320, 322, 378, 393, 404, 413, 414.
 Károlyi György gróf 365.
 Károlyi Gyula gróf 345.
 Károlyi Sándor gróf 97, 98, 101, 102, 103, 218, 325, 369, 374, 394.
 Katona István 137, 211.
 Katus László 398.
 Kazinczy Ferenc 184, 365.
 Kéky Lajos 340.
 Kemény János 356.
 Kemény Gábor 200, 208, 209, 390.
 Kemény G. Gábor 398, 399, 410, 412.
 Kemény Zsigmond 41, 57, 64, 75, 182, 356.
 Kempelen Győző 362.
 Kerekes Emil 340.
 Kerékgyártó Árpád 368.
 Kerkapoly Károly 23, 162, 383.
 Kertész Dániel 416.
 Khuen-Héderváry Károly gróf 280, 408.
 Király Aladár 416.
 Király György 329, 417.
 Király Pál 57.
 Kis Albert 201, 391, 397.
 Kis Ernő 343.
 Kisfaludy Sándor 28, 160.
 Kiss Albert (kuruc ezereskapitány) 263.
 Kiss Ferenc 342.
 Kiss István, R., 275, 313, 402, 412.
 Klapka György 31, 36, 359.
 Klopp, Onno 222.
 Knauz Nándor 50, 170, 223, 229, 254, 352, 354, 393.
 Kolinovics Gábor 254.
 Kolmár József 23.

- Komáromi János 62, 357.
 Komáromy András 275, 402.
 Komlós Aladár 329, 346, 349,
 379, 416.
 Kónyi Manó 367.
 Kormos Béla 345.
 Koroda Pál 416.
 Kosáry Domokos 341.
 Kossuth Ferenc 95, 270, 271,
 272, 274, 276, 280, 281,
 285, 288, 290, 302, 367,
 401, 402, 403, 404, 405, 408,
 410.
 Kossuth Lajos 31, 36, 44, 63,
 95, 98, 193, 196, 271, 273,
 274, 284, 292, 296, 325, 367,
 369, 387, 388, 389, 401.
 Kossuth Lajos Tivadar 405,
 408.
 Kovachich Márton György
 137.
 Kovács Géza 344.
 Kovács István 404.
 Kovács Márton 416.
 Kovalevskij, Makszim Mak-
 szimovics 225.
 Kozma Andor 302, 344,
 402.
 Kölcsey Ferenc 63, 69, 358,
 359, 415.
 Köpeczi Béla 341, 379, 394,
 417, 418.
 Körmendy Sándor 363.
 Kőváry László 48, 79.
 Krajník Alajos 365.
 Kriza János 131.
 Krones Ferenc 213, 392.
 Krúdy Gyula 402, 408.
 Kultsár István 137.
 Kún Pál 353.
 Laczkó Géza 322, 414.
 Lajos, I., magyar király 65.
 Lakatos László 414.
 Lánczy Gyula 114, 133, 213,
 214, 215, 216, 217, 228,
 376, 393.
 Láng Lajos 150.
 László Zsigmond 330, 417.
 Lauffer Vilmos 357, 359,
 362.
 Lecky, William Edward Hart-
 pole 146, 147, 148, 150, 156,
 226.
 Léderer Emma 378, 394.
 Ledru-Rollin, Alexandre Au-
 guste 156.
 Lehoczky Tivadar 50, 51, 353,
 363, 365, 374.
 Lenin, Vlagimir Iljics 378.
 Lévay József 61, 359.
 Lichner Pál 343, 353, 363.
 Lipót, I., császár és magyar ki-
 rály 96, 212.
 Lippich Elek 409.
 Liszty László 70.
 Locher Karl 98.
 Longueval 247.
 Lónyai Menyhért 163.
 Lóskay Benedek 365.
 Lotze, Rudolf Hermann 154.
 Lőrinc pap 156.
 Lucsickij, Ivan Vasziljevics
 225.
 Lukács Lajos 345.
 Lukács Móric 58.
 Lukinich Imre 352, 363, 370,
 372, 377, 400, 402, 410.
 Macaulay, Thomas 386.
 Madarász József 388.

- Maitland, Frederic William 225.
- Maitre Jacques 417.
- Majzik Viktor 404.
- Makáry György 137.
- Maksay Ferenc 417.
- Marcks, Erich 415.
- Marczali Henrik 209, 215, 228, 229, 233, 313, 356, 392, 394, 395, 412.
- Mária Terézia, császárnő és magyar királynő 198, 285.
- Márki Sándor 9, 10, 11, 114, 160, 209, 229, 267, 277, 313, 320, 336, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 359, 362, 372, 374, 377, 380, 392, 394, 400, 403, 413, 414.
- Markó Árpád 12, 163, 340, 381, 382, 396.
- Marx, Karl 142, 143, 155, 225, 377, 378, 379, 418.
- Mátyás (Hunyadi) magyar király 23, 49, 55, 380.
- Mednyánszky Dénes 51, 354, 386.
- Mérei Gyula 388.
- Mersics Miklós 353.
- Mészöly Gedeon 358.
- Mezei Ernő 410.
- Mignet, François Auguste 142, 378.
- Mihály vajda 49.
- Mikes Kelemen 61, 137, 211, 299, 313, 409.
- Mikó Imre 121, 122, 123, 124.
- Miljukov, Pável Nyikolajevics 225.
- Milkovics Zsigmond 363.
- Mill, Stuart John 146.
- Miller Jakab 137.
- Mircse János 372.
- Mocsáry Lajos 201, 255, 259, 260, 300, 326, 390, 398, 399, 410, 415.
- Molnár Aladár 42, 343.
- Molnár Dénes 24.
- Molnár Erik 378.
- Mommsen, Theodor 226.
- Montecuccoli, Raimund 356.
- Móricz Zsigmond 184, 331, 412
- Müller, Max 155.
- Nádasdy Ferenc gróf 39, 345, 353, 364.
- Nádasdy Lipót gróf 364.
- Nagy Imre 44, 352, 365.
- Nagy Iván 44, 48, 50, 51, 53, 62, 63, 65, 109, 110, 136, 137, 266, 353, 354, 357, 365, 368, 372.
- Nagy József 365.
- Német Sándor 343.
- Németh Gyula 311.
- Németh László 416.
- Nyáry Albert 208, 395.
- Nyáry Jenő 390.
- Nyiry Józsa 345, 346.
- Ocskay László 68, 132, 175, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 185, 241, 298, 385, 386, 409, 417.
- Odescalchi Artur 159, 168, 207, 374, 382, 383, 384, 386, 387, 388, 390, 391, 392, 397, 398, 411, 414, 415.
- Ortvay Tivadar 372, 388, 389, 410.
- Owen, Richard 58.
- Ötvös (Eötvös) Ágost 353.

- Pach Zsigmond Pál 345, 366, 400.
- Paczek József 98.
- Pajor István 394.
- Pálffy János gróf 97, 98, 176.
- Pálffy Miklós gróf 353.
- Pálcövi (Palkovics) Antal 355.
- Palocsay György 131.
- Pálcözi Horváth Ádám 131, 376.
- Pamlényi Ervin 350, 352, 367, 370, 373, 379, 394.
- Pap Mihály 263.
- Papp László 345.
- Papp Miklós, K. 133, 376.
- Patterson, Arthur 376.
- Pauler Gyula 76, 117, 145, 147-149, 150, 151, 154, 155, 170, 188, 200, 208, 231, 233, 242, 360, 366, 374, 378, 381, 384, 385, 386, 390, 394, 402.
- Paur Iván 354, 363.
- Péchy Manó 201.
- Pekry Lőrinc gróf 246.
- Perjés Géza 331, 385, 417.
- Peró, Szegedinac 52, 135, 154, 376.
- Pesty Frigyes 44, 45, 49, 50, 51, 109, 110, 112, 146, 170, 236, 350, 352, 354, 355, 363, 370, 371, 372, 373, 374, 385, 395, 396, 398.
- Pethő Sándor 376, 412.
- Petneházy Dávid 393.
- Pető Ferenc 135, 154.
- Petőfi Sándor 23, 26, 28, 34, 39, 42, 71, 196, 347, 349.
- Petrovics Ferenc 365.
- Pillias, Émile 415.
- Pinkerton, John 417.
- Plechanov, Georgij Valentyinovic 378.
- Polónyi Géza 317, 318, 406, 414.
- Pólya Tibor 413.
- Polyák Béla 410, 411.
- Pór Antal 394.
- Pölöskei Ferenc 408.
- Pray György 137.
- Pulay János 369.
- Pulszky Ferenc 155, 208, 209, 226, 230, 262, 391, 392, 394, 399.
- Pulszky Károly 264.
- Rabutin, Roger 176.
- Ráday Pál 417.
- Rákóczi Ferenc, II. 17, 24, 34, 51, 58, 61, 62, 63, 65, 66, 69, 70, 77, 81, 82, 83, 84, 85, 88, 97, 102, 104, 107, 123, 125, 126, 127, 128, 129, 132, 137, 139, 140, 141, 156, 159, 160, 161, 165, 176, 179, 183, 185, 186, 196, 198, 201, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 221, 237, 238, 239, 240, 241, 243, 244, 245, 246, 247, 252, 263, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 284, 285, 288, 292, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 322, 323, 325, 326, 327, 336, 339, 340, 341, 354, 357, 364, 369, 374, 377, 381, 384, 385, 386, 392, 396, 397, 398, 403, 404, 408, 409, 413, 414, 415.
- Rákóczi György, I. 353.

- Rákóczi György, II. 49, 58,
135, 376.
- Rakovszky István 363.
- Ranke, Leopold von 226.
- Ráth Károly 45, 49, 50, 51, 52,
53, 62, 82, 83, 90, 109-111,
115, 132, 135, 147, 158, 227,
332, 350-351, 352, 353, 354,
355, 357, 361, 362, 363, 364,
365, 367, 368, 370, 371, 372,
373, 374, 375, 380, 383.
- Ráth Mór 376.
- Réthei Prikkel Marian 416.
- Révai József 358.
- Révész Imre 146.
- Reviczky Szevér 76, 360, 361.
- Riedl Frigyes 312, 328, 330,
413, 416, 417.
- Rochefort, Victor Henri 156.
- Rómer Flóris 109, 110, 170,
350, 352, 353.
- Rónai Mihály András 418.
- Rozvány György 135, 376.
- Rozsos József 363.
- Rudnay József 367.
- Rudolf, császár és magyar
király 65.
- Rumy Károly 137.
- Ruttkay Józsefné, Kossuth
Lujza 271.
- Rutz, Ottmar 330.
- Saint-Simon, Claude Henri de
Rouvroy 58, 142, 144.
- Salamon Ferenc 44, 48, 53,
57, 108, 111, 112-113, 117,
118, 119, 120, 155, 233, 350,
351, 352, 355, 356, 357, 366,
367, 370, 372, 373, 395.
- Sándor Eszter 66, 341.
- Sándor Ferenc 66, 85, 132, 169.
- Sándor László 85, 132.
- Sándor Pál, S. 345, 400.
- Sándor Vilmos 400.
- Sárközy József 363.
- Saussure, Cézár 300, 409.
- Savoyen, Eugen von 213.
- Scharudi János 382.
- Schiller, Friedrich 21.
- Schlauch Lőrinc 150.
- Schönborn Károly 263.
- Schönwitzky Bertalan 399.
- Schöpfli Aladár 316, 317, 412,
414.
- Schulze-Delitzsch, Hermann
156.
- Seebohm, Frederick 225.
- Semberg 390.
- Sickel, Theodor 230.
- Sievers, Eduard 330.
- Simai Ödön 416.
- Simon Péter 400, 408.
- Simonfi János 416.
- Simonyi Ernő 115, 138, 377,
390.
- Simonyi Zsigmond 416.
- Simor János 353.
- Skander bég 197.
- Somner Man, Henry 225.
- Spencer, Herbert 155.
- Stahremberg, Guido 176.
- Steffanits Ignác 363.
- Stein, Lorenz von 155.
- Steinthal, Heymann 155.
- Stepney, George 250.
- Straszburg Pál 353.
- Strommer Lajos (később
Thallóczy, I. ott.)
- Stubbs, William 225.
- Sybel (Siebel) Heinrich 226. 497

- Szabad György 345, 348, 418.
 Szabó Dezső 410.
 Szabó Ervin 321.
 Szabó Károly 44, 47, 48, 50,
 51, 52, 53, 73, 97, 99, 111,
 116, 119, 130, 131, 134, 143,
 157, 231, 233, 266, 350, 351,
 352, 354, 355, 360, 361, 362,
 363, 366, 367, 370, 371, 372,
 373, 375, 378, 379, 382, 394,
 395, 417.
 Szakáll Ferenc 51.
 Szalay Gábor 355, 357.
 Szalay Imre 362.
 Szalay László 33, 43, 45, 47,
 49, 53-57, 58, 59, 60, 61,
 62, 63, 64, 71, 75, 76, 79, 80,
 81, 84, 85, 88, 89, 90, 100,
 101, 106, 107, 125, 126, 127,
 130, 131, 132, 134, 137, 140,
 143, 146, 155, 158, 159, 171,
 172, 175, 211, 218, 228, 246,
 248, 249, 251, 311, 325, 332,
 333, 350, 351, 352, 355, 356,
 357, 358, 360, 361, 362, 365,
 366, 368, 369, 380, 396.
 Szamosközy István 412.
 Szász Károly 40, 41, 64, 349,
 376.
 Szathmáry Károly, P. 33, 51,
 62, 346, 354.
 Szatmári Király Ádám 126.
 Szatmári Mór 401, 402.
 Széchen Antal gróf 213, 214,
 217, 393.
 Széchenyi (Széchenyi) György
 gróf 137.
 Széchenyi István gróf 30, 32,
 33, 325, 347.
 Széchenyi (Széchenyi) Pál gróf
 97, 137, 213, 214, 215, 216,
 393.
 Szekfű Gyula 9, 210, 213, 305,
 310, 311-315, 316, 317, 318,
 319, 320, 321, 322, 323, 324,
 325, 326, 327, 378, 398, 411,
 412, 413, 414, 415.
 Széll Farkas 363.
 Széll Kálmán 407.
 Szende Béla 165.
 Szerb Antal 134, 376.
 Szerdahelyi Kálmán 348.
 Szigligeti Ede 70.
 Szilágyi István 102, 354, 369.
 Szilágyi Sándor 33, 47, 49, 50,
 51, 52, 57, 73, 96, 108, 111,
 117, 120, 131, 171, 174, 207,
 229, 233, 236, 245, 266, 346,
 347, 350, 351, 352, 354, 355,
 356, 357, 358, 360, 362, 363,
 365, 366, 367, 368, 370, 371,
 372, 373, 378, 379, 391, 394,
 395, 396, 400, 403.
 Szilágyi Virgil 345.
 Szinnyei József 359, 360, 383.
 Szodoray Sándor 367.
 Szontágh Dániel 50, 353, 363.
 Szóts Farkas 345.
 Sztérenyi József 302.
 Tagányi Károly 320, 321.
 Taine, Hippolyte 187, 225,
 226, 227.
 Takáts Sándor 312, 320, 396,
 412, 413, 414, 415.
 Tamasko István 343.
 Tanárky Gedeon 97, 108, 367,
 369.
 Táncsics Mihály 28-30, 32.
 Tarczy Lajos, 22, 23.

- Teleki László gróf 30, 32, 34, 36, 38, 66, 345, 346, 348, 359.
 Teleki Mihály 62, 63.
 Tennyson, Alfred 134.
 Thaisz Elek 345.
 Thallóczy Lajos 9, 10, 150, 151, 161, 168, 183, 196, 199, 209, 228, 229, 286, 288, 294, 300, 310, 318, 339, 340, 341, 342, 343, 345, 350, 359, 363, 380, 386, 387, 394, 397, 400, 404, 405, 408, 409, 410, 413, 414, 415.
 Thalwitzer Károly (később Thaly K., I. ott)
 Thaly Elek 402.
 Thaly Ferenc (I.) 66, 359.
 Thaly Ferenc (II.) 65.
 Thaly István 65, 341.
 Thaly János 65, 66.
 Thaly Károly 276, 402.
 Thaly Lajos 20, 341, 342.
 Thaly Lajosné I. Barthaloss Katalin
 Thaly László 207, 339, 341, 342, 380, 391, 411.
 Thaly Zsigmond 65, 66, 359.
 Thierry, Amadé 143, 366, 378.
 Thierry, Augustin 142, 143, 149, 378.
 Thiers, Louis Adolphe 378, 381.
 Thienemann Tivadar 378.
 Thököly Imre 23, 49, 51, 62, 63, 70, 116, 117, 135, 156, 222, 244, 286, 357, 360, 371, 374, 375, 376, 393, 403.
 Thukydidés 47.
 Thury György 360.
 Tinódy Lantos Sebestyén 70.
 Tisza István gróf 281, 284, 285, 286, 312, 404, 414.
 Tisza Kálmán 164, 165, 180, 182, 185, 193, 259, 278, 279, 386, 388.
 Tokaji Ferenc 244.
 Toldy Ferenc 109, 110, 111, 130, 131, 133, 351, 359, 364, 372, 384, 395.
 Tolnai Lajos 76, 360.
 Tolnai Vilmos 327, 416.
 Tompa Mihány 26, 39, 41, 42, 349.
 Torma Károly 44, 48, 51, 62, 109, 110, 350, 351, 352, 354, 355, 357, 363, 378.
 Tóth János 405.
 Tóth Kálmán 28, 345.
 Tóth Zoltán, I. 399.
 Tóth Zoltán 394.
 Tömöry Márta 411.
 Törő Pál 135, 154, 376.
 Török Aurél 286.
 Török János 102.
 Török Pál 27, 363.
 Trefort Ágoston 58, 75, 226, 257.
 Treitschke, Heinrich 226.
 Turóczy-Trostler József 184, 330, 387, 417.
 Türr István 36.
 Ugron Gábor 164.
 Ulászló, I., magyar király 156, 252.
 Úsz Gábor 212.
 Vachot Imre 20.
 Vajda János 26, 33, 41, 42, 344, 346, 349.

- Vajna Gábor, Pávai 402.
 Valentinus Bujdosó = Thaly
 Kálmán
 Váli Mari 21, 342, 343.
 Vančura, Jindrich 395.
 Várady Antal 410.
 Vay Ádám 286.
 Vázsonyi Vilmos 288, 322.
 Véghelyi Dezső 352, 353, 363.
 Vértes Sándor 416.
 Vértesy Jenő 351.
 Vértesy Jenő 351.
 Veszprémy Dezső 11, 340, 343,
 349, 359, 360, 362, 383, 389,
 416.
 Vezerle Gyula 345, 346.
 Vigouroux János 299.
 Vilmos császár 269.
 Vincze Edit, S. 400.
 Vinogradov, Pavel Gavri-
 lo-
 vics 225.
 Viola (Veigelstock) Miksa 345,
 364.
 Virághalmi Ferenc 110.
 Vitkovich György 201.
 Vörös Antal 345, 399.
 Vörösmarty Mihály 20, 24, 39,
 71, 343.
 Wagner Károly 215.
 Wagner, Richard 134.
 Waitz, Georg 226.
 Walter Imre 369.
 Wass Sámuel gróf 365.
 Wegele, Franz von 394.
 Wekerle Sándor 301, 407, 410.
 Wenzel Gusztáv, 28, 110,
 365.
 Werbőczy István 311.
 Wertheimer Ede 310.
 Weydemeyer, Joseph 377.
 Zádor György 365.
 Zápolya János 25-26, 47,
 157, 158, 242, 344, 351.
 Zichy Aladár gróf 288, 405,
 406.
 Zichy Jenő gróf 345.
 Zombath Antal 365.
 Zrinyi Ilona 360, 361.
 Zrinyi Miklós gróf 25, 51, 63,
 70, 135, 156, 198, 353, 357,
 376.
 Zrinyi Péter gróf 353.
 Zsilinszky Mihály 146, 149,
 150, 151, 154, 226, 236, 301,
 410.

KÉPEK JEGYZÉKE

1. *A költő. Thaly Kálmán 1860-ban. Grimm Rezső litografiája. (Magyar Történelmi Képcsarnok.)*
2. *A pesti diák. Egykorú fénykép. (Magyar Történelmi Képcsarnok.)*
3. *A „Szabadság hajnala” írója. Thaly Kálmán 1861-ben. Marastoni József litografiája. (Magyar Történelmi Képcsarnok.)*
4. *A „Klapka indulója c. vers kézírata. (Thaly Kálmán: Válogatott verseim OSZK Kézirattár Quart Hung. 2054. sz.)*
5. *A kuruc versek szerzője. Egykorú fénykép. (Magyar Történelmi Képcsarnok.)*
6. *A történetíró. Mészöly Géza festménye. (Magyar Történelmi Képcsarnok.)*
7. *„Könyves Thaly Kálmán”. Egykorú rajz. (Magyar Történelmi Képcsarnok.)*
8. *A vitatkozó. Faragó József rajza. (Magyar Történelmi Képcsarnok.)*
9. *Thaly levele Odescalchinak a koronczói csata évfordulóján. 1874. jún. 13-án. (OSZK Kézirattár. Levelestár)*
10. *A levél folytatása*
11. *A politikus. Domján Gábor festménye. (Magyar Történelmi Képcsarnok.)*
12. *A „Vén Kurucz” levele. Thaly levele Szilágyi Sándornak. 1889. (OSZK Kézirattár, Szilágyi levelezés.)*
13. *A levél folytatása.*
14. *A Függetlenségi Párt a béke után — a karikatúrista szemével*
15. *A békeszerző — ahogy a karikatúrista látta. (Borsszem Jankó 1904. ápr. 3. márc. 27. sz.)*
16. *A Borsszem Jankó kommentárja. (1906, szept. 30. sz.)*

17. „Mohamed paradicsomában” (Borsszem Jankó, 1906 okt. 28. sz.)
18. A hű csatlósok (Kakas Márton, 1906 okt. 28. sz.)
19. A gyászhintó Rákóczi hamvaival. (Vasárnapi Ujság, 1906 44. sz.)
20. Thaly Kálmán a gyászmenetben. (Vasárnapi Ujság, 1906 44. sz.)
21. A Függetlenségi Párt 1906-ban (Borsszem Jankó 1906 okt. 28. sz.)
22. Thaly Kálmán a kormánypártban. (Borsszem Jankó, 1906 nov. 25. sz.)

A kiadásért felelős:
BERNÁT GYÖRGY
az Akadémiai Kiadó igazgatója

✱

A szerkesztésért felelős:
BÁRKÁNY LÍVIA

✱

Műszaki szerkesztő:
PINTÉR LÁSZLÓ

✱

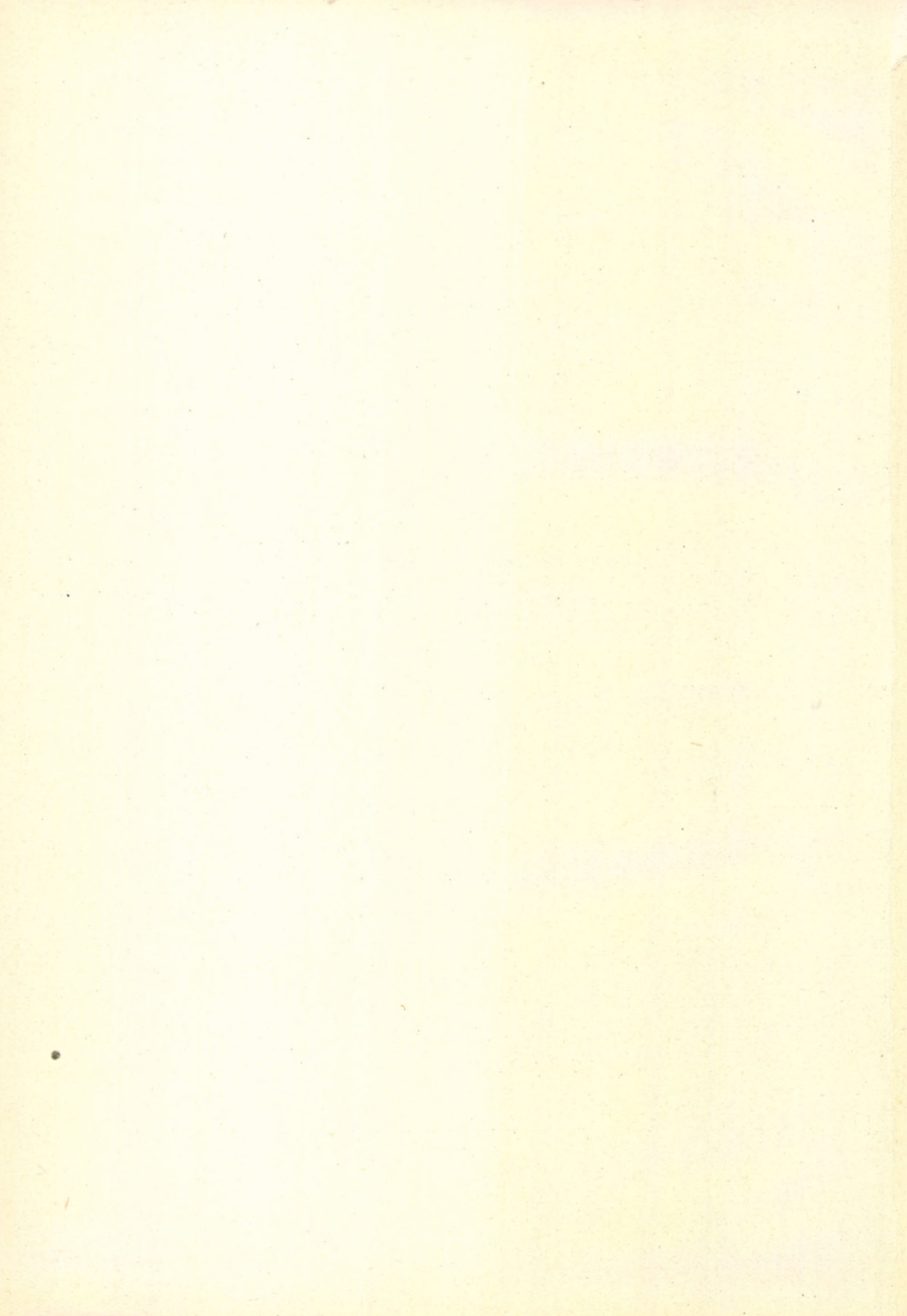
Kézirat beérkezett: 1960. aug. 17.
Példányszám: 800
Terjedelem: 31¹/₂ (A/5) ív

✱

Printed in Hungary

✱

61.52109 Akadémiai Nyomda
Felelős vezető: Bernát György

TUDOMÁNYTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

címen új sorozatot indítunk újtára ezzel a kötettel. A sorozat a felszabadulás után, de különösen az 1950-es évek második felében megélenkülő magyar kutatások eredményeit hivatott a szakkörök és a szélesebb olvasóközönség számára is hozzáférhetővé tenni.

A sorozat első kötetei a társadalomtudományok, közelebbről a történettudomány területéről merítik tárgyukat, de ezt követően — a tudománytörténeti kutatások előrehaladtával — a sorozat tematikája gazdagodni fog a természet-tudományok történetére vonatkozó kutatások eredményeivel is. A sorozat nemcsak a tudományok korábbi fejlődésével, hanem a fejlődés legújabb szakaszaival is foglalkozik. A megjelenő munkákat a szaktudósokon kívül tanárok, diákok is haszonnal forgathatják; e munkák megkönnyítik számukra a tájékozódást az egyes tudományok történetében, kialakítják egyes tudománytörténeti kérdések helyes értékelését, s hozzájárulnak a burzsoá tudománytörténeti nézetek leküzdéséhez.

A sorozatban, amely a Magyar Tudományos Akadémia Tudománytörténeti Bizottságának irányítása alatt jelenik meg, legközelebb Gunst Péter: Acsády Ignác történetírása c. munkája lát napvilágot. Ezt követően a sorozat összefoglaló jellegű tanulmányokat közöl többek között a szociáldemokráta történetírásról; Szalay László történeti munkáiról; a magyar történetírás Széchenyi-képéről stb.

Ára: 70,— Ft

